

HOF VAN JUSTITIE
VAN DE EUROPESE UNIE

JAARVERSLAG
2016

GERECHTELIJKE WERKZAAMHEDEN

HOF VAN JUSTITIE VAN DE EUROPESE UNIE

JAARVERSLAG 2016 GERECHTELIJKE WERKZAAMHEDEN

Overzicht van de gerechtelijke werkzaamheden van het Hof van Justitie,
het Gerecht en het Gerecht voor ambtenarenzaken van de Europese Unie

Luxemburg, 2017

curia.europa.eu

HOF VAN JUSTITIE VAN DE EUROPESE UNIE

HOF VAN JUSTITIE
2925 LUXEMBURG
LUXEMBURG
TEL. +352 4303-1

GERECHT
2925 LUXEMBURG
LUXEMBURG
TEL. +352 4303-1

GERECHT VOOR AMBTENARENZAKEN
2925 LUXEMBURG
LUXEMBURG
TEL. +352 4303-1

Het Hof op internet: curia.europa.eu

Manuscript voltooid op 1 januari 2017.

Reproductie met bronvermelding toegestaan. De foto's mogen slechts worden gereproduceerd in de context van deze publicatie. Voor elk ander gebruik moet toestemming worden gevraagd aan het Hof van Justitie van de Europese Unie.

Op internet is nog veel meer informatie over de Europese Unie te vinden via de Europa-server (<http://europa.eu>).

Luxemburg: Hof van Justitie van de EU / Directie Communicatie / Eenheid Publicaties en Multimedia
Bureau voor publicaties van de Europese Unie

Print	ISBN 978-92-829-2332-0	ISSN 2467-091X	doi:10.2862/53759	QD-AP-17-001-NL-C
PDF	ISBN 978-92-829-2320-7	ISSN 2467-1142	doi:10.2862/182131	QD-AP-17-001-NL-N
ePUB	ISBN 978-92-829-2358-0	ISSN 2467-1142	doi:10.2862/676151	QD-AP-17-001-NL-E

© Europese Unie, 2017

Foto's © Georges Fessy

Foto's © Gediminas Karbauskis

Printed in Luxembourg

GEDRUKT OP ELEMENTAIR CHLOORVRIJ GEBLEEKT PAPIER (ECF)

INHOUD

<i>Voorwoord van K. Lenaerts, president van het Hof van Justitie van de Europese Unie</i>	8

HOOFDSTUK I | HET HOF VAN JUSTITIE

A. Ontwikkeling en werkzaamheden van het Hof van Justitie in 2016	12
B. Rechtspraak van het Hof van Justitie in 2016	14
I. Grondrechten	14
II. Burgerschap van de Unie	15
1. Rechten van de burgers van de Unie	15
2. Afgeleid verblijfsrecht voor een derdelander	18
III. Institutionele regelingen	20
1. Rechtsgrondslag van de handelingen van de Unie	20
2. Algemene en bijzondere bevoegdheden van de instellingen	22
IV. Unierecht en nationaal recht	24
V. Contentieuze rechtspraak van de Unie	26
VI. Landbouw	27
VII. Vrijheden van verkeer	29
1. Vrij verkeer van werknemers	29
2. Vrij verkeer van goederen	31
3. Vrijheid van vestiging en vrijheid van dienstverrichting	32
VIII. Grenscontroles, asiel en immigratie	36
1. Asielbeleid	36
2. Immigratiebeleid	40
IX. Justitiële samenwerking in burgerlijke zaken	40
1. Brussel I-verordening	41
2. Rome I- en Rome II-verordening	42
X. Justitiële samenwerking in strafzaken	44
1. Europees aanhoudingsbevel	44
2. Recht op vertolking en vertaling in het kader van strafprocedures	48
3. Strafrechtelijke procedures en beslissingen in een andere lidstaat	49
XI. Mededinging	51
1. Mededingingsregelingen	51
2. Staatssteun	53
XII. Fiscale bepalingen	57

XIII. Onderlinge aanpassing van de wetgevingen	58
1. Intellectuele en industriële eigendom	58
2. Bescherming van persoonsgegevens	62
3. Elektronische handel	64
4. Telecommunicatie	65
5. Tabaksproducten	66
6. Cosmetische producten	67
XIV. Overheidsopdrachten	68
XV. Economisch en monetair beleid	70
XVI. Sociale politiek	72
XVII. Consumentenbescherming	73
XVIII. Milieu	77
XIX. Internationale overeenkomsten	79
XX. Gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid	82
C. Werkzaamheden van de griffie van het Hof in 2016	84
I. Kort statistisch overzicht van de gerechtelijke werkzaamheden in 2016	84
II. Communicatie met de partijen en derden	87
III. Bijstand aan de leden van de rechterlijke instantie	88
D. Gerechtelijke statistieken van het Hof van justitie	90
E. Samenstelling van het Hof van Justitie	118
1. Wijziging in de samenstelling van het Hof van justitie in 2016	119
2. Protocollaire rangorde	120
3. Voormalige leden van het Hof van justitie	122

HOOFDSTUK II | HET GERECHT

A. Werkzaamheden van het Gerecht in 2016	128
1. Organisatie	128
2. Gerechtelijke statistieken	129
B. Rechtspraak van het Gerecht in 2016	132
I. Gerechtelijke procedure	132
Ontvankelijkheid van beroepen krachtens artikel 263 VWEU	132
1. Begrip handeling waartegen beroep kan worden ingesteld	132
2. Procesbevoegdheid	133
Rechtstreekse geraaktheid	133
a. Individuele geraaktheid	134
3. Begrip regelgevingshandeling die geen uitvoeringsmaatregelen met zich meebrengt	135

4. Inachtneming van de vormvereisten en de beroepstermijnen	137
Misbruik van procedure	139
Rechtsbijstand	139
Toepassing van het nieuwe Reglement voor de procesvoering	140
II. Institutioneel recht – Europees burgerinitiatief – Sociale politiek	141
III. Mededingingsregels die van toepassing zijn op ondernemingen	142
Algemene opmerkingen	142
1. Rechten van de verdediging	142
a. Mededeling van punten van bezwaar	142
b. Recht om te worden gehoord	143
c. Gebruik van heimelijke opnamen van telefoongesprekken als bewijs	143
2. Voorwaarden voor toekenning van immuniteit	144
3. Mogelijkheid voor de Commissie om te opteren voor een schikking	145
4. Motiveringsplicht	146
5. Volledige rechtsmacht	147
Bijdragen op het gebied van artikel 101 VWEU	147
1. Begrip potentiële mededinging	147
2. Mededingingsbeperking naar strekking	149
a. Niet-concurrentiebeding	149
b. Onevenredige betalingen in omgekeerde richting waardoor concurrenten van de markt worden uitgesloten	150
3. Berekening van het bedrag van de geldboete	152
IV. Staatssteun	154
Ontvankelijkheid	154
1. Handeling waartegen kan worden opgekomen	154
2. Individuele geraaktheid	155
Administratieve procedure	155
Begrip voordeel	157
1. Bewijslast	157
2. Criterium van de particuliere investeerder	158
Begrip staatsmiddelen	160
Selectiviteit – Fiscale steunmaatregelen	161
Steun verenigbaar met de interne markt	162
Terugvordering van steun	163
V. Intellectuele eigendom – Uniemerken	166
Autonomie van de regeling inzake Uniemerken	166
Absolute weigeringsgronden	166
1. Ambtshalve opwerping door de kamer van beroep	166
2. Motiveringsplicht	167
3. Kwade trouw	168
4. Aanduiding van geografische herkomst	168
5. Klankmerken	169
6. Overlegging van bewijzen	170

Relatieve weigeringsgronden	171
1. Ambtshalve opwerping door de kamer van beroep	171
2. Bewijsmiddelen	172
3. Rechtsverwerking wegens gedogen	173
Procedurele vraagstukken	174
VI. Gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid – Beperkende maatregelen	176
Islamitische Republiek Iran	176
Republiek Tunesië	180
Oekraïne	181
Arabische Republiek Syrië	182
Terrorismebestrijding	183
VII. Registratie van chemische stoffen	185
VIII. Dumping	187
IX. Toezicht op de financiële sector	188
X. Overheidsopdrachten van de instellingen van de Unie	189
XI. Toegang tot de documenten van de instellingen	190
Verzoek om toegang tot documenten die al eerder openbaar zijn gemaakt	191
Uitzondering betreffende de bescherming van het besluitvormingsproces	191
Uitzondering betreffende de bescherming van juridisch advies	192
Uitzondering betreffende de bescherming van gerechtelijke procedures	194
XII. Schadevorderingen	195
Toetreding van de Republiek Kroatië tot de Europese Unie	195
Verwerking van persoonsgegevens	197
Bevoegdheden van OLAF	198
Verlies van een kans	199
XIII. Hogere voorzieningen	200
XIV. Verzoeken in kort geding	200
C. Werkzaamheden van de griffie van het Gerecht in 2016	204
I. Organisatorische gevolgen van de ambtsaanvaarding van nieuwe rechters	205
II. Procedurele gevolgen van de hervorming	206
III. Taak van gerechtelijke bijstand	209
D. Gerechtelijke statistieken van het Gerecht	212
E. Samenstelling van het Gerecht	238
1. Wijzigingen in de samenstelling van het Gerecht in 2016	239
2. Protocolaire rangorde	241
3. Voormalige leden van het Gerecht	245

HOOFDSTUK III | HET GERECHT VOOR AMBTENARENZAKEN

A. Werkzaamheden van het Gerecht voor ambtenarenzaken in 2016	250
B. Rechtspraak van het Gerecht voor ambtenarenzaken in 2016	252
I. Procedurele kwesties	252
1. Precontentieuze procedure	252
2. Bezwarend besluit	252
3. Onbevoegdheid van degene die het bezwarend besluit heeft vastgesteld	252
4. Beroepstermijnen	253
5. Kosten	253
6. Gezag van gewijsde	254
II. Ten gronde	254
Algemene voorwaarden voor de geldigheid van handelingen en fundamentele rechten	254
1. Reikwijdte van een preambule	254
2. Formele motivering	254
3. Toepasselijkheid ratione temporis van de bepalingen van het nieuwe Statuut	255
4. Heroverweging van administratieve handelingen	255
5. Beroep op de beginselen in het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie	255
6. Verplichting tot loyale samenwerking met de nationale rechterlijke instanties	256
7. Recht om te worden gehoord	256
8. Recht op behoorlijk bestuur	257
9. Zorgplicht	257
10. Recht van de ambtenaar of functionaris om toegang te krijgen tot het op hem betrekking hebbende dossier	258
Financiële regeling en sociale voordelen van ambtenaren	258
1. Sociale zekerheid	258
2. Pensioenen	259
3. Vergoeding bij de beëindiging van de dienst	260
4. Plaatsing in een hogere salaristrap	260
Loopbaan van ambtenaren en functionarissen	261
1. Bevordering van het personeel dat ter beschikking van vak- en beroepsorganisaties is gesteld	261
2. Tuchtregeling	261
3. Tewerkstelling van tijdelijk en contractpersoneel bij de verplaatsing van het hoofdkantoor van een agentschap van de ene naar de andere lidstaat	262
4. Breuk in de loopbaan van een functionaris	262
Klokkenluiders	263
C. Gerechtelijke statistieken van het Gerecht voor ambtenarenzaken	264
D. Samenstelling van het Gerecht voor ambtenarenzaken	276
1. Wijzigingen in de samenstelling van het Gerecht voor ambtenarenzaken in 2016	277
2. Protocollaire rangorde	278
3. Voormalige leden van het Gerecht voor ambtenarenzaken	280

Koen LENAERTS

president van het Hof van Justitie
van de Europese Unie

De Europese Unie is in de loop van 2016 door met leed vervulde gebeurtenissen getroffen.

Na Parijs in november 2015 werden Brussel, Nice en Berlijn, zoals vele andere plaatsen in de wereld, de laatste maanden geconfronteerd met de verschrikking van grootschalige terroristische aanvallen, waarmee de fundamentele waarden van vrede, menselijkheid, tolerantie en respect voor de medemens waarop het ons zo dierbare Europese project berust, lafhartig met de voeten zijn getreden.

Op 23 juni 2016 heeft het Britse volk beslist om uit de Europese Unie te treden. Deze democratische en soevereine keuze houdt voor de Europese Unie en haar instellingen belangrijke uitdagingen in, waarmee op de best mogelijke wijze zal moeten worden omgegaan in een klimaat dat thans nog met onzekerheden wordt omgeven.

In 2016 waren er echter ook meerdere redenen om tevreden te zijn.

Met de benoeming in september jongstleden van de advocaat-generaal die volgens het rotatiesysteem uit Bulgarije komt, kan het college van advocaten-generaal bij het Hof van Justitie eindelijk in voltallige samenstelling functioneren, namelijk elf advocaten-generaal, zoals in juni 2013 is bepaald. Ik verheug mij daar zeer over, gezien het toenemende aantal zaken waarin, met name op gebieden die verband houden met de grootste uitdagingen waarvoor de Europese Unie zich tegenwoordig geplaatst ziet (terrorismebestrijding, migratiecrisis, maatregelen in verband met de financiële en bankencrisis...), belangrijke nieuwe rechtsvragen rijzen, waarover inzichten zullen moeten worden ontwikkeld in conclusies.

Verheugend is ook het feit dat de eerste twee van de drie fasen van de hervorming van de gerechtelijke structuur van de Unie waartoe de Europese wetgevende instanties in december 2015 hebben beslist, vrijwel volledig zijn uitgevoerd in 2016. Zo zijn in de loop van dat jaar elf van de twaalf extra rechters in het Gerecht van de Europese Unie benoemd in het kader van de eerste fase van de hervorming. De tweede fase is in september 2016 concreet tot uitdrukking gekomen in de opheffing van het Gerecht voor ambtenarenzaken van de Europese Unie, waarvan ik de voormalige leden en hun medewerkers nogmaals wil bedanken voor de waardevolle bijdrage die zij aan de ontwikkeling van de rechtspraak op het vaak gevoelige gebied van de

Europese ambtenarenzaken hebben geleverd. Bovendien hebben vijf van de zeven extra rechters waarvan de ambtsaanvaarding eveneens was voorzien in deze stap, zich in september van dit jaar bij ons gevoegd.

Tot slot is de samenstelling van het Hof, op de komst van de nieuwe advocaat-generaal na, in het jaar 2016 volmaakt stabiel gebleven. Bij het Gerecht zijn daarentegen vijf leden vertrokken in het kader van de gedeeltelijke vervanging van de leden van die instantie en heeft één lid zijn ambt neergelegd.

Statistisch gezien werd het afgelopen jaar gekenmerkt door een aanhoudend hoge werkdruk. Hoewel het totale aantal zaken dat bij de drie rechterlijke instanties aanhangig is gemaakt in 2016 (1 604 zaken), iets geringer was dan in 2015 (1 711), is het aantal afgedane zaken in 2016 echter op een hoog niveau gebleven (1 628 zaken). Dat geldt in het bijzonder voor het Hof van Justitie, dat met 704 afgesloten zaken in 2016 meer zaken heeft afgehandeld dan het heeft gekregen (692 zaken), en voor het Gerecht van ambtenarenzaken, dat er een erezaak van heeft gemaakt om nog zo veel mogelijk zaken af te handelen voordat het werd opgeheven en de ambtenarenzaken aan het Gerecht werden overgedragen. Van januari tot augustus 2016 heeft deze instantie dan ook niet minder dan 169 zaken afgehandeld.

Op meer materieel gebied heeft iedereen kunnen zien dat de werkzaamheden rond de bouw van de derde toren zijn gestart, met de eerstesteenlegging op 27 juni 2016. Ik verheug mij nu reeds op de afronding van dit omvangrijke vastgoedproject, waarmee op termijn alle personeelsleden van de instelling op dezelfde plaats kunnen worden samengebracht. Dit zal onze professionele en menselijke contacten nog versterken.

Los van die ontwikkelingen doet het me plezier eraan te herinneren dat op 11 november van het afgelopen jaar, op de herdenkingsdag van de Wapenstilstand waarmee aan de Eerste Wereldoorlog een einde is gekomen, de tweede editie van de „Bâtisseurs d'Europe" (bouwers van Europa) heeft plaatsgevonden, na de eerste editie in november 2014. Tijdens deze op initiatief van het Hof georganiseerde bijeenkomst, die zeer welkom was in deze voor het Europese integratieproces woelige tijden, hebben ongeveer 250 middelbare scholieren uit omliggende scholen in een volstrekt ongedwongen sfeer van gedachten kunnen wisselen met de voorzitters van het Europees Parlement en de Europese Commissie en de president van het Hof over een reeks actuele Europese thema's.

Dit verslag biedt de lezer een compleet overzicht van de ontwikkeling en de werkzaamheden van de instelling in het jaar 2016. Zoals in de voorgaande jaren is een groot deel ervan gewijd aan korte maar uitputtende uiteenzettingen van de eigenlijke gerechtelijke activiteit van het Hof van Justitie, het Gerecht en het Gerecht voor ambtenarenzaken, die steeds worden voorafgegaan door korte inleidingen. Deze analyse wordt aangevuld door en geïllustreerd aan de hand van specifieke statistische gegevens voor elke rechterlijke instantie.

Ik maak van deze gelegenheid gebruik om de collega's van de drie rechterlijke instanties en alle leden van het personeel van de instelling hartelijk te bedanken voor het voortreffelijke werk dat zij in de loop van het jaar hebben verricht.

HOOFDSTUK I

HET HOF VAN JUSTITIE

A | ONTWIKKELING EN WERKZAAMHEDEN VAN HET HOF VAN JUSTITIE IN 2016

door president Koen LENAERTS

In dit eerste hoofdstuk worden op beknopte wijze de activiteiten van het Hof van Justitie in het jaar 2016 uiteengezet. In dit deel (A) wordt eerst een overzicht gegeven van de evolutie van de rechterlijke instantie in het afgelopen jaar en van haar gerechtelijke activiteit. In het tweede deel (B) worden, zoals elk jaar, de belangrijkste ontwikkelingen in de rechtspraak per gebied geschetst. In het derde en het vierde deel worden de werkzaamheden van de griffie in de referentieperiode (C) en de statistieken van het afgelopen gerechtelijke jaar (D) gepresenteerd, terwijl het vijfde deel is gewijd aan de samenstelling van het Hof in dat jaar (E).

1.1. 2016 was op het niveau van de rechters in het Hof volstrekt stabiel, aangezien er in dat jaar geen vertrekken of ambtsaanvaarding zijn geweest. Bij de advocaten-generaal heeft de Bulgaarse advocaat-generaal Evgeni Tanchev op 19 september 2016 zijn ambt aanvaard. Hun college, dat na het besluit van de Raad van 25 juni 2013 houdende verhoging van het aantal advocaten-generaal bij het Hof van Justitie uit elf in plaats van de eerdere acht leden bestaat, kan nu in voltallige samenstelling functioneren. Dit is zeer te waarderen in de context van een steeds grotere aanvoer van zaken waarin nieuwe en netelige rechtsvragen rijzen.

1.2. Op het vlak van het institutionele functioneren is in 2016 vrijwel volledig uitvoering gegeven aan de eerste twee fasen van de hervorming van de gerechtelijke structuur van de Unie die voortvloeit uit verordening (EU, Euratom) 2015/2422 van het Europees Parlement en de Raad van 16 december 2015 tot wijziging van Protocol nr. 3 betreffende het Statuut van het Hof van Justitie van de Europese Unie (PB 2015, L 341, blz. 14).

Zo hebben op de plechtige terechtzittingen die op 13 april, 8 juni en 19 september 2016 zijn gehouden, elf nieuwe rechters in het Gerecht van de Europese Unie hun ambt aanvaard in het kader van de eerste fase van deze hervorming, die erin voorziet dat het aantal rechters in deze rechterlijke instantie met twaalf wordt uitgebreid.

De tweede fase van de hervorming, die de wetgevende instanties van de Unie wilden laten samenvallen met de gedeeltelijke vervanging van de leden van het Gerecht van de Europese Unie in september 2016, is tot uiting gekomen in het verdwijnen van het Gerecht voor ambtenarenzaken van de Europese Unie en de overdracht van zijn bevoegdheden aan het Gerecht van de Europese Unie. Dit laatste heeft zijn beslag gekregen in verordening (EU, Euratom) 2016/1192 van het Europees Parlement en de Raad van 6 juli 2016 betreffende de overdracht aan het Gerecht van de bevoegdheid om in eerste aanleg uitspraak te doen in geschillen tussen de Europese Unie en haar personeelsleden (PB 2016, L 200, blz. 137), die op 1 september 2016 van toepassing is geworden.

In het kader van deze tweede fase van de hervorming is er bijkomend in voorzien dat zeven extra rechters in het Gerecht van de Europese Unie worden benoemd, een aantal dat overeenstemt met dat van de „voormalige” rechters in het Gerecht voor ambtenarenzaken van de Europese Unie. In die context is op de plechtige terechtzitting van 19 september 2016 de ambtsaanvaarding van vijf extra rechters in het Gerecht van de Europese Unie begroet, in de hoop dat de laatste benoemingen ter voltooiing van de tenuitvoerlegging van de eerste twee fasen van de hervorming op korte termijn zullen plaatsvinden.

De derde stap in de hervorming zal bij de gedeeltelijke vervanging van de leden van het Gerecht van de Europese Unie in september 2019 wordt gezet. Het aantal rechters in die rechterlijke instantie zal dan worden uitgebreid met negen extra rechters, waardoor het totale aantal zal uitkomen op 56 rechters, dus twee rechters per lidstaat.

2. Wat de statistieken betreft, wordt de lezer verwezen naar de commentaren bij de daarop betrekking hebbende gegevens in het afgelopen jaar in de inleiding van deel D van dit hoofdstuk van het Jaarverslag. Hier zal alleen een korte samenvatting worden gegeven van de grote tendensen die uit die gegevens kunnen worden afgeleid.

Het eerste markante gegeven betreft het totale aantal zaken dat door het Hof is afgedaan in 2016: met 704 afgesloten zaken (+ 14 % ten opzichte van het jaar 2015), heeft het Hof in 2016 meer zaken afgehandeld dan in de loop van datzelfde jaar zijn ingeschreven (692), waarin de opmerkelijke productiviteit van de rechterlijke instantie in het voorbije jaar tot uitdrukking komt. Dit heeft ook geleid tot een lichte afname van het aantal aanhangige zaken op 31 december 2016 (872) ten opzichte van dat aan het einde van 2015 (884).

Wat de in 2016 aanhangig gemaakte zaken betreft, houden er 470 verband met verzoeken om een prejudiciële beslissing, een recordcijfer in de geschiedenis van het Hof. Dit laat tegelijkertijd zien hoe belangrijk de prejudiciële procedure voor de vorming van het recht van de Europese Unie is en welk vertrouwen de nationale rechters in deze vorm van rechterlijke samenwerking ten behoeve van de uitlegging en de eenvormige toepassing van dat recht hebben.

Een andere markante tendens in het voorbije jaar betreft de gemiddelde procesduur voor het Hof. Bij de prejudiciële zaken was die duur in 2016 gemiddeld 15 maanden, een met 2014 te vergelijken cijfer, wat de kortste procesduur is die in meer dan dertig jaar is opgetekend. Dit cijfer wordt voor een groot deel verklaard door het toegenomen gebruik van de afdoening bij beschikking in prejudiciële zaken waarin het antwoord van het Hof voor de hand ligt en het in dat jaar uitzonderlijk hoge aantal prejudiciële zaken dat volgens de prejudiciële spoedprocedure (PPU) of de versnelde procedure is behandeld. Bij de hogere voorzieningen is de aanzienlijk kortere behandelingsduur, namelijk 12,9 maanden (tegenover 14 maanden in 2015) – dus de kortste duur die sinds de oprichting van het Gerecht is opgetekend – grotendeels terug te voeren op de vereenvoudigde behandeling van de hogere voorzieningen die op de gebieden van de toegang tot documenten, overheidsopdrachten en intellectuele en industriële eigendom worden ingesteld, waartoe het Hof in 2016 heeft besloten.

B | RECHTSPRAAK VAN HET HOF VAN JUSTITIE IN 2016

I. GRONDRECHTEN

In de loop van het jaar 2016 heeft het Hof meerdere malen uitspraak gedaan over de grondrechten in de rechtsorde van de Unie. Sommige van de beslissingen op dat gebied worden in het onderhavige verslag vermeld.¹

Van die beslissingen verdient het arrest **Paoletti e.a.** (C-218/15, [EU:C:2016:748](#)), gewezen op 6 oktober 2016, bijzondere aandacht. In dit arrest diende het Hof *aan de hand van het beginsel van terugwerkende kracht van milder strafrecht te onderzoeken wat de gevolgen van de toetreding van een derde land tot de Unie waren voor de toepassing van de strafbepalingen van een lidstaat inzake het delict hulp bij clandestiene immigratie, waarmee uitvoering is gegeven aan artikel 3 van richtlijn 2002/90*². In deze zaak was tegen meerdere Italiaanse burgers een strafzaak ingeleid omdat zij vóór de toetreding van Roemenië tot de Europese Unie aan onderdanen van dat land hulp hadden verleend bij illegale immigratie naar Italië. Omdat laatstgenoemden daarna burgers van de Unie waren geworden, vroeg de verwijzende rechterlijke instantie zich af of de toetreding tot gevolg had gehad dat het delict van hulpverlening bij illegale immigratie, dat vóór de toetreding van Roemenië tot de Europese Unie is gepleegd, is komen te vervallen, en of het beginsel van de toepassing met terugwerkende kracht van milder strafrecht moest worden toegepast op de verdachten in de hoofdzaak.

Na eraan te hebben herinnerd dat het beginsel van terugwerkende kracht van milder strafrecht, zoals vastgelegd in artikel 49, lid 1, van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie, deel uitmaakt van het primaire recht van de Unie, heeft het Hof in de eerste plaats vastgesteld dat de toepassing van het mildere strafrecht noodzakelijkerwijs een opeenvolging van wetten in de tijd impliceert en berust op de constatering dat de wetgever van opvatting is veranderd met betrekking tot hetzij de strafrechtelijke kwalificatie van feiten hetzij de op een strafbaar feit toe te passen straf. In de voorliggende zaak was de Italiaanse strafwetgeving echter niet gewijzigd sinds het plegen van de aan de verdachten verweten delicten.

In de tweede plaats heeft het Hof geoordeeld dat de toetreding van een staat tot de Unie er volgens artikel 6 VEU en artikel 49 van het Handvest van de grondrechten niet aan in de weg staat dat een andere lidstaat een strafrechtelijke sanctie kan opleggen aan personen die vóór deze toetreding het strafbare feit van hulpverlening bij de illegale immigratie van onderdanen van eerstbedoelde staat hebben gepleegd. Strafwetgeving waarbij overeenkomstig richtlijn 2002/90 en kaderbesluit 2002/946³ een gevangenisstraf

-
- 1] De volgende arresten zijn opgenomen: arrest van 6 september 2016, **Petruhhin** (C-182/15, [EU:C:2016:630](#)), besproken in onderdeel II.1 „Rechten van de burgers van de Unie”; arrest van 5 juli 2016, **Ognyanov** (C-614/14, [EU:C:2016:514](#)), besproken in onderdeel V „Contentieuze rechtspraak van de Unie”; arrest van 9 juni 2016, **Pesce e.a.** (C-78/16 en C-79/16, [EU:C:2016:428](#)), besproken in onderdeel VI „Landbouw”; arrest van 21 december 2016, **AGET Iraklis** (C-201/15, [EU:C:2016:972](#)), besproken in onderdeel VII.3 „Vrijheid van vestiging en vrijheid van dienstverrichting”; arrest van 15 februari 2016, **N.** (C-601/15 PPU, [EU:C:2016:84](#)), besproken in onderdeel VIII.1 „Asielbeleid”; arrest van 5 april 2016, **Aranyosi en Căldăraru** (C-404/15 en C-659/15 PPU, [EU:C:2016:198](#)), besproken in onderdeel X.1 „Europees aanhoudingsbevel”; arrest van 29 juni 2016, **Kossowski** (C-486/14, [EU:C:2016:483](#)), besproken in onderdeel X.3 „Strafrechtelijke procedures en beslissingen in een andere lidstaat”; arrest van 28 juli 2016, **Ordre des barreaux francophones et germanophone e.a.** (C-543/14, [EU:C:2016:605](#)), besproken in onderdeel XII „Fiscale bepalingen”; arrest van 21 december 2016, **Tele2 Sverige en Watson e.a.** (C-203/15 en C-698/15, [EU:C:2016:970](#)), besproken in onderdeel XIII.2 „Bescherming van persoonsgegevens”; arrest van 20 september 2016, **Ledra Advertising e.a./Commissie en ECB** (C-8/15 P–C-10/15 P, [EU:C:2016:701](#)), besproken in onderdeel XV „Economisch en monetair beleid”; arrest van 8 november 2016, **Lesoochranárske zoskupenie VLK** (C-243/15, [EU:C:2016:838](#)), besproken in onderdeel XVIII „Milieu”.
 - 2] Richtlijn 2002/90/EG van de Raad van 28 november 2002 tot omschrijving van hulpverlening bij illegale binnenkomst, illegale doortocht en illegaal verblijf (PB L 328, blz. 17).
 - 3] Kaderbesluit 2002/946/JBZ van de Raad van 28 november 2002 tot versterking van het strafrechtelijk kader voor de bestrijding van hulpverlening bij illegale binnenkomst, illegale doortocht en illegaal verblijf (PB L 328, blz. 1).

voor een dergelijk delict wordt opgelegd, ziet immers niet op de illegale immigranten, maar op personen die hulp verlenen bij de illegale binnenkomst en het illegale verblijf van die immigranten op het grondgebied van deze staat. Het enkele feit dat deze derdelanders na hun illegale binnenkomst Unieburgers zijn geworden, kan niet van invloed zijn op het verloop van strafprocedures die zijn ingeleid tegen de personen die hulp verlenen bij illegale immigratie.

In de derde plaats heeft het Hof vastgesteld dat er geen bepaling van Unierecht is op grond waarvan zou kunnen worden aangenomen dat de verwerving van het Unieburgerschap ertoe zou moeten leiden dat het strafbare feit dat is gepleegd door personen die zich hebben beziggehouden met migrantensmokkel, wordt tenietgedaan. Ieder ander oordeel zou erop neerkomen dat deze smokkel wordt aangemoedigd zodra een staat zich ertoe heeft verbonden om toe treden tot de Unie. Dan zou dus het omgekeerde worden bereikt van wat de Uniewetgever voor ogen had.

II. BURGERSCHAP VAN DE UNIE

Op het gebied van het burgerschap van de Unie zijn zes arresten vermeldenswaard. Drie daarvan hebben betrekking op de rechten die de burgers van de lidstaten op grond van hun burgerschap van de Unie hebben. Drie andere betreffen het afgeleid verblijfsrecht van een derdelander die familielid van een burger van de Unie is.

1. RECHTEN VAN DE BURGERS VAN DE UNIE

Op 2 juni 2016 heeft het Hof zich in het arrest *Bogendorff von Wolffersdorff* (C-438/14, [EU:C:2016:401](#)) uitgesproken over *de grenzen van de verplichting van een lidstaat tot erkenning van de achternaam die een burger heeft verkregen tijdens een verblijf in een andere lidstaat, waarvan hij ook de nationaliteit heeft*. Het hoofdgeding betrof een Duitse burger die tijdens een verblijf in het Verenigd Koninkrijk de Britse nationaliteit had verworven en zijn voornamen en naam had laten wijzigen, zodat die voortaan Duitse adellijke bestanddelen hadden. Toen hij naar Duitsland was teruggekeerd, werd geweigerd om zijn nieuwe, op grond van Brits recht verkregen voornamen en naam te erkennen.

Het Hof heeft in die zaak vastgesteld dat de niet-erkenning door de autoriteiten van een lidstaat van de voornamen en achternaam van een onderdaan van die lidstaat zoals die zijn vastgelegd en ingeschreven in een andere lidstaat, waarvan de betrokkene tevens de nationaliteit bezit, een beperking van de door artikel 21 VWEU aan iedere burger van de Unie ingeruimde vrijheden vormt. Omdat de verzoeker onder verschillende voornamen en namen was ingeschreven in het Duitse register van de burgerlijke stand en bij de Britse autoriteiten, was er niet alleen het concrete risico dat wegens de meervoudige namen twijfel aan de identiteit van de betrokkene moest worden weggenomen, maar ook een risico dat hij moeilijkheden zou ondervinden om zijn gezinsband met zijn dochter aan te tonen.

In die zaak heeft de Duitse regering aangegeven dat alle voorrechten en nadelen in verband met geboorte en stand ingevolge artikel 123 van de grondwet, gelezen in samenhang met artikel 109, derde alinea, van de Grondwet van Weimar, in Duitsland zijn afgeschaft en dat adellijke titels weliswaar mogen worden gebruikt of doorgegeven als bestanddeel van de naam, maar dat geen nieuwe adellijke titels mogen worden gecreëerd of verleend. Die bepalingen, die deel uitmaken van de Duitse openbare orde, hebben tot doel, de gelijkstelling van alle Duitse staatsburgers te waarborgen.

In dat verband heeft het Hof aanvaard dat artikel 109, derde alinea, van de Grondwet van Weimar als deel van de nationale identiteit van een lidstaat in de zin van artikel 4, lid 2, VEU, in de context van de constitutionele keuze in Duitsland in aanmerking kan worden genomen als een rechtvaardigingsgrond voor een beperking van het door het Unierecht erkende recht van vrij verkeer van personen. Meer bepaald moet de rechtvaardiging die wordt ontleend aan het beginsel van gelijkheid van alle Duitse staatsburgers voor de wet en aan de constitutionele keuze om het dragen van adellijke titels als zodanig af te schaffen, worden gezien als een reden van openbare orde. Volgens het Hof zou het tegen de bedoeling van de Duitse wetgever indruisen, indien Duitse staatsburgers de afgeschafte adellijke titels weer konden aannemen door gebruik te maken van het recht van een andere lidstaat. Stelselmatige erkenning van naamsveranderingen zoals die in het hoofdgeding zou echter tot dat resultaat kunnen leiden.

Het Hof is tot de conclusie gekomen dat de autoriteiten van een lidstaat de rechtsgeldig in een andere lidstaat verkregen naam van een onderdaan van die lidstaat in omstandigheden als die in het hoofdgeding niet hoeven te erkennen. Een dergelijke weigering om te erkennen vormt weliswaar een beperking van de vrijheden die aan artikel 21 VWEU worden ontleend, maar zij is om redenen van openbare orde gerechtvaardigd, omdat zij passend en noodzakelijk is om de eerbiediging van het beginsel van gelijkheid van alle burgers van de eerste lidstaat voor de wet te waarborgen. De beoordeling of een dergelijke praktijk evenredig is, vereist een analyse en afweging van diverse aspecten, rechtens en feitelijk, die eigen zijn aan de betrokken lidstaat, waartoe de verwijzende rechterlijke instantie beter in staat is dan het Hof. Als onderdeel van de aspecten waarmee in dat verband rekening moet worden gehouden, heeft het Hof met name benadrukt dat de verzoeker in het hoofdgeding het recht op vrij verkeer heeft uitgeoefend en dat hij zowel de Duitse als de Britse nationaliteit bezit, dat de bestanddelen van de in het Verenigd Koninkrijk verkregen naam formeel noch in Duitsland noch in het Verenigd Koninkrijk adellijke titels zijn maar de schijn van adellijke afstamming wekken, en dat de naamsverandering op een beslissing op zuiver persoonlijke gronden berust en de daaruit voortvloeiende afwijkende namen noch zijn terug te voeren op de omstandigheden van de geboorte van die verzoeker noch op adoptie of op de verkrijging van de Britse nationaliteit.

In het arrest *Petruhhin* (C-182/15, [EU:C:2016:630](#)), gewezen op 6 september 2016, heeft de Grote kamer van het Hof onderzocht of *bij de toepassing van een tussen een lidstaat en een derde land gesloten uitleveringsverdrag, gelet op het verbod van discriminatie op grond van nationaliteit en het recht van Unieburgers om vrij op het grondgebied van de lidstaten te reizen en te verblijven, de regel in de woonstaat dat eigen onderdanen niet mogen worden uitgeleverd, ook van toepassing moet zijn op onderdanen van een andere lidstaat*. In deze zaak betrof het een verzoek om uitlevering van een Ests staatsburger dat door de Russische autoriteiten aan de Letse autoriteiten was gericht in verband met het strafbare feit drugshandel.

Het Hof heeft er allereerst aan herinnerd dat de betrokkene in zijn hoedanigheid van Unieburger gebruik had gemaakt van zijn recht vrij in de Unie te kunnen reizen door zich naar Letland te begeven, waardoor zijn situatie binnen de werkingssfeer van de Verdragen en dus het verbod van discriminatie op grond van nationaliteit viel. Een regeling die een ongelijke behandeling omvat omdat alleen Unieburgers die onderdaan van een andere lidstaat zijn, kunnen worden uitgeleverd, vormt dan ook een beperking van het vrije verkeer in de zin van artikel 21 VWEU. Vervolgens heeft het Hof erop gewezen dat een dergelijke beperking slechts kan worden gerechtvaardigd indien zij is gebaseerd op objectieve overwegingen en evenredig is aan een door het nationale recht rechtmatig nagestreefd doel. Hoewel het in deze zaak door de betrokken staat aangevoerde doel van voorkoming van straffeloosheid van staatsburgers van een andere lidstaat die in een derde land een strafbaar feit hebben gepleegd, in het Unierecht als rechtmatig moet worden beschouwd, heeft het Hof geoordeeld dat niettemin moet worden onderzocht of er geen alternatieve maatregel bestaat die de uitoefening van de bij artikel 21 VWEU verleende rechten minder aantast en waarmee het doel op even doeltreffende wijze kan worden bereikt. Bij het ontbreken van Unierechtelijke regels inzake de uitlevering tussen de lidstaten en een derde land, dienen in dat verband alle mechanismen voor samenwerking en wederzijdse bijstand te worden aangewend die op strafrechtelijk gebied in het Unierecht bestaan. Meer

bepaald dient de voorkeur te worden gegeven aan de uitwisseling van informatie met de lidstaat waarvan de betrokkene de nationaliteit heeft. Hieruit volgt dat indien een derde land een lidstaat waarnaar een Unieburger die onderdaan is van een andere lidstaat zich heeft begeven, om uitlevering verzoekt, en er tussen het derde land en de aangezochte lidstaat een uitleveringsverdrag bestaat, de aangezochte lidstaat de lidstaat waarvan deze onderdaan de nationaliteit heeft, daarvan op de hoogte dient te brengen en deze onderdaan in voorkomend geval op verzoek van deze laatste lidstaat aan hem dient over te leveren overeenkomstig kaderbesluit 2002/584⁴, op voorwaarde dat deze laatste lidstaat ingevolge zijn nationale recht bevoegd is om deze persoon te vervolgen voor buiten zijn nationale grondgebied gepleegde feiten.

In het geval waarin een derde land een lidstaat verzoekt om uitlevering van een onderdaan van een andere lidstaat dan de aangezochte lidstaat, moet die laatste lidstaat nagaan of de uitlevering geen afbreuk doet aan de in artikel 19 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie neergelegde rechten. Daarin is bepaald dat niemand mag worden verwijderd of uitgezet naar, dan wel worden uitgeleverd aan, een staat waar een ernstig risico bestaat dat hij aan de doodstraf, aan folteringen of aan andere onmenselijke of vernederende behandelingen of bestraffingen wordt onderworpen. In dat verband heeft het Hof gepreciseerd dat het bestaan van verklaringen en de aanvaarding van internationale verdragen die in beginsel de eerbieding van grondrechten waarborgen, op zichzelf niet volstaan om een afdoende bescherming te garanderen tegen het gevaar van mishandeling wanneer betrouwbare bronnen melding maken van praktijken van autoriteiten die klaarblijkelijk in strijd zijn met de beginselen van het Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden (hierna: „EVRM”).

Tot slot heeft het Hof in zijn arrest *García-Nieto e.a.* (C-299/14, [EU:C:2016:114](#)), gewezen op 25 februari 2016, zijn recente rechtspraak⁵ bevestigd dat *een lidstaat bepaalde sociale uitkeringen mag weigeren aan onderdanen van andere lidstaten gedurende de eerste drie maanden van hun verblijf*. In het hoofdgeding stond een Spaans gezin tegenover een Duits arbeidsbureau dat overeenkomstig de nationale wettelijke regeling had geweigerd om aan de vader en de zoon uitkeringen voor levensonderhoud voor werkzoekenden en hun kinderen voor de eerste drie maanden van hun verblijf in Duitsland te verstrekken. Deze waren eind juni 2012 in dat land aangekomen, enkele maanden na de moeder en hun dochter. Op die datum oefende de moeder reeds een regelmatige werkzaamheid uit in Duitsland, in verband waarmee zij vanaf juli verplicht was aangesloten bij het socialezekerheidsstelsel.

Het Hof heeft eraan herinnerd dat de burgers van de Unie volgens richtlijn 2004/38 het recht hebben gedurende maximaal drie maanden in een andere lidstaat te verblijven zonder andere voorwaarden of formaliteiten dan de verplichting in het bezit te zijn van een geldige identiteitskaart of een geldig paspoort. Aangezien de lidstaten van burgers van de Unie niet mogen eisen dat zij voor die periode over voldoende bestaansmiddelen en een persoonlijke ziektekostenverzekering beschikken, staat de richtlijn hen toe om, teneinde het financieel evenwicht van hun socialezekerheidsstelsel te waarborgen, aan deze burgers – zijnde andere personen dan werknemers of zelfstandigen, of personen die deze status hebben behouden – gedurende de eerste drie maanden elke socialebijstandsuitkering te weigeren. Volgens het Hof is voor een dergelijke weigering geen onderzoek van de individuele situatie van de betrokkene nodig.

4| Kaderbesluit 2002/584/JBZ van de Raad van 13 juni 2002 betreffende het Europees aanhoudingsbevel en de procedures van overlevering tussen de lidstaten (PB L 190, blz. 1).

5| Arresten van het Hof van 11 november 2014, *Dano* (C-333/13, [EU:C:2014:2358](#)), en 15 september 2015, *Alimanovic* (C-67/14, [EU:C:2015:597](#)).

2. AFGELEID VERBLIJFSRECHT VOOR EEN DERDELANDER

In de zaken die hebben geleid tot het arrest **Rendón Marín** (C-165/14, [EU:C:2016:675](#)) en het arrest **CS** (C-304/14, [EU:C:2016:674](#)), beide door de Grote kamer uitgesproken op 13 september 2016, heeft het Hof onderzocht of *een lidstaat op grond van het Unierecht automatisch mag weigeren om een verblijfsvergunning te verlenen aan een derdelander die alleen de zorg heeft voor twee kinderen die minderjarige burgers van de Unie zijn, waarvan het ene de nationaliteit van een andere lidstaat dan zijn woonstaat heeft en het andere de nationaliteit van de lidstaat waar het steeds heeft gewoond, om de enkele reden dat hij een strafblad heeft.*

Het Hof heeft in de eerste plaats vastgesteld dat de omstandigheid dat de ouder die derdelander is en die daadwerkelijk de zorg heeft voor een minderjarige Unieburger die in een andere lidstaat woont dan die waarvan hij de nationaliteit heeft, niet met deze burger in de gastlidstaat mag wonen, het verblijfsrecht van deze burger ieder nuttig effect ontnemt. Het Hof heeft dan ook geoordeeld dat deze ouder op grond van artikel 21 VWEU en richtlijn 2004/38 met zijn kind, dat de hoedanigheid van burger van de Unie heeft, in het gastland mag wonen indien die voldoet aan de voorwaarden in artikel 7, lid 1, onder b), van die richtlijn, namelijk het beschikken over voldoende bestaansmiddelen en een verzekering die de ziektekosten volledig dekt. In de tweede plaats heeft het Hof ten aanzien van de situatie van een minderjarige die steeds heeft gewoond in de lidstaat waarvan hij de nationaliteit heeft, aangegeven dat artikel 20 VWEU aan eenieder die de nationaliteit van een lidstaat heeft, de hoedanigheid van burger van de Unie verleent, die het recht van vrij verkeer en verblijf op het grondgebied van de lidstaten omvat. Dit artikel verzet zich tegen nationale maatregelen die tot gevolg hebben dat Unieburgers het effectieve genot van hun rechten wordt ontnomen. Van een dergelijke ontzegging is sprake wanneer de weigering om een derdelander een verblijfsvergunning te verlenen of zijn uitzetting tot gevolg zou hebben dat zijn kind, dat burger van de Unie is en waarvoor hij alleen de zorg heeft, ertoe zou worden genoopt om hem te vergezellen en derhalve het grondgebied van de Unie te verlaten.

Wat de gevolgen van een strafblad voor de toekenning van een afgeleid verblijfsrecht aan een familielid van een burger van de Unie betreft, heeft het Hof geoordeeld dat het Unierecht zich verzet tegen een beperking van het verblijfsrecht die is gebaseerd op overwegingen van algemene preventie en waartoe is besloten ter afschrikking van andere vreemdelingen, met name wanneer deze maatregel automatisch wordt opgelegd naar aanleiding van een strafrechtelijke veroordeling. Eventuele door de lidstaten opgelegde beperkende maatregelen moeten immers in overeenstemming zijn met het evenredigheidsbeginsel en mogen uitsluitend zijn gebaseerd op het bestaan van een werkelijke, actuele en voldoende ernstige bedreiging voor de openbare orde of de openbare veiligheid, wat veronderstelt dat met name het persoonlijke gedrag van de betrokkene concreet wordt beoordeeld.

Zo heeft het Hof er de nadruk op gelegd dat enige afwijking van het verblijfsrecht van de burgers van de Unie of van hun familieleden op grond van de handhaving van de openbare orde of de bescherming van de openbare veiligheid, strikt moet worden opgevat in een geval als het onderhavige. Ook al doet artikel 20 VWEU niet af aan de mogelijkheid voor de lidstaten om zich op een dergelijke uitzondering te beroepen, de draagwijdte ervan kan niet eenzijdig door de lidstaten zonder controle van de instellingen van de Unie worden bepaald, aangezien bij die beoordeling ook rekening moet worden gehouden met het belang van het kind en de eerbiediging van het privéleven en van het familie- en gezinsleven, zoals opgenomen in artikel 7 van het Handvest.

In de zaak die heeft geleid tot het arrest **NA** (C-115/15, [EU:C:2016:487](#)), dat is uitgesproken op 30 juni 2016, is het Hof ingegaan op de vraag of *een derdelander die gescheiden is van een Unieburger en de zorg voor de kinderen heeft, recht heeft op het behoud van zijn verblijfsrecht in het gastland, indien de echtgenoot die Unieburger is, deze lidstaat vóór het begin van de echtscheidingsprocedure heeft verlaten.* Het hoofdgeding betrof een Pakistaans

staatsburger die getrouwd was met een Duits staatsburger. Het echtpaar woonde in het Verenigd Koninkrijk, waar de echtgenoot de status van werknemer en zelfstandige had. Omdat de relatie was verslechterd, heeft de echtgenote, die meerdere malen slachtoffer van huiselijk geweld was geworden, in 2006, na het vertrek van haar echtgenoot uit het Verenigd Koninkrijk, in die lidstaat de echtscheidingsprocedure ingeleid en alleen de zorg voor hun twee kinderen verkregen. Deze beide kinderen, die weliswaar de Duitse nationaliteit hadden, waren in het Verenigd Koninkrijk geboren, waar zij sinds 2009 respectievelijk 2010 naar school gingen. Deze Pakistaanse staatsburger had ook een verzoek om een permanent verblijfsrecht in het Verenigd Koninkrijk ingediend, maar dit verzoek was door de bevoegde nationale autoriteit afgewezen.

Ten aanzien van het verblijfsrecht van de echtgenote in het Verenigd Koninkrijk heeft het Hof er allereerst aan herinnerd dat de scheiding volgens artikel 13, lid 2, eerste alinea, onder c), van richtlijn 2004/38⁶ niet leidde tot het verlies van het verblijfsrecht van de familieleden van een Unieburger die niet de nationaliteit van een lidstaat bezitten, indien bijzonder schrijnende situaties zulks rechtvaardigen, bijvoorbeeld wanneer een familielid het slachtoffer is geweest van huiselijk geweld. Onder verwijzing naar het arrest *Singh e.a.*⁷ heeft het Hof evenwel herhaald dat de Unieburger die de echtgenoot van een derdelander is, overeenkomstig artikel 7, lid 2, van deze richtlijn in het gastland moet verblijven tot op de datum van aanvang van de gerechtelijke procedure tot scheiding, opdat de derdelander zich op behoud van zijn afgeleide verblijfsrecht kan beroepen. Dit was in het hoofdgeding niet het geval.

Het Hof heeft daarentegen op basis van het recht op toegang tot het onderwijs van migrerende werknemers krachtens artikel 12 van verordening nr. 1612/68⁸ geoordeeld dat de kinderen en de ouder die derdelander is en alleen de zorg voor die kinderen heeft, een verblijfsrecht in het gastland hebben in een situatie zoals aan de orde in het hoofdgeding, waarin de andere ouder Unieburger is en in deze lidstaat werkzaam is geweest, maar zijn verblijf aldaar heeft beëindigd voordat het kind er zijn schoolopleiding heeft aangevangen. In omstandigheden waarin de kinderen op grond van deze bepaling het recht hebben om in het gastland de school te blijven bezoeken, terwijl de ouder die hen verzorgt het gevaar loopt zijn verblijfsrecht te verliezen, zou immers aan die kinderen een hun door de Uniewetgever toegekend recht kunnen worden ontnomen, indien wordt geweigerd de ouder de mogelijkheid te geven om gedurende de periode dat zijn kinderen de school bezoeken, in het gastland te blijven.

Tot slot heeft het Hof eraan herinnerd dat minderjarige burgers van de Unie en de ouder die daadwerkelijk het ouderlijke gezag over hen heeft, op grond van artikel 21 VWEU een verblijfsrecht hebben, mits genoemde burgers van de Unie voldoen aan de voorwaarden in artikel 7, lid 1, van richtlijn 2004/38⁹, met name het beschikken over toereikende bestaansmiddelen, die ook kunnen worden verstrekt door de ouder die derdelander is.

6] Richtlijn 2004/38/EG van het Europees Parlement en de Raad van 29 april 2004 betreffende het recht van vrij verkeer en verblijf op het grondgebied van de lidstaten voor de burgers van de Unie en hun familieleden, tot wijziging van verordening (EEG) nr. 1612/68 en tot intrekking van richtlijnen 64/221/EEG, 68/360/EEG, 72/194/EEG, 73/148/EEG, 75/34/EEG, 75/35/EEG, 90/364/EEG, 90/365/EEG en 93/96/EEG (PB 2004, L 158, blz. 77, met rectificaties in PB 2004, L 229, blz. 35, en PB 2007, L 204, blz. 28).

7] Arrest Hof van 16 juli 2015, *Singh e.a.* (C-218/14, [EU:C:2015:476](#)).

8] Verordening (EEG) nr. 1612/68 van de Raad van 15 oktober 1968 betreffende het vrije verkeer van werknemers binnen de Gemeenschap (PB L 257, blz. 2).

9] Richtlijn 2004/38/EG van het Europees Parlement en de Raad van 29 april 2004 betreffende het recht van vrij verkeer en verblijf op het grondgebied van de lidstaten voor de burgers van de Unie en hun familieleden, tot wijziging van verordening (EEG) nr. 1612/68 en tot intrekking van richtlijnen 64/221/EEG, 68/360/EEG, 72/194/EEG, 73/148/EEG, 75/34/EEG, 75/35/EEG, 90/364/EEG, 90/365/EEG en 93/96/EEG (PB 2004, L 158, blz. 77, met rectificaties in PB 2004, L 229, blz. 35, en PB 2007, L 204, blz. 28).

III. INSTITUTIONELE REGELINGEN

1. RECHTSGRONDSLAG VAN DE HANDELINGEN VAN DE UNIE

In de loop van 2016 heeft het Hof drie belangrijke arresten gewezen over de rechtsgrondslag van de handelingen van de Unie. Deze hebben betrekking op onderscheidenlijk het gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid (GBVB), de landbouw en de justitiële samenwerking in strafzaken.

In de eerste plaats is het Hof, in Grote kamer bijeen, bij het arrest **Parlement/Raad** (C-263/14, [EU:C:2016:435](#)) van 14 juni 2016 overgegaan tot nietigverklaring van *besluit 2014/198/GBVB van de Raad van 10 maart 2014 betreffende de ondertekening en de sluiting van de Overeenkomst tussen de Europese Unie en de Verenigde Republiek Tanzania inzake de voorwaarden waaronder piraterijverdachten en in beslag genomen goederen door de door de Europese Unie geleide zeemacht worden overgedragen aan de Verenigde Republiek Tanzania*¹⁰.

Ter ondersteuning van zijn beroep tot nietigverklaring had het Parlement twee middelen aangevoerd. Met het eerste middel betoogde het dat het bestreden besluit ten onrechte was vastgesteld volgens de bij artikel 218, lid 6, tweede alinea, eerste zinsnede, VWEU ingevoerde specifieke procedure voor overeenkomsten die uitsluitend betrekking hebben op het GBVB, die elke betrokkenheid van het Parlement uitsluit. Met het tweede middel, waarin schending van artikel 218, lid 10, VWEU werd aangevoerd, verweet het Parlement de Raad dat hij het Parlement niet onverwijld en ten volle had geïnformeerd in iedere fase van de procedure voor het onderhandelen over en het sluiten van genoemde overeenkomst.

Aangaande de procedure die voor de vaststelling van het bestreden besluit is gevolgd, heeft het Hof er allereerst aan herinnerd dat indien uit het onderzoek van een handeling van de Unie blijkt dat deze een tweeledig doel heeft of dat er sprake is van twee componenten, waarvan er een kan worden gezien als hoofddoel of overwegende component, terwijl het andere doel of de andere component slechts ondergeschikt is, de handeling dan in beginsel op één rechtsgrondslag moet worden gebaseerd, namelijk die welke vereist is gelet op het hoofddoel of de overwegende component. Aangezien uit het onderzoek van de overeenkomst EU-Tanzania was gebleken dat die overwegend onder het GBVB viel en niet onder de justitiële samenwerking in strafzaken of onder de politieke samenwerking, heeft het Hof geconstateerd dat het besluit betreffende de ondertekening en de sluiting ervan dus geldig kon worden vastgesteld volgens de specifieke procedure voor overeenkomsten die betrekking hebben op het GBVB.

Eraan herinnerend dat het Parlement is uitgesloten van deelneming aan de onderhandelingen over en de sluiting van overeenkomsten die uitsluitend onder het GBVB vallen, heeft het Hof vervolgens geoordeeld dat het vereiste van informatieverstrekking aan het Parlement in artikel 218, lid 10, VWEU ook geldt voor de tussentijdse resultaten van de onderhandelingen. In de onderhavige zaak had de Raad bijgevolg de teksten van de ontwerpovereenkomst en van het ontwerpbesluit moeten toezenden, voor zover deze teksten aan de Tanzaniaanse autoriteiten waren toegezonden met het oog op de sluiting van de overeenkomst EU-Tanzania. Aangezien het Parlement wegens de niet-inachtneming van dit vereiste van informatieverstrekking niet in staat was geweest om zijn recht van toezicht op het gebied van het GBVB uit te oefenen, en om in voorkomend geval zijn standpunt kenbaar te maken over de juiste rechtsgrondslag voor het besluit betreffende de ondertekening en de sluiting van de overeenkomst, heeft het Hof het bestreden besluit nietig verklaard wegens schending van een wezenlijk vormvoorschrift.

¹⁰ | PB L 108, blz. 1.

In de tweede plaats heeft het Hof in het arrest **Duitsland/Parlement en Raad** (C-113/14, [EU:C:2016:635](#)), gewezen op 7 september 2016, gepreciseerd *hoe de twee rechtsgrondslagen in lid 2 respectievelijk lid 3 van artikel 43 VWEU zich onderling verhouden*. Met haar beroep tot nietigverklaring had de Bondsrepubliek Duitsland te kennen gegeven dat het Parlement en de Raad een onjuiste rechtsgrondslag hadden gekozen door artikel 7 van verordening nr. 1308/2013¹¹ vast te stellen op basis van artikel 43, lid 2, VWEU in plaats van artikel 43, lid 3, VWEU. In artikel 7 van verordening nr. 1308/2013 zijn de referentiedrempels vastgesteld voor verschillende landbouwproducten die voorwerp kunnen zijn van openbare interventies ter ondersteuning van de markt. Deze drempels verwijzen naar de landbouwproducten in artikel 2 van verordening nr. 1370/2013¹².

Het Hof heeft erop gewezen dat het Parlement en de Raad volgens artikel 43, lid 2, VWEU volgens de gewone wetgevingsprocedure met name de „bepalingen vast[stellen] die nodig zijn om de doelstellingen van het gemeenschappelijk landbouw- en visserijbeleid na te streven”, terwijl de Raad volgens artikel 43, lid 3, VWEU op voorstel van de Commissie „de maatregelen vast[stelt] voor de prijsbepaling, de heffingen, de steun en de kwantitatieve beperkingen, alsook voor de vaststelling en verdeling van de vangstmogelijkheden”. Volgens het Hof zijn laatstgenoemde maatregelen overwegend technisch van aard en bedoeld om uitvoering te geven aan de krachtens artikel 43, lid 2, VWEU vastgestelde bepalingen. In de onderhavige zaak waren voor de vaststelling en het toezicht op de referentiedrempels in artikel 7, lid 2, van verordening nr. 1308/2013 beoordelingen van overwegend technische en wetenschappelijke aard noodzakelijk. In aanmerking nemend dat niets in verordening nr. 1308/2013 het mogelijk maakt een onderscheid te maken tussen het toezicht op de betrokken drempels en de aanvankelijke vaststelling ervan, en gelet op de omstandigheid dat de interventieprijsen voortvloeien uit de referentiedrempels, heeft het Hof beslist dat de vaststelling van die drempels een maatregel voor de prijsbepaling vormt. Hieruit volgt dat artikel 7 van verordening nr. 1308/2013 had moet worden vastgesteld op basis van artikel 43, lid 3, VWEU.

Het Hof heeft het beroep toegewezen en niet alleen artikel 7 van verordening nr. 1308/2013 nietig verklaard, maar ook artikel 2 van verordening nr. 1370/2013, gelet op het onlosmakelijke verband daartussen. Gelet op de ernstige negatieve gevolgen indien de nietigverklaring ervan met onmiddellijke ingang effect zou sorteren, heeft het Hof evenwel beslist om de gevolgen ervan in stand te laten tot aan de inwerkingtreding, binnen een redelijke termijn van maximaal vijf maanden te rekenen vanaf de datum van het arrest, van een nieuwe regeling die is gebaseerd op de juiste rechtsgrondslag.

Tot slot heeft het Hof op 22 september 2016 in het arrest **Parlement/Raad** (C-14/15 en C-116/15, [EU:C:2016:715](#)), het beroep tot nietigverklaring toegewezen dat door het Parlement was ingesteld tegen *uitvoeringsbesluiten 2014/731*¹³, *2014/743*¹⁴, *2014/744*¹⁵ en *2014/911*¹⁶, waarbij aan vier lidstaten toegang werd verleend tot een systeem

11| Verordening (EU) nr. 1308/2013 van het Europees Parlement en de Raad van 17 december 2013 tot vaststelling van een gemeenschappelijke ordening van de markten voor landbouwproducten en tot intrekking van de verordeningen (EEG) nr. 922/72, (EEG) nr. 234/79, (EG) nr. 1037/2001 en (EG) nr. 1234/2007 van de Raad (PB L 347, blz. 671).

12| Verordening (EU) nr. 1370/2013 van de Raad van 16 december 2013 houdende maatregelen tot vaststelling van steun en restituties in het kader van de gemeenschappelijke ordening van de markten voor landbouwproducten (PB L 346, blz. 12, met rectificatie in PB 2016, L 130, blz. 13).

13| Besluit 2014/731/EU van de Raad van 9 oktober 2014 betreffende de start van de automatische uitwisseling van voertuigregistratiegegevens in Malta (PB L 302, blz. 56).

14| Besluit 2014/743/EU van de Raad van 21 oktober 2014 betreffende de start van de geautomatiseerde uitwisseling van voertuigregistratiegegevens in Cyprus (PB L 308, blz. 100).

15| Besluit 2014/744/EU van de Raad van 21 oktober 2014 betreffende de start van de geautomatiseerde uitwisseling van voertuigregistratiegegevens in Estland (PB L 308, blz. 102).

16| Besluit 2014/911/EU van de Raad van 4 december 2014 betreffende de start van de geautomatiseerde uitwisseling van dactyloscopische gegevens in Letland (PB L 360, blz. 28).

waarmee informatie kan worden uitgewisseld betreffende dna-profielen, digitale vingerafdrukken en bepaalde nationale voertuigregistratiegegevens. Volgens het Hof voorzag de rechtsgrondslag van deze besluiten, namelijk artikel 25 van besluit 2008/615¹⁷, erin dat de uitvoeringsbepalingen op een andere wijze moesten worden vastgesteld dan die waarin de Verdragen voorzien.

Het Hof heeft er eerst aan herinnerd dat, aangezien de regels betreffende de besluitvorming van de instellingen van de Unie zijn neergelegd in de Verdragen en de lidstaten of de instellingen zelf daarvan niet naar goedvinden mogen afwijken, alleen de Verdragen in bijzondere gevallen een instelling de bevoegdheid kunnen geven om een daarin neergelegde besluitvormingsprocedure te wijzigen. Vervolgens heeft het erop gewezen dat de rechtmatigheid van een handeling van de Unie moet worden beoordeeld aan de hand van de gegevens, feitelijk en rechtens, op de datum waarop die handeling is vastgesteld. Toen besluit 2008/615 werd vastgesteld, voorzag artikel 34, lid 2, onder c), EU in twee onderscheiden procedures voor de vaststelling van wetgevingshandelingen respectievelijk uitvoeringsmaatregelen, waarbij de Raad alleen bij de eerste een beslissing met eenparigheid van stemmen moest nemen.

Na onderzoek van artikel 25, lid 2, van besluit 2008/615 heeft het Hof geoordeeld dat dit aldus moest worden uitgelegd dat de Raad krachtens deze bepaling met eenparigheid van stemmen maatregelen diende vast te stellen ter uitvoering van dat besluit, in het bijzonder wat de gegevensbescherming betrof. Het Hof heeft daaraan de conclusie verbonden dat in artikel 25, lid 2, van besluit 2008/615 op onrechtmatige wijze regels voor de vaststelling van maatregelen zijn neergelegd die strenger zijn dan de procedure die daarvoor in de Verdragen is vastgelegd, doordat dit besluit voorschrijft dat maatregelen die nodig zijn voor de uitvoering van besluit 2008/615 op het niveau van de Unie, door de Raad met eenparigheid van stemmen worden vastgesteld, terwijl dergelijke maatregelen volgens artikel 34, lid 2, onder c), EU door de Raad met gekwalificeerde meerderheid van stemmen moesten worden vastgesteld. Bijgevolg zijn de bestreden besluiten nietig verklaard.

2. ALGEMENE EN BIJZONDERE BEVOEGDHEDEN VAN DE INSTELLINGEN

Wat de algemene bevoegdheden van de instellingen van de Unie betreft, is het op 28 juli 2016 gewezen arrest **Raad/Commissie** (C-660/13, [EU:C:2016:616](#)) vermeldenswaard. Bij dit arrest heeft het Hof, in de formatie Grote kamer, het besluit van de Commissie houdende goedkeuring van een addendum bij het *memorandum van overeenstemming tussen de Unie en de Zwitserse Bondsstaat betreffende de Zwitserse financiële bijdrage aan de uitgebreide Unie* en tot machtiging van bepaalde leden van de Commissie tot ondertekening van dit addendum in naam van de Unie, nietig verklaard. De Raad had bestreden dat de Commissie bevoegd was om het addendum in kwestie zonder zijn voorafgaande machtiging te ondertekenen.

Zich baserend op de beginselen van bevoegdheidstoedeling en institutioneel evenwicht heeft het Hof er allereerst aan herinnerd dat de Raad volgens met name artikel 16 VEU tot taak heeft om het externe optreden van de Unie uit te werken, terwijl de Commissie tot taak heeft om voor de externe vertegenwoordiging van de Unie te zorgen. Volgens het Hof volstaat alleen de bevoegdheid van de Commissie om de Unie extern te vertegenwoordigen niet om te kunnen bepalen of voorafgaande machtiging van de Raad nodig was voor de ondertekening van het addendum in kwestie. Voorts heeft het Hof erop gewezen dat, ofschoon de Commissie gemachtigd was om daartoe met Zwitserland de nodige discussies te beginnen, zij evenwel niet was gemachtigd om het uit die onderhandelingen voortgekomen addendum namens de Unie te ondertekenen.

17| Besluit 2008/615/JBZ van de Raad van 23 juni 2008 inzake de intensivering van de grensoverschrijdende samenwerking, in het bijzonder ter bestrijding van terrorisme en grensoverschrijdende criminaliteit (PB L 210, blz. 1).

Bijgevolg kon de Commissie niet worden geacht te zijn gemachtigd tot ondertekening van een uit dergelijke onderhandelingen voortvloeiende niet-verbindende overeenkomst. Omdat een besluit tot ondertekening van een dergelijke overeenkomst bovendien deel uitmaakt van het uitwerken van het externe optreden van de Unie in de zin van artikel 16, lid 1, tweede zin, en lid 6, derde alinea, VEU, impliceert deze ondertekening dat de Unie beoordeelt of deze overeenkomst nog steeds het belang dient dat de Raad in met name de beslissing tot opening van de onderhandelingen heeft bepaald. Deze beoordeling vereist dat de concrete inhoud van de overeenkomst wordt onderzocht, welke inhoud niet vooraf kan worden vastgesteld of voorzien bij de beslissing om dergelijke onderhandelingen te beginnen. Het enkele feit dat de inhoud van de overeenkomst overeenkomt met de door de Raad gegeven onderhandelingsopdracht, volstaat dus niet om de Commissie bevoegd te achten om deze handeling zonder voorafgaande machtiging door de Raad te ondertekenen.

Het beroep tot nietigverklaring van de Raad is bijgevolg toegewezen. Het Hof heeft de gevolgen van het besluit van de Commissie niettemin in stand gelaten tot aan de inwerkingtreding, binnen een redelijke termijn, van een nieuw besluit ter vervanging van dat besluit.

In het arrest **Parlement/Commissie** (C-286/14, [EU:C:2016:183](#)) van 17 maart 2016 heeft het Hof de gelegenheid gehad tot verduidelijking van *de omvang van de aan de Commissie gedelegeerde bevoegdheid om een wetgevingshandeling aan te vullen in de zin van artikel 290, lid 1, VWEU*.

Beslissend op een beroep tot nietigverklaring dat door het Europees Parlement was ingesteld tegen gedelegeerde verordening nr. 275/2014¹⁸, diende het onderzoek van het Hof zich te richten op het als enige aangevoerde middel dat de Commissie de grenzen van de haar bij verordening nr. 1316/2013¹⁹ verleende bevoegdheden had overschreden. Meer bepaald verweet het Parlement de Commissie dat zij aan bijlage I bij verordening nr. 1316/2013 een deel VI had toegevoegd in plaats van een afzonderlijke gedelegeerde handeling vast te stellen.

Ten aanzien van de delegatieregeling in artikel 290 VWEU heeft het Hof in herinnering gebracht dat in een wetgevingshandeling aan de Commissie de bevoegdheid kan worden gedelegeerd om niet-wetgevingshandelingen van algemene strekking vast te stellen ter „aanvulling” of „wijziging” van bepaalde niet-essentiële onderdelen van de wetgevingshandeling en dat die twee categorieën van gedelegeerde bevoegdheden zich duidelijk van elkaar onderscheiden. Wanneer de Commissie een bevoegdheid tot aanvulling van een wetgevingshandeling uitoefent, is haar mandaat ertoe beperkt de niet-essentiële onderdelen van de betrokken regeling die door de wetgever niet nader zijn bepaald, gedetailleerd uit te werken met inachtneming van de volledige door de wetgever vastgestelde wetgevingshandeling. De delegatie van een bevoegdheid tot wijziging van een wetgevingshandeling strekt er daarentegen toe de Commissie te machtigen om niet-essentiële onderdelen die door de wetgever in die handeling zijn vastgesteld, te amenderen of in te trekken. De verschillen tussen de twee in artikel 290, lid 1, VWEU bedoelde categorieën gedelegeerde bevoegdheden verzetten zich ertegen dat aan de Commissie de bevoegdheid wordt verleend om zelf de aard van de aan haar overgedragen bevoegdheid te bepalen.

Door de Commissie in de onderhavige zaak te machtigen om bij gedelegeerde handeling bepaalde aspecten „nader te bepalen”, heeft artikel 21, lid 3, van verordening nr. 1316/2013 de Commissie gemachtigd om deze verordening „aan te vullen” in de zin van artikel 290 VWEU. Met het oog op een duidelijke regelgeving en

18| Gedelegeerde verordening (EU) nr. 275/2014 van de Commissie van 7 januari 2014 tot wijziging van bijlage I bij verordening (EU) nr. 1316/2013 van het Europees Parlement en de Raad tot vaststelling van de financieringsfaciliteit voor Europese verbindingen (PB L 80, blz. 1).

19| Verordening (EU) nr. 1316/2013 van het Europees Parlement en de Raad van 11 december 2013 tot vaststelling van de financieringsfaciliteit voor Europese verbindingen, tot wijziging van verordening (EU) nr. 913/2010 en tot intrekking van verordeningen (EG) nr. 680/2007 en (EG) nr. 67/2010 (PB L 348, blz. 129).

een transparant wetgevingsproces mag de Commissie geen onderdeel aan de tekst zelf van die handeling toevoegen. Een dergelijke toevoeging zou immers verwarring kunnen doen ontstaan over de rechtsgrondslag van dat onderdeel, aangezien de tekst zelf van een wetgevingshandeling dan een onderdeel zou bevatten dat voortvloeit uit de uitoefening van een gedelegeerde bevoegdheid door de Commissie op grond waarvan zij die handeling niet mag wijzigen of intrekken. Bijgevolg had de Commissie een van verordening nr. 1316/2013 onderscheiden handeling moeten vaststellen. Door aan bijlage I bij die verordening een deel VI toe te voegen, is de Commissie derhalve voorbijgegaan aan het verschil tussen de twee in artikel 290, lid 1, VWEU bedoelde categorieën gedelegeerde bevoegdheden, hetgeen de nietigverklaring van de gedelegeerde verordening tot gevolg heeft.

Onder verwijzing naar zwaarwegende redenen van rechtszekerheid heeft het Hof evenwel beslist om de gevolgen van gedelegeerde verordening nr. 275/2014 in stand te laten tot de inwerkingtreding, binnen een redelijke termijn die niet meer mag bedragen dan zes maanden na de datum van de uitspraak van zijn arrest, van een nieuwe handeling ter vervanging van die verordening.

IV. UNIERECHT EN NATIONAAL RECHT

Op 15 november 2016 heeft de Grote kamer van het Hof zich in het arrest *Ullens de Schooten* (C-268/15, [EU:C:2016:874](#)) uitgesproken over de mogelijkheid om *de niet-contractuele aansprakelijkheid van een lidstaat in te roepen voor schade die particulieren lijden als gevolg van schending van de fundamentele vrijheden in de artikelen 49, 56 en 63 VWEU, in een situatie waarvan alle aspecten zich binnen één lidstaat afspelen*. In het hoofdgeding had de verzoeker, een Belgisch staatsburger die in België een laboratorium voor klinische biologie had geëxploiteerd, de aansprakelijkheid van die staat ingeroepen voor schade die hij wegens schending van de artikelen 49, 56 en 63 VWEU had geleden door een op hem toegepaste nationale regeling.

Vooraf heeft Hof eraan herinnerd dat de bepalingen inzake de vrijheid van vestiging, de vrijheid van dienstverrichting en het vrije verkeer van kapitaal niet van toepassing zijn op een situatie waarvan alle aspecten zich binnen één lidstaat afspelen.

Niettemin heeft het Hof gepreciseerd dat verzoeken om een prejudiciële beslissing betreffende die bepalingen die in zuiver interne zaken worden ingediend, in de volgende situaties ontvankelijk kunnen worden geacht: wanneer niet kan worden uitgesloten dat in andere lidstaten wonende burgers interesse zouden hebben om van die vrijheden gebruik te maken om werkzaamheden te verrichten in de lidstaat die de betreffende nationale regeling heeft uitgevaardigd; wanneer de verwijzende rechter zich tot het Hof wendt in het kader van een procedure tot vernietiging van bepalingen die niet alleen van toepassing zijn op nationale burgers maar ook op burgers van andere lidstaten; wanneer het nationale recht de verwijzende rechter voorschrijft een burger van zijn lidstaat dezelfde rechten toe te kennen als een burger van een andere lidstaat in dezelfde situatie aan het Unierecht zou ontlene; wanneer de bepalingen van het Unierecht van toepassing zijn op grond van de nationale wettelijke regeling, waarin ten aanzien van situaties waarvan alle aspecten zich binnen één lidstaat afspelen, is gekozen voor dezelfde aanpak als in het Unierecht. Het Hof heeft verduidelijkt dat het aan de verwijzende rechterlijke instantie staat om in overeenstemming met de vereisten van artikel 94 van het Reglement voor de procesvoering van het Hof in de verwijzingsbeslissing aan het Hof duidelijk te maken in welk opzicht er in het bij hem aanhangige geschil, ondanks het zuiver nationale karakter daarvan, sprake is van aanknoping met de bepalingen van het Unierecht ter zake van de fundamentele vrijheden, zodat de gevraagde uitlegging noodzakelijk is voor de beslechting van dat geschil.

In de onderhavige zaak is het Hof tot de conclusie gekomen dat in een situatie waarin alle aspecten van het hoofdgeding zich binnen één lidstaat afspelen en waarin uit de verwijzingsbeslissing niet blijkt dat er met

betrekking tot het voorwerp of de omstandigheden van dat geding een aanknopng met de artikelen 49, 56 of 63 VWEU is, die bepalingen, waarmee wordt beoogd personen te beschermen die daadwerkelijk gebruikmaken van de fundamentele vrijheden, geen rechten voor particulieren kunnen scheppen, met als gevolg dat het Unierecht niet ten grondslag kan liggen aan de niet-contractuele aansprakelijkheid van de betrokken lidstaat.

In het arrest **Association France Nature Environnement** (C-379/15, [EU:C:2016:603](#)) van 28 juli 2016 is het Hof nader ingegaan op *de mogelijkheid voor een nationale rechter om bij uitzondering bepaalde gevolgen van een met het Unierecht onverenigbare nationale handeling te handhaven*. Aan het verzoek om een prejudiciële beslissing lag een procedure voor de toetsing van de rechtmatigheid van de nationale bepalingen ter omzetting van richtlijn 2001/42²⁰ ten grondslag. De verwijzende rechter had geconstateerd dat de bij deze richtlijn gestelde eisen ten aanzien van de autonomie van de instanties die in geval van een milieubeoordeling moeten worden geraadpleegd, niet juist waren omgezet. Omdat de terugwerkende kracht van de gedeeltelijke nietigverklaring van de nationale omzettingshandeling echter schadelijke gevolgen voor het milieu kon hebben, heeft hij het Hof vragen gesteld over de mogelijkheid om de gevolgen van die verklaring van onrechtmatigheid in de tijd te beperken.

In antwoord op die vraag heeft het Hof herinnerd aan zijn rechtspraak die uit het arrest *Inter-Environnement Wallonie en Terre wallonne*²¹ is voortgekomen. Volgens die rechtspraak mag een nationale rechter uitzonderlijk bepaalde gevolgen van een met het Unierecht onverenigbaar geachte nationale handeling voorlopig handhaven, mits dit, mede gelet op de specifieke omstandigheden van de bij hem aanhangige zaak, is vereist door een dwingende overweging in verband met de bescherming van het milieu. De nationale rechter dient evenwel vast te stellen dat aan alle voorwaarden in dat arrest is voldaan. Zo moet hij nagaan of met de bestreden nationale handeling, hoewel die in strijd met de verplichtingen in richtlijn 2001/42 is vastgesteld, naar behoren uitvoering wordt gegeven aan het Unierecht op het gebied van de milieubescherming. Vervolgens moet hij controleren of de vaststelling en de inwerkingtreding van een nieuwe bepaling van nationaal recht de uit de nietigverklaring van de bestreden handeling voortvloeiende nadelige gevolgen voor het milieu niet kunnen voorkomen. Tot slot moet de nationale rechter vaststellen dat de nietigverklaring van de bestreden handeling tot gevolg zou hebben dat er een voor het milieu nadelig rechtvacuüm ontstaat en dat de uitzonderlijke handhaving van de gevolgen van de bestreden bepaling van nationaal recht slechts de periode betreft die absoluut noodzakelijk is om de maatregelen vast te stellen waarmee de geconstateerde onregelmatigheid kan worden verholpen.

Op de vraag of een rechterlijke instantie die in laatste aanleg uitspraak doet, verplicht is om zich eerst prejudicieel tot het Hof te wenden alvorens van die uitzonderlijke mogelijkheid gebruik te kunnen maken, heeft het Hof bevestigend geantwoord. Een dergelijke nationale rechterlijke instantie is echter van deze plicht vrijgesteld indien zij ervan overtuigd is, hetgeen zij uitvoerig moet aantonen, dat over de uitlegging en de toepassing van de voorwaarden die volgen uit het arrest *Inter-Environnement Wallonie en Terre wallonne* redelijkerwijs geen enkele twijfel bestaat.

20 | Richtlijn 2001/42/EG van het Europees Parlement en de Raad van 27 juni 2001 betreffende de beoordeling van de gevolgen voor het milieu van bepaalde plannen en programma's (PB L 197, blz. 30).

21 | Arrest Hof van 28 februari 2012, *Inter-Environnement Wallonie en Terre wallonne* (C-41/11, [EU:C:2012:103](#)).

V. CONTENTIEUZE RECHTSPRAAK VAN DE UNIE

In de loop van 2016 heeft het Hof drie belangrijke arresten over de prejudiciële verwijzing gewezen. De eerste twee zijn een verdere ontwikkeling van de vaste rechtspraak dat het recht van de Unie zich verzet tegen elke nationale regeling die het de nationale rechterlijke instanties belet om prejudiciële vragen te stellen over de uitlegging van de relevante bepalingen van Unierecht. Het derde is het arrest *Ullens de Schooten* (C-268/15, [EU:C:2016:874](#)) met daarin een verduidelijking van de ontvankelijkheidsvoorwaarden voor prejudiciële verwijzingen die in zuiver interne zaken worden ingediend. Dit arrest is besproken in onderdeel IV „Recht van de Unie en nationaal recht”.²²

In de eerste plaats is het arrest *PFE* (C-689/13, [EU:C:2016:199](#)), uitgesproken op 5 april 2016, te plaatsen in de context van een geding voor een nationale rechterlijke instantie die in laatste aanleg uitspraak doet, tussen een inschrijver die bij een overheidsopdracht was afgewezen en de onderneming waaraan die opdracht was toegewezen. Omdat laatstgenoemde in een incidenteel beroep de ontvankelijkheid van het beroep van de inschrijver had bestreden, was de aangezochte rechterlijke instantie volgens haar eigen rechtspraak die in voltallige zitting was bepaald, verplicht om eerst het incidentele beroep te onderzoeken. Volgens de toepasselijke regels van nationaal recht kon de kamer waaraan het betrokken geschil was toegewezen, niet van die rechtspraak afwijken zonder met voorrang naar de voltallige zitting te verwijzen, aangezien die rechtspraak van de voltallige zitting bindend was voor de andere kamers binnen die instantie, ook wanneer de door de voltallige zitting gekozen oplossing in strijd was met de rechtspraak van het Hof. Op grond van de kennelijke tegenstrijdigheid tussen die nationale procedureregeling en de rechtspraak van het Hof, heeft de verwijzende rechterlijke instantie gevraagd of artikel 267 VWEU zich ertegen verzet dat wanneer een kamer van een in laatste aanleg uitspraak doende rechterlijke instantie het niet eens is met de lijnen die de voltallige zitting van die instantie in een beslissing heeft uitgezet, hij deze kwestie aan die voltallige zitting moet voorleggen en aldus hierover geen prejudiciële vraag aan het Hof kan stellen.

In dat verband heeft het Hof, in Grote kamer bijeen, er allereerst aan herinnerd dat de nationale rechterlijke instanties de meest uitgebreide bevoegdheid hebben om het Hof vragen te stellen over de uitlegging van de relevante bepalingen van het Unierecht, welke bevoegdheid, behoudens enkele uitzonderingen, tot een verplichting wordt voor de rechterlijke instanties die in laatste instantie uitspraak doen. Zowel deze mogelijkheid als deze verplichting is immers inherent aan het bij artikel 267 VWEU ingevoerde stelsel van samenwerking tussen de nationale rechters en het Hof, en aan de bij dit voorschrift aan de nationale rechters toebedeelde taak om het Unierecht toe te passen. Bijgevolg heeft het Hof verklaard dat een regel van nationaal recht het een kamer van een in laatste aanleg uitspraak doende rechterlijke instantie die met een vraag naar de uitlegging van het Unierecht wordt geconfronteerd, niet kan beletten om aan het Hof een prejudiciële vraag te stellen.

Wat betreft de verplichting van de nationale rechterlijke instanties om het Unierecht zoals uitgelegd door het Hof toe te passen, heeft het Hof zijn vaste rechtspraak op dat punt bevestigd, die teruggaat tot het arrest *Simmenthal*²³. Het heeft daaruit afgeleid dat een kamer van een in laatste aanleg uitspraak doende rechterlijke instantie, nadat zij het antwoord van het Hof op een door haar gestelde vraag inzake de uitlegging van het Unierecht heeft ontvangen of wanneer deze vraag reeds duidelijk is beantwoord in de rechtspraak van het Hof, zelf al het nodige moet doen om ervoor te zorgen dat het Unierecht op de aldus uitgelegde manier wordt toegepast.

22| Ook moet worden gewezen op de arresten *Mallis e.a./Commissie en ECB* (C-105/15 P–C-109/15 P, [EU:C:2016:702](#)) en *Ledra Advertising e.a./Commissie en ECB* (C-8/15 P–C-10/15 P, [EU:C:2016:701](#)) over de ontvankelijkheid van beroepen tot nietigverklaring van beslissingen op het gebied van het economische en monetaire beleid (zie onderdeel XV „Economisch en monetair beleid”).

23| Arrest Hof van 9 maart 1978, *Simmenthal* (C-106/77, [EU:C:1978:49](#)).

In het verlengde van die beginselen heeft het Hof, in de formatie Grote kamer, in het arrest **Ognyanov** (C-614/14, [EU:C:2016:514](#)) van 5 juli 2016 geantwoord op vragen over de toepassing op de prejudiciële verwijzing van Bulgaarse bepalingen die de onpartijdigheid van strafrechters moeten waarborgen. Volgens die bepalingen moeten *rechters die in het kader van een prejudiciële verwijzing de feiten en hun juridische kwalificatie uiteenzetten, zich in de zaak verschonen*. De verwijzende rechterlijke instantie heeft er ook op gewezen dat volgens de nationale tuchtcode het feit dat een nationale rechter in de verwijzingsbeslissing het feitelijke en juridische kader van de zaak in het hoofdgeding uiteenzet, wordt beschouwd als een door deze rechter geformuleerd voorlopig standpunt, met als gevolg dat tegen hem een aansprakelijkheidsprocedure wegens een tuchtrechtelijke fout wordt ingesteld.

Na de kernelementen van de bij artikel 267 VWEU ingevoerde procedure in herinnering te hebben gebracht, heeft het Hof opgemerkt dat een verwijzende rechter, door in zijn verzoek om een prejudiciële beslissing het feitelijke en juridische kader van het hoofdgeding uiteen te zetten, enkel voldoet aan de vereisten die voortvloeien uit artikel 267 VWEU en artikel 94 van het Reglement voor de procesvoering van het Hof. De uiteenzetting van genoemd feitelijk en juridisch kader beantwoordt bijgevolg aan het vereiste van samenwerking dat inherent is aan het mechanisme van de prejudiciële verwijzing en kan dus noch schending van het recht op een onpartijdig gerecht, zoals vastgelegd in artikel 47, tweede alinea, van het Handvest van de grondrechten, noch schending van het vermoeden van onschuld, zoals gewaarborgd door artikel 48, lid 1, van dat Handvest opleveren.

Aan de hand van die overwegingen heeft het Hof vastgesteld dat de door de verwijzende rechter genoemde nationale strafbepalingen en tuchtrechtelijke bepalingen het gevaar inhielden dat een nationale rechter verkiest geen prejudiciële vragen aan het Hof te stellen om te vermijden dat hij ofwel zich moet verschonen en tuchtsancties oploopt, ofwel een niet-ontvankelijk verzoek om een prejudiciële beslissing indient. Dergelijke bepalingen doen bijgevolg afbreuk aan de door artikel 267 VWEU aan de nationale rechterlijke instanties toegekende prerogatieven en dus aan de doeltreffendheid van de samenwerking tussen het Hof en de nationale rechterlijke instanties die is ingesteld door het mechanisme van de prejudiciële verwijzing.

Wat de mogelijkheid voor de verwijzende rechterlijke instantie betreft om zijn aanvankelijke beoordeling van het feitelijke en juridische kader na de uitspraak van het prejudiciële arrest te wijzigen, heeft het Hof aangegeven dat de nationale rechter zijn feitelijke en juridische vaststellingen in het kader van het verzoek om prejudiciële beslissing mag wijzigen, mits deze rechter volle werking verleent aan de door het Hof gegeven uitlegging van het Unierecht.

VI. LANDBOUW

In het arrest **Pesce e.a.** (C-78/16 en C-79/16, [EU:C:2016:428](#)), gewezen op 9 juni 2016 in het kader van een versnelde procedure, heeft het Hof zich uitgesproken *over de geldigheid van artikel 6, lid 2, onder a), van uitvoeringsbesluit 2015/789²⁴, dat op basis van richtlijn 2000/29²⁵ is vastgesteld*. Deze laatste richtlijn heeft tot doel een hoog niveau van fytosanitaire bescherming te waarborgen tegen het binnenbrengen in de Unie van schadelijke organismen in uit derde landen ingevoerde producten. Overeenkomstig die doelstelling verplicht artikel 6, lid 2, onder a), van het bestreden uitvoeringsbesluit, dat ziet op de uitroeiing van de bacterie *Xylella*

24 | Uitvoeringsbesluit (EU) 2015/789 van de Commissie van 18 mei 2015 betreffende maatregelen om het binnenbrengen en de verspreiding in de Unie van *Xylella fastidiosa* (Wells et al.) te voorkomen (PB L 125, blz. 36).

25 | Richtlijn 2000/29/EG van de Raad van 8 mei 2000 betreffende de beschermende maatregelen tegen het binnenbrengen en de verspreiding in de Gemeenschap van voor planten en voor plantaardige producten schadelijke organismen (PB L 169, blz. 1), zoals gewijzigd bij richtlijn 2002/89/EG van de Raad van 28 november 2002 (PB L 355, blz. 45).

fastidiosa, de betrokken lidstaten ertoe om waardplanten, ongeacht hun gezondheidstoestand, binnen een straal van 100 m rond de met die bacterie besmette planten onmiddellijk te verwijderen. In deze zaak hadden de Italiaanse autoriteiten die regel op meerdere landbouwgronden in de regio Apulië toegepast.

Wat de geldigheidsvraag betreft, die betrekking heeft op de verenigbaarheid van genoemd artikel 6, lid 2, onder a), van uitvoeringsbesluit 2015/789 met het recht van de Unie, en met name met richtlijn 2000/29, gelezen in het licht van het voorzorgs- en het evenredigheidsbeginsel, heeft het Hof geoordeeld dat die maatregel, gelet op de op het tijdstip van vaststelling van dat besluit beschikbare wetenschappelijke gegevens en op de op dat tijdstip mogelijke alternatieve maatregelen, geschikt en noodzakelijk is om het door de richtlijn nagestreefde doel van voorkoming van de verspreiding van de bacterie te bereiken. Het Hof heeft evenwel ook benadrukt dat de Commissie, mocht de situatie zich in die zin ontwikkelen dat het, op basis van nieuwe relevante wetenschappelijke gegevens, voor de uitroeiing van *Xylella fastidiosa* niet langer noodzakelijk is om de waardplanten te verwijderen, uitvoeringsbesluit 2015/789 dan dient te wijzigen of een nieuw besluit dient vast te stellen om daarmee rekening te houden.

Wat het ontbreken van een schadeloosstellingsregeling in het uitvoeringsbesluit betreft, heeft het Hof erkend dat de verplichting in artikel 6, lid 2, onder a), van dat besluit met name afbreuk kan doen aan het eigendomsrecht met betrekking tot de betrokken landbouwbedrijven. Daar het recht op schadeloosstelling rechtstreeks voortvloeit uit artikel 17 van het Handvest, kan het enkele feit dat noch richtlijn 2000/29 noch het uitvoeringsbesluit zelf een dergelijke regeling bevat of dat zij geen uitdrukkelijke verplichting opleggen om een dergelijke regeling in te stellen, niet betekenen dat een dergelijk recht is uitgesloten. Besluit 2015/789 is dus niet op die grond ongeldig.

In de zaak die heeft geleid tot het arrest **Masterrind** (C-469/14, [EU:C:2016:609](#)), gewezen op 28 juli 2016, waren twee onderscheiden aspecten aan de orde. Zij had ten eerste betrekking op de transport- en rusttijden van dieren bij hun vervoer over de weg en ten tweede op de gevolgen van de verklaring van de officiële dierenarts van de lidstaat van uitgang ten opzichte van de autoriteit van een andere lidstaat die bevoegd is voor de betaling van exportrestituties. Het hoofdgeding betrof het wegvervoer per vrachtwagen van runderen vanuit Duitsland naar Frankrijk, waar de dieren zijn ingescheept voor Marokko. Na de controle door de officiële dierenarts van de plaats van uitgang in Frankrijk, als bedoeld in artikel 2 van verordening nr. 817/2010²⁶, die meende dat het vervoer niet voldeed aan de vereisten die uit verordening nr. 1/2005²⁷ voortvloeien, hebben de Duitse autoriteiten de vooruitbetaalde uitvoerrestituties teruggevorderd. Dit laatste besluit wordt voor de Duitse rechter bestreden.

In de eerste plaats heeft het Hof preciseringen gegeven ten aanzien van de regel in verordening nr. 1/2005 die een maximale vervoersperiode van 28 uur, onderbroken door een rusttijd van ten minste 1 uur na de eerste 14 uur, voorschrijft. Het Hof heeft ten aanzien van de rusttijd tussen de vervoersperiodes verklaard dat die langer dan 1 uur kan duren, met dien verstande dat die duur in de praktijk geen risico van letsel of onnodig lijden van de vervoerde dieren mag vormen. Voorts mag de gecombineerde vervoers- en reistijd niet 29 uur overschrijden, onder voorbehoud van de mogelijkheid om die in het belang van de dieren²⁸ of wegens

26 | Verordening (EU) nr. 817/2010 van de Commissie van 16 september 2010 tot vaststelling, op grond van verordening (EG) nr. 1234/2007 van de Raad, van uitvoeringsbepalingen met betrekking tot de voor de toekenning van uitvoerrestituties te vervullen voorwaarden in verband met het welzijn van levende runderen tijdens het vervoer (PB L 245, blz. 16).

27 | Verordening (EG) nr. 1/2005 van de Raad van 22 december 2004 inzake de bescherming van dieren tijdens het vervoer en daarmee samenhangende activiteiten en tot wijziging van de richtlijnen 64/432/EEG en 93/119/EG en van verordening (EG) nr. 1255/97 (PB 2005, L 3, blz. 1, met rectificatie in PB 2011, L 336, blz. 86).

28 | Bijlage I, hoofdstuk V, punt 1.8 bij verordening nr. 1/2005.

onvoorziene omstandigheden²⁹ met 2 uur te verlengen. Tot slot kunnen de vervoersperioden van 14 uur één of meer perioden omvatten waarin halt wordt gehouden, maar die moeten worden samengeteld met de rijperiodes voor de berekening van de totale duur van de vervoersperiode van maximaal 14 uur waarvan zij deel uitmaken.

In de tweede plaats heeft het Hof geoordeeld dat de autoriteit die bevoegd is voor de betaling van restituties bij de uitvoer van runderen krachtens verordening nr. 817/2010 niet gebonden is aan het oordeel van de officiële dierenarts van de plaats van uitgang dat de bepalingen van verordening nr. 1/2005 niet in acht zijn genomen in het kader van het vervoer van die dieren. De beslissing ter zake van de naleving van de voorwaarden voor de aanspraak op betaling van de uitvoerrestituties behoort immers tot de bevoegdheden van de voor die betaling bevoegde nationale autoriteit. In die context vormt de door de officiële dierenarts van de plaats van uitgang verstrekte informatie weliswaar bewijs, maar dat bewijs is weerlegbaar.

VII. VRIJHEDEN VAN VERKEER

1. VRIJ VERKEER VAN WERKNEMERS

Op het gebied van het vrij verkeer van werknemers verdienen drie arresten bijzondere aandacht. Het eerste heeft betrekking op de ouderdomspensioenrechten van een persoon die zich in een andere lidstaat heeft gevestigd, en de twee andere op een regeling betreffende studiefinanciering voor hoger onderwijs die aan inwoners van een andere lidstaat wordt toegekend.

In het arrest *Pöpperl* (C-187/15, [EU:C:2016:550](#)), gewezen op 13 juli 2016, heeft het Hof belangrijke aanwijzingen gegeven over de uitlegging van artikel 45 VWEU. Het hoofdgeding betrof *het recht van een voormalig ambtenaar van een Duitse deelstaat die in een andere lidstaat was gaan werken, op ouderdomspensioen dat voor de werknemers van die deelstaat was voorzien*.

In dat verband heeft het Hof geoordeeld dat artikel 45 VWEU aldus moet worden uitgelegd dat het zich verzet tegen een nationale regeling volgens welke een persoon die in een lidstaat de status van ambtenaar heeft en die vrijwillig ontslag neemt om een ambt te gaan uitoefenen in een andere lidstaat, zijn pensioenrechten uit hoofde van zijn bijzondere pensioenregeling verliest en met terugwerkende kracht wordt aangesloten bij de algemene pensioenverzekering, die recht geeft op een lager pensioen dan dat wat uit die rechten zou zijn voortgevloeid. Een dergelijke regeling vormt een beperking van het vrij verkeer van werknemers, aangezien zij, ook al is zij tevens van toepassing op ambtenaren van die lidstaat die ontslag nemen om in diezelfde lidstaat in de particuliere sector te gaan werken, deze ambtenaren kan beletten of ervan kan afbrengen om hun recht van vrij verkeer op het grondgebied van de Unie uit te oefenen.

Het Hof heeft tevens voor recht verklaard dat het aan de nationale rechter staat om de volle werking van artikel 45 VWEU te verzekeren door het nationale recht conform dat artikel uit te leggen, of, indien een dergelijke uitlegging niet mogelijk is, elke daarmee strijdige bepaling van nationaal recht buiten toepassing te laten. Wanneer het nationale recht, in strijd met het Unierecht, voorziet in een verschillende behandeling van meerdere groepen personen, moeten de leden van de benadeelde groep op dezelfde wijze worden behandeld als de andere belanghebbenden en moet op hen dezelfde regeling worden toegepast. De regeling die geldt voor de leden van de bevoordeelde groep blijft dus, zolang het Unierecht niet naar behoren wordt toegepast, het enige bruikbare referentiekader.

29 | Artikel 22 van verordening nr. 1/2005.

In de arresten **Bragança Linares Verruga e.a.** (C-238/15, [EU:C:2016:949](#)) en **Depesme e.a.** (C-401/15–C-403/15, [EU:C:2016:955](#)), gewezen op 14 respectievelijk 15 december 2016, waarin het onderzoek van het Hof zich wederom diende te richten op *de Luxemburgse regeling betreffende studiefinanciering voor hoger onderwijs*, heeft het preciserings gegeven op het gebied van het vrij verkeer van werknemers en de sociale zekerheid. Aanvankelijk stelde die regeling de toekenning van studiefinanciering afhankelijk van een woonplaatsvereiste voor de student. Die voorwaarde werd geschrapt om rekening te houden met het arrest *Giersch e.a.*³⁰. Volgens de gewijzigde versie van die regeling, die van kracht was ten tijde van de feiten van het hoofdgeding, kon een niet-ingezetene student uitsluitend voor de betrokken studiefinanciering in aanmerking komen indien hij het kind van een werknemer was en indien laatstgenoemde op het tijdstip van de aanvraag ten minste vijf jaar ononderbroken in Luxemburg had gewerkt.

In die beide arresten van 2016 heeft het Hof er vooraf aan herinnerd dat artikel 7, lid 2, van verordening nr. 1612/68³¹, waarvan de bewoordingen zijn overgenomen in artikel 7, lid 2, van verordening nr. 492/2011³², de bijzondere uitdrukking vormt van het non-discriminatiebeginsel van artikel 45, lid 2, VWEU op het specifieke gebied van de toekenning van sociale voordelen. Voorts zijn de gezinsleden van een migrerende werknemer de indirecte begunstigden van de gelijke behandeling waarop deze werknemer krachtens artikel 7, lid 2, van verordening nr. 1612/68 recht heeft, zodat die aanspraak kunnen maken op de in laatstgenoemde bepaling bedoelde sociale voordelen, zoals de studiefinanciering die door een lidstaat wordt toegekend aan kinderen van werknemers die hun activiteit in deze staat uitoefenen of hebben uitgeoefend.

Zo heeft het Hof in het arrest **Bragança Linares Verruga e.a.** geoordeeld dat artikel 7, lid 2, van verordening nr. 492/2011 zich tegen de betrokken regeling verzet. Zij vormt indirecte discriminatie op grond van nationaliteit, aangezien een onderscheid op basis van de woonplaats hoofdzakelijk ten nadele van onderdanen van andere lidstaten kan werken. Een dergelijke regeling is enkel geoorloofd wanneer zij geschikt is om de verwezenlijking van een legitieme doelstelling te waarborgen en niet verder gaat dan noodzakelijk is om die doelstelling te bereiken. Op dat punt heeft het Hof er in de eerste plaats op gewezen dat het nagestreefde sociale doel, namelijk het aanmoedigen tot het volgen van hoger onderwijs en het verhogen van het aantal ingezetenen met een diploma van hoger onderwijs, een doelstelling van algemeen belang is die op het niveau van de Unie is erkend. In de tweede plaats is de voorwaarde van een arbeidsduur van vijf jaar geschikt om deze doelstelling te bereiken, aangezien het gerechtvaardigd blijkt dat de staat die de studiefinanciering verstrekt, zich ervan wil vergewissen dat er daadwerkelijk een band bestaat tussen de grensarbeider en de samenleving teneinde te vermijden dat er een „studiebeurstoerisme” ontstaat, en deze voorwaarde geschikt is om een dergelijke band vast te stellen. Deze voorwaarde houdt echter een beperking in die verder gaat dan noodzakelijk is voor de verwezenlijking van de legitieme doelstelling. Zij staat de bevoegde autoriteiten namelijk niet toe om studiefinanciering toe te kennen indien de ouders gedurende geruime tijd voorafgaand aan deze aanvraag in Luxemburg hebben gewerkt op enkele korte onderbrekingen na, ondanks dat dergelijke onderbrekingen niet van dien aard zijn dat zij de band tussen de aanvrager van de studiefinanciering en Luxemburg verbreken.

In het arrest **Depesme e.a.** heeft het Hof zich aan de hand van artikel 45 VWEU en artikel 7, lid 2, van verordening nr. 492/2011 uitgesproken over het begrip „kind van een werknemer”, dat in de betrokken nationale regeling voorkomt. Meer bepaald heeft het onderzocht of de kinderen van de echtgenoot of partner van deze werknemer onder dit begrip vallen. Het heeft deze vraag bevestigend beantwoord. Zo volgt uit het arrest dat

30| Zie arrest Hof van 20 juni 2013, **Giersch e.a.** (C-20/12, [EU:C:2013:411](#)), besproken in het Jaarverslag van 2013, blz. 23.

31| Verordening (EEG) nr. 1612/68 van de Raad van 15 oktober 1968 betreffende het vrije verkeer van werknemers binnen de Gemeenschap (PB L 257, blz. 2).

32| Verordening (EU) nr. 492/2011 van het Europees Parlement en de Raad van 5 april 2011 betreffende het vrije verkeer van werknemers binnen de Unie (PB L 141, blz. 1).

onder die woorden niet alleen moet worden verstaan het kind dat een bloedverwant van die werknemer is, maar ook het kind van de echtgenoot of geregistreerd partner van die werknemer, wanneer deze werknemer voorziet in het onderhoud van dat kind. Dit laatste vereiste heeft betrekking op een feitelijke situatie. De beoordeling daarvan is de taak van de overheidsinstanties en, in voorkomend geval, van de nationale rechter, zonder dat de redenen voor deze bijdrage hoeven te worden bepaald of de exacte omvang ervan hoeft te worden berekend. De hoedanigheid van familielid dat ten laste is van een grensarbeider, kan evenwel blijken uit objectieve elementen, zoals een gemeenschappelijke woning van deze arbeider en de student. Zoals met name voortvloeit uit artikel 2, punt 2, onder c), van richtlijn 2004/38³³, gaat de Uniewetgever er hoe dan ook van uit dat kinderen worden geacht ten laste te zijn tot de leeftijd van 21 jaar.

2. VRIJ VERKEER VAN GOEDEREN

Op 21 juni 2016 heeft het Hof, in Grote kamer bijeen, zich in het arrest **New Valmar** (C-15/15, [EU:C:2016:464](#)) uitgesproken over de vraag of een nationale regeling op grond waarvan facturen, met inbegrip van die betreffende grensoverschrijdende transacties, op straffe van nietigheid uitsluitend in een landstaal mogen worden opgesteld, in strijd is met het Unierecht. Het hoofdgeding betrof een geschil over onbetaalde facturen tussen een onderneming die is gevestigd in het Nederlandse taalgebied van België en een in Italië gevestigde onderneming. Laatstgenoemde had de nietigheid van deze facturen aangevoerd, op grond dat zij in strijd waren met taalvoorschriften die volgens haar tot de Belgische openbare orde behoren. Een Vlaamse regeling bepaalt immers dat de in dat gebied gevestigde ondernemingen onder meer de wettelijk voorgeschreven akten en bescheiden in het Nederlands moeten opstellen. Voor alle standaardvermeldingen en de algemene voorwaarden op de facturen in kwestie was echter het Italiaans gebezigd en niet het Nederlands.

In zijn arrest heeft het Hof vastgesteld dat de betrokken taalregeling het vrij verkeer van goederen binnen de Unie belemmert. Door de betrokken marktdeelnemers de mogelijkheid te ontnemen voor hun facturen vrij een taal te kiezen die zij beiden beheersen, en door hun een taal op te leggen die kan verschillen van de taal die zij hebben gekozen voor hun contractuele verhoudingen, kan deze regeling immers het risico op betwisting en niet-betaling van de facturen verhogen. De ontvangers van de facturen zouden zich namelijk mogelijk aangespoord kunnen voelen om zich te verzetten tegen betaling ervan door aan te voeren dat zij in de – al dan niet voorgewende – onmogelijkheid zijn om de inhoud ervan te begrijpen. Anderzijds kan de ontvanger van een factuur die is opgesteld in een andere taal dan het Nederlands, gelet op de absolute nietigheid van een dergelijke factuur, ertoe worden aangezet de geldigheid ervan louter op die grond te betwisten.

Ook wanneer de doelstellingen van een dergelijke regeling, namelijk het bevorderen en stimuleren van het gebruik van één van de officiële talen van een lidstaat, in beginsel een dergelijke belemmering kunnen rechtvaardigen, was dat in deze zaak niet het geval. Volgens het Hof gaat de betrokken regeling namelijk verder voor het bereiken van deze doelstellingen dan noodzakelijk is, zodat zij niet als evenredig kan worden beschouwd.

33| Richtlijn 2004/38/EG van het Europees Parlement en de Raad van 29 april 2004 betreffende het recht van vrij verkeer en verblijf op het grondgebied van de lidstaten voor de burgers van de Unie en hun familieleden, tot wijziging van verordening nr. 1612/68 en tot intrekking van de richtlijnen 64/221/EEG, 68/360/EEG, 72/194/EEG, 73/148/EEG, 75/34/EEG, 75/35/EEG, 90/364/EEG, 90/365/EEG en 93/96/EEG (PB 2004, L 158, blz. 77, met rectificatie in PB 2004, L 229, blz. 35).

3. VRIJHEID VAN VESTIGING EN VRIJHEID VAN DIENSTVERRICHTING

Op het gebied van de vrijheid van vestiging en de vrijheid van dienstverrichting zijn vijf arresten vermeldenswaard. De eerste twee betreffen de weigering van kredietinstellingen en betalingsinstellingen om inlichtingen over hun cliënten te verstrekken, het derde bevat verduidelijkingen ten aanzien van de procedure voor de verlenging van vergunningen in het publieke domein, het vierde ziet op het in rekening brengen van kosten voor een licentie voor de uitoefening van een commerciële activiteit en het laatste betreft de toepassing van de nationale wettelijke regeling over collectief ontslag op een buitenlandse onderneming.

In het arrest **Sparkasse Allgäu** (C-522/14, [EU:C:2016:253](#)), uitgesproken op 14 april 2016, heeft het Hof geoordeeld dat artikel 49 VWEU zich niet verzet tegen een *regeling van een lidstaat op grond waarvan kredietinstellingen met maatschappelijke zetel in deze lidstaat verplicht zijn om de nationale autoriteiten informatie te verstrekken over de bij hun in een andere lidstaat gevestigd onzelfstandig bijkantoor in bewaring of in beheer gegeven vermogensbestanddelen* bij overlijden van de eigenaar van deze vermogensbestanddelen die ingezetene is van de eerstbedoelde lidstaat, wanneer laatstbedoelde lidstaat geen vergelijkbare informatieplicht kent en daar voor kredietinstellingen een strafrechtelijk gesanctioneerd bankgeheim geldt. In het hoofdgeding stonden de Sparkasse Allgäu, een in Duitsland gevestigde kredietinstelling, en de Duitse belastingdienst tegenover elkaar. In geding was de weigering van deze kredietinstelling om dat belastingkantoor informatie te verstrekken over rekeningen die bij haar in Oostenrijk gevestigd onzelfstandig bijkantoor werden gehouden door personen wier fiscale woonplaats op het moment van hun overlijden Duitsland was. In die context heeft de verwijzende rechterlijke instantie gevraagd of Duitse kredietinstellingen wegens de in het Duitse recht vervatte verplichting kunnen worden ontmoedigd om, via een bijkantoor, in Oostenrijk commerciële activiteiten te verrichten.

Het Hof heeft deze vraag ontkennend beantwoord. Het heeft erop gewezen dat de nadelige gevolgen die een dergelijke verplichting kan veroorzaken, voortvloeien uit de parallelle uitoefening door twee lidstaten van hun bevoegdheid ter zake van het bankgeheim en de fiscale controles, wat tot aanzienlijke verschillen tussen de betrokken regelingen leidt. De lidstaat waarin de maatschappelijke zetel van de kredietinstelling zich bevindt, geeft immers de voorkeur aan de doeltreffendheid van de fiscale controles door de toezending van gegevens aan de belastingdienst, terwijl in de lidstaat waarin het bijkantoor zich bevindt, in beginsel het bankgeheim moet worden geëerbiedigd, ook ten opzichte van de belastingdienst.

Bij gebreke van harmoniseringsmaatregelen ter zake van de uitwisseling van inlichtingen ten behoeve van de fiscale controles, staat het de lidstaten vrij om aan nationale kredietinstellingen een dergelijke informatieverplichting op te leggen met betrekking tot hun in het buitenland werkzame bijkantoren, teneinde de doeltreffendheid van de fiscale controles te verzekeren, mits de in die bijkantoren uitgevoerde verrichtingen niet op discriminerende wijze worden behandeld in vergelijking met de verrichtingen die door hun nationale bijkantoren zijn uitgevoerd. Het Hof heeft bovendien benadrukt dat de vrijheid van vestiging niet aldus kan worden begrepen dat een lidstaat verplicht is zijn belastingregeling, en meer specifiek een informatieverplichting, af te stemmen op die van een andere lidstaat, teneinde te waarborgen dat in alle situaties ieder verschil dat voortvloeit uit de nationale regelingen verdwijnt.

In het arrest **Safe Interenvios** (C-235/14, [EU:C:2016:154](#)), gewezen op 10 maart 2016, heeft het Hof zich kunnen uitspreken over *onderzoeksprocedures die een financiële instelling op het gebied van het witwassen van geld en de financiering van terrorisme moet volgen bij een entiteit of persoon die eveneens onder de verplichtingen*

van richtlijn 2005/60³⁴ valt. Het hoofdgeding betrof de weigering van een Spaanse betalingsinstelling die geldovermakingen naar andere lidstaten beheert, om inlichtingen over haar cliënten te verstrekken. Deze inlichtingenverzoeken waren door drie banken gedaan na de ontdekking van onregelmatigheden bij de agenten die geld overmaakten via rekeningen die genoemde betalingsinstelling bij hen had. Nadat de onregelmatigheden waren vastgesteld, hebben de banken deze rekeningen op grond van het toepasselijke nationale recht gesloten.

Het Hof heeft geoordeeld dat richtlijn 2005/60 zich niet verzet tegen een nationale regeling die toestaat dat vereenvoudigde klantenonderzoeksmaatregelen worden toegepast ten aanzien van financiële instellingen die onderworpen zijn aan toezicht op de naleving van klantenonderzoeksmaatregelen wanneer er een vermoeden van witwassen van geld of financiering van terrorisme bestaat en die van de onder deze richtlijn vallende instellingen en personen verlangt om naargelang van hun risicobeoordeling verscherpt klantenonderzoek te verrichten in situaties die naar hun aard een hoger risico op witwassen en financiering van terrorisme kunnen vormen, zoals de overmaking van geld. Bovendien staat de richtlijn de lidstaten toe om strengere bepalingen aan te nemen of te handhaven wanneer deze bepalingen bedoeld zijn om de strijd tegen het witwassen van geld en de financiering van terrorisme op te voeren, zelfs wanneer er geen dergelijk vermoeden of risico bestaat.

Volgens het Hof streeft een nationale regeling die bedoeld is om het witwassen van geld of de financiering van terrorisme te bestrijden, een legitieme doelstelling na die een belemmering van de fundamentele vrijheden kan rechtvaardigen. Voorts kan de verwezenlijking van dit doel worden gewaarborgd door a priori ervan uit te gaan dat de overmaking van geld door een onder richtlijn 2005/60 vallende instelling naar andere staten dan die waar zij is gevestigd, steeds een hoger risico op witwassen van geld of financiering van terrorisme vormt. Een dergelijke regeling gaat echter verder dan nodig is om het beoogde doel te bereiken, wanneer het vermoeden waarin zij voorziet op elke geldovermaking van toepassing is, zonder dat het kan worden weerlegd voor geldovermakingen die objectief gezien niet een dergelijk risico vormen.

Het Hof heeft ook verduidelijkt dat de onder richtlijn 2005/60 vallende instellingen en personen geen afbreuk mogen doen aan de toezichthoudende taken die de bevoegde autoriteiten ten aanzien van betalingsinstellingen moeten uitoefenen, en zich niet in de plaats mogen stellen van deze autoriteiten. Een financiële instelling kan in het kader van haar verplichting om toezicht uit te oefenen op haar cliënten dus weliswaar rekening houden met de onderzoeksmaatregelen die een betalingsinstelling ten aanzien van haar eigen cliënten heeft toegepast, maar alle onderzoeksmaatregelen die zij treft, moeten afgestemd zijn op het risico van witwassen van geld en financiering van terrorisme.

Op 14 juli 2016 heeft het Hof zich in het arrest **Promoimpresa** (C-458/14 en C-67/15, [EU:C:2016:558](#)) uitgesproken over de vraag of het recht van de Unie zich ertegen verzet dat *vergunningen in het maritieme en aan meren gelegen domein voor het verrichten van toeristische en recreatieve activiteiten* automatisch worden verlengd, zonder dat is voorzien in enige procedure om uit de gegadigden een selectie te maken.

In zijn arrest heeft het Hof benadrukt dat in het geval dat richtlijn 2006/123 (hierna: „dienstenrichtlijn”)³⁵ van toepassing is, de vergunningen inzake de economische exploitatie van het maritieme en aan meren gelegen domein moeten worden verleend op basis van een selectie uit de gegadigden volgens een procedure die alle

34| Richtlijn 2005/60/EG van het Europees Parlement en de Raad van 26 oktober 2005 *tot voorkoming van het gebruik van het financiële stelsel voor het witwassen van geld en de financiering van terrorisme* (PB L 309, blz. 15), zoals gewijzigd bij richtlijn 2010/78/EU van het Europees Parlement en de Raad van 24 november 2010 (PB L 331, blz. 120).

35| Richtlijn 2006/123/EG van het Europees Parlement en de Raad van 12 december 2006 betreffende diensten op de interne markt (PB L 376, blz. 36).

waarborgen voor onpartijdigheid en transparantie biedt. Wanneer de vergunningen automatisch worden verlengd, kan een dergelijke selectieprocedure echter niet worden georganiseerd.

Volgens artikel 12 van de dienstenrichtlijn mogen de lidstaten bij de vaststelling van de regels voor de selectieprocedure weliswaar rekening houden met overwegingen die betrekking hebben op dwingende vereisten van algemeen belang, zoals onder meer de noodzaak om het gewettigd vertrouwen van de houders van de vergunningen zodanig te beschermen dat zij de door hen gedane investeringen kunnen afschrijven, maar dergelijke overwegingen kunnen geen automatische verlenging rechtvaardigen wanneer bij de aanvankelijke verlening van die vergunningen geen selectieprocedure is georganiseerd. Deze bepaling verzet zich dus tegen een nationale maatregel die voorziet in de automatische verlenging van vergunningen in het maritieme en aan meren gelegen domein voor het verrichten van toeristische en recreatieve activiteiten, wanneer geen procedure is gevolgd om uit de gegadigden een selectie te maken.

Het Hof heeft daaraan toegevoegd dat in het geval dat de dienstenrichtlijn niet van toepassing is en dergelijke vergunningen duidelijk grensoverschrijdend belang hebben, de automatische verlenging van de toekenning daarvan aan een in een lidstaat gevestigde onderneming, een ongelijke behandeling vormt ten nadele van in de andere lidstaten gevestigde ondernemingen die in deze vergunningen geïnteresseerd kunnen zijn. Dit verschil in behandeling is in beginsel in strijd met de vrijheid van vestiging.

Tot slot kan het rechtszekerheidsbeginsel, dat de vergunninghouders in staat moet stellen om hun investeringen af te schrijven, niet ter rechtvaardiging van een dergelijk verschil in behandeling worden ingeroepen wanneer vergunningen zijn verleend toen reeds was vastgesteld dat dit soort overeenkomsten, met een duidelijk grensoverschrijdend belang, aan een transparantieplichting moest worden onderworpen.

In het arrest van 16 november 2016, *Hemming e.a.* (C-316/15, [EU:C:2016:879](#)) heeft het Hof zich uitgesproken over de uitlegging van het begrip „kosten in verband met vergunningsprocedures” voor toegang tot een dienstenactiviteit in de zin van artikel 13, lid 2, van de dienstenrichtlijn. Dit arrest is te plaatsen in de context van een geding waarin een groep houders van vergunningen voor seksshops had bestreden dat een Britse regeling die in de betaling van een vergoeding voor de verlening of verlenging van een vergunning voorziet, met deze richtlijn in overeenstemming was. Deze vergoeding bestond uit twee onderdelen, namelijk een niet-terugbetaalbaar deel voor de behandeling van de aanvraag en een aanzienlijk groter deel voor het beheer en de handhaving van het vergunningstelsel, dat bij afwijzing van de aanvraag werd terugbetaald.

Het Hof heeft geoordeeld dat artikel 13, lid 2, van de dienstenrichtlijn zich ertegen verzet dat een vergoeding dient te worden betaald waarvan een deel overeenkomt met genoemde beheers- en handhavingskosten, ook al wordt dit deel terugbetaald in geval van afwijzing van deze aanvraag. Volgens het Hof vormt het feit dat een vergoeding moet worden betaald immers een financiële verplichting, en dus een kostenpost, waaraan een aanvrager moet voldoen opdat zijn aanvraag in behandeling wordt genomen, ongeacht het feit dat dit bedrag in geval van afwijzing van deze aanvraag nadien wordt terugbetaald. Het Hof heeft vervolgens vastgesteld dat de kosten, om met de dienstenrichtlijn in overeenstemming te zijn, redelijk en evenredig dienen te zijn aan de kosten van de vergunningsprocedures en de kosten van deze procedures niet mogen overschrijden. In dat verband mag een lidstaat rekening houden met niet alleen de kosten voor materiaal en salarissen die rechtstreeks verband houden met de verrichtingen waarvan zij de tegenprestatie zijn, maar ook het deel van de algemene kosten van de bevoegde administratie die met die verrichtingen samenhangen.

De in aanmerking genomen kosten mogen echter geen uitgaven in verband met het algemene toezicht door de betrokken reguleringsautoriteit omvatten, aangezien genoemd artikel 13, lid 2, enkel betrekking heeft op de kosten van de procedure en tot doel heeft de toegang tot dienstenactiviteiten te vergemakkelijken. Deze doelstelling wordt niet gediend door het vereiste dat de beheers- en handhavingskosten van het betrokken

vergunningstelsel, waaronder met name de kosten die verband houden met de opsporing en bestrijding van niet-toegelaten activiteiten, vooraf moeten worden betaald.

Tot slot heeft het Hof, in Grote kamer bijeen, op 21 december 2016 in het arrest **AGET Iraklis** (C-201/15, [EU:C:2016:972](#)) de gelegenheid gehad om zich uit te spreken over *de verenigbaarheid van een Griekse regeling inzake collectief ontslag met richtlijn 98/5936 en met de fundamentele vrijheden in het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie (VWEU) en het Handvest van de grondrechten*. In deze zaak had de Griekse minister van Arbeid, Sociale Zekerheid en Voorzorg beslist om een door een Franse multinational gehouden vennootschap naar Grieks recht geen goedkeuring te geven om over te gaan tot collectief ontslag. Deze vennootschap heeft vervolgens bestreden dat de Griekse regeling volgens welke een bestuursorgaan zich kan verzetten tegen collectief ontslag na afweging van de omstandigheden op de arbeidsmarkt, de situatie van de onderneming en het belang van de nationale economie, met het recht van de Unie verenigbaar was.

In zijn arrest heeft het Hof de betrokken nationale wettelijke regeling getoetst aan zowel richtlijn 98/59 als de artikelen 49 en 63 VWEU, inzake de vrijheid van vestiging en het vrij verkeer van kapitaal, gelezen in samenhang met artikel 16 van het Handvest van de grondrechten. Wat richtlijn 98/59 betreft, heeft het Hof opgemerkt dat de materiële voorwaarden die eventueel worden gesteld aan de mogelijkheid voor de werkgever om al dan niet over te gaan tot collectief ontslag in beginsel niet binnen de werkingssfeer van richtlijn 98/59 vallen en dus tot de bevoegdheid van de lidstaten zijn blijven behoren. Bijgevolg verzet deze richtlijn zich in beginsel niet tegen een nationale regeling als die aan de orde. Anders is het evenwel, indien blijkt dat de regeling in kwestie ertoe leidt dat de bepalingen van die richtlijn hun nuttige werking verliezen. Dit is bijvoorbeeld het geval wanneer er voor de werkgever in feite geen reële mogelijkheid bestaat om tot een dergelijk ontslag over te gaan wegens de criteria op basis waarvan het bevoegde orgaan zijn standpunt moet bepalen of de wijze waarop het die criteria uitlegt en concreet toepast.

Het Hof heeft daarentegen voor recht verklaard dat artikel 49 VWEU, inzake de vrijheid van vestiging, zich tegen de betrokken nationale regeling verzet, aangezien zij een substantiële inmenging vormt in bepaalde vrijheden die ondernemers doorgaans genieten. Niettemin kan een mechanisme tot instelling van een kader voor collectief ontslag, zoals dat in geding, passend blijken om bij te dragen tot een betere daadwerkelijke bescherming van de werknemers en hun baan, en dus geschikt om de verwezenlijking van doelen van algemeen belang te waarborgen. In de onderhavige zaak zijn de concrete uitvoeringsbepalingen bij het mechanisme tot instelling van een kader voor collectief ontslag in de Griekse regeling, en in het bijzonder de drie criteria waarmee het bevoegde overheidsorgaan rekening moet houden met het oog op zijn besluit zich al dan niet te verzetten tegen een voorgenomen collectief ontslag, volgens het Hof echter te vaag, zodat de betrokken nationale regeling verder gaat dan voor het bereiken van de aangegeven doelen noodzakelijk is. Daarnaast doet het feit dat een lidstaat mogelijk wordt geconfronteerd met een acute economische crisis en bijzonder hoge werkloosheid, niet aan deze uitlegging af.

36 | Richtlijn 98/59/EG van de Raad van 20 juli 1998 betreffende de aanpassing van de wetgevingen van de lidstaten inzake collectief ontslag (PB L 225, blz. 16).

VIII. GRENSCONTROLES, ASIEL EN IMMIGRATIE

1. ASIELBELEID

Op het gebied van het asielbeleid moet op vijf arresten worden gewezen. Het eerste heeft betrekking op de mogelijkheid om een asielzoeker om redenen van openbare veiligheid of openbare orde in bewaring te stellen. Het tweede betreft de vraag of personen met de subsidiairebeschermingsstatus het recht hebben om hun woonplaats binnen een lidstaat te kiezen. De drie laatste zien op de verplichtingen van de lidstaat die op grond van verordening nr. 604/2013 (hierna: „Dublin III-verordening”)³⁷ verantwoordelijk is voor de behandeling van een verzoek om internationale bescherming.

In het arrest **N.** (C-601/15 PPU, [EU:C:2016:84](#)) van 15 februari 2016 heeft de Grote kamer van het Hof in het kader van een prejudiciële spoedprocedure *de geldigheid van artikel 8, lid 3, eerste alinea, onder e), van richtlijn 2013/3338, op grond waarvan een asielzoeker in bewaring mag worden gehouden wanneer de bescherming van de nationale veiligheid of de openbare orde dat vereist, aan het Handvest van de grondrechten getoetst.* In deze zaak had de verzoeker tussen 1995 en 2013 drie asielverzoeken ingediend, die door de Nederlandse autoriteiten waren afgewezen. Bij de afwijzing van het laatste verzoek had de bevoegde autoriteit hem opgedragen om de Unie onmiddellijk te verlaten en een inreisverbod tegen hem uitgevaardigd. Deze beslissingen zijn bij definitief geworden uitspraken bevestigd. Tussen 1999 en 2015 is de betrokkene meerdere malen veroordeeld voor verschillende strafbare feiten. In 2015, toen hij wegens het plegen van diefstal en overtreding van het inreisverbod in strafrechtelijke detentie zat, heeft hij een vierde asielverzoek ingediend en is hij daarna in bewaring gesteld. Hij meende echter dat zijn bewaring in strijd was met artikel 5, lid 1, onder f), van het EVRM, waarin is bepaald dat de bewaring van een vreemdeling alleen kan worden gerechtvaardigd door het feit dat een uitwijzings- of uitleveringsprocedure hangende is.

Na door de verwijzende rechterlijke instantie te zijn gevraagd naar de geldigheid van artikel 8, lid 3, eerste alinea, onder e), van richtlijn 2013/33 in het licht van de grondrechten van de betrokkene in deze zaak, heeft het Hof eraan herinnerd dat dit onderzoek uitsluitend aan de hand van het Handvest diende te worden verricht, en niet het EVRM, met inachtneming evenwel van artikel 52, lid 3, van het Handvest, waarin is bepaald dat de door het Handvest gegarandeerde rechten dezelfde inhoud en reikwijdte hebben als die welke er door het EVRM aan worden toegekend.

Na vervolgens te hebben opgemerkt dat genoemde bepaling van richtlijn 2013/33 voorziet in een beperking op de uitoefening van het in artikel 6 van het Handvest neergelegde recht op vrijheid, heeft het Hof eraan herinnerd dat slechts beperkingen aan de uitoefening van de in het Handvest erkende rechten kunnen worden gesteld indien zij noodzakelijk zijn en daadwerkelijk beantwoorden aan door de Unie erkende doelstellingen van algemeen belang. In dat verband heeft het vastgesteld dat de bescherming van de nationale veiligheid en de openbare orde een dergelijk belang vormt. Het in bewaring stellen van een asielzoeker wanneer de bescherming van de nationale veiligheid of de openbare orde dit vereist, is dus een beperking van het recht op vrijheid van deze persoon waarin is voorzien in de uitputtende lijst in artikel 8, lid 3, eerste alinea, van richtlijn 2013/33. Deze maatregel is naar zijn aard een maatregel die geschikt is om het publiek te beschermen tegen

37| Verordening (EU) nr. 604/2013 van het Europees Parlement en de Raad van 26 juni 2013 tot vaststelling van de criteria en instrumenten om te bepalen welke lidstaat verantwoordelijk is voor de behandeling van een verzoek om internationale bescherming dat door een onderdaan van een derde land of een staatloze bij een van de lidstaten wordt ingediend (PB L 180, blz. 31).

38| Richtlijn 2013/33/EU van het Europees Parlement en de Raad van 26 juni 2013 tot vaststelling van normen voor de opvang van verzoekers om internationale bescherming (PB L 180, blz. 96, met rectificatie in PB 2016, L 213, blz. 21).

het gevaar dat kan uitgaan van het gedrag van een dergelijke persoon. Daarmee kan genoemde doelstelling van algemeen belang worden verwezenlijkt. Het Hof heeft dan ook geoordeeld dat richtlijn 2013/33 een juist evenwicht heeft gevonden tussen, enerzijds, het recht van de verzoeker op vrijheid en, anderzijds, de vereisten die strikt noodzakelijk zijn voor de bescherming van de nationale veiligheid en de openbare orde. Het heeft in dat verband benadrukt dat genoemde richtlijnbeeping niet de grondslag voor bewaringsmaatregelen kan vormen zonder dat de bevoegde nationale instanties van tevoren per geval zijn nagegaan of het gevaar dat voor de nationale veiligheid of de openbare orde van de betrokkenen uitgaat, op zijn minst even ernstig is als de inmenging in hun recht op vrijheid door dergelijke maatregelen. Het Hof is dan ook tot de conclusie gekomen dat bij het onderzoek van artikel 8, lid 3, eerste alinea, onder e), van richtlijn 2013/33 niet is gebleken van feiten of omstandigheden die de geldigheid van deze bepaling in het licht van het in de artikelen 6 en 52 van het Handvest voorziene beschermingsniveau kunnen aantasten.

In het arrest *Alo* (C-443/14 en C-444/14, [EU:C:2016:127](#)), uitgesproken op 1 maart 2016, diende het Hof, in de formatie Grote kamer bijeen, uitlegging te geven aan de *artikelen 29 en 33 van richtlijn 2011/95*³⁹, om te bepalen in hoeverre een lidstaat aan personen met de subsidiairebeschermingsstatus een woonverplichting in een bepaalde plaats kan opleggen. Het hoofdgeding was aanhangig gemaakt door twee Syrische staatsburgers die deze status in Duitsland hadden verkregen, maar bij wie in de verblijfsvergunning een verplichting was opgenomen om in een bepaalde plaats te wonen omdat zij bepaalde sociale uitkeringen ontvingen.

Het Hof heeft verklaard dat een dergelijke woonverplichting een beperking van de door artikel 33 van richtlijn 2011/95 gewaarborgde bewegingsvrijheid vormde, ook wanneer deze maatregel het de persoon met de subsidiairebeschermingsstatus niet verbood om zich vrij op het betrokken grondgebied te verplaatsen of om tijdelijk op dat grondgebied te verblijven op een andere plaats dan de aangewezen woonplaats.

Niettemin achtte het Hof het mogelijk om alleen aan de personen met een subsidiairebeschermingsstatus een woonverplichting op te leggen, mits zij zich vanuit het oogpunt van de doelstelling van de nationale regeling niet in een objectief vergelijkbare situatie bevonden als legaal in de betrokken lidstaat verblijvende personen die geen burger van de Unie zijn of de onderdanen van die lidstaat.

Vervolgens heeft het Hof erkend dat de verplaatsing van personen die sociale uitkeringen genieten of hun ongelijke concentratie op het grondgebied van de betrokken lidstaat, een onredelijke spreiding van de met deze uitkeringen samenhangende financiële last over de verschillende bevoegde instanties tot gevolg kan hebben. Een dergelijke ongelijke spreiding van de lasten houdt er echter niet speciaal mee verband dat de personen die sociale uitkeringen ontvangen, eventueel de hoedanigheid van persoon met de subsidiairebeschermingsstatus hebben. In die omstandigheden verzet richtlijn 2011/95 zich tegen een woonverplichting voor alleen personen met de subsidiairebeschermingsstatus met het oog op een redelijke verdeling van de lasten die met die uitkeringen samenhangen.

Het Hof heeft er daarentegen op gewezen dat het aan de Duitse rechter zal zijn om na te gaan of de personen met de subsidiairebeschermingsstatus die sociale bijstand ontvangen, meer worden geconfronteerd met integratieproblemen dan andere legaal in Duitsland verblijvende personen die geen Unieburgers zijn en er sociale bijstand ontvangen. Wanneer die twee categorieën van personen zich niet in een vergelijkbare situatie bevinden, bezien vanuit het oogpunt van de doelstelling die erin bestaat de integratie in Duitsland van personen die geen Unieburgers zijn te vergemakkelijken, verzet de richtlijn zich er niet tegen dat aan personen met de subsidiairebeschermingsstatus een woonverplichting wordt opgelegd om hun integratie te

39 | Richtlijn 2011/95/EU van het Europees Parlement en de Raad van 13 december 2011 inzake normen voor de erkenning van onderdanen van derde landen of staatlozen als personen die internationale bescherming genieten, voor een uniforme status voor vluchtelingen of voor personen die in aanmerking komen voor subsidiaire bescherming, en voor de inhoud van de verleende bescherming (PB L 337, blz. 9).

bevorderen, ook wanneer die verplichting niet geldt voor legaal in Duitsland verblijvende personen die geen Unieburgers zijn.

In het arrest **Mirza** (C-695/15, [EU:C:2016:188](#)), uitgesproken op 17 maart 2016, waarvoor de prejudiciële spoedprocedure is toegepast, heeft het Hof zich gebogen over *de voorwaarden waaronder een lidstaat kan overwegen om een persoon die een verzoek om internationale bescherming heeft ingediend, naar een veilig derde land te zenden overeenkomstig artikel 3, lid 3, van de Dublin III-verordening, zonder zijn verzoek inhoudelijk te onderzoeken*. In deze zaak was de verzoeker, een Pakistaans onderdaan, illegaal op het Hongaarse grondgebied binnengekomen vanuit Servië. Hij heeft toen een eerste verzoek om internationale bescherming ingediend in Hongarije. Hangende de procedure heeft de betrokkene de hem door de Hongaarse autoriteiten toegewezen verblijfplaats verlaten. Die hebben daarop de behandeling van zijn verzoek beëindigd, op grond dat hij dit impliciet had ingetrokken. Vervolgens is de verzoeker in Tsjechië aangehouden, van waaruit hij Oostenrijk trachtte te bereiken. De Tsjechische autoriteiten hebben Hongarije verzocht de betrokkene terug te nemen, met welk verzoek Hongarije heeft ingestemd. Hij heeft toen een tweede verzoek om internationale bescherming ingediend in Hongarije, dat de Hongaarse autoriteiten niet-ontvankelijk hebben verklaard zonder het inhoudelijk te onderzoeken. Zij meenden namelijk dat Servië voor de verzoeker als een veilig derde land moest worden aangemerkt. De verzoeker heeft daarop beroep ingesteld tegen dat besluit.

Het Hof heeft er om te beginnen op gewezen dat van de mogelijkheid om een persoon die om internationale bescherming verzoekt, naar een veilig derde land te zenden, ook gebruik kan worden gemaakt door een lidstaat die in het kader van een terugnameprocedure heeft aanvaard verantwoordelijk te zijn voor de behandeling van een verzoek om internationale bescherming dat is ingediend door een verzoeker die deze lidstaat heeft verlaten voordat een beslissing ten gronde was genomen op zijn eerste verzoek om internationale bescherming.

Vervolgens heeft het Hof vastgesteld dat de Dublin III-verordening in het kader van die procedure geen verplichting aan de verantwoordelijke lidstaat (in dit geval Hongarije) oplegt om de overdragende lidstaat (in dit geval Tsjechië) te informeren over de inhoud van zijn nationale regeling inzake het zenden van verzoekers naar veilige derde landen of over zijn bestuurlijke praktijk ter zake. Het feit dat hierover tussen de twee betrokken staten geen informatie is verstrekt, doet geen afbreuk aan het recht van de verzoeker op een daadwerkelijk rechtsmiddel tegen het overdrachtsbesluit en tegen de beslissing op zijn verzoek om internationale bescherming, zoals gewaarborgd in het Unierecht.

Tot slot heeft het Hof geoordeeld dat het recht van de persoon die om internationale bescherming verzoekt, om in een situatie als de onderhavige een definitieve beslissing op zijn verzoek te krijgen, niet impliceert dat de verantwoordelijke lidstaat de mogelijkheid wordt ontnomen om het verzoek niet-ontvankelijk te verklaren en evenmin dat hij verplicht wordt om de behandeling van het verzoek te hervatten in een specifieke fase van de procedure.

In de zaken die hebben geleid tot het arrest **Ghezelbash** (C-63/15, [EU:C:2016:409](#)) en het arrest **Karim** (C-155/15, [EU:C:2016:410](#)), die door het Hof in de formatie Grote kamer zijn gewezen op 7 juni 2016, wilden asielzoekers opkomen tegen de beslissing van de bevoegde autoriteiten van een lidstaat om hen over te dragen aan een andere lidstaat, die met de eerste lidstaat was overeengekomen dat hij de behandeling van hun asielverzoek op zich zou nemen. In deze zaken rees onder meer de vraag naar *de argumenten die asielzoekers kunnen aanvoeren in het kader van de rechtsmiddelen waarin artikel 27, lid 1, van de Dublin III-verordening voorziet om zich tegen een overdrachtsbesluit te verzetten*.

In de eerste zaak had een Iraans staatsburger een aanvraag voor een verblijfsvergunning asiel voor bepaalde tijd ingediend bij de Nederlandse autoriteiten. Daar uit onderzoek in het visuminformatiesysteem van de Europese Unie (VIS) was gebleken dat hij door de buitenlandse vertegenwoordiging van de Franse Republiek in

Iran in het bezit was gesteld van een visum voor een bepaalde periode, heeft de Nederlandse staatssecretaris de Franse autoriteiten op grond van de Dublin III-verordening verzocht de betrokkene over te nemen. Die hebben met dit verzoek ingestemd. Tijdens een tweede gehoor door de Nederlandse autoriteiten heeft de betrokkene evenwel verzocht of hij originele documenten mocht overleggen om te bewijzen dat hij naar Iran was teruggekeerd nadat hij zich naar Frankrijk had begeven, wat volgens de verzoeker betekende dat die laatste lidstaat niet verantwoordelijk was voor de behandeling van zijn asielverzoek. Bijgevolg rees de vraag of de betrokkene het recht had om de verantwoordelijkheid van de Franse Republiek voor de behandeling van zijn asielverzoek te bestrijden nadat die lidstaat die verantwoordelijkheid had aanvaard.

In die context heeft het Hof geoordeeld dat artikel 27, lid 1, van de Dublin III-verordening, gelezen in het licht van overweging 19 van deze verordening, in die zin moet worden uitgelegd dat een asielzoeker zich in het kader van een rechtsmiddel tegen een jegens hem genomen overdrachtsbesluit erop kan beroepen dat een in die verordening genoemd verantwoordelijkheids criterium verkeerd is toegepast.

In de tweede zaak had een Syrisch staatsburger om internationale bescherming verzocht in Zweden. Daar uit onderzoek in het „Eurodac“-systeem bleek dat de betrokkene die bescherming reeds had aangevraagd in Slovenië, hebben de Zweedse autoriteiten (de Zweedse immigratiedienst) de Sloveense autoriteiten verzocht de betrokkene terug te nemen op basis van artikel 18, lid 1, onder b), van de Dublin III-verordening. De Sloveense autoriteiten hebben met dit verzoek ingestemd. Daarop heeft de Zweedse immigratiedienst die autoriteiten erover geïnformeerd dat de betrokkene stelde dat hij het grondgebied van de lidstaten na zijn eerste asielverzoek gedurende ten minste drie maanden had verlaten en dat zijn paspoort een inreisstempel van Libanon bevatte. Omdat de Sloveense autoriteiten hadden herhaald dat zij met de gevraagde terugname instemden, heeft de Zweedse dienst het verzoek om internationale bescherming van de betrokkene afgewezen. Deze meende evenwel dat Slovenië niet de voor de behandeling van zijn asielverzoek verantwoordelijke lidstaat was.

In zijn arrest heeft het Hof allereerst geoordeeld dat artikel 19, lid 2, van de Dublin III-verordening, en met name de tweede alinea ervan, van toepassing is op een derdelander die, na een eerste asielverzoek in een lidstaat te hebben ingediend, het bewijs levert dat hij het grondgebied van de lidstaten voor ten minste drie maanden heeft verlaten alvorens een nieuw asielverzoek in te dienen in een andere lidstaat. Artikel 19, lid 2, eerste alinea, van de Dublin III-verordening bepaalt immers dat de uit artikel 18, lid 1, van deze verordening voortvloeiende verplichtingen tot over- of terugname van een asielzoeker in beginsel komen te vervallen indien de verantwoordelijke lidstaat kan aantonen, wanneer hij wordt verzocht een asielzoeker terug te nemen, dat de betrokkene het grondgebied van de lidstaten voor ten minste drie maanden heeft verlaten. Artikel 19, lid 2, tweede alinea, van die verordening preciseert evenwel dat een verzoek dat na een dergelijke periode van afwezigheid wordt ingediend, wordt beschouwd als een nieuw verzoek dat leidt tot een nieuwe procedure voor de bepaling van de verantwoordelijke lidstaat. Daaruit volgt dat in een situatie waarin een derdelander, na in een lidstaat een eerste asielverzoek te hebben ingediend, het grondgebied van de lidstaten voor ten minste drie maanden heeft verlaten alvorens een nieuw asielverzoek in te dienen in een andere lidstaat, artikel 19, lid 2, van die verordening de lidstaat waarin het nieuwe asielverzoek is ingediend, ertoe verplicht om op basis van de bij deze verordening opgestelde regels de procedure uit te voeren voor het bepalen van de voor de behandeling van dit nieuwe verzoek verantwoordelijke lidstaat.

Vervolgens heeft het Hof, zoals in het reeds aangehaalde arrest Ghezelbash, geoordeeld dat artikel 27, lid 1, van de Dublin III-verordening in die zin moet worden uitgelegd dat een asielzoeker zich in het kader van een rechtsmiddel tegen een jegens hem genomen overdrachtsbesluit erop kan beroepen dat de in artikel 19, lid 2, tweede alinea, van deze verordening geformuleerde regel verkeerd is toegepast.

2. IMMIGRATIEBELEID

In de zaak die heeft geleid tot het arrest Affum (C-47/15, EU:C:2016:408), door de Grote kamer gewezen op 7 juni 2016, werd het Hof gevraagd of richtlijn 2008/115⁴⁰ zich verzet tegen een nationale regeling die op de illegale binnenkomst van een derdelander op het nationale grondgebied via een binnengrens van de Schengenruimte een gevangenisstraf stelt. In geding was een Ghanees staatsburger die, zonder te voldoen aan de voorwaarden voor toegang dan wel verblijf of vestiging, in Frankrijk op doorreis was als passagier van een bus die vanuit België was gekomen en het Verenigd Koninkrijk als bestemming had.

In de eerste plaats heeft het Hof verklaard dat wanneer een derdelander op het grondgebied van een lidstaat aanwezig is, hij illegaal verblijft in de zin van artikel 3, punt 2, van richtlijn 2008/115. Dat deze aanwezigheid louter tijdelijk of kortstondig is, is van geen belang.

In de tweede plaats heeft het Hof, na de beginselen in het arrest *Achughbabian*⁴¹ in herinnering te hebben gebracht, geoordeeld dat richtlijn 2008/115 zich verzet tegen een regeling van een lidstaat op grond waarvan aan een onderdaan van een derde land voor wie de bij deze richtlijn ingevoerde terugkeerprocedure nog niet geheel is doorlopen, enkel wegens illegale binnenkomst via een binnengrens en het daaruit voortvloeiende illegale verblijf een gevangenisstraf kan worden opgelegd. In dat verband heeft het Hof met name benadrukt dat een dergelijke gevangenzetting de toepassing van deze procedure kan belemmeren en de terugkeer kan vertragen, zodat afbreuk wordt gedaan aan het nuttige effect van richtlijn 2008/115. Het Hof heeft hieraan toegevoegd dat deze uitlegging ook geldt wanneer de derdelander op grond van een overeenkomst of regeling in de zin van artikel 6, lid 3, van die richtlijn kan worden teruggenomen door een andere lidstaat dan die waarin hij is aangehouden. Dit artikel voorziet namelijk niet in een uitzondering op de werkingssfeer van richtlijn 2008/115 die nog bij de uitzonderingen van artikel 2, lid 2, ervan zou komen en die de lidstaten de mogelijkheid zou bieden om illegaal verblijvende derdelanders aan de gemeenschappelijke normen en procedures voor terugkeer te onttrekken.

IX. JUSTITIËLE SAMENWERKING IN BURGERLIJKE ZAKEN

Op het gebied van de justitiële samenwerking in burgerlijke zaken moet worden gewezen op vier arresten betreffende de uitlegging van verordeningen nr. 44/2001⁴² (Brussel I-verordening), nr. 593/2008⁴³ (Rome I-verordening) en nr. 864/2007⁴⁴ (Rome II-verordening).

40 | Richtlijn 2008/115/EG van het Europees Parlement en de Raad van 16 december 2008 over gemeenschappelijke normen en procedures in de lidstaten voor de terugkeer van onderdanen van derde landen die illegaal op hun grondgebied verblijven (PB L 348, blz. 98).

41 | Arrest Hof van 6 december 2011, *Achughbabian* (C-329/11, [EU:C:2011:807](#)).

42 | Verordening (EG) nr. 44/2001 van de Raad van 22 december 2000 betreffende de rechterlijke bevoegdheid, de erkenning en de tenuitvoerlegging van beslissingen in burgerlijke en handelszaken (PB L 12, blz. 1).

43 | Verordening (EG) nr. 593/2008 van het Europees Parlement en de Raad van 17 juni 2008 inzake het recht dat van toepassing is op verbintenissen uit overeenkomst (Rome I) (PB L 177, blz. 6).

44 | Verordening (EG) nr. 864/2007 van het Europees Parlement en de Raad van 11 juli 2007 betreffende het recht dat van toepassing is op niet-contractuele verbintenissen (Rome II) (PB L 199, blz. 40).

1. BRUSSEL I-VERORDENING

In het arrest van 20 april 2016, **Profit Investment SIM** (C-366/13, [EU:C:2016:282](#)), heeft het Hof zich uitgesproken over *forumkeuzebedingen in een prospectus betreffende een programma voor de uitgifte van obligaties van een in een lidstaat gevestigde bank*. In het hoofdgeding was de prospectus eenzijdig opgesteld door de emittent van de obligatielening en was het programma uitgevoerd in de vorm van overeenkomsten waarin op deze effecten werd ingeschreven. Een van de latere verkrijgers van de effecten, die in Italië was gevestigd en die in gerechtelijke vereffening was gegaan nadat een aan de emittent gelieerde onderneming haar verplichting om rente te betalen niet was nagekomen, had deze emittent en andere vennootschappen voor de Italiaanse rechter gedaagd, waar hem het forumkeuzebeding ten gunste van gerechten in een andere lidstaat werd tegengeworpen. In die context heeft het Italiaanse cassatiehof zich tot het Hof gewend met vragen over de geldigheid en de inroepbaarheid van dat beding tegenover een derde.

Wat betreft het vormvereiste in artikel 23, lid 1, onder a), van verordening nr. 44/2001 dat forumkeuzebedingen op schrift moeten staan, heeft het Hof om te beginnen vastgesteld dat dit vereiste in de omstandigheden van de onderhavige zaak verlangt dat de door de partijen ondertekende overeenkomst, bij de eerste verwerving of bij een latere verwerving, vermeldt dat dat beding is aanvaard of uitdrukkelijk naar het prospectus verwijst. Ook wanneer de latere verkrijger van de effecten niet uitdrukkelijk heeft ingestemd, is hij niettemin aan een dergelijk beding gebonden indien wordt aangetoond dat hij de vervreemder van de effecten is opgevolgd in de aan die effecten verbonden rechten en verplichtingen, en dat hij de mogelijkheid heeft gehad kennis te nemen van het prospectus waarin dat beding is opgenomen.

Vervolgens is het Hof ingegaan op de vraag of een dergelijk forumkeuzebeding, wanneer het niet voldoet aan de eis dat het op schrift staat, niettemin toelaatbaar kan worden geacht als gewoonte in de internationale handel in de zin van artikel 23, lid 1, onder c), van verordening nr. 44/2001 en dus als geldig en inroepbaar tegenover een derde. In dat verband heeft het Hof geoordeeld dat kan worden vastgesteld dat van een dergelijke gewoonte sprake is, wanneer wordt aangetoond dat de ondernemers in de branche in kwestie bij het sluiten van dit soort overeenkomsten doorgaans en regelmatig een bepaalde handelwijze volgen en dat de betrokken partijen daarvan wisten. Wat de daadwerkelijke of vermoedelijke bekendheid van de partijen met de gewoonte betreft, kan deze worden vastgesteld doordat wordt aangetoond dat de partijen tevoren reeds onderling of met andere in de betrokken sector werkzame partijen handelsbetrekkingen hadden aangeknoopt, dan wel dat in deze sector een bepaalde handelwijze voldoende bekend is om als een vaste praktijk te kunnen worden beschouwd.

Tot slot heeft het Hof ten aanzien van de vraag naar de toepassing op de onderhavige zaak van artikel 6, punt 1, van verordening nr. 44/2001, dat de mogelijkheid biedt om meerdere verweerders voor het gerecht van de woonplaats van één van hen op te roepen wanneer gevaar voor onverenigbare beslissingen bestaat, verklaard dat het in geval van meerdere beroepen die een verschillend voorwerp en een verschillende grondslag hebben en niet onderling samenhangen door een verhouding van ondergeschiktheid of onverenigbaarheid, voor het bestaan van een gevaar van onverenigbare beslissingen niet volstaat dat de eventuele gegronde verklaring van één van de vorderingen een mogelijke weerslag heeft op de omvang van het recht ter bescherming waarvan de andere is/zijn ingesteld.

In het arrest van 14 juli 2016, **Granarolo** (C-196/15, [EU:C:2016:559](#)), heeft het Hof zich uitgesproken over een geval waarin moest worden bepaald *welk gerecht bevoegd was wanneer een jarenlange handelsbetrekking abrupt wordt verbroken*. Het hoofdgeding was terug te voeren op de beslissing van een Italiaanse producent om een distributierelatie van bijna 25 jaar met een in Frankrijk gevestigde onderneming te beëindigen. Deze distributierelatie was niet vastgelegd in een raamovereenkomst en er was evenmin een exclusiviteitsbeding. De in Frankrijk gevestigde onderneming had bij de Franse gerechten een schadevergoedingsactie tegen

de Italiaanse onderneming ingesteld. Met het oog op de toepassing van de bevoegdheidsregels in artikel 5 van verordening nr. 44/2001 werd het Hof gevraagd of die vordering was gestoeld op een verbintenis uit onrechtmatige daad of een verbintenis uit overeenkomst.

Het Hof heeft vastgesteld dat artikel 5, punt 3, van die verordening aldus moet worden uitgelegd dat een op de abrupte verbreking van een jarenlange handelsbetrekking gebaseerde schadevordering geen verbintenis uit onrechtmatige daad betreft indien partijen in een stilzwijgend overeengekomen contractuele verhouding tot elkaar stonden, hetgeen ter beoordeling van de verwijzende rechter staat, los van de kwalificatie ervan naar nationaal recht. Het bestaan van een dergelijke stilzwijgend overeengekomen contractuele verhouding moet worden aangetoond aan de hand van een aantal onderling samenhangende factoren, waarbij met name sprake kan zijn van jarenlange handelsbetrekkingen, de goede trouw tussen partijen, de regelmatigheid van transacties en hun ontwikkeling in de loop van de tijd in termen van hoeveelheid en waarde, de mogelijke afspraken over de in rekening gebrachte prijzen en/of de verleende kortingen, en de gevoerde correspondentie.

Wat de toepassing van artikel 5, punt 1, van verordening nr. 44/2001 op jarenlange handelsbetrekkingen betreft, heeft het Hof erop gewezen dat die afhankelijk van de kenmerkende verbintenis als „overeenkomst tot koop en verkoop van roerende lichamelijke zaken” of als „overeenkomst tot verstrekking van diensten” moeten worden aangemerkt. Een overeenkomst waarvan de kenmerkende verbintenis de levering van een goed is, moet worden gekwalificeerd als „verkoop van roerende lichamelijke zaken”. Een dergelijke kwalificatie kan van toepassing zijn op een jarenlange handelsbetrekking tussen twee ondernemers die niet verder gaat dan het sluiten van opeenvolgende overeenkomsten die elk het leveren en afhalen van goederen tot voorwerp hebben. Die kwalificatie komt echter niet overeen met de opzet van een typische distributieovereenkomst, waarbij er sprake is van een raamovereenkomst met als voorwerp een leverings- en afnameverplichting die twee ondernemers voor de toekomst aangaan.

Wat de kwalificatie als verstrekking van diensten betreft, houdt het begrip diensten in de zin van die bepaling op zijn minst in dat de partij die deze verstrekt, een bepaalde activiteit verricht tegen vergoeding. Dit is het geval wanneer de distributeur aan klanten diensten en voordelen kan aanbieden die een normale wederverkoper niet kan aanbieden, en op die manier een groter deel van de lokale markt kan veroveren voor de producten van de leverancier. Bovendien kan de omstandigheid dat de leverancier bij een distributieovereenkomst in de regel de distributeurs kiest, de distributeurs een concurrentievoordeel bieden, dat, in combinatie met contractueel afgesproken ondersteuning van die distributeurs in de vorm van toegang tot reclamemediã, opleidingen of betalingsfaciliteiten, voldoet aan het criterium van de vergoeding die voor een overeenkomst tot verstrekking van diensten kenmerkend is.

2. ROME I- EN ROME II-VERORDENING

In het arrest *Verein für Konsumenteninformation* (C-191/15, [EU:C:2016:612](#)) van 28 juli 2016 heeft het Hof geantwoord op vragen over de verhouding tussen de regels inzake consumentenbescherming en die inzake het op de overeenkomsten toepasselijke recht. In het hoofdgeding had een Oostenrijkse vereniging voor consumentenbescherming een verbodsactie in de zin van richtlijn 2009/22⁴⁵ ingesteld tegen het gebruik van bedingen, die als oneerlijk werden beschouwd, over de bepaling van het op verbintenissen uit overeenkomst en niet-contractuele verbintenissen toepasselijke recht. Deze bedingen stonden in de algemene

45 | Richtlijn 2009/22/EG van het Europees Parlement en de Raad van 23 april 2009 betreffende het doen staken van inbreuken in het raam van de bescherming van de consumentenbelangen (PB L 110, blz. 30).

verkoopvoorwaarden van een in Luxemburg gevestigde onderneming die online goederen verkocht aan in verschillende lidstaten woonachtige consumenten.

Volgens het Hof moeten de Rome I- en de Rome II-verordening aldus worden uitgelegd dat het op een dergelijke verbodsactie in de zin van richtlijn 2009/22 toepasselijke recht, onverminderd artikel 1, lid 3, van elk van die verordeningen, moet worden bepaald aan de hand van artikel 6, lid 1, van de Rome II-verordening, aangezien de verstoringen van de rechtsorde het gevolg zijn van het gebruik van oneerlijke bedingen die verenigingen voor consumentenbescherming tot doel hebben te verhinderen. Het recht dat van toepassing is op de beoordeling van het betrokken contractuele beding moet daarentegen worden bepaald met toepassing van de Rome I-verordening, ongeacht of deze beoordeling wordt verricht in het kader van een individuele of van een collectieve vordering.

Voorts vloeit uit artikel 6, lid 2, van de Rome I-verordening voort dat bij de beoordeling in het kader van een verbodsactie of een gegeven contractueel beding oneerlijk is, de rechtskeuze niet afdoet aan de toepassing van dwingende rechtsbepalingen van de woonstaat van de consumenten van wie de belangen met deze actie worden behartigd. Tot deze bepalingen kunnen de bepalingen behoren waarmee richtlijn 93/13⁴⁶ betreffende oneerlijke bedingen in consumentenovereenkomsten wordt omgezet, voor zover deze het beschermingsniveau van de consument overeenkomstig artikel 8 ervan verhogen.

Een beding in de algemene verkoopvoorwaarden van een verkoper waarover niet afzonderlijk is onderhandeld en volgens hetwelk het recht van de lidstaat van vestiging van deze verkoper de via elektronische handel met een consument gesloten overeenkomst beheerst, is dan ook oneerlijk in de zin van artikel 3, lid 1, van richtlijn 93/13 voor zover het deze consument misleidt. Dit is met name het geval wanneer dit beding bij de consument de indruk wekt dat enkel het recht van deze lidstaat op de overeenkomst van toepassing is, zonder hem in te lichten over het feit dat hij eveneens recht heeft op de bescherming die hij geniet op grond van de dwingende bepalingen van het recht dat van toepassing zou zijn bij gebreke van dit beding.

Bovendien heeft het Hof geoordeeld dat de verwerking van persoonsgegevens in de zin van artikel 4, lid 1, onder a), van richtlijn 95/46⁴⁷ door een e-commercebedrijf, wordt beheerst door het recht van de lidstaat waarop dit bedrijf zijn activiteiten richt, indien blijkt dat dit bedrijf de betrokken gegevensverwerking verricht in het kader van de activiteiten van een vestiging die zich in die lidstaat bevindt.

Totslot heeft het Hof, in Grote kamer bijeen, in het arrest van 18 oktober 2016 dat is gewezen in de zaak **Nikiforidis** (C-135/15, [EU:C:2016:774](#)), uitspraak gedaan over de *temporele werkingssfeer van de Rome I-verordening en de toepassing van bepalingen van bijzonder dwingend recht van andere lidstaten dan de forumstaat*. Het hoofdgeding had betrekking op de verlaging van het salaris, tussen 2010 en 2012, van een leraar die aan de Griekse Staat verbonden was door middel van een privaatrechtelijke overeenkomst en die sinds 1996 in Duitsland tewerk was gesteld, na maatregelen die de Griekse overheidsfinanciën moesten verbeteren. In deze zaak waren het op de overeenkomst toepasselijke recht en de verplichting van het Duitse gerecht om Griekse bepalingen van bijzonder dwingend recht toe te passen aan de orde.

Het Hof heeft er eerst op gewezen dat de Rome I-verordening volgens artikel 28 daarvan van toepassing is op alle soorten overeenkomsten, dus ook een arbeidsovereenkomst, die zijn gesloten vanaf 17 december 2009. De toekomstige gevolgen van vóór die datum gesloten overeenkomsten zijn daarentegen van de werkingssfeer ervan uitgesloten. Hieruit volgt dat enige instemming van de partijen bij de overeenkomst die van na

46 | Richtlijn 93/13/EEG van de Raad van 5 april 1993 betreffende oneerlijke bedingen in consumentenovereenkomsten (PB L 95, blz. 29).

47 | Richtlijn 95/46/EG van het Europees Parlement en de Raad van 24 oktober 1995 betreffende de bescherming van natuurlijke personen in verband met de verwerking van persoonsgegevens en betreffende het vrije verkeer van die gegevens (PB L 281, blz. 31).

16 december 2009 dateert en erop is gericht om de uitvoering van een daarvóór gesloten overeenkomst voort te zetten, er niet toe kan leiden dat de Rome I-verordening op de lopende contractuele verhouding van toepassing wordt. Bovendien zou aan de keuze van de wetgever afbreuk worden gedaan indien enige, ook maar minieme wijziging die de partijen vanaf 17 december 2009 aanbrengen in een overeenkomst die oorspronkelijk vóór die datum was gesloten, zou volstaan om die overeenkomst binnen de werkingssfeer van die verordening te doen vallen, met voorbijgaan aan de rechtszekerheid. Indien de arbeidsverhouding echter met instemming van de partijen na de datum waarop de Rome I-verordening van toepassing is geworden, zo ingrijpend is gewijzigd dat moet worden aangenomen dat na die datum een nieuwe overeenkomst is gesloten, dan dient ervan te worden uitgegaan dat een nieuwe arbeidsovereenkomst de aanvankelijke overeenkomst heeft vervangen.

Ten aanzien van de in artikel 9, leden 2 en 3, van de Rome I-verordening bedoelde mogelijkheid om rekening te houden met bepalingen van bijzonder dwingend recht van een andere staat dan de forumstaat of de staat waar de uitvoering van de contractuele prestaties plaatsvindt, heeft het Hof geoordeeld dat de in die bepalingen voorkomende opsomming van bepalingen van bijzonder dwingend recht waaraan de aangezochte rechter gevolg kan verlenen, limitatief is. Indien deze afwijking van het beginsel van vrije keuze van het toepasselijke recht door de contractpartijen zodanig zou worden opgerekt dat het de aangezochte rechter in uitzonderlijke omstandigheden zou zijn toegestaan bepalingen van bijzonder dwingend recht van andere lidstaten dan die welke uitdrukkelijk worden bedoeld in artikel 9, leden 2 en 3, van de Rome I-verordening toe te passen, zou dit volgens het Hof immers de verwezenlijking van de algemene doelstelling van het zorgen voor rechtszekerheid in de Europese rechtsruimte in gevaar kunnen brengen en afbreuk doen aan de doelstelling dat de werknemer de bescherming moet krijgen waarin is voorzien bij het recht van het land waarin deze zijn beroepsactiviteiten uitoefent. Deze bepalingen verzetten zich er echter niet tegen dat als feitelijk element rekening wordt gehouden met bepalingen van bijzonder dwingend recht van een andere staat dan de forumstaat of de staat waar de uitvoering van de contractuele prestaties plaatsvindt, voor zover daarin is voorzien in een materiële regel van het recht dat op de overeenkomst toepasselijk is, die niet door de Rome I-verordening is geharmoniseerd.

X. JUSTITIËLE SAMENWERKING IN STRAFZAKEN

1. EUROPEES AANHOUDINGSBEVEL

Wat 2016 betreft verdienen zeven arresten betreffende het bij kaderbesluit 2002/584⁴⁸ ingevoerde Europees aanhoudingsbevel het dat daar de nadruk op wordt gelegd.

In de eerste plaats heeft het Hof zich, in Grote kamer bijeen, in het arrest **Aranyosi en Căldăraru** (C-404/15 en C-659/15 PPU, [EU:C:2016:198](#)) van 5 april 2016 in het kader van de prejudiciële spoedprocedure uitgesproken over de *mogelijkheid om de tenuitvoerlegging van een Europees aanhoudingsbevel uit te stellen wanneer er een reëel gevaar is van een onmenselijke of vernederende behandeling wegens de detentieomstandigheden in de uitvaardigende lidstaat*. Na te zijn verzocht om de tenuitvoerlegging van Europese aanhoudingsbevelen die door rechterlijke instanties in Hongarije en Roemenië waren uitgevaardigd, was een Duitse uitvoerende autoriteit van oordeel dat de detentieomstandigheden waaraan de betrokkenen konden worden onderworpen in de gevangenissen in die staten, inbreuk zouden kunnen maken op hun grondrechten, meer bepaald artikel 4 van het Handvest

48 | Kaderbesluit 2002/584/JBZ van de Raad van 13 juni 2002 betreffende het Europees aanhoudingsbevel en de procedures van overlevering tussen de lidstaten (PB L 190, blz. 1, met rectificatie in PB 2006, L 279, blz. 30).

van de grondrechten, dat onmenselijke of vernederende behandelingen of bestraffingen verbiedt. De uitvoerende autoriteit is daarbij met name afgegaan op meerdere arresten van het Europees Hof voor de rechten van de mens waarin schending van de grondrechten door Roemenië en Hongarije was vastgesteld wegens de overbevolkte cellen in hun penitentiaire inrichtingen.

Het Hof heeft er allereerst aan herinnerd dat het verbod van onmenselijke of vernederende behandelingen of bestraffingen in artikel 4 van het Handvest absoluut is, aangezien het nauw samenhangt met de eerbiediging van de menselijke waardigheid als bedoeld in artikel 1 van het Handvest. Wanneer de voor uitvoering van het bevel verantwoordelijke autoriteit bewijzen heeft dat er een reëel gevaar bestaat dat de gedetineerde personen in de uitvaardigende lidstaat zo zullen worden behandeld, dient zij dit gevaar te beoordelen voordat zij beslist over de overlevering van de betrokkene.

Wanneer een dergelijk gevaar voortvloeit uit de algemene detentieomstandigheden in de betrokken lidstaat, kan de vaststelling van dat gevaar op zichzelf echter niet leiden tot de weigering om het bevel ten uitvoer te leggen. De uitvoerende autoriteit dient namelijk nog concreet en nauwkeurig te beoordelen of er zwaarwegende en op feiten berustende gronden bestaan om aan te nemen dat de betrokkene dit gevaar zal lopen vanwege de te verwachten omstandigheden van zijn voorgenomen detentie in de uitvaardigende lidstaat. Daartoe dient deze autoriteit de uitvaardigende autoriteit dringend te verzoeken om alle noodzakelijke gegevens te verstrekken met betrekking tot de detentieomstandigheden in de uitvaardigende lidstaat. Indien de uitvoerende autoriteit in het licht van de verstrekte gegevens of van alle andere informatie waarover zij beschikt, vaststelt dat er voor de persoon tegen wie het bevel is uitgevaardigd een reëel gevaar bestaat van onmenselijke of vernederende behandeling, dient de tenuitvoerlegging van het bevel te worden uitgesteld totdat aanvullende gegevens worden verkregen die het bestaan van een dergelijk gevaar kunnen uitsluiten. Indien het bestaan van dit gevaar niet binnen een redelijke termijn kan worden uitgesloten, dient deze autoriteit te beslissen of de overleveringsprocedure moet worden beëindigd.

In de tweede plaats heeft het Hof in het arrest *Dworzecki* (C-108/16 PPU, [EU:C:2016:346](#)), gewezen op 24 mei 2016 in het kader van een prejudiciële spoedprocedure, uitspraak gedaan over *de uitlegging van artikel 4 bis, lid 1, onder a), i), van kaderbesluit 2002/584, zoals gewijzigd bij kaderbesluit 2009/299*⁴⁹, dat voorziet in een grond tot facultatieve niet-erkenning van een Europees aanhoudingsbevel. De hoofdzaak betrof een procedure voor de tenuitvoerlegging in Nederland van een Europees aanhoudingsbevel dat door een Poolse rechter was uitgevaardigd tegen een Poolse staatsburger met het oog op de uitvoering van drie vrijheidsstraffen in Polen. Ten aanzien van één van deze straffen was in het aanhoudingsbevel gepreciseerd dat de betrokkene niet in persoon was verschenen bij de behandeling ter terechtzitting die heeft geleid tot het vonnis waarbij die straf is opgelegd, en dat de dagvaarding die was verzonden naar het adres dat de betrokkene voor de betekeningen had opgegeven, in ontvangst was genomen door zijn grootvader. Omdat uit het aanhoudingsbevel dus niet kon worden opgemaakt of de dagvaarding ook daadwerkelijk aan de betrokkene was uitgereikt, vroeg de Nederlandse rechter zich af of was voldaan aan de voorwaarden voor het niet erkennen van een Europees aanhoudingsbevel.

Het Hof heeft er om te beginnen aan herinnerd dat de uitvoerende rechterlijke autoriteit in beginsel gehouden is een Europees aanhoudingsbevel ten uitvoer te leggen, ook wanneer de betrokkene niet aanwezig was op het proces dat tot de beslissing tot uitvaardiging van het bevel heeft geleid. Deze verplichting geldt met name wanneer de betrokkene persoonlijk is gedagvaard en daarbij op de hoogte is gebracht van het tijdstip en de plaats van het proces of wanneer hij anderszins daarvan daadwerkelijk officieel in kennis is gesteld, zodat op

49 | Kaderbesluit 2009/299/JBZ van de Raad du 26 februari 2009 tot wijziging van kaderbesluit 2002/584/JBZ, kaderbesluit 2005/214/JBZ, kaderbesluit 2006/783/JBZ, kaderbesluit 2008/909/JBZ en kaderbesluit 2008/947/JBZ en tot versterking van de procedurele rechten van personen, tot bevordering van de toepassing van het beginsel van wederzijdse erkenning op beslissingen gegeven ten aanzien van personen die niet verschenen zijn tijdens het proces (PB L 81, blz. 24).

ondubbelzinnige wijze vaststaat dat hij op de hoogte was van het voorgenomen proces. Met de eerbiediging van deze dagvaardingsvoorwaarden kan worden verzekerd dat de betrokkene tijdig de informatie over het tijdstip en de plaats van zijn proces heeft ontvangen, zodat de uitvoerende autoriteit ervan kan uitgaan dat de rechten van de verdediging in acht zijn genomen. Hoewel in die omstandigheden niet principieel kan worden uitgesloten dat de uitreiking van een dagvaarding aan een derde aan genoemde vereisten beantwoordt, moet niettemin op ondubbelzinnige wijze vaststaan dat deze derde de dagvaarding daadwerkelijk aan de betrokkene heeft overhandigd.

Bijgevolg heeft het Hof geoordeeld dat een dagvaarding die op het adres van de betrokkene is uitgereikt aan een huisgenoot die heeft toegezegd deze aan hem te overhandigen, zonder dat uit het Europees aanhoudingsbevel blijkt dat en, in voorkomend geval, wanneer deze persoon die dagvaarding daadwerkelijk aan de betrokkene heeft overhandigd, niet voldoet aan de voorwaarden in artikel 4 bis, lid 1, onder a), i), van het kaderbesluit. Het Hof heeft echter ook benadrukt dat de in dat artikel bedoelde gevallen zijn geformuleerd als uitzonderingen op een grond tot facultatieve niet-erkenning, zodat de uitvoerende rechterlijke autoriteit hoe dan ook rekening kan houden met andere omstandigheden aan de hand waarvan zij zich ervan kan vergewissen dat de overlevering van de betrokkene geen schending van zijn rechten van verweer impliceert.

In de derde plaats heeft het Hof in het arrest *Bob-Dogi* (C-241/15, [EU:C:2016:385](#)), gewezen op 1 juni 2016, de gelegenheid gehad om zich uit te spreken over artikel 8, lid 1, onder c), van kaderbesluit 2002/584, en met name over de *gevolgen van het ontbreken van een nationaal aanhoudingsbevel dat aan het Europees aanhoudingsbevel voorafgaat en zich daarvan onderscheidt, wanneer een verzoek om overlevering op dat laatste is gebaseerd*. In deze zaak was aan een Roemeense uitvoerende autoriteit een verzoek om overlevering van een Hongaarse autoriteit voorgelegd, dat uitsluitend was gebaseerd op een Europees aanhoudingsbevel waaraan geen onderscheiden en voorafgaand nationaal aanhoudingsbevel ten grondslag lag.

Het Hof heeft geoordeeld dat wanneer een Europees aanhoudingsbevel dat met het oog op strafvervolging is uitgevaardigd, geen vermelding bevat van het bestaan van een nationaal aanhoudingsbevel, de uitvoerende rechterlijke autoriteit daaraan geen gevolg dient te geven indien deze autoriteit, na aan de uitvaardigende autoriteit dringend te hebben verzocht alle aanvullende gegevens te verstrekken, vaststelt dat het aanhoudingsbevel is uitgevaardigd zonder dat ook een nationaal aanhoudingsbevel is uitgevaardigd. Het heeft in dat verband verduidelijkt dat het vereiste van het bestaan van een van het Europees aanhoudingsbevel onderscheiden nationaal aanhoudingsbevel van bijzonder belang is, aangezien dit inhoudt dat wanneer het Europees aanhoudingsbevel wordt uitgevaardigd met het oog op strafvervolging, de betrokkene reeds in een eerste stadium van de procedure het voordeel van de procedurele waarborgen en de grondrechten heeft kunnen genieten, op de bescherming waarvan de uitvaardigende autoriteit moet toezien overeenkomstig het toepasselijke nationale recht. Het Hof heeft erop gewezen dat de regeling van het Europees aanhoudingsbevel op twee niveaus voorziet in bescherming van de rechten die de gezochte persoon moet genieten, aangezien bij de rechterlijke bescherming op het niveau van de vaststelling van een nationale rechterlijke beslissing, nog de bescherming komt die gewaarborgd moet zijn op het niveau van de uitvaardiging van het Europees aanhoudingsbevel. Deze rechterlijke bescherming ontbreekt stellig wanneer de uitvaardiging van een Europees aanhoudingsbevel niet wordt voorafgegaan door een beslissing van een nationale rechterlijke autoriteit.

In de vierde plaats diende het Hof in het arrest *JZ* (C-294/16 PPU, [EU:C:2016:610](#)), gewezen op 28 juli 2016 in het kader van een prejudiciële spoedprocedure, uitlegging te geven aan artikel 26 van kaderbesluit 2002/584, over *de verrekening van de periode van vrijheidsbeneming in de uitvoerende staat*. In deze zaak was een Poolse staatsburger door een Poolse rechter veroordeeld tot een vrijheidsstraf van drie jaar en twee maanden. Daar de veroordeelde zich had onttrokken aan de Poolse justitie, werd jegens hem een Europees aanhoudingsbevel uitgevaardigd. Na door de autoriteiten van het Verenigd Koninkrijk ter uitvoering van dat bevel te zijn aangehouden, is de betrokkene onder huisarrest geplaatst voor negen uur gedurende de nacht,

gekoppeld aan toezicht met behulp van een elektronische enkelband, een verplichting om zich dagelijks en daarna verscheidene keren per week op gezette tijden te melden op een politiebureau, alsmede een verbod om documenten aan te vragen waarmee naar het buitenland kon worden gereisd. Na zijn overlevering aan de Poolse autoriteiten heeft de betrokkene verzocht om de periode waarin hij in het Verenigd Koninkrijk onder huisarrest was geplaatst en onder elektronisch toezicht stond, in mindering te brengen op de vrijheidsstraf die hem in Polen was opgelegd.

Het Hof heeft geoordeeld dat het begrip „vrijheidsbeneming in de uitvoerende staat” in de zin van artikel 26, lid 1, van het kaderbesluit niet duidt op een vrijheidsbeperkende, maar op een vrijheidsbenemende maatregel en naast gevangenzetting ziet op elke aan de betrokkene opgelegde maatregel of elk samenstel van aan hem opgelegde maatregelen die vanwege hun aard, duur, gevolgen en uitvoeringsmodaliteiten de betrokkene zijn vrijheid ontnemen op een wijze die vergelijkbaar is met gevangenzetting. Bijgevolg is de rechterlijke autoriteit van de lidstaat die het Europees aanhoudingsbevel heeft uitgevaardigd, gehouden te onderzoeken of de in de uitvoerende lidstaat ten aanzien van de betrokkene genomen maatregelen moeten worden gelijkgesteld met vrijheidsbeneming. Indien die rechterlijke autoriteit in het kader van dat onderzoek tot de slotsom komt dat dit het geval is, gebiedt het kaderbesluit dat de gehele periode waarin die maatregelen in de uitvoerende lidstaat van toepassing waren, in mindering wordt gebracht op de vrijheidsbeneming in de uitvaardigende lidstaat.

In de onderhavige zaak heeft het Hof geoordeeld dat maatregelen als die welke in het Verenigd Koninkrijk op de betrokkene zijn toegepast, in beginsel niet dermate dwingend zijn dat zij een vrijheidsbenemend effect meebrengen dat vergelijkbaar is met gevangenzetting en dat zij dus zouden moeten worden gekwalificeerd als „vrijheidsbeneming” in de zin van artikel 26, lid 1, van het kaderbesluit. Aangezien dat artikel echter enkel een minimumniveau oplegt van bescherming van de grondrechten van de persoon op wie het Europees aanhoudingsbevel betrekking heeft, verzet het kaderbesluit zich er niet tegen dat de rechterlijke autoriteit van de uitvaardigende lidstaat louter op grondslag van het nationale recht de periode waarin op deze persoon dergelijke maatregelen van toepassing waren, geheel of gedeeltelijk in mindering kan brengen op de totale duur van de vrijheidsbeneming.

In de vijfde plaats heeft het Hof op 10 november 2016 in de arresten **Poltorak** (C-452/16 PPU, [EU:C:2016:858](#)), **Özçelik** (C-453/16 PPU, [EU:C:2016:860](#)) en **Kovalkovas** (C-477/16 PPU, [EU:C:2016:861](#)), waarvoor de prejudiciële spoedprocedure is toegepast, de gelegenheid gehad om de artikelen 6 en 8 van kaderbesluit 2002/584 uit te leggen, op grond waarvan *een Europees aanhoudingsbevel onder meer een vermelding moet bevatten van het bestaan van een aanhoudingsbevel dat of een rechterlijke beslissing die door een autoriteit van een lidstaat is uitgevaardigd*. Aan de orde waren prejudiciële verwijzingen die van één en dezelfde Nederlandse rechter afkomstig waren, die in het kader van drie Europese aanhoudingsbevelen was aangezocht als uitvoerende rechterlijke instanties. In de zaak *Poltorak* was het Europees aanhoudingsbevel uitgevaardigd door de algemene directie van de Zweedse politie. In de zaak *Özçelik* was het in geding zijnde aanhoudingsbevel eveneens uitgevaardigd door een politiedienst, dit keer uit Hongarije, maar dat was daarna bekrachtigd bij een beslissing van het openbaar ministerie. Daarentegen had in de zaak *Kovalkovas* het Litouwse ministerie van Justitie het Europees aanhoudingsbevel uitgevaardigd.

De verwijzende rechterlijke instantie had het Hof gevraagd om te verduidelijken of een politiedienst (zaak *Poltorak*) of een orgaan van de uitvoerende macht zoals het Litouwse ministerie van Justitie (zaak *Kovalkovas*) konden worden geacht onder het begrip „uitvaardigende rechterlijke autoriteit” in de zin van artikel 6, lid 1, onder c), van het kaderbesluit te vallen. Ook had zij het Hof gevraagd of de bekrachtiging van een voorheen met het oog op strafvervolgning door een politiedienst uitgevaardigd aanhoudingsbevel door het openbaar ministerie kon worden geacht onder het begrip „rechterlijke beslissing” in de zin van artikel 8, lid 1, onder c), van het kaderbesluit te vallen (zaak *Özçelik*).

Het Hof heeft geoordeeld dat de term „rechterlijke autoriteit” in artikel 6, lid 1, van het kaderbesluit niet slechts de rechters of rechterlijke instanties van een lidstaat aanduidt, maar breder is en ook de autoriteiten kan omvatten die in de betrokken rechtsorde deelnemen aan de rechtsbedeling. Het heeft evenwel verduidelijkt dat het in artikel 1, lid 2, van het kaderbesluit neergelegde beginsel van wederzijdse erkenning, op grond waarvan de uitvoerende rechterlijke autoriteit het door de uitvaardigende rechterlijke autoriteit uitgevaardigde aanhoudingsbevel dient uit te voeren, berust op de premisse dat vóór de tenuitvoerlegging van het Europees aanhoudingsbevel een rechterlijke autoriteit is opgetreden met als doel een rechterlijke toetsing te verrichten. De uitvaardiging van een aanhoudingsbevel door een niet-rechterlijke autoriteit, zoals een politiedienst of een orgaan van de uitvoerende macht zoals het Litouwse ministerie van Justitie, kan de uitvoerende rechterlijke autoriteit echter niet de garantie geven dat er bij de uitvaardiging van dat Europees aanhoudingsbevel sprake is geweest van een dergelijke rechterlijke toetsing, zodat dit niet kan volstaan om de hoge mate van vertrouwen tussen de lidstaten, die de grondslag van het kaderbesluit vormt, te wettigen.

Na het begrip „rechterlijke autoriteit” als bedoeld in artikel 6, lid 1, van kaderbesluit 2002/584 te hebben gekwalificeerd als autonoom begrip van het recht van het Unie, heeft het Hof vervolgens geoordeeld dat dit begrip de nationale autoriteiten die aan de strafrechtsbedeling deelnemen, met uitsluiting van de politiediensten, omvat (*zaak Poltorak*). Het heeft daaruit afgeleid dat de bekrachtiging door het openbaar ministerie van het door de nationale politiedienst uitgevaardigde aanhoudingsbevel met het oog op strafvervolgung een rechtshandeling is waarbij het openbaar ministerie dat aanhoudingsbevel toetst en bevestigt en dus een „rechterlijke beslissing” in de zin van artikel 8, lid 1, onder c), van het kaderbesluit vormt (*zaak Özçelik*). Daarentegen was het van oordeel dat een orgaan van de uitvoerende macht, zoals het Litouwse ministerie van Justitie, niet onder dat begrip „rechterlijke autoriteit” valt (*zaak Kovalkovas*).

2. RECHT OP VERTOLKING EN VERTALING IN HET KADER VAN STRAFPROCEDURES

Op 9 juni 2016 heeft het Hof in het arrest **Balogh** (C-25/15, [EU:C:2016:423](#)) uitspraak gedaan over *de draagwijdte van het recht op vertolking en vertaling in het kader van strafprocedures, zoals voorzien bij richtlijn 2010/64*⁵⁰, en over *de toepassing van kaderbesluit 2009/315*⁵¹ en *besluit 2009/316*⁵² inzake de uitwisseling van gegevens uit het strafregister. In deze zaak was een Hongaars staatsburger door een Oostenrijkse rechter veroordeeld tot een gevangenisstraf. De Oostenrijkse autoriteiten hadden de Hongaarse autoriteiten via het Europees Strafregister Informatiesysteem in kennis gesteld van de inhoud van het vonnis. De Hongaarse autoriteiten hadden dit vonnis vervolgens toegezonden aan een Hongaarse rechter, overeenkomstig een bijzondere nationale procedure die uitsluitend tot doel heeft te erkennen dat het door de buitenlandse rechter gewezen vonnis dezelfde werking heeft als wanneer het door een nationale rechter zou zijn gewezen. Voor die procedure moest het vonnis in het Hongaars worden vertaald. De vraag rees wie voor de kosten van de vertaling moest opkomen.

In die context heeft het Hof geoordeeld dat het recht op vertolking en vertaling ingevolge artikel 1, lid 2, van richtlijn 2010/64 voor de verdachte of de beschuldigde geldt tot de „beëindiging van de procedure”, dat

50 | Richtlijn 2010/64/EU van het Europees Parlement en de Raad van 20 oktober 2010 betreffende het recht op vertolking en vertaling in strafprocedures (PB L 280, blz. 1).

51 | Kaderbesluit 2009/315/JBZ van de Raad van 26 februari 2009 betreffende de organisatie en de inhoud van uitwisseling van gegevens uit het strafregister tussen de lidstaten (PB L 93, blz. 23).

52 | Besluit 2009/316/JBZ van de Raad van 6 april 2009 betreffende de oprichting van het Europees Strafregister Informatiesysteem (ECRIS) (PB L 93, blz. 33).

wil zeggen tot de definitieve vaststelling dat de betrokkene het strafbare feit al dan niet heeft begaan, met inbegrip van, indien van toepassing, de strafoplegging en de uitkomst van een eventuele beroepsprocedure. Bijgevolg geldt het niet voor een bijzondere nationale procedure voor de erkenning van een definitieve beslissing die is gegeven door een rechterlijke instantie van een andere lidstaat, aangezien die uit de aard der zaak plaatsvindt nadat definitief is vastgesteld of de verdachte of de beschuldigde het strafbare feit heeft begaan en, in voorkomend geval, nadat hij is veroordeeld.

Voorts heeft het Hof geoordeeld dat kaderbesluit 2009/315 en besluit 2009/316 zich verzetten tegen de toepassing van een nationale regeling tot instelling van een bijzondere erkenningsprocedure, zoals die in het Hongaarse recht. De inschrijving in het strafregister, door de centrale autoriteit van de lidstaat waarvan de betrokkene de nationaliteit heeft, van de door de rechterlijke instanties van de lidstaat van veroordeling uitgesproken veroordelingen moet immers rechtstreeks geschieden op basis van de informatie over die veroordelingen die door de centrale autoriteit van laatstbedoelde lidstaat via het ECRIS wordt doorgezonden. Die inschrijving kan dan ook niet afhangen van de voorafgaande toepassing van een procedure voor de gerechtelijke erkenning van de betrokken veroordelingen, laat staan van de mededeling van de veroordelende beslissing aan de lidstaat van nationaliteit met het oog op die erkenning. Bovendien is een dergelijke procedure in strijd met het beginsel van de wederzijdse erkenning van rechterlijke uitspraken en beslissingen in strafzaken, dat is neergelegd in artikel 82, lid 1, VWEU.

3. STRAFRECHTELIJKE PROCEDURES EN BESLISSINGEN IN EEN ANDERE LIDSTAAT

In het arrest *Kossowski* (C-486/14, [EU:C:2016:483](#)), gewezen op 29 juni 2016, diende het Hof *de draagwijdte van het beginsel ne bis in idem in de Schengenruimte* te verduidelijken. In deze zaak was in Duitsland een strafprocedure ingeleid tegen een Poolse staatsburger die ervan werd beschuldigd dat hij in die staat het delict afpersing die kan worden gelijkgesteld aan diefstal met verzwarende omstandigheden had gepleegd. De aangezochte Duitse rechter had echter geweigerd rechtsingang te verlenen, omdat het beginsel *ne bis in idem*, zoals dit in de Schengenruimte van toepassing is, zich daartegen verzette. Het Poolse parket had op basis van dezelfde feiten namelijk ook een onderzoek ingesteld, en dat onderzoek was definitief beëindigd omdat de verdachte had geweigerd een verklaring af te leggen en zowel het slachtoffer als een getuige, die in Duitsland woonden, niet hadden kunnen worden gehoord. Na door het Duitse parket te zijn aangezocht, heeft de verwijzende rechterlijke instantie het Hof gevraagd om te verduidelijken of de verdachte, gelet op het feit dat de beslissing van het Poolse parket was gegeven zonder dat een uitgebreid onderzoek was verricht, moest worden geacht „bij onherroepelijk vonnis [...] berecht” te zijn in de zin van artikel 54 van de Schengenuitvoeringsovereenkomst⁵³, of „onherroepelijk [...] vrijgesproken” te zijn in de zin van artikel 50 van het Handvest van de grondrechten, zodat het beginsel *ne bis in idem* in de weg zou staan aan een nieuwe vervolging wegens dezelfde feiten.

Het Hof, in Grote kamer bijeen, heeft eraan herinnerd dat het beginsel *ne bis in idem* tot doel heeft te waarborgen dat een persoon die is veroordeeld en zijn straf heeft ondergaan of onherroepelijk is vrijgesproken in een Schengenstaat, zich binnen de Schengenruimte kan verplaatsen zonder te hoeven vrezen dat hij wegens dezelfde feiten wordt vervolgd in een andere Schengenstaat. Dit beginsel strekt er echter niet toe een verdachte te beschermen tegen de mogelijkheid dat hij in meerdere Schengenstaten het voorwerp uitmaakt van opeenvolgende onderzoeken ter zake van dezelfde feiten. Het Hof heeft bijgevolg

53| Overeenkomst ter uitvoering van het op 14 juni 1985 tussen de regeringen van de staten van de Benelux Economische Unie, de Bondsrepubliek Duitsland en de Franse Republiek te Schengen gesloten akkoord betreffende de geleidelijke afschaffing van de controles aan de gemeenschappelijke grenzen, ondertekend te Schengen op 19 juni 1990 (PB 2000, L 239, blz. 19).

geoordeeld dat een beslissing van het openbaar ministerie waarbij de strafvervolging wordt beëindigd en het tegen een persoon gerichte onderzoek definitief wordt afgesloten, voor de toepassing van het beginsel ne bis in idem niet als een onherroepelijke beslissing kan worden aangemerkt wanneer uit de motivering van deze beslissing blijkt dat de procedure is beëindigd zonder dat er een uitgebreid onderzoek is verricht. Het feit dat het slachtoffer en een eventuele getuige niet zijn gehoord, vormt een aanwijzing dat een dergelijk onderzoek achterwege is gebleven.

Daarnaast heeft het Hof zich in het arrest **Ognyanov** (C-554/14, [EU:C:2016:835](#)), gewezen op 8 november 2016 in de formatie Grote kamer, uitgesproken over *de draagwijdte van het beginsel van wederzijdse erkenning, dat onder meer is opgenomen in kaderbesluit 2008/909*⁵⁴, met het oog op de bepaling van het op uitvoering van een veroordeling toepasselijke recht. Deze zaak betrof een Bulgaars staatsburger die door een Deense rechter was veroordeeld tot een vrijheidsstraf van in totaal vijftien jaar. De betrokkene had een deel van zijn vrijheidsstraf in Denemarken uitgezeten voordat hij aan de Bulgaarse autoriteiten werd overgedragen. Tijdens zijn detentie in Denemarken heeft hij gedurende meer dan anderhalf jaar gewerkt. Het Bulgaarse recht, zoals uitgelegd in de nationale rechtspraak, voorziet er in dat verband in dat de arbeid die de gedetineerde heeft verricht, zelfs in een andere lidstaat, in aanmerking wordt genomen met het oog op verkorting van de duur van de straf, in die zin dat twee gewerkte dagen gelijk worden gesteld aan drie dagen vrijheidsbeneming. Bij de overdracht van de betrokkene hebben de Deense autoriteiten echter uitdrukkelijk aan de Bulgaarse autoriteiten te kennen gegeven dat het Deense recht niet voorziet in verkorting van de vrijheidsstraf wegens arbeid die tijdens de tenuitvoerlegging ervan is verricht.

Met het oog op de bepaling van de resterende duur van de door de betrokkene te ondergane straf heeft de verwijzende Bulgaarse rechter het Hof dan ook onder meer gevraagd of het kaderbesluit in de weg staat aan een nationale regel op grond waarvan de tenuitvoerleggingsstaat bevoegd is om de gevonnenste persoon een strafverkortung toe te kennen wegens de arbeid die hij tijdens zijn detentie in een andere lidstaat heeft verricht, terwijl de bevoegde autoriteiten van laatstgenoemde staat overeenkomstig het recht van die staat niet een dergelijke verkorting hebben toegekend.

Volgens het Hof moet artikel 17 van kaderbesluit 2008/909 aldus worden uitgelegd dat uitsluitend het recht van de beslissingsstaat van toepassing is op het gedeelte van de straf dat de betrokkene tot aan zijn overdracht aan de tenuitvoerleggingsstaat heeft ondergaan op het grondgebied van de beslissingsstaat, ook ten aanzien van de eventuele toekenning van strafverkortung. Het recht van de tenuitvoerleggingsstaat dient enkel te worden toegepast op het gedeelte van de straf dat deze persoon na die overbrenging nog moet ondergaan op het grondgebied van die staat. Derhalve kan de autoriteit die in de tenuitvoerleggingsstaat bevoegd is ten aanzien van kwesties betreffende de straf tenuitvoerlegging, wat betreft het gedeelte van de straf dat de betrokken persoon al op het grondgebied van de beslissingsstaat heeft ondergaan, niet met terugwerkende kracht zijn penitentiaire recht en in het bijzonder zijn regelgeving inzake strafverkortung in de plaats stellen van het recht van de beslissingsstaat.

54 | Kaderbesluit 2008/909/JBZ van de Raad van 27 november 2008 inzake de toepassing van het beginsel van wederzijdse erkenning op strafvonnissen waarbij vrijheidsstraffen of tot vrijheidsbeneming strekkende maatregelen zijn opgelegd, met het oog op de tenuitvoerlegging ervan in de Europese Unie (PB L 327, blz. 27).

XI. MEDEDINGING

1. MEDEDINGINGSREGELINGEN

Op het gebied van mededingingsregelingen zijn zes arresten vermeldenswaard. In een eerste arrest diende het Hof zich uit te spreken over de passieve deelname aan een inbreuk op het mededingingsrecht. In een tweede arrest heeft het Hof de gelegenheid gehad om in te gaan op bepaalde aspecten van de verhouding tussen artikel 101 VWEU en het octrooirecht. De volgende vier arresten betreffen de toepassing van verordening nr. 1/2003⁵⁵ in een administratieve kartelprocedure.

In het arrest *Eturas e.a.* (C-74/14, [EU:C:2016:42](#)), uitgesproken op 21 januari 2016, diende het Hof te verduidelijken *op welke wijzen passief aan een inbreuk op het mededingingsrecht wordt deelgenomen*. De door de verwijzende rechter gestelde prejudiciële vragen waren voortgekomen uit een geschil tussen 30 reisbureaus en de Litouwse raad voor de mededinging over onder meer de vraag of deze bureaus door stilzwijgende instemming aan een inbreuk op het mededingingsrecht hadden deelgenomen. De reisbureaus namen alle deel aan het gemeenschappelijke geautomatiseerde systeem voor reisaanbiedingen, waardoor zij volgens een uniforme boekingswijze via hun website reizen konden verkopen. In de loop van 2009 had de beheerder van genoemd gemeenschappelijk systeem via een persoonlijke elektronische brievenbus aan de aangesloten bureaus de mededeling verzonden dat de kortingen op via dat systeem verkochte producten voortaan beperkt zouden zijn. Na de verspreiding van die mededeling is die maatregel ten uitvoer gelegd in het kader van het beheer van het reserveringssysteem. In die omstandigheden heeft de verwijzende rechterlijke instantie de vraag gesteld of de aangesloten bureaus moesten worden geacht kennis te hebben genomen van die mededeling of daar noodzakelijkerwijs kennis van te hebben moeten genomen en, door zich niet tegen een dergelijke praktijk te verzetten, aan een onderling afgestemde feitelijke gedraging in de zin van artikel 101, lid 1, VWEU te hebben deelgenomen.

Wat de eventuele deelname aan een onderling afgestemde feitelijke gedraging betreft, heeft het Hof geoordeeld dat de reisbureaus vanaf het moment dat zij op de hoogte waren van de mededeling die was verzonden door de beheerder van het gemeenschappelijke geautomatiseerde systeem voor reisaanbiedingen, konden worden vermoed te hebben deelgenomen aan een onderling afgestemde feitelijke gedraging in de zin van artikel 101, lid 1, VWEU, indien zij zich niet publiekelijk hebben gedistantieerd van die gedraging, die gedraging niet hebben aangegeven bij de administratieve entiteiten of ter weerlegging van dat vermoeden geen andere bewijzen hebben aangevoerd.

Wat in dat verband de door de verschillende partijen in het hoofdgeding aangedragen bewijzen betreft, heeft het Hof opgemerkt dat artikel 2 van verordening nr. 1/2003 weliswaar uitdrukkelijk de toewijzing van de bewijslast ter zake van een inbreuk op artikel 101, lid 1, VWEU regelt, maar dat die verordening geen bepalingen bevat over de meer specifieke procedurele aspecten. Bij ontbreken van Unievoorschriften ter zake staat het aan de nationale rechter om aan de hand van de nationale regels voor de beoordeling van de bewijzen en de vereiste bewijsstandaard na te gaan of, in het licht van alle aan hem voorgelegde omstandigheden, de verzending van een mededeling door de beheerder van het gemeenschappelijke systeem afdoende kan bewijzen dat de ontvangers ervan op de hoogte waren van de inhoud van die mededeling. Het Hof heeft in dat verband evenwel gepreciseerd dat het vermoeden van onschuld zich ertegen verzet dat de nationale

55 | Verordening (EG) nr. 1/2003 van de Raad van 16 december 2002 betreffende de uitvoering van de mededingingsregels van de artikelen [101 VWEU] en [102 VWEU] (PB 2003, L 1, blz. 1).

rechter oordeelt dat de loutere verzending van die mededeling afdoende kan bewijzen dat de ontvangers ervan noodzakelijkerwijs op de hoogte moesten zijn van de inhoud van die mededeling.

In het arrest **Genentech** (C-567/14, [EU:C:2016:526](#)), gewezen op 7 juli 2016, heeft het Hof uitspraak gedaan over de verenigbaarheid met artikel 101, lid 1, VWEU van de verplichting voor de houder van een octrooilicentie om royalty's voor het gebruik van de geoctrooieerde technologie te betalen, ondanks dat er geen inbreuk werd gemaakt en het of de in licentie gegeven octrooi(en) nietig waren verklaard. De verzoekster in het hoofdgeding is een in de farmaceutische sector actieve onderneming die een niet-exclusieve, wereldwijde licentie voor het gebruik van een geoctrooieerde activator had. Omdat zij deze activator had gebruikt zonder inbreuk te maken op de in licentie gegeven octrooien, had zij geweigerd om een deel van de royalty's te betalen die in de licentieovereenkomst met de octrooihouder waren overeengekomen. Bij arbitraal vonnis is dit farmaceutisch bedrijf evenwel veroordeeld tot betaling van de contractueel afgesproken royalty's. De nationale rechter bij wie de zaak aanhangig is gemaakt na dit arbitrale vonnis, heeft het Hof de vraag gesteld of de betaling van de royalty's het farmaceutisch bedrijf kosten oplegde die in het licht van het mededingingsrecht van de Unie ongerechtvaardigd waren.

In het verlengde van de Ottung-rechtspraak⁵⁶ heeft het Hof geoordeeld dat het mededingingsrecht niet verbiedt dat wordt verplicht tot betaling van royalty's voor het gebruik van de geoctrooieerde activator in kwestie, zelfs wanneer dit geen aanleiding tot een octrooi-inbreuk geeft of deze activator wordt geacht nooit te zijn beschermd in geval van nietigverklaring van het octrooi met terugwerkende kracht. Volgens het Hof wordt deze oplossing verklaard door het feit dat de royalty's de prijs zijn die is verschuldigd om de in licentie gegeven technologie commercieel te exploiteren met de verzekering dat de licentiegever zijn intellectuele-eigendomsrechten niet zal uitoefenen. Op basis van de omstandigheid dat de licentienemer de licentieovereenkomst vrij kan opzeggen, kan in dat verband worden uitgesloten dat de betaling van royalty's de mededinging aantast door de handelingsvrijheid van de licentienemer in te perken of marktafschermingseffecten teweeg te brengen.

Tot slot zijn de arresten **HeidelbergCement/Commissie** (C-247/14 P, [EU:C:2016:149](#)), **Schwenk Zement/Commissie** (C-248/14 P, [EU:C:2016:150](#)), **Buzzi Unicem/Commissie** (C-267/14 P, [EU:C:2016:151](#)) en **Italmobiliare/Commissie** (C-268/14 P, [EU:C:2016:152](#)), gewezen op 10 maart 2016, voor het Hof de gelegenheid geweest om belangrijke verduidelijkingen te geven ten aanzien van de omvang van de op de Commissie rustende motiveringsplicht wanneer zij verzoeken om inlichtingen op grond van artikel 18, lid 3, van verordening nr. 1/2003 opstelt. Het geschil had onder meer betrekking op besluiten waarbij de Commissie aan meerdere ondernemingen om inlichtingen had verzocht over hun vermeende deelname aan een mededingingsregeling op de cementmarkt en de markt van verwante producten.⁵⁷

Wat de omvang van de verplichting tot motivering van een dergelijk verzoek betreft, heeft het Hof allereerst herinnerd aan de wezenlijke elementen van de bij artikel 18, lid 3, van verordening nr. 1/2003 vereiste motivering. Volgens deze bepaling moet de Commissie met name de rechtsgrond voor en het doel van het inlichtingenverzoek vermelden, specificeren welke inlichtingen vereist zijn en de termijn vaststellen waarbinnen de inlichtingen moeten worden verstrekt. Deze specifieke motiveringsplicht vormt een fundamenteel vereiste, niet alleen om het voor de betrokken ondernemingen duidelijk te maken dat het verzoek om inlichtingen gerechtvaardigd is, maar ook om hun inzicht te geven in de omvang van hun verplichting tot medewerking en tegelijk hun recht van verweer veilig te stellen.

[56] Arrest Hof van 12 mei 1989, *Ottung/Klee & Weilbach e.a.* (320/87, [EU:C:1989:195](#)).

[57] Besluiten C(2011) 2356 definitief, C(2011) 2361 definitief, C(2011) 2364 definitief en C(2011) 2367 definitief van de Commissie van 30 maart 2011 inzake een procedure op grond van artikel 18, lid 3, van verordening nr. 1/2003 van de Raad (zaak COMP/39520 – Cement en aanverwante producten).

Wanneer de Commissie bijgevolg op grond van artikel 18, lid 3, van verordening nr. 1/2003 om inlichtingen verzoekt, moet zij in haar verzoek het voorwerp van haar onderzoek aangeven en dus de vermoede inbreuk op de mededingingsregels identificeren. Het Hof heeft dienaangaande verduidelijkt dat, aangezien de noodzakelijkheid van de gevraagde inlichtingen moet worden getoetst aan het in het verzoek om inlichtingen vermelde doel, dit doel met een redelijke mate van nauwkeurigheid moet worden aangegeven, omdat anders onmogelijk kan worden bepaald of de gevraagde informatie noodzakelijk is en de rechter zijn toezicht niet kan uitoefenen.

Onder verwijzing naar het feitelijke kader van de zaken in kwestie, heeft het Hof er ook op gewezen dat een verzoek om inlichtingen weliswaar een onderzoeksmaatregel vormt die over het algemeen wordt gehanteerd in het kader van de vooronderzoeksfase, maar dat de Commissie niet kan volstaan met een uiterst beknopte, vage en generieke motivering terwijl zij reeds beschikt over informatie op basis waarvan zij de vermoedens van het bestaan van inbreuken door de betrokken ondernemingen nauwkeuriger had kunnen toelichten. Na te hebben vastgesteld dat het Gerecht blijk van een onjuiste rechtsopvatting had gegeven door te oordelen dat de besluiten van de Commissie toereikend waren gemotiveerd, heeft het Hof beslist de arresten van het Gerecht te vernietigen en de besluiten van de Commissie nietig te verklaren.

2. STAATSSTEUN

Op staatssteungebied moet op vier arresten worden gewezen: de eerste twee hebben betrekking op de vaststelling van mededelingen door de Commissie betreffende steun die in de context van de financiële en economische crisis kan worden verleend; in de twee andere is verduidelijkt hoe de voorwaarde van selectiviteit moet worden uitgelegd.

In het arrest **Griekenland/Commissie** (C-431/14 P, [EU:C:2016:145](#)), uitgesproken op 8 maart 2016, heeft het Hof, in de formatie Grote kamer, in hogere voorziening *het arrest van het Gerecht*⁵⁸ *tot verwerping van het beroep van Griekenland tot nietigverklaring van een besluit van de Commissie betreffende compensatiesteun die is betaald door de Griekse landbouwverzekeringsmaatschappij* (hierna: „ELGA”)⁵⁹, bevestigd. Bij dit besluit had de Commissie bepaalde vergoedingen die door de ELGA aan Griekse landbouwers waren betaald voor schade als gevolg van slechte weersomstandigheden, als onrechtmatige steun gekwalificeerd. Daarbij was de Commissie onder meer afgegaan op de gedragsregels in de tijdelijke communautaire kaderregeling (hierna: „TCK”) inzake staatssteun ter stimulering van de toegang tot financiering in de huidige financiële en economische crisis.⁶⁰

In zijn arrest heeft het Hof allereerst benadrukt dat de uitkeringen door de ELGA uit staatsmiddelen afkomstig waren. Omdat de door de ELGA verrichte betalingen losstonden van de door de landbouwers betaalde bijzondere verzekeringsbijdrage, vormden zij volgens het Hof een voordeel dat de begunstigden niet hadden kunnen verkrijgen onder normale marktvoorwaarden, zodat zij negatieve gevolgen hadden voor de mededinging.

Vervolgens heeft het Hof het argument van Griekenland verworpen dat het Gerecht blijk van een onjuiste rechtsopvatting had gegeven door te oordelen dat de Commissie niet mocht afwijken van de

[58] Arrest van het Gerecht van 16 juli 2014, **Griekenland/Commissie** (T-52/12, [EU:T:2014:677](#)).

[59] Besluit 2012/157/EU van de Commissie van 7 december 2011 betreffende in 2008 en 2009 door de Organismos Ellenikon Georgikon Asfaliseon (ELGA) betaalde compensatiesteun (PB 2012, L 78, blz. 21).

[60] Tijdelijke communautaire kaderregeling inzake staatssteun ter stimulering van de toegang tot financiering in de huidige financiële en economische crisis, zoals deze voortvloeit uit de mededeling van de Europese Commissie van 17 december 2008 (PB 2009, C 16, blz. 1) en is gewijzigd bij de mededeling van de Commissie van 31 oktober 2009 (PB 2009, C 261, blz. 2).

gedragsregels in de TCK, maar die juist moest toepassen. In dat verband heeft het Hof eraan herinnerd dat de Commissie met de vaststelling van gedragsregels als die in de TCK, zelf een beperking stelt aan haar ruime beoordelingsbevoegdheid ten aanzien van de verenigbaarheid met de interne markt van steun die bedoeld is om een ernstige verstoring in de economie van een lidstaat op te heffen overeenkomstig artikel 107, lid 3, onder b), VWEU. Het is juist dat de Commissie verplicht kan zijn om van die gedragsregels af te wijken, inzonderheid wanneer een lidstaat uitzonderlijke omstandigheden in een bepaalde sector van de economie van die lidstaat inroept, die zich onderscheiden van die waarop de kaderregelingen betrekking hebben. Zoals het Hof heeft opgemerkt, had Griekenland voor het Gerecht echter niet aangevoerd dat er in de Griekse landbouwsector sprake was van dergelijke omstandigheden, die de Commissie ertoe hadden kunnen dwingen om van de TCK af te wijken.

In de zaak die heeft geleid tot het arrest *Kotnik e.a.* (C-526/14, [EU:C:2016:570](#)), gewezen op 19 juli 2016, diende de Grote kamer van het Hof zich uit te spreken over *de geldigheid en de uitlegging van de bankenmededeling van de Commissie*⁶¹, meer bepaald over de voorwaarde dat de aandeelhouders en de achtergestelde crediteuren in de lasten ter dekking van de kosten van herstructurering van noodlijdende banken moeten delen, wil steun in deze sector als verenigbaar kunnen worden beschouwd. In het hoofdgeding waren bij het grondwettelijk hof van Slovenië meerdere verzoeken ingediend om de nationale wet op de bankensector aan de grondwet te toetsen. Op grond van die wet had de Sloveense centrale bank in het verlengde van de wereldwijde financiële crisis een besluit vastgesteld waarbij buitengewone maatregelen zijn getroffen om vijf Sloveense banken te herkapitaliseren, te redden dan wel te liquideren. Overeenkomstig de bankenmededeling voorzag het besluit van de centrale bank ook in de liquidatie van het eigen vermogen van de aandeelhouders en achtergestelde schuldinstrumenten. De verwijzende rechterlijke instantie heeft de vraag gesteld of de voorwaarde van de „lastendeling” in de mededeling verenigbaar is met het Unierecht.

Het Hof heeft er om te beginnen aan herinnerd dat de vaststelling van gedragsregels als in de bankenmededeling vervat, slechts tot gevolg heeft dat de Commissie zichzelf beperkingen oplegt bij de uitoefening van haar beoordelingsbevoegdheid, in die zin dat zij door een lidstaat aangemelde voorgenomen staatssteun in beginsel dient goed te keuren indien deze aan die regels voldoet. Voorts behouden de lidstaten de mogelijkheid om bij de Commissie voorgenomen steun aan te melden die niet voldoet aan de in deze mededeling genoemde criteria, en kan de Commissie dergelijke voorgenomen steun in uitzonderlijke omstandigheden goedkeuren. Hieruit volgt dat de bankenmededeling geen autonome verplichtingen ten laste van de lidstaten in het leven kan roepen, maar enkel voorwaarden stelt die ervoor moeten zorgen dat de in het kader van de financiële crisis aan de banken verleende staatssteun verenigbaar is met de interne markt.

Wat de voorwaarde betreft dat de aandeelhouders en de achtergestelde crediteuren in de lasten moeten delen, wil de Commissie een steunmaatregel kunnen goedkeuren, heeft het Hof benadrukt dat de mededeling is vastgesteld op grond van een bepaling van het VWEU die inhoudt dat de Commissie steunmaatregelen die ertoe strekken een ernstige verstoring van de economie in een lidstaat te verhelpen, als verenigbaar met de interne markt kan beschouwen. In die context beogen de lastendelingsmaatregelen te verzekeren dat banken die een kapitaaltekort vertonen, vóór de toekenning van enige staatssteun samen met hun investeerders de nodige inspanningen verrichten om dit tekort terug te dringen, met name via een kapitaalversterking en een bijdrage van de achtergestelde schuldeisers, aangezien dergelijke maatregelen de omvang van de toegekende staatssteun kunnen beperken. Een tegenovergestelde oplossing zou tot concurrentieverstorings kunnen leiden, aangezien de banken waarvan de aandeelhouders en de achtergestelde schuldeisers niet tot de vermindering van het kapitaaltekort zouden bijdragen, meer staatssteun zouden ontvangen dan nodig zou zijn om het resterende kapitaaltekort weg te werken. Bovendien heeft de Commissie met de vaststelling

61 | Mededeling van de Commissie betreffende de toepassing vanaf 1 augustus 2013 van de staatssteunregels op maatregelen ter ondersteuning van banken in het kader van de financiële crisis („bankenmededeling”) (PB C 216, blz. 1).

van de bankenmededeling geen inbreuk heeft gemaakt op de aan de Raad van de Europese Unie verleende bevoegdheden.

Vervolgens heeft het Hof geoordeeld dat de omstandigheid dat de achtergestelde crediteuren tijdens de eerste fasen van de internationale financiële crisis niet is verzocht om bij te dragen aan de redding van de kredietinstellingen, die crediteuren niet het recht geeft om zich op het vertrouwensbeginsel te beroepen. Aangezien de aandeelhouders aansprakelijk zijn voor de schulden van de bank ten belope van het maatschappelijke kapitaal ervan, kan het feit dat de mededeling vereist dat deze aandeelhouders, om het kapitaaltekort van een bank vóór de verlening van staatssteun weg te werken, even hard bijdragen om de door deze bank geleden verliezen te absorberen als wanneer geen dergelijke steun was verleend, bovendien niet worden geacht hun eigendomsrecht aan te tasten. Voorts heeft het Hof ten aanzien van de vraag naar de geldigheid van de mededeling in het licht van de voorschriften van richtlijn 2012/30⁶² opgemerkt dat deze richtlijn in essentie bepaalt dat voor elke verhoging of vermindering van het kapitaal van naamloze vennootschappen een besluit nodig is van de algemene vergadering van de vennootschap. De bankenmededeling bevat echter geen specifieke bepaling inzake de juridische procedures die bij de uitvoering van de lastendelingsmaatregelen moeten worden gevolgd. Hoewel de lidstaten zich er in een specifieke situatie eventueel toe geroepen kunnen voelen om dergelijke lastendelingsmaatregelen te treffen zonder de instemming van de algemene vergadering van de vennootschap, kan deze omstandigheid dus geen afbreuk doen aan de geldigheid van de bankenmededeling in het licht van de bepalingen van richtlijn 2012/30.

Wat de maatregelen tot omzetting of afschrijving van de achtergestelde instrumenten betreft, heeft het Hof erop gewezen dat de bankenmededeling niet van de lidstaten verlangt om noodlijdende banken vóór de toekenning van enige staatssteun voor te schrijven om de achtergestelde instrumenten in eigen vermogen om te zetten of af te schrijven, of om deze instrumenten volledig te laten bijdragen in het absorberen van de verliezen. Doet hij dat niet, dan kan de voorgenomen staatssteun echter mogelijk niet worden geacht tot het strikt noodzakelijke te zijn beperkt. De lidstaat en de banken die de voorgenomen staatssteun ontvangen, nemen dan het risico dat de Commissie jegens hen een besluit zal nemen waarbij deze steun onverenigbaar met de interne markt wordt verklaard.

In het arrest **Commissie/Hansestadt Lübeck** (C-524/14 P, [EU:C:2016:971](#)), uitgesproken op 21 december 2016, waarbij het bestreden arrest van het Gerecht is bevestigd, heeft het Hof, in Grote kamer bijeen, niet alleen zijn rechtspraak over *het vereiste van een procesbelang in het kader van beroepen tot nietigverklaring van een staatssteunbesluit* verduidelijkt, maar ook die over *het criterium van de selectiviteit van een steunmaatregel*. Aan deze zaak lag een geding ten grondslag over een besluit van de Commissie tot inleiding van de formele onderzoeksprocedure als voorzien in artikel 108, lid 2, VWEU⁶³ ten aanzien van onder meer het havengeldenbesluit van de luchthaven van Lübeck, dat van toepassing is op alle luchtvaartmaatschappijen die van die luchthaven gebruikmaken, tenzij de luchthavenbeheerder en een luchtvaartmaatschappij anders zijn overeengekomen. Dit besluit was vastgesteld door een door de stad Lübeck gehouden vennootschap die het beheer over deze luchthaven had, die daarna aan een particuliere vennootschap is verkocht. Bij het litigieuze besluit heeft de Commissie de formele onderzoeksprocedure ingeleid omdat zij tot het oordeel was gekomen dat dit havengeldenbesluit steun kon omvatten. Na een beroep tot nietigverklaring dat door de

62| Richtlijn 2012/30/EU van het Europees Parlement en de Raad van 25 oktober 2012 strekkende tot het coördineren van de waarborgen welke in de lidstaten worden verlangd van de vennootschappen in de zin van artikel 54, tweede alinea, van het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie, om de belangen te beschermen zowel van de deelnemers in deze vennootschappen als van derden met betrekking tot de oprichting van de naamloze vennootschap, alsook de instandhouding en wijziging van haar kapitaal, zulks teneinde die waarborgen gelijkwaardig te maken (PB L 315, blz. 74).

63| Besluit C(2012) 1012 final van de Commissie van 22 februari 2012 betreffende steunmaatregelen SA.27585 en SA.31149 (2012/C) (ex NN/2012, ex CP 31/2009 en CP 162/2010) – Duitsland.

stad Lübeck was ingesteld, is het besluit van de Commissie door het Gerecht nietig verklaard bij het arrest waartegen de hogere voorziening is gericht.⁶⁴

Wat het procesbelang van de stad Lübeck betreft, heeft het Hof bevestigd dat zij ook na de verkoop van de luchthaven aan een particuliere investeerder nog steeds belang had bij nietigverklaring van het besluit tot inleiding van de procedure. Het Hof heeft daartoe overwogen dat de stad na de privatisering van de luchthaven het risico bleef lopen dat een nationale rechterlijke instantie de terugvordering zou gelasten van de steun die eventueel reeds was verleend in de periode waarin zij de zeggenschap had over de vennootschap die eigenaar was van de luchthaven waarop de onderzochte maatregel betrekking had. Omdat er nog geen eindbesluit van de Commissie tot afsluiting van de formele onderzoeksprocedure was, bleef het besluit tot inleiding van de procedure dus nog gevolgen sorteren, zodat de stad nog steeds belang had bij de nietigverklaring daarvan.

Wat de selectiviteit van het door de Commissie aan de orde gestelde havengeldenbesluit betreft, heeft het Hof benadrukt dat een maatregel die slechts ten goede komt aan een bedrijfstak of een deel van de ondernemingen binnen deze bedrijfstak, niet noodzakelijk selectief is. Zo is het feit dat de luchthaven van Lübeck in casu rechtstreeks concurreert met die van Hamburg of met andere Duitse luchthavens, en dat enkel de luchtvaartmaatschappijen die gebruikmaken van de luchthaven van Lübeck de eventueel bij dat besluit verschaft voordelen genieten, niet voldoende om aan te tonen dat dit besluit selectief is. Het Hof heeft in dat verband onderstreept dat, aangezien de beheerder van de luchthaven van Lübeck bedoeld besluit heeft vastgesteld in de uitoefening van een eigen bevoegdheid, dit besluit het relevante referentiekader is om te onderzoeken of de betrokken luchthavengelden selectief zijn, en niet een meer algemene regeling die op alle Duitse luchthavens van toepassing is. Aangezien het betrokken besluit zonder onderscheid van toepassing is op alle luchtvaartmaatschappijen die van de luchthaven van Lübeck gebruikmaken, heeft het Gerecht terecht beslist dat de Commissie ten onrechte tot het oordeel was gekomen dat dit besluit een selectieve maatregel was.

In het arrest van 21 december 2016, **Commissie/World Duty Free Group** (C-20/15 en C-21/15, [EU:C:2016:981](#)), waarbij de bestreden arresten van het Gerecht zijn vernietigd, heeft het Hof, in de formatie Grote kamer, eveneens uitspraak gedaan over het criterium van *de selectiviteit van het voordeel om een maatregel als staatsteun in de zin van artikel 107, lid 1, VWEU te kunnen kwalificeren*. Bij de twee arresten van het Gerecht⁶⁵ waren de besluiten 2011/5⁶⁶ en 2011/282⁶⁷ van de Commissie gedeeltelijk nietig verklaard. In die besluiten was een fiscaal voordeel op grond waarvan in Spanje belastbare ondernemingen de goodwill uit deelnemingen in buitenlandse ondernemingen konden afschrijven, met de gemeenschappelijke markt onverenigbaar verklaard en was het Koninkrijk Spanje gelast om de op grond van die regeling verleende steun terug te vorderen.

Het Hof is tot de conclusie gekomen dat het Gerecht in de bestreden arresten blijk van een onjuiste rechtsopvatting had gegeven bij de uitlegging van de selectiviteitsvoorwaarde, doordat het de besluiten van de Commissie had afgekeurd op grond dat zij daarin, gezien het feit dat een maatregel aan de orde was die a priori openstond voor alle ondernemingen – ongeacht de aard van hun economische activiteit – die een

64 | Arrest van het Gerecht van 9 september 2014, *Hansestadt Lübeck/Commissie* (T-461/12, [EU:T:2014:758](#)).

65 | Arresten van het Gerecht van 7 november 2014, *Autogrill España/Commissie* (T-219/10, [EU:T:2014:939](#)), en *Banco Santander en Santusa/Commissie* (T-399/11, [EU:T:2014:938](#)).

66 | Besluit 2011/5/EG van de Commissie van 28 oktober 2009 inzake de belastingafschrijving van de financiële goodwill voor de verwerving van deelnemingen in buitenlandse ondernemingen C 45/07 (ex NN 51/07, ex CP 9/07) die door Spanje is toegepast (PB L 7, blz. 48).

67 | Besluit 2011/282/EU van de Commissie van 12 januari 2011 inzake de fiscale afschrijving van financiële goodwill voor de verwerving van deelnemingen in buitenlandse ondernemingen C 45/07 (ex NN 51/07, ex CP 9/07) die door Spanje is toegepast (PB L 135, blz. 1).

deelneming in een buitenlandse onderneming wilden verwerven, geen bepaalde groep van ondernemingen had aangewezen die door de belastingmaatregel in kwestie werden begunstigd, dus zonder dat het Gerecht daarbij was nagegaan of de Commissie concreet had gecontroleerd of en aangetoond dat die maatregel discriminerend was. Het Hof heeft verduidelijkt dat van de Commissie niet kan worden verlangd dat zij ten behoeve van het bewijs van de selectiviteit van de betrokken maatregel bepaalde specifieke eigen kenmerken noemt die de ondernemingen die het belastingvoordeel genieten gemeen hebben en op basis waarvan zij kunnen worden onderscheiden van de ondernemingen die ervan zijn uitgesloten. Het enige dat voor dat bewijs van belang is, is immers dat de maatregel, los van zijn vorm of de gebruikte regelgevingstechniek, tot gevolg heeft dat de begunstigde ondernemingen in een betere positie komen te verkeren dan andere, hoewel al die ondernemingen zich, gelet op het doel van de betrokken belastingregeling, in een feitelijk en juridisch vergelijkbare situatie bevinden en die differentiatie niet gerechtvaardigd wordt door de aard of de opzet van die regeling.

Voorts heeft het Hof geoordeeld dat het Gerecht bovendien blijk van een onjuiste rechtsopvatting had gegeven door te oordelen dat de groep begunstigde ondernemingen ten aanzien waarvan moest worden nagegaan of de betrokken fiscale maatregel selectief was, de groep van exporterende ondernemingen was. Op grond van bovengenoemde beginselen, die onverkort gelden voor fiscale steunmaatregelen bij uitvoer, kan een maatregel als de betrokken maatregel, die de export beoogt te stimuleren, worden aangemerkt als selectief wanneer hij ondernemingen die grensoverschrijdende transacties verrichten – met name investeringen –, begunstigt ten nadele van andere ondernemingen die zich, gelet op het doel van de betrokken belastingregeling, in een feitelijk en juridisch vergelijkbare situatie bevinden, en soortgelijke transacties verrichten op het nationale grondgebied.

XII. FISCALE BEPALINGEN

In het arrest *Ordre des barreaux francophones et germanophone e.a.* (C-543/14, [EU:C:2016:605](#)), gewezen op 28 juli 2016, heeft het Hof zich uitgesproken over *de geldigheid en de uitlegging van richtlijn 2006/112⁶⁸ voor zover het de onderworpenheid van de diensten van advocaten aan de belasting over de toegevoegde waarde (btw) betreft*. Aan het hoofdgeding lag de Belgische wet ten grondslag waarbij aan de btw-vrijstelling voor deze diensten een einde was gekomen. De verwijzende rechterlijke instantie heeft het Hof gevraagd of de bij die richtlijn voorziene onderworpenheid van de diensten van advocaten aan btw, die leidt tot een verhoging van de kosten voor de niet aan btw onderworpen justitiabelen die niet voor rechtsbijstand in aanmerking komen, verenigbaar is met het recht op toegang tot de rechter in artikel 47 van het Handvest van de grondrechten.

Het Hof heeft om te beginnen geoordeeld dat bij de toetsing van artikel 1, lid 2, en artikel 2, lid 1, onder c), van richtlijn 2006/112 aan het recht op een doeltreffende voorziening in rechte en het beginsel van processuele gelijkheid die door artikel 47 van het Handvest worden gewaarborgd, niet is gebleken van feiten of omstandigheden die afbreuk doen aan de geldigheid van die bepalingen, voor zover diensten van advocaten ten behoeve van rechtzoekenden die geen rechtsbijstand genieten daarbij aan btw worden onderworpen. Voor deze rechtzoekenden, die worden geacht te beschikken over middelen die toereikend zijn om toegang tot de rechter te verkrijgen door zich te laten vertegenwoordigen door een advocaat, houdt het recht op een doeltreffende voorziening in beginsel niet de garantie in dat die diensten zijn vrijgesteld van btw. Dit recht verzet zich enkel tegen het in rekening brengen van de kosten in verband met de toepassing van btw indien deze kosten onoverkomelijk zijn dan wel de uitoefening van de door de rechtsorde van de Unie verleende rechten praktisch onmogelijk of buitensporig moeilijk maken.

68 | Richtlijn 2006/112/EG van de Raad van 28 november 2006 betreffende het gemeenschappelijke stelsel van belasting over de toegevoegde waarde (PB L 347, blz. 1).

Vervolgens houdt het beginsel van processuele gelijkheid niet de verplichting in om de partijen op gelijke voet te stellen met betrekking tot de in het kader van de gerechtelijke procedure gedragen financiële kosten. De heffing van btw over diensten van advocaten en de uitoefening van het recht op aftrek kunnen weliswaar – voor een identiek honorariumbedrag – een geldelijk voordeel verschaffen aan btw-plichtige rechtzoekenden ten opzichte van niet-btw-plichtige rechtzoekenden, maar dit geldelijke voordeel kan geen afbreuk doen aan het procedurele evenwicht tussen de partijen, of tot een wezenlijke benadeling leiden.

Verder heeft het Hof vastgesteld dat artikel 9, leden 4 en 5, van het Verdrag betreffende toegang tot informatie, inspraak bij besluitvorming en toegang tot de rechter inzake milieuaangelegenheden (Verdrag van Aarhus) niet in aanmerking kan worden genomen bij de beoordeling van de geldigheid van eerdergenoemde artikelen van richtlijn 2006/112. Artikel 9, leden 4 en 5, van het Verdrag van Aarhus, waarbij de Unie partij is, bevat immers geen onvoorwaardelijke en voldoende nauwkeurig omschreven verplichting die de rechtspositie van particulieren rechtstreeks kan regelen, zodat dit niet kan worden aangevoerd ter ondersteuning van de vermeende onrechtmatigheid van een richtlijn van de Unie.

Wat tot slot de vraag naar een eventuele vrijstelling van de diensten van advocaten ten behoeve van rechtzoekenden die rechtsbijstand genieten betreft, heeft het Hof geoordeeld dat artikel 132, lid 1, onder g), van richtlijn 2006/112 aldus moet worden uitgelegd dat deze diensten niet zijn vrijgesteld van btw. Voor de toepassing van de vrijstelling in die bepaling moeten de betrokken diensten namelijk van sociale aard zijn, hetgeen impliceert dat rekening wordt gehouden met de doelstellingen die de verleners van deze diensten globaal beschouwd nastreven, en met de duurzaamheid van hun sociaal engagement. Het Hof heeft verduidelijkt dat de betrokken diensten dus nauw moeten samenhangen met maatschappelijk werk en met de sociale zekerheid en dat de vrijstelling bovendien beperkt is tot diensten die worden verricht door organisaties die worden erkend als instellingen van sociale aard. Gelet op met name het ontbreken van enige duurzaamheid in haar eventuele sociale engagement, kan de beroepsgroep van advocaten en procureurs in het algemeen niet worden geacht van sociale aard te zijn voor de doelstellingen van artikel 132, lid 1, onder g), van richtlijn 2006/112. Meer bepaald is in het kader van het nationale stelsel van rechtsbijstand in kwestie, waarbinnen die diensten niet door alle advocaten worden geleverd maar alleen door advocaten die zich vrijwillig aanmelden en die daartoe worden opgenomen in een jaarlijks vastgestelde lijst, het verrichten van die diensten slechts één van de doelstellingen van het beroep van advocaat. Bijgevolg kunnen die diensten niet van btw worden vrijgesteld op grond van artikel 132, lid 1, onder g), van richtlijn 2006/112.

XIII. ONDERLINGE AANPASSING VAN DE WETGEVINGEN

1. INTELLECTUELE EN INDUSTRIËLE EIGENDOM

Op het gebied van de intellectuele en industriële eigendom zijn vijf arresten vermeldenswaard: de eerste vier betreffen vragen over het auteursrecht die met name verband houden met elektronische mededelingen. Het vijfde heeft betrekking op de terugbetaling van de gerechtskosten door de partij die in een geding over een inbreuk op een intellectueel-eigendomsrecht in het ongelijk is gesteld.

In de eerste plaats heeft het Hof op 9 juni 2016 in het arrest **EGEDA e.a.** (C-470/14, [EU:C:2016:418](#)), uitspraak gedaan over *de financiering van de billijke compensatie voor auteurs bedoeld in artikel 5, lid 2, onder b), van*

richtlijn 2001/29⁶⁹ wanneer natuurlijke personen hun werken voor privégebruik reproduceren. In het hoofdgeding was de Spaanse regelgeving inzake het stelsel van de uit de algemene staatsbegroting gefinancierde billijke compensatie voor het kopiëren voor privégebruik aan de orde. In dat kader moest de begrotingspost betreffende de betaling van de billijke compensatie worden geacht uit alle in de algemene staatsbegroting opgenomen inkomsten te worden gefinancierd, en dus ook door alle belastingplichtigen, met inbegrip van rechtspersonen.

Het Hof heeft geoordeeld dat artikel 5, lid 2, onder b), van richtlijn 2001/29, gelet op de ruime beoordelingsmarge die de lidstaten hebben om de verschillende parameters van het stelsel van de billijke compensatie in hun nationale recht te definiëren, zich er principieel niet tegen verzet dat de lidstaten die hebben beslist de uitzondering op de betaling van reproductierechten voor privékopieën in te voeren, in dat verband kiezen voor een stelsel van billijke compensatie die niet wordt gefinancierd door een heffing, maar uit hun algemene begroting. Het Hof heeft er echter aan herinnerd dat de uitzondering voor privékopieën enkel is bedoeld voor natuurlijke personen die voor privégebruik en zonder enig direct of indirect commercieel oogmerk werken of ander beschermd materiaal reproduceren of kunnen reproduceren. Zij zijn dus de personen die de auteursrechthebbenden nadeel berokkenen en in beginsel als vergoeding de billijke compensatie moeten bekostigen. Rechtspersonen vallen niet onder deze uitzondering. In dit kader mogen de lidstaten weliswaar een stelsel invoeren op grond waarvan de billijke compensatie wordt gefinancierd door een vergoeding die rechtspersonen onder bepaalde voorwaarden moeten betalen, maar deze rechtspersonen mogen niet de uiteindelijke schuldenaars van deze last blijven. Dit beginsel geldt volgens het Hof in alle gevallen waarin een lidstaat de uitzondering voor privékopieën invoert, ongeacht de wijze waarop die wordt gefinancierd. Bijgevolg heeft het Hof geoordeeld dat artikel 5, lid 2, onder b), van richtlijn 2001/29 zich verzet tegen een stelsel van billijke compensatie voor privékopieën dat zodanig uit de algemene staatsbegroting wordt gefinancierd dat niet kan worden gewaarborgd dat de kosten van die billijke compensatie worden gedragen door de gebruikers van privékopieën.

In de tweede plaats heeft het Hof in het arrest **GS Media** (C-160/15, [EU:C:2016:644](#)), gewezen op 8 september 2016, onderzocht of, en eventueel onder welke omstandigheden, het zonder toestemming van de auteursrechthebbende op een website plaatsen van een hyperlink naar beschermde werken die vrij toegankelijk zijn op een andere website, een „mededeling aan het publiek” vormt in de zin van artikel 3, lid 1, van richtlijn 2001/29. Dit arrest is te plaatsen in het kader van een geding tussen een bedrijf dat een website op het gebied van actualiteiten beheert en de uitgever van een tijdschrift die de auteursrechten op bepaalde foto's had. Dit bedrijf had op zijn website een artikel en een hyperlink geplaatst die linkte naar een andere website waarop de foto's in kwestie voor het publiek beschikbaar waren gesteld zonder toestemming van de auteur.

Eraan herinnerend dat het begrip „mededeling aan het publiek” een geïndividualiseerde beoordeling vergt, heeft het Hof erop gewezen dat wanneer een hyperlink naar een werk dat vrij beschikbaar is op een andere website, is geplaatst door een persoon die daarmee geen winstoogmerk heeft, rekening moet worden gehouden met de omstandigheid dat die persoon niet weet – en redelijkerwijs ook niet kan weten – dat dat werk zonder toestemming van de auteursrechthebbende was gepubliceerd op internet. Wanneer een dergelijke persoon daarentegen wist, of moest weten, dat de door hem geplaatste hyperlink toegang geeft tot een illegaal op internet gepubliceerd werk, bijvoorbeeld doordat hij daarover gewaarschuwd is door de auteursrechthebbenden, moet ervan uitgegaan worden dat de terbeschikkingstelling van die link een „mededeling aan het publiek” vormt. Dit geldt ook in het geval waarin die link de gebruikers van de website waarop deze link zich bevindt, in staat stelt om maatregelen die zijn getroffen op de website waar zich het

69 | Richtlijn 2001/29/EG van het Europees Parlement en de Raad van 22 mei 2001 betreffende de harmonisatie van bepaalde aspecten van het auteursrecht en de naburige rechten in de informatiemaatschappij (PB L 167, blz. 10).

beschermd werk bevindt teneinde de toegang van het publiek te beperken tot de abonnees ervan, te omzeilen.

Het Hof was bovendien van oordeel dat wanneer het plaatsen van hyperlinks, zoals in deze zaak, geschiedt met een winst oogmerk, van de hyperlink-plaatser kan worden verwacht dat deze de nodige verificaties verricht om zich ervan te vergewissen dat het betrokken werk niet illegaal is gepubliceerd op de site waarnaar die links leiden, zodat moet worden vermoed dat die plaatsing is geschied met volledige kennis van de beschermd aard van dat werk en van het eventuele ontbreken van toestemming van de auteursrechthebbende voor de publicatie op internet. In dergelijke omstandigheden en voor zover dit weerlegbare vermoeden niet is weerlegd, vormt de handeling bestaande in het plaatsen van een hyperlink naar een illegaal op internet gepubliceerd werk een „mededeling aan het publiek”. Daarentegen zal er geen sprake zijn van een mededeling aan het „publiek” in het geval dat de werken waartoe via die hyperlinks toegang kan worden verkregen, met toestemming van de rechthebbende vrij beschikbaar zijn gesteld op een andere website.

In de derde plaats diende het Hof zich op 10 november 2016 in het arrest **Vereniging Openbare Bibliotheken** (C-174/15, [EU:C:2016:856](#)) uit te spreken over de vraag *of de regeling voor de uitlening van boeken in digitale vorm door openbare bibliotheken gelijk kan worden gesteld aan die voor de uitlening van traditionele boeken, afgaand op de bepalingen van richtlijn 2006/115*⁷⁰. In het hoofdgeding stond een vereniging van Nederlandse openbare bibliotheken tegenover een stichting die belast is met de inning van de aan de auteurs verschuldigde vergoedingen voor een eventuele inbreuk op hun exclusieve verhuur- en uitleenrecht.

Het Hof heeft allereerst vastgesteld dat er geen dwingende reden bestaat om de uitlening van digitale kopieën en onstoffelijke voorwerpen hoe dan ook uit te sluiten van de werkingssfeer van richtlijn 2006/115. Vervolgens is het nagegaan of de openbare uitlening van een digitale kopie van een boek volgens het model „one copy, one user” onder artikel 6, lid 1, van richtlijn 2006/115 kan vallen, dat ten aanzien van openbare uitlening voorziet in de mogelijkheid om van de uitsluitende rechten van de auteurs af te wijken, mits zij een billijke vergoeding krijgen. Het Hof heeft in dat verband vastgesteld dat, gezien het belang van de openbare uitlening van digitale boeken en om zowel de nuttige werking van de afwijking ten behoeve van openbare uitlening als de bijdrage van deze uitzondering aan de bevordering van culturele activiteiten te beschermen, niet kan worden uitgesloten dat genoemd artikel ook van toepassing is in gevallen waarin de door een voor het publiek toegankelijke bibliotheek verrichte handeling kenmerken vertoont die in wezen vergelijkbaar zijn met die van de uitlening van gedrukte werken. Het Hof was dan ook van oordeel dat het begrip „uitlening” in de zin van richtlijn 2006/115 mede de uitlening van een digitale kopie van een boek volgens het model „one copy, one user” omvat.

Het staat de lidstaten vrij om boven op hetgeen uitdrukkelijk in richtlijn 2006/115 is geregeld, te voorzien in aanvullende voorwaarden ter verbetering van de bescherming van de rechten van auteurs. In dit geval vereist de Nederlandse wetgeving dat de door de openbare bibliotheek ter beschikking gestelde digitale kopie van een boek in het verkeer is gebracht door een eerste verkoop of andere eigendomsovergang van die kopie in de Unie door de houder van het distributierecht of met zijn toestemming. Volgens het Hof moet worden geoordeeld dat een dergelijke aanvullende voorwaarde verenigbaar is met de richtlijn.

Wat tot slot het geval betreft waarin een digitale kopie van een boek uit illegale bron is verkregen, heeft het Hof eraan herinnerd dat een van de doelstellingen van de richtlijn erin bestaat piraterij te bestrijden, en erop gewezen dat het toestaan van de uitlening van een dergelijke kopie een ongerechtvaardigd nadeel zou kunnen opleveren voor de houders van het auteursrecht. De uitzondering voor openbare uitlening is volgens

70 | Richtlijn 2006/115/EG van het Europees Parlement en de Raad van 12 december 2006 betreffende het verhuurrecht, het uitleenrecht en bepaalde naburige rechten op het gebied van intellectuele eigendom (PB L 376, blz. 28).

het Hof dan ook niet van toepassing op de terbeschikkingstelling van een digitale kopie van een boek door een openbare bibliotheek ingeval die kopie uit illegale bron is verkregen.

In de vierde plaats heeft het Hof in het arrest **Soulier en Doke** (C-301/15, [EU:C:2016:878](#)), gewezen op 16 november 2016, *het recht van auteurs om zich tegen de elektronische reproductie of mededeling aan het publiek van niet langer in de handel verkrijgbare boeken te verzetten*, getoetst aan de bepalingen van richtlijn 2001/29⁷¹. In het hoofdgeding stonden twee Franse auteurs en de Franse Republiek tegenover elkaar. In geding was de rechtmatigheid van een wetsbesluit over de digitale exploitatie van boeken die vóór 2001 waren uitgegeven en niet langer in de handel werden gebracht of gepubliceerd.

Het Hof heeft geoordeeld dat artikel 2, onder a), en artikel 3, lid 1, van richtlijn 2001/29 in de weg staan aan een nationale regeling die een auteursrechtenorganisatie belast met de uitoefening van het recht om de reproductie en de mededeling aan het publiek in digitale vorm toe te staan van zogeheten „niet meer verkrijgbare” boeken, waarbij de auteurs of rechthebbenden van deze boeken zich tegen deze uitoefening kunnen verzetten of hieraan een einde kunnen maken binnen een termijn van zes maanden nadat deze boeken in een hiertoe aangelegde databank zijn opgenomen. De auteurs hebben immers, onder voorbehoud van de uitzonderingen en beperkingen die uitdrukkelijk in die richtlijn zijn opgenomen, het uitsluitende recht om de reproductie van hun werken of de mededeling daarvan aan het publiek toe te staan of te verbieden. Om er in die omstandigheden van uit te kunnen gaan dat een auteur voorafgaand impliciet toestemming voor het gebruik van een van zijn werken heeft gegeven, moet iedere auteur daadwerkelijk in kennis zijn gesteld van het gebruik dat een derde van zijn werk gaat maken en van de middelen waarover hij beschikt om dit gebruik desgewenst te verbieden.

Afgaand op de vormvoorwaarden en de inhoudelijke voorwaarden die in deze zaak in de Franse regeling waren bepaald om tegen de uitoefening van het betrokken recht door de betrokken erkende organisatie in verzet te komen of daaraan een einde te maken, heeft het Hof geoordeeld dat met deze regeling niet was gewaarborgd dat de auteurs daadwerkelijk en persoonlijk van het gebruik in kennis werden gesteld, zodat het loutere feit dat zij zich hiertegen niet hebben verzet, niet kan worden gezien als de uitdrukking van hun impliciete toestemming voor dit gebruik. Dit geldt temeer omdat niet redelijkerwijze kan worden verondersteld dat alle auteurs van deze „vergeten” boeken, indien zij zich niet verzetten, voorstander zijn van de „herleving” van hun boeken in digitale vorm. Bovendien moet het recht van de auteur om een einde te maken aan de toekomstige exploitatie van zijn werk in digitale vorm, kunnen worden uitgeoefend zonder afhankelijk te zijn van de overeenstemmende wil van anderen dan diegenen die deze auteur vooraf toestemming heeft verleend voor een dergelijke digitale exploitatie. Meer bepaald moet de auteur van een werk aan die exploitatie een einde kunnen maken zonder zich vooraf te hoeven onderwerpen aan een formaliteit die erin bestaat dat hij moet aantonen dat er geen andere rechthebbenden van dat werk zijn, zoals de rechthebbenden van de exploitatie ervan in gedrukte vorm.

In de vijfde plaats is het arrest **United Video Properties** (C-57/15, [EU:C:2016:611](#)), uitgesproken op 28 juli 2016, voor het Hof de gelegenheid geweest om *de begrippen „redelijke en evenredige gerechtskosten” en „andere kosten”* in de zin van artikel 14 van richtlijn 2004/48⁷² uit te leggen. Volgens dit artikel worden dergelijke kosten, die de in het gelijk gestelde partij heeft gemaakt, in het algemeen door de verliezende partij gedragen, tenzij de billijkheid zich daartegen verzet. Het hoofdgeding, dat aanvankelijk een octrooi-inbreuk betrof, had enkel nog betrekking op de kosten die aan de in het gelijk gestelde partij moesten worden terugbetaald.

71 | Richtlijn 2001/29/EG van het Europees Parlement en de Raad van 22 mei 2001 betreffende de harmonisatie van bepaalde aspecten van het auteursrecht en de naburige rechten in de informatiemaatschappij (PB L 167, blz. 10).

72 | Richtlijn 2004/48/EG van het Europees Parlement en de Raad van 29 april 2004 betreffende de handhaving van intellectuele-eigendomsrechten (PB L 157, blz. 45, met rectificatie in PB L 195, blz. 16).

Die had de verenigbaarheid met voornoemde richtlijnbevestiging bestreden van een nationale regeling die de rechter weliswaar de mogelijkheid biedt om rekening te houden met de specifieke kenmerken van de bij hem aanhangige zaak, maar die een systeem van forfaitaire tarieven met een absolute maximumvergoeding inzake kosten voor de bijstand van een advocaat behelst en slechts in de vergoeding van de kosten van een technisch raadgever voorziet in geval van een fout van de verliezende partij.

Wat de forfaitaire tarieven voor de vergoeding van het advocatenhonorarium betreft, heeft het Hof geoordeeld dat een regeling die in dergelijke tarieven voorziet, in beginsel gerechtvaardigd zou kunnen zijn, mits zij ertoe strekt de redelijkheid van de te vergoeden kosten te verzekeren, in het licht van factoren zoals het voorwerp van het geding, de waarde ervan of het werk dat nodig is voor de verdediging van het betrokken recht. Daarentegen kan een regeling waarin forfaitaire tarieven worden vastgesteld die aanzienlijk lager zijn dan de gemiddelde tarieven die in de praktijk gelden voor de diensten van advocaten in die lidstaat, niet worden gerechtvaardigd. Daar waar artikel 14 van richtlijn 2004/48 voorts bepaalt dat de gerechtskosten „evenredig” moeten zijn, verzet het zich tegen een nationale regeling waarin forfaitaire tarieven zijn vastgesteld die, wegens te lage maximumbedragen, niet waarborgen dat minstens een significant en passend deel van de redelijke kosten van de in het gelijk gestelde partij door de verliezende partij wordt gedragen.

Wat de kosten in verband met de bijstand van een technisch raadgever betreft, heeft het Hof geoordeeld dat artikel 14 van richtlijn 2004/48 zich verzet tegen nationale voorschriften op grond waarvan de kosten van een technisch raadgever slechts worden vergoed in geval van een fout van de verliezende partij, aangezien deze diensten, ongeacht hun aard, noodzakelijk zijn om zinvol een vordering in rechte in te stellen die ertoe strekt de eerbiediging van een intellectuele-eigendomsrecht te waarborgen. Deze kosten vallen namelijk binnen de categorie „andere kosten” die rechtstreeks en nauw met een dergelijke vordering verbonden zijn, die volgens deze bepaling door de verliezende partij moeten worden gedragen.

2. BESCHERMING VAN PERSOONSGEGEVENS

In de zaak die heeft geleid tot het arrest **Breyer** (C-582/14, [EU:C:2016:779](#)), gewezen op 19 oktober 2016, heeft het Hof de gelegenheid gehad om verduidelijkingen aan te brengen ten aanzien van *het begrip „persoonsgegevens” en de behartiging van het gerechtvaardigde belang van de voor de verwerking verantwoordelijke in de zin van artikel 2, onder a), respectievelijk artikel 7, onder f), van richtlijn 95/46/EG*⁷³, in de context van de bewaring van internetprotocoladressen („IP-adressen”) door een aanbieder van onlinemediadiensten. De verzoeker in het hoofdgeding had verzocht om het de Bondsrepubliek Duitsland te verbieden om IT-gegevens die na afloop van elke consultatie van de websites van de Duitse federale diensten werden doorgegeven, te bewaren of door derden te doen bewaren. De aanbieder van onlinemediadiensten van de Duitse federale diensten registreerde namelijk gegevens bestaande in een dynamisch IP-adres⁷⁴ en de datum en het uur waarop de website was bezocht. Deze gegevens boden deze aanbieder niet op zichzelf de mogelijkheid om de gebruiker te identificeren, maar de internetprovider beschikte over extra informatie die het mogelijk maakte om die gebruiker, in combinatie met dat IP-adres, te identificeren.

In de eerste plaats heeft het Hof geoordeeld dat een dynamisch IP-adres dat door een aanbieder van onlinemediadiensten wordt geregistreerd bij elke consultatie van een website die door deze aanbieder toegankelijk wordt gemaakt voor het publiek, ten aanzien van die aanbieder een persoonsgegeven in de zin

73| Richtlijn 95/46/EG van het Europees Parlement en de Raad van 24 oktober 1995 betreffende de bescherming van natuurlijke personen in verband met de verwerking van persoonsgegevens en betreffende het vrije verkeer van die gegevens (PB L 281, blz. 31).

74| Dynamische IP-adressen zijn tijdelijke adressen die bij elke verbinding met het internet worden toegekend en bij latere verbindingen worden vervangen.

van artikel 2, onder a), van richtlijn 95/46 vormt, wanneer hij beschikt over wettige middelen waarmee hij de betrokken persoon kan identificeren aan de hand van extra informatie die bij de internetprovider van deze persoon berust.

In de tweede plaats heeft het Hof een analyse van de betrokken nationale regeling gemaakt voor zover daarin was bepaald dat een aanbieder van onlinemediadiensten persoonsgegevens van een gebruiker van deze diensten enkel zonder diens toestemming mag verzamelen en benutten wanneer dit nodig is om het concrete gebruik van deze diensten door deze gebruiker mogelijk te maken en te factureren, zonder erin te voorzien dat de doelstelling die erin bestaat de goede werking van die diensten in het algemeen te waarborgen, het kan rechtvaardigen dat die gegevens na afloop van de desbetreffende sessie worden benut. Volgens het Hof verzet artikel 7, onder f), van richtlijn 95/46 zich tegen een dergelijke regeling. Volgens dat artikel is de verwerking van persoonsgegevens in de zin van die bepaling rechtmatig indien de verwerking noodzakelijk is voor de behartiging van het gerechtvaardigde belang van de voor de verwerking verantwoordelijke of van de derde(n) aan wie de gegevens worden verstrekt, mits het belang of de fundamentele rechten en vrijheden van de betrokkene niet prevaleren. In deze zaak heeft de Duitse regeling echter de mogelijkheid om bepaalde categorieën persoonsgegevens te verwerken categorisch en generiek uitgesloten, zonder dat in een bepaald geval een afweging kan worden gemaakt aan de hand van de rechten en belangen die in een concreet geval over en weer op het spel staan. Daarmee heeft zij de reikwijdte van het in artikel 7, onder f), van richtlijn 95/46 vervatte beginsel op onrechtmatige wijze beperkt, doordat zij belet dat de doelstelling om de goede werking van het desbetreffende onlinemedium in het algemeen te waarborgen wordt afgewogen tegen het belang of de grondrechten en de fundamentele vrijheden van de gebruikers.

Op 21 december 2016 heeft het Hof, in Grote kamer bijeen, in het arrest **Tele2 Sverige en Watson e.a.** (C-203/15 en C-698/15, [EU:C:2016:970](#)) in het kader van de versnelde procedure uitspraak gedaan over *de uitlegging van artikel 15, lid 1, van richtlijn 2002/58⁷⁵, op grond waarvan de lidstaten mogen voorzien in bepaalde uitzonderingen op de in die richtlijn neergelegde verplichting om ervoor te zorgen dat elektronische communicatie en de daarmee verband houdende verkeersgegevens vertrouwelijk zijn*. De verzoeken om een prejudiciële beslissing waren ingediend in het kader van twee gedingen over nationale regelingen, de ene een Zweedse en de andere een Britse, over de toegang van overheidsinstanties tot gegevens over gebruikers die door de aanbieders van e-maildiensten werden bewaard.

In zijn arrest heeft het Hof om te beginnen de rechtspraak in herinnering gebracht dat de bescherming van het grondrecht op eerbiediging van het privéleven op het niveau van de Unie vereist dat de uitzonderingen op de bescherming van de persoonsgegevens en de beperkingen daarvan, overeenkomstig het evenredigheidsbeginsel, binnen de grenzen van het strikt noodzakelijke moeten blijven. Vervolgens heeft het geoordeeld dat artikel 15, lid 1, van richtlijn 2002/58, gelezen tegen de achtergrond van de artikelen 7, 8 en 11 alsmede artikel 52, lid 1, van het Handvest van de grondrechten, zich verzet tegen een nationale regeling als de Zweedse die, ter bestrijding van de criminaliteit, voorziet in algemene en ongedifferentieerde bewaring van alle verkeersgegevens en locatiegegevens van alle abonnees en geregistreerde gebruikers betreffende alle elektronische-communicatiemiddelen. Volgens het Hof gaat een dergelijke regeling verder dan strikt noodzakelijk is en kan zij niet worden beschouwd als een regeling die in een democratische samenleving gerechtvaardigd is, zoals artikel 15, lid 1, van richtlijn 2002/58, gelezen tegen de achtergrond van de eerder genoemde artikelen van het Handvest, eist. Dit artikel staat daarentegen niet in de weg aan een regeling op grond waarvan dergelijke gegevens uit preventief oogpunt gericht kunnen worden bewaard ter bestrijding van zware criminaliteit, op voorwaarde dat de bewaring van die gegevens tot het strikt noodzakelijke wordt

75| Richtlijn 2002/58/EG van het Europees Parlement en de Raad van 12 juli 2002 betreffende de verwerking van persoonsgegevens en de bescherming van de persoonlijke levenssfeer in de sector elektronische communicatie (richtlijn betreffende privacy en elektronische communicatie), zoals gewijzigd bij richtlijn 2009/136/EG van het Europees Parlement en de Raad van 25 november 2009 (PB L 337, blz. 11).

bepert wat de categorieën van gegevens, de betrokken communicatiemiddelen, de betrokken personen en de duur van de bewaring betreft.

Volgens het Hof is ook een nationale regeling als die van het Verenigd Koninkrijk, op grond waarvan de bevoegde overheidsinstanties toegang kunnen hebben tot verkeersgegevens en locatiegegevens, zonder die toegang te beperken tot toegang ter bestrijding van zware criminaliteit, wat de enige rechtvaardigingsgrond voor een dergelijke toegang kan zijn, in strijd met artikel 15, lid 1, van richtlijn 2002/58. Het nationale recht dient te voorzien in duidelijke en nauwkeurige regels over de voorwaarden waaronder de aanbieders van elektronische-communicatiediensten toegang tot die gegevens moeten verlenen. Voorts moet die toegang, behalve in gevallen van naar behoren gerechtvaardigde spoedeisendheid, worden onderworpen aan voorafgaand toezicht door een rechterlijke instantie of door een onafhankelijke bestuurlijke entiteit, en moet deze rechterlijke instantie of deze entiteit haar beslissing geven op een met redenen omkleed verzoek van de bevoegde nationale instanties dat met name is ingediend in het kader van procedures ter voorkoming, opsporing of vervolging van strafbare feiten. Tot slot heeft het Hof er de nadruk op gelegd dat de nationale regeling moet bepalen dat de gegevens op het grondgebied van de Unie worden bewaard en na afloop van de bewaarperiode onherstelbaar worden vernietigd, wil een dergelijke regeling in overeenstemming zijn met het niveau van bescherming op het gebied van de verwerking van persoonsgegevens dat door het Handvest wordt gewaarborgd.

3. ELEKTRONISCHE HANDEL

In het arrest **Mc Fadden** (C-484/14, [EU:C:2016:689](#)) uitgesproken op 15 september 2016, heeft het Hof verduidelijkingen gegeven ten aanzien van *de toepassing van artikel 12, lid 1, van richtlijn 2000/31*⁷⁶ op elektronische handel. In het hoofdgeding stonden een producent van een muziekwerk en een bedrijfsleider van een winkel tegenover elkaar. Laatstgenoemde beheerde in zijn winkel een wifi-netwerk waarmee het publiek een muziekwerk gratis en zonder toestemming van genoemde producent kon downloaden. Het Hof diende te bepalen *of de in die bepaling voorziene uitsluiting van aansprakelijkheid van dienstverleners die als tussenpersoon optreden voor „mere conduit” van informatie, eraan in de weg staat dat de netwerkbeheerder indirect aansprakelijk wordt gehouden voor inbreuken op het auteursrecht die door een van de gebruikers van zijn netwerk zijn gepleegd.*

Het Hof heeft vooraf benadrukt dat het gratis ter beschikking van het publiek stellen van een communicatienetwerk een „dienst van de informatiemaatschappij” in de zin van artikel 12, lid 1, van richtlijn 2000/31 vormt wanneer hij niet door de betrokken dienstverlener wordt verricht tegen een vergoeding maar om reclame te maken voor door hem verkochte goederen of aangeboden diensten. Deze bepaling sluit uit dat de verleners van een dergelijke dienst aansprakelijk zijn voor de informatie die hun is doorgegeven door de afnemers van die dienst, mits is voldaan aan de drievoudige voorwaarde dat het initiatief tot de doorgifte niet bij de dienstverlener ligt, de ontvanger van de doorgegeven informatie niet door de dienstverlener wordt geselecteerd, en de doorgegeven informatie niet door de dienstverlener wordt geselecteerd of gewijzigd. Wanneer aan die voorwaarden is voldaan, is het dus uitgesloten dat de auteursrechthebbende van die dienstverlener een schadevergoeding kan vorderen op grond dat de toegang tot dat netwerk door derden is gebruikt om inbreuk te maken op zijn rechten. Aangezien een dergelijke vordering tot schadevergoeding niet kan slagen, is het ook uitgesloten dat de auteursrechthebbende kan verzoeken om vergoeding van de ten behoeve van zijn schadevordering gemaakte kosten van ingebrekestelling en gerechtskosten. Niettemin doet deze bepaling geen afbreuk aan de mogelijkheid voor de auteursrechthebbende om voor een autoriteit of

76 | Richtlijn 2000/31/EG van het Europees Parlement en de Raad van 8 juni 2000 betreffende bepaalde juridische aspecten van de diensten van de informatiemaatschappij, met name de elektronische handel, in de interne markt (PB L 178, blz. 1).

een nationale rechter te eisen dat de dienstverlener wordt gelast enige inbreuk op de auteursrechten door de gebruikers van zijn netwerk te beëindigen of die te voorkomen.

Tot slot heeft het Hof vastgesteld dat een maatregel die inhoudt dat de dienstverlener wordt gelast om de internetaansluiting te beveiligen, bijvoorbeeld door middel van een wachtwoord, een evenwicht kan verzekeren tussen, enerzijds, het grondrecht op bescherming van intellectueel eigendom en, anderzijds, de vrijheid van ondernemerschap van de dienstverlener die toegang tot een communicatienetwerk verleent en het recht op vrijheid van informatie van de gebruikers van dat netwerk. Een dergelijke maatregel kan de gebruikers van een netwerk ervan doen afzien inbreuk te maken op auteursrechten, voor zover zij worden verplicht hun identiteit op te geven om dit wachtwoord te krijgen. Een maatregel die inhoudt dat de internetaansluiting volledig wordt geblokkeerd, zonder de vaststelling te overwegen van maatregelen die de vrijheid van ondernemerschap van de aanbieder van deze aansluiting minder aantasten, kan de betrokken concurrerende rechten daarentegen niet met elkaar verzoenen.

4. TELECOMMUNICATIE

Het arrest **Ormaetxea Garai en Lorenzo Almedros** (C-424/15, [EU:C:2016:780](#)), gewezen op 19 oktober 2016, heeft het Hof de gelegenheid tot uitlegging van richtlijn 2002/21⁷⁷ geboden, door *te verduidelijken hoe ver de vereisten van onpartijdigheid en onafhankelijkheid van de nationale regelgevende instanties (hierna: „NRI”) op het gebied van elektronische-communicatienetwerken en -diensten strekken*. In deze zaak had de Spaanse regering een hervorming doorgevoerd, waarbij verschillende regelgevende instanties waren samengevoegd tot een multisectoraal regelgevend lichaam. Dit had als direct gevolg gehad dat vóór het verstrijken van hun ambtstermijn een einde was gekomen aan het mandaat van de voorzitter van de NRI die in het hoofdgeding aan de orde was, en een van zijn bestuursleden, zonder dat er een ontslaggrond was waarin was voorzien in de op die instantie toepasselijke nationale wet.

Het Hof heeft in de eerste plaats ten aanzien van de rechtmatigheid van de herstructurering van de NRI's geoordeeld dat richtlijn 2002/21 zich in beginsel niet verzet tegen een nationale wettelijke regeling waarbij een NRI wordt samengevoegd met andere NRI's, zoals die welke bevoegd zijn voor de mededinging, de postsector of de energiesector, teneinde een multisectoraal regelgevend lichaam tot stand te brengen. Dit geldt echter alleen op voorwaarde dat dit lichaam bij de vervulling van zijn taken voldoet aan de in die richtlijn gestelde voorwaarden inzake bevoegdheid, onafhankelijkheid, onpartijdigheid en transparantie, en dat tegen de besluiten die het neemt een effectief beroep kan worden ingesteld bij een lichaam dat onafhankelijk is van de betrokken partijen, hetgeen de verwijzende rechter zal dienen na te gaan.

In de tweede plaats heeft het Hof vastgesteld dat het in omstandigheden als in deze zaak aan de lidstaat staat om, teneinde te voldoen aan de in artikel 3, lid 3 bis, van richtlijn 2002/21 vastgestelde verplichtingen, te voorzien in regels die waarborgen dat het ontslag van leden van het collegiaal orgaan dat de betrokken NRI bestuurt vóór het einde van hun ambtstermijn, niet afdoet aan de onafhankelijkheid en onpartijdigheid van de betrokken personen. Volgens het Hof zou het risico van onmiddellijk ontslag om een andere reden dan die welke tevoren wettelijk zijn neergelegd, waarmee zelfs een afzonderlijk lid van een dergelijk collegiaal orgaan zou kunnen worden geconfronteerd, immers redelijke twijfel kunnen doen rijzen over de neutraliteit van de betrokken NRI en de ongevoeligheid ervan voor externe factoren, en afbreuk kunnen doen aan de onafhankelijkheid, de onpartijdigheid en de autoriteit ervan. Het Hof heeft dan ook geoordeeld dat artikel 3,

77 | Richtlijn 2002/21/EG van het Europees Parlement en de Raad van 7 maart 2002 inzake een gemeenschappelijk regelgevingskader voor elektronische-communicatienetwerken en -diensten (kaderrichtlijn) (PB L 108, blz. 33), zoals gewijzigd bij richtlijn 2009/140/EG van het Europees Parlement en de Raad van 25 november 2009 (PB L 337, blz. 37, met rectificatie in PB 2013, L 241, blz. 8).

lid 3 bis, van richtlijn 2002/21 eraan in de weg staat dat louter vanwege een institutionele hervorming waarbij bepaalde NRI's worden samengevoegd, mandatarissen daarvan vervroegd worden ontslagen, zonder dat is voorzien in regels die waarborgen dat een dergelijk ontslag geen afbreuk doet aan hun onafhankelijkheid en onpartijdigheid.

5. TABAKSPRODUCTEN

Bij drie arresten⁷⁸ die op 4 mei 2016 zijn geweest, heeft het Hof zich uitgesproken over de geldigheid van sommige bepalingen van richtlijn 2014/40⁷⁹ inzake de productie, de presentatie en de verkoop van tabaks- en aanverwante producten.

Van die beslissingen is het arrest **Polen/Parlement en Raad** (C-358/14, [EU:C:2016:323](#)) vermeldenswaard. Bij dit arrest heeft het Hof het beroep tot nietigverklaring verworpen, waarmee werd opgekomen tegen *de geldigheid van sommige bepalingen van richtlijn 2014/40, waaronder artikel 7, lid 1, dat voorziet in een verbod op het in de handel brengen van tabaksproducten met een kenmerkend aroma, zoals menthol*. Ter ondersteuning van dit beroep had Polen drie middelen aangevoerd, ontleend aan schending van respectievelijk artikel 114 VWEU, het evenredigheidsbeginsel en het subsidiariteitsbeginsel.

In de eerste plaats heeft het Hof ten aanzien van het middel dat artikel 114 VWEU niet de juiste rechtsgrondslag voor de vaststelling van de bestreden bepalingen was, om te beginnen in herinnering gebracht dat de auteurs van het Verdrag met de uitdrukking „maatregelen inzake de onderlinge aanpassing” in de zin van dat artikel de wetgever van de Unie een beoordelingsmarge hebben toegekend met betrekking tot de meest geschikte harmonisatietechniek om het gewenste resultaat te bereiken, met name op gebieden die worden gekenmerkt door ingewikkelde technische bijzonderheden. Deze maatregelen kunnen daarin bestaan dat alle lidstaten worden verplicht het in de handel brengen van het betrokken product of de betrokken producten toe te staan, aan welke verplichting bepaalde voorwaarden kunnen worden verbonden, of zelfs worden verplicht het op de markt brengen van een product of van bepaalde producten voorlopig of voorgoed te verbieden. Het Hof heeft vervolgens geoordeeld dat het opheffen van de verschillen tussen de nationale regelingen door onder meer bepaalde additieven in tabaksproducten op de schaal van de Unie te verbieden, tot doel heeft dat het goed functioneren van de interne markt van deze producten wordt bevorderd. Bijgevolg blijkt uit niets dat de wetgever van de Unie, door het instellen van dynamische mechanismen op grond waarvan de Commissie bevoegd is om te bepalen welke tabaksproducten een kenmerkend aroma bevatten, de hem bij artikel 114 VWEU toegekende beoordelingsmarge niet heeft geëerbiedigd.

In de tweede plaats heeft het Hof beslist dat het betrokken verbod ook geschikt is om een tweeledig doel te behalen, namelijk het beter doen functioneren van de interne markt voor tabaks- en aanverwante producten, waarbij wordt uitgegaan van een hoog niveau van bescherming van de volksgezondheid, met name voor jongeren. Sommige aroma's zijn voor hen namelijk bijzonder aantrekkelijk en maken het hun gemakkelijker om met roken te beginnen. Ten aanzien van de noodzaak van het verbod op enig kenmerkend aroma, heeft het Hof verklaard dat de wetgever van de Unie op goede gronden een dergelijk verbod kon opleggen in de uitoefening van zijn beoordelingsbevoegdheid, aangezien de door Polen voorgestane minder ingrijpende maatregelen niet even geschikt leken te zijn om de nagestreefde doelstelling te verwezenlijken. Door een

78 | Arresten van het Hof van 4 mei 2016, **Polen/Parlement en Raad**, (C-358/14, [EU:C:2016:323](#)), **Pillbox 38** (C-477/14, [EU:C:2016:324](#)) en **Philip Morris Brands e.a.** (C-547/14, [EU:C:2016:325](#)).

79 | Richtlijn 2014/40/EU van het Europees Parlement en de Raad van 3 april 2014 betreffende de onderlinge aanpassing van de wettelijke en bestuursrechtelijke bepalingen van de lidstaten inzake de productie, de presentatie en de verkoop van tabaks- en aanverwante producten en tot intrekking van richtlijn 2001/37/EG (PB L 127, blz. 1).

belangenafweging te maken tussen, enerzijds, de economische gevolgen van dat verbod voor alle lidstaten en, anderzijds, de dwingende noodzaak om een hoog niveau van bescherming van de gezondheid te verzekeren, heeft de wetgever van de Unie erop gelet dat de negatieve gevolgen van het verbod op het in de handel brengen van tabaksproducten met menthol als kenmerkend aroma, worden afgezwakt. Bijgevolg heeft het Hof geoordeeld dat deze maatregel niet kan worden geacht met het evenredigheidsbeginsel in strijd te zijn.

Tot slot heeft het Hof ten aanzien van het middel inzake niet-inachtneming van het subsidiariteitsbeginsel verklaard dat de twee doelstellingen van richtlijn 2014/40, wegens de onderlinge afhankelijkheid daarvan, beter op het niveau van de Unie konden worden verwezenlijkt dan op het niveau van de lidstaten. Voor het Hof was namelijk niet aangetoond dat het gebruik van mentholhoudende tabaksproducten hoofdzakelijk zou zijn beperkt tot bepaalde lidstaten.

6. COSMETISCHE PRODUCTEN

In het arrest *European Federation for Cosmetic Ingredients* (C-592/14, [EU:C:2016:703](#)), gewezen op 21 september 2016, diende het Hof preciseringen te geven ten aanzien van *de strekking, in de zin van artikel 18, lid 1, onder b), van verordening nr. 1223/2009*⁸⁰, van het verbod om cosmetica op de markt te brengen die ingrediënten bevatten die, om aan de vereisten van die verordening te voldoen, aan dierproeven zijn onderworpen. Het hoofdgeding betrof een brancheorganisatie van fabrikanten van ingrediënten die binnen de Unie in cosmetica worden gebruikt, waarvan meerdere leden dierproeven buiten het grondgebied van de Unie hadden verricht om hun producten in derde landen op de markt te kunnen brengen.

In de eerste plaats heeft het Hof, gelet op de context en de doelstellingen van verordening nr. 1223/2009, opgemerkt dat die ertoe strekt de voorwaarden voor toegang tot de markt van de Unie voor cosmetica vast te stellen en een hoog niveau van bescherming van de volksgezondheid te waarborgen, waarbij wordt gewaakt over het dierenwelzijn door het verbod op dierproeven. Enkel dierproeven waarvan de resultaten worden vermeld in het veiligheidsrapport van het cosmetisch product, kunnen worden beschouwd als proeven die zijn verricht om te voldoen aan de voorschriften van de verordening. Het is in die context irrelevant dat de dierproeven noodzakelijk waren om het product in derde landen op de markt te brengen.

In de tweede plaats heeft het Hof verduidelijkt dat het Unierecht geen onderscheid maakt naargelang van de plaats waar de dierproef is verricht. Verordening nr. 1223/2009 wil immers het gebruik van alternatieve methoden zonder dieren aanmoedigen om de veiligheid van cosmetica te waarborgen. De verwezenlijking van deze doelstelling zou ernstig in het gedrang komen indien het Unierechtelijke verbod kon worden omzeild door de dierproeven in derde landen te verrichten. Volgens het Hof mag het dus worden verboden om in de Unie cosmetische producten op de markt te brengen met bepaalde ingrediënten waarvoor dierproeven buiten de Unie zijn verricht om deze producten in derde landen in de handel te kunnen brengen, indien de resultaten van die proeven ook worden gebruikt om de veiligheid van de betrokken producten te bewijzen om de betrokken producten in de Unie op de markt te brengen.

80 | Verordening (EG) nr. 1223/2009 van het Europees Parlement en de Raad van 30 november 2009 betreffende cosmetische producten (PB L 342, blz. 59).

XIV. OVERHEIDSOPDRACHTEN

In de loop van 2016 waren er meerdere belangrijke beslissingen van het Hof over onder meer het begrip overheidsopdracht, de technische bekwaamheid en/of beroepsbekwaamheid van ondernemers en bepaalde procedurele vereisten die uit richtlijn 89/665⁸¹ voortvloeien.

In het arrest **Falk Pharma** (C-410/14, [EU:C:2016:399](#)), gewezen op 2 juni 2016, heeft het Hof *het begrip overheidsopdracht in de zin van artikel 1, lid 2, onder a), van richtlijn 2004/1882* verduidelijkt. In het hoofdgeding stonden een geneesmiddeldistributeur en een ziekenfonds tegenover elkaar. Dat laatste had een procedure gestart met het oog op de sluiting van meerdere eensluitende overeenkomsten met ondernemingen die een specifiek geneesmiddel in de handel brachten. De verzoeker meende dat het aanbestedingsrecht op die procedure van toepassing moest zijn.

Het Hof heeft geoordeeld dat een systeem van afspraken waarmee een openbare instelling voornemens is goederen op de markt aan te kopen, door tijdens de gehele looptijd van dat systeem overeenkomsten te sluiten met iedere ondernemer die zich ertoe verbindt om de betrokken goederen te leveren tegen vooraf vastgestelde voorwaarden, waarbij de openbare instelling geen selectie onder de belangstellende ondernemers maakt en hun toestaat tot dat systeem toe te treden tijdens de gehele looptijd ervan, geen overheidsopdracht is. Doordat geen ondernemer wordt aangewezen aan wie exclusief een opdracht wordt gegund, bestaat er immers geen noodzaak om het handelen van deze aanbestedende dienst aan de nauwkeurige regels van richtlijn 2004/18 te onderwerpen teneinde te vermijden dat hij bij de gunning van een opdracht nationale ondernemers begunstigt. Omdat een dergelijke toelatingsprocedure een zeker grensoverschrijdend belang vertoont, moet zij niettemin in overeenstemming met de fundamentele regels van het VWEU, in het bijzonder met de beginselen van non-discriminatie en gelijkheid van behandeling van ondernemers, worden gevoerd en georganiseerd. Hoewel de lidstaten in een dergelijke situatie over een zekere beoordelingsmarge beschikken, brengt het transparantievereiste met zich mee dat een dergelijke procedure op passende wijze bekend wordt gemaakt, zodat mogelijke belangstellende ondernemers naar behoren kennis kunnen nemen van het verloop en de wezenlijke kenmerken daarvan.

Bij de arresten **Partner Apelski Dariusz** (C-324/14, [EU:C:2016:214](#)), van 7 april 2016, en **Wrocław – Miasto na prawach powiatu** (C-406/14, [EU:C:2016:562](#)), van 14 juli 2016, heeft het Hof het begrip *technische bekwaamheid en/of beroepsbekwaamheid van ondernemers in de zin van richtlijn 2004/18* uitgelegd. In de eerste zaak heeft het zich ook gebogen over *het beginsel van gelijke behandeling en het verbod van discriminatie tussen ondernemers*.

In de zaak **Partner Apelski Dariusz** stonden in het hoofdgeding een inschrijver en de reinigingsdienst van de stad Warschau tegenover elkaar. In geding was de uitsluiting van eerstgenoemde van een procedure voor de plaatsing van een overheidsopdracht voor de reiniging van de straten van die stad, omdat die dienst er, als aanbestedende dienst, niet van overtuigd was dat hij de opdracht juist zou uitvoeren, aangezien een deel van zijn offerte diensten omvatte die moesten worden geleverd door een derde uit een andere stad die vrij ver van Warschau lag. Om te beginnen heeft het eraan herinnerd dat iedere ondernemer volgens artikel 47, lid 2, en artikel 48, lid 3, van richtlijn 2004/18, gelezen in samenhang met artikel 44, lid 2, van die richtlijn, het recht heeft om zich voor een welbepaalde opdracht te beroepen op de bekwaamheid van andere entiteiten, ongeacht de aard van de banden tussen hen, mits bij de aanbestedende dienst wordt aangetoond dat de gegadigde of de

81 | Richtlijn 89/665/EEG van de Raad van 21 december 1989 houdende de coördinatie van de wettelijke en bestuursrechtelijke bepalingen betreffende de toepassing van de beroepsprocedures inzake het plaatsen van overheidsopdrachten voor leveringen en voor de uitvoering van werken (PB L 395, blz. 33), zoals gewijzigd bij richtlijn 2007/66/EG van het Europees Parlement en de Raad van 11 december 2007.

82 | Richtlijn 2004/18/EG van het Europees Parlement en de Raad van 31 maart 2004 betreffende de coördinatie van de procedures voor het plaatsen van overheidsopdrachten voor werken, leveringen en diensten (PB L 134, blz. 114, met rectificatie in PB L 351, blz. 44).

inschrijver werkelijk kan beschikken over de voor de uitvoering van die opdracht noodzakelijke middelen van die entiteiten. De uitoefening van dat recht kan echter in uitzonderlijke omstandigheden worden beperkt. Het is immers niet uitgesloten dat werkzaamheden bijzonderheden vertonen die een bepaalde bekwaamheid vereisen die niet kan worden verkregen door meerdere ondernemingen met minder bekwaamheid bij elkaar te brengen en dat de voor de uitvoering van een bepaalde opdracht noodzakelijke bekwaamheden waarover een derde entiteit beschikt, gelet op de aard en de doelstellingen van een bepaalde opdracht, in bijzondere omstandigheden niet kunnen worden overgedragen aan de inschrijver. In dergelijke omstandigheden kan de inschrijver zich derhalve slechts op die bekwaamheden beroepen indien deze derde entiteit rechtstreeks en persoonlijk deelneemt aan de uitvoering van de betrokken opdracht.

Verder kan de aanbestedende dienst volgens artikel 48, leden 2 en 3, van richtlijn 2004/18 in uitzonderlijke gevallen en met het oog op de correcte uitvoering van de betrokken opdracht, in de aankondiging van de opdracht of in het bestek uitdrukkelijk nauwkeurige regels vaststellen op grond waarvan een ondernemer zich op de bekwaamheden van andere entiteiten kan beroepen, voor zover die regels verband houden met en in verhouding staan tot het voorwerp en de doelstellingen van die opdracht.

In de zaak *Wrocław – Miasto na prawach powiatu* stonden de stad Wrocław (Polen) en de minister van Infrastructuur en Ontwikkeling tegenover elkaar. In geding was een beslissing waarbij aan eerstgenoemde een financiële correctie was opgelegd wegens een vermeende inbreuk op richtlijn 2004/18. De beslissing zag op de verplichting in het bestek betreffende een procedure voor de plaatsing van een overheidsopdracht voor de uitvoering van werken die mede werden gefinancierd door fondsen van de Unie, dat de inschrijver 25 % van de betrokken werken met eigen middelen moest uitvoeren. In dat verband heeft het Hof geoordeeld dat een aanbestedende dienst in het bestek van een overheidsopdracht niet kan bedingen dat de ondernemer aan wie de opdracht wordt gegund, een bepaald percentage van de onder de opdracht vallende werken met eigen middelen uitvoert. Ten eerste is in artikel 48, lid 3, van richtlijn 2004/18 namelijk voor de inschrijvers de mogelijkheid neergelegd om zich voor de uitvoering van een opdracht te beroepen op onderaanneming, en dat zonder beperking. Ten tweede heeft de aanbestedende dienst, indien de stukken van de opdracht inschrijvers verplichten in hun offertes aan te geven welk deel van de opdracht zij voornemens zijn in onderaanneming te geven, het recht om te verbieden dat voor de uitvoering van de wezenlijke onderdelen van de opdracht een beroep wordt gedaan op onderaannemers van wie hij de bekwaamheden niet heeft kunnen nagaan bij het onderzoek van de offertes en de selectie van de ondernemer aan wie de opdracht wordt gegund. Dat is echter niet de strekking van een beding dat het beroep op onderaannemers op abstracte wijze beperkt tot een bepaald percentage van de opdracht, en dit ongeacht de mogelijkheid de bekwaamheden van de eventuele onderaannemers na te gaan en zonder vermelding van de wezenlijke aard van de betrokken taken.

Tot slot heeft het Hof in het arrest *PFE* (C-689/13, [EU:C:2016:199](#))⁸³ de gelegenheid gehad om verduidelijkingen aan te brengen ten aanzien van de *procedurele vereisten die uit richtlijn 89/665 voortvloeien in omstandigheden waarin een niet-gekozen inschrijver en de onderneming waaraan de opdracht is gegund, na een procedure tot plaatsing van een overheidsopdracht beroepen instellen waarmee zij over en weer willen verkrijgen dat de ander van die procedure wordt uitgesloten*. Het Hof heeft er allereerst aan herinnerd dat elk van de partijen een gelijkwaardig legitiem belang bij de uitsluiting van de offerte van de concurrenten heeft. De incidentele vordering van de gekozen inschrijver mag er dus niet toe leiden dat het beroep tot nietigverklaring tegen het gunningsbesluit van de afgewezen inschrijver wordt verworpen ingeval de regelmatigheid van de inschrijving van beide ondernemers ter discussie wordt gesteld in het kader van dezelfde procedure. Voorts zijn noch het aantal deelnemers aan de procedure voor de plaatsing van de betrokken overheidsopdracht, noch het aantal deelnemers dat een beroep heeft ingesteld, noch het feit dat deze laatsten uiteenlopende gronden hebben aangevoerd, relevant voor de toepassing van dit in de rechtspraak ontwikkelde beginsel.

83 | Zie voor de bespreking van het deel van het arrest gewijd aan de contentieuze rechtspraak onderdeel V „Contentieuze rechtspraak van de Unie”.

XV. ECONOMISCH EN MONETAIR BELEID

Op het gebied van het economisch en monetair beleid hebben drie arresten van het Hof hun stempel op het jaar 2016 gedrukt. De eerste twee betreffen het programma voor de ondersteuning van de Cypriotische bankensector en het derde de kapitaalverhoging van een Ierse bank in een situatie waarin de economie en het financiële stelsel ernstig waren verstoord.

Op 20 september 2016 heeft het Hof, in Grote kamer bijeen, de arresten *Mallis e.a./Commissie en ECB* (C-105/15 P–C-109/15 P, [EU:C:2016:702](#)) en *Ledra Advertising e.a./Commissie en ECB* (C-8/15 P–C-10/15 P, [EU:C:2016:701](#)) gewezen.

Bij het eerste arrest heeft het Hof de hogere voorzieningen afgewezen die waren ingesteld tegen vijf beschikkingen van het Gerecht⁸⁴, waarbij dit de *beroepen tot nietigverklaring gericht tegen de verklaring van de Eurogroep van 25 maart 2013 betreffende de herstructurering van de banksector in Cyprus* niet-ontvankelijk had verklaard. Het Hof heeft de uitspraak van het Gerecht in die zin bevestigd dat de betrokken verklaring van de Eurogroep niet kon worden beschouwd als een gemeenschappelijk besluit van de Commissie en de Europese Centrale Bank (ECB) dat bindende rechtsgevolgen sorteert. De taken die in het kader van het Verdrag tot instelling van het Europees Stabieleitsmechanisme (ESM-Verdrag) aan de Commissie en de ECB zijn opgedragen, omvatten namelijk geen eigen beslissingsbevoegdheid en de door deze twee instellingen in het kader van dit verdrag verrichte activiteiten binden enkel het ESM. Het feit dat de Commissie en de ECB deelnemen aan de vergaderingen van de Eurogroep verandert niets aan de aard van de verklaringen van deze groep. Bovendien vormt geen enkel element van de genoemde verklaring van de Eurogroep de neerslag van een besluit van de Commissie en de ECB om ten laste van Cyprus een wettelijke verplichting tot uitvoering van de daarin vervatte maatregelen in het leven te roepen. Zij is louter informatief en strekt ertoe het publiek in te lichten over het bestaan van een politiek akkoord tussen de Eurogroep en de Cypriotische autoriteiten, waaruit de gemeenschappelijke wil blijkt om de onderhandelingen volgens de in die verklaring toegelichte voorwaarden voort te zetten.

In het tweede arrest heeft het Hof de hogere voorziening gericht tegen drie beschikkingen van het Gerecht⁸⁵ daarentegen toegewezen. Bij deze beschikkingen had het Gerecht de *beroepen tot nietigverklaring en beroepen tot schadevergoeding in verband met de vaststelling van het memorandum van overeenstemming inzake specifieke economische beleidsvoorwaarden dat tussen de Republiek Cyprus en het Europees Stabieleitsmechanisme is gesloten*, ten dele niet-ontvankelijk en ten dele ongegrond verklaard. Het Hof was van oordeel dat het feit dat de activiteiten die in het kader van het ESM-Verdrag aan de Commissie en de ECB zijn opgedragen, geen eigen beslissingsbevoegdheid omvatten en alleen het ESM binden, niet belet dat van deze twee instellingen schadevergoeding met rente wordt gevorderd wegens vermeende onrechtmatige gedragingen die verband houden met de aanneming van een memorandum van overeenstemming namens het ESM. De in het kader van het ESM-Verdrag aan de Commissie en de ECB toevertrouwde taken veranderen namelijk niet de wezenlijke aard van de door het VEU en het VWEU aan deze instellingen toebedeelde bevoegdheden. De Commissie behoudt in het kader van het ESM-Verdrag dan ook haar rol van hoedster van de Verdragen, zodat zij geen memorandum van overeenstemming mag ondertekenen waarvan zij betwijfelt of het wel verenigbaar is met het Unierecht. Volgens het Hof had het Gerecht dus blijk gegeven van een onjuiste rechtsopvatting

84| Beschikkingen van het Gerecht van 16 oktober 2014, *Mallis en Malli/Commissie en ECB* (T-327/13, [EU:T:2014:909](#)), *Tameio Pronoias Prosopikou Trapezis Kyprou/Commissie en ECB* (T-328/13, [EU:T:2014:906](#)), *Chatzithoma/Commissie en ECB* (T-329/13, [EU:T:2014:908](#)), *Chatzioannou/Commissie en ECB* (T-330/13, [EU:T:2014:904](#)) en *Nikolaou/Commissie en ECB* (T-331/13, [EU:T:2014:905](#)).

85| Beschikkingen van het Gerecht van 10 november 2014, *Ledra Advertising/Commissie en ECB* (T-289/13, [EU:T:2014:981](#)), *Eleftheriou e.a./Commissie en ECB* (T-291/13, [EU:T:2014:978](#)) en *Theophilou/Commissie en ECB* (T-293/13, [EU:T:2014:979](#)).

door te oordelen dat het onbevoegd was de beroepen tot schadevergoeding wegens de onrechtmatigheid van sommige van de bepalingen van het memorandum van overeenstemming te onderzoeken, om de loutere reden dat de vaststelling van die bepalingen formeel gezien noch aan de Commissie noch aan de ECB kon worden toegerekend.

Omdat de zaak in staat van wijzen was, heeft het Hof voorts beslist om zelf uitspraak te doen op de beroepen tot schadevergoeding. Het heeft er in dat verband aan herinnerd dat voor de niet-contractuele aansprakelijkheid van de Unie aan een aantal voorwaarden moet zijn voldaan, waaronder de onrechtmatigheid van de aan de instelling van de Unie verweten gedraging. De voorwaarde van de onrechtmatigheid houdt in dat een voldoende gekwalificeerde schending moet worden aangetoond van een rechtsregel die ertoe strekt particulieren rechten toe te kennen. Ten aanzien van die voorwaarde heeft het Hof verklaard dat de relevante rechtsregel die ertoe strekt particulieren rechten toe te kennen in dit geval artikel 17, lid 1, van het Handvest van de grondrechten is, waarin is neergelegd dat eenieder het recht heeft de goederen die hij rechtmatig heeft verkregen in eigendom te bezitten. Hoewel het Handvest zich niet tot de lidstaten richt wanneer zij het Unierecht niet uitvoeren, is het wel in alle gevallen tot de instellingen van de Unie gericht, dus ook wanneer zij buiten het rechtskader van de Unie optreden, zoals het geval is in het kader van het ESM. Bijgevolg moet de Commissie ervoor zorgen dat een memorandum als het bestreden memorandum in overeenstemming is met de door het Handvest gewaarborgde grondrechten. In de onderhavige zaak was volgens het Hof echter niet voldaan aan deze voorwaarde voor het intreden van de niet-contractuele aansprakelijkheid van de Unie. De vaststelling van bedoeld memorandum beantwoordt namelijk aan een door de Unie nagestreefde doelstelling van algemeen belang, namelijk de stabiliteit van het bankwezen van de eurozone te verzekeren. Gelet op deze doelstelling en de aard van de onderzochte maatregelen alsook het directe gevaar voor financieel verlies dat de depositohouders van de twee betrokken banken hadden gelopen indien deze banken failliet waren gegaan, vormen deze maatregelen geen onevenredige en onduidelbare ingreep waardoor het eigendomsrecht van de depositohouders in zijn kern wordt aangetast. Derhalve kunnen zij niet als ongerechtvaardigde beperkingen worden beschouwd.

In de tweede plaats heeft het Hof, in Grote kamer bijeen, in het arrest *Dowling e.a.* (C-41/15, [EU:C:2016:836](#)) van 8 november 2016 uitspraak gedaan over *de verenigbaarheid met het Unierecht van de door de Ierse autoriteiten gelaste verhoging van het kapitaal van een bank zonder goedkeuring van de algemene vergadering van die bank, in een situatie waarin de economie en het financiële stelsel van een lidstaat ernstig waren verstoord*. In het hoofdgeding stonden de leden en de aandeelhouders van een vennootschap die houdster van een kredietinstelling was en de Ierse minister van Financiën tegenover elkaar. Dit geding had betrekking op hun verzoek tot nietigverklaring van het rechterlijk bevel dat de High Court op verzoek van de minister had uitgevaardigd, waarbij deze vennootschap werd gelast haar kapitaal te verhogen en ten gunste van de minister nieuwe aandelen uit te geven tegen een lagere prijs dan hun nominale waarde. Deze maatregel met het oog op de herkapitalisatie van bedoelde kredietinstelling was in het kader van de herkapitalisatie van de nationale banken vastgesteld, overeenkomstig de verbintenissen die voortvloeiden uit uitvoeringsbesluit 2011/77 tot verlening van financiële bijstand van de Unie aan Ierland⁸⁶.

Het Hof heeft erop gewezen dat richtlijn 77/91⁸⁷ een gelijkwaardige minimumbescherming van de aandeelhouders en de schuldeisers van naamloze vennootschappen beoogt te verzekeren. De in deze

86| Uitvoeringsbesluit 2011/77/EU van de Raad van 7 december 2010 tot verlening van financiële bijstand van de Unie aan Ierland (PB 2011, L 30, blz. 34).

87| Tweede richtlijn 77/91/EEG van de Raad van 13 december 1976 strekkende tot het coördineren van de waarborgen welke in de lidstaten worden verlangd van de vennootschappen in de zin van artikel 58, tweede alinea, van het Verdrag, om de belangen te beschermen zowel van de deelnemers in deze vennootschappen als van derden met betrekking tot de oprichting van de naamloze vennootschap, alsook de instandhouding en wijziging van haar kapitaal, zulks teneinde die waarborgen gelijkwaardig te maken (PB 1977, L 26, blz. 1).

richtlijn voorziene maatregelen inzake de oprichting van naamloze vennootschappen en de instandhouding, de verhoging en de vermindering van hun kapitaal, garanderen een dergelijke bescherming tegen handelingen van organen van deze vennootschappen en betreffen derhalve hun normale werking.

Het rechterlijk bevel dat in het hoofdgeding aan de orde is, vormt evenwel een uitzonderlijke maatregel in een situatie van ernstige verstoring van de economie en het financiële stelsel van een lidstaat teneinde een systemisch risico voor de financiële stabiliteit van de Unie te vermijden. Bijgevolg verzet richtlijn 77/91 zich niet tegen een dergelijke uitzonderlijke maatregel die door de nationale autoriteiten is vastgesteld in een ernstige economische situatie zoals in deze zaak, zonder dat de algemene vergadering van deze vennootschap daarmee heeft ingestemd, teneinde een systemisch risico voor de Unie te vermijden. Hoewel het algemeen belang er volgens het Hof duidelijk bij gebaat is dat een sterke en eenvormige bescherming van aandeelhouders en schuldeisers in de gehele Unie wordt gewaarborgd, kan dit belang niet worden geacht in alle gevallen voorrang te hebben op het algemeen belang dat erin bestaat de stabiliteit van het bij de Verdragen van de Unie ingestelde financiële stelsel te waarborgen.

XVI. SOCIALE POLITIEK

Op het gebied van de sociale politiek kunnen twee arresten betreffende het verbod van leeftijdsdiscriminatie worden vermeld.

In de eerste plaats heeft het Hof, in de formatie Grote kamer, in het op 19 april 2016 gewezen arrest **DI** (C-441/14, [EU:C:2016:278](#)) bevestigd dat *het algemene verbod van leeftijdsdiscriminatie, zoals dat concreet gestalte heeft gekregen in richtlijn 2000/7888, kan worden ingeroepen, daaronder begrepen in een geschil tussen particulieren, en verduidelijkt welke verplichtingen de nationale rechter heeft wanneer de nationale rechtspraak niet met het Unierecht verenigbaar is*. Het hoofdgeding betrof de geldigheid van nationale regelgeving die een werknemer het recht op een speciale ontslagvergoeding onthield wanneer hij aanspraak kon maken op een ouderdomspensioen op grond van een pensioenregeling waartoe deze werknemer vóór zijn vijftigste jaar was toegetreten, ongeacht of hij ervoor opteerde op de arbeidsmarkt te blijven dan wel met pensioen te gaan.

Het Hof heeft meteen al verduidelijkt dat richtlijn 2000/78 slechts concrete vorm aan het algemene verbod van leeftijdsdiscriminatie geeft op het gebied van arbeid en beroep, zodat dit verbod ook in een geschil tussen particulieren kan worden ingeroepen om in verzet te komen tegen een nationale regeling als die in het onderhavige geval.

Het Hof heeft er vervolgens aan herinnerd dat de op de lidstaten rustende resultaatsverplichting wat de toepassing van richtlijnen betreft, zich ook uitstrekt tot de rechterlijke instanties. In die context heeft het Hof gepreciseerd dat het vereiste van conforme uitlegging voor de nationale rechterlijke instanties de verplichting inhoudt om in voorkomend geval vaste rechtspraak te wijzigen wanneer deze berust op een met de doelstellingen van een richtlijn onverenigbare uitlegging van het nationale recht. Aan deze verplichting kan niet worden afgedaan door het rechtszekerheidsbeginsel of het beginsel van bescherming van het gewettigd vertrouwen of door het feit dat de particulier de mogelijkheid heeft om de betrokken lidstaat aansprakelijk te stellen wegens schending van het Unierecht.

88 | Richtlijn 2000/78/EG van de Raad van 27 november 2000 tot instelling van een algemeen kader voor gelijke behandeling in arbeid en beroep (PB L 303, blz. 16).

In de tweede plaats heeft de Grote kamer van het Hof zich in het op 15 november 2016 gewezen arrest **Salaberria Sorondo** (C-258/15, [EU:C:2016:873](#)) uitgesproken over de vraag of sprake is van *leeftijdscriminatie* wanneer in het kader van de aanwerving van politieagenten alleen kandidaten in aanmerking komen die nog niet een bepaalde leeftijd hebben bereikt. In deze zaak was een selectieprocedure voor de aanwerving van politieagenten van de autonome regio Baskenland aan de orde, met daarin de eis dat de agenten de leeftijd van 35 jaar nog niet hebben bereikt. De belanghebbende, die ouder dan 35 was, had aangevoerd dat deze eis in strijd was met onder meer richtlijn 2000/78⁸⁹.

Het Hof heeft geoordeeld dat artikel 2, lid 2, van richtlijn 2000/78, gelezen in samenhang met artikel 4, lid 1, van die richtlijn, zich niet verzet tegen een nationale regeling die bepaalt dat kandidaten voor bij een politiekorps openstaande agentfuncties waarbij sprake is van het verrichten van alle operationele en uitvoerende taken van dat politiekorps, de leeftijd van 35 jaar niet mogen hebben bereikt. Het beschikken over bijzondere fysieke capaciteiten voor het verrichten van de drie hoofdtaken van de politie van de autonome regio, namelijk het beschermen van personen en zaken, het waarborgen van de vrije uitoefening van ieders rechten en vrijheden en het toezicht houden op de veiligheid van de burgers, kan worden aangemerkt als een wezenlijk en bepalend beroepsvereiste in de zin van artikel 4, lid 1, van richtlijn 2000/78. Bijgevolg kan een regeling als in deze zaak aan de orde, worden aangemerkt als een regeling die geschikt is voor het beoogde doel om de inzetbaarheid en de goede werking van de betrokken politiedienst te garanderen en als een regeling die niet verder gaat dan nodig is om dit doel te bereiken. Dit doel vereist immers, wil er weer sprake zijn van een goede leeftijdsopbouw, dat het beschikken over bijzondere fysieke capaciteiten niet statisch wordt gezien, bij het plaatsvinden van de examens van de selectieprocedure, maar dynamisch, door de dienstjaren in aanmerking te nemen die de agent na zijn aanwerving zal volmaken.

XVII. CONSUMENTENBESCHERMING

Op het gebied van de consumentenbescherming verdienen vijf arresten bijzondere aandacht. Het eerste heeft betrekking op consumentenkredietovereenkomsten, drie andere op oneerlijke bedingen en meer bepaald de toetsingsbevoegdheid van de nationale rechters, en het laatste op voedings- en gezondheidsclaims voor levensmiddelen.

In de eerste plaats heeft de Grote kamer van het Hof zich in de gevoegde zaken die hebben geleid tot het arrest **Gutiérrez Naranjo e.a.** (C-154/15, C-307/15 en C-308/15, [EU:C:2016:980](#)), gewezen op 21 december 2016, uitgesproken over *nationale rechtspraak die een beperking in de tijd stelt aan het recht op terugbetaling van consumenten die ten onrechte bedragen hebben betaald op basis van een oneerlijk beding in de zin van richtlijn 93/13 inzake oneerlijke bedingen*⁹⁰. De hoofdgedingen betroffen bedingen die waren opgenomen in overeenkomsten voor hypothecaire leningen met daarin een minimumtarief waaronder het tarief van de variabele rente niet kon zakken. Ondanks dat het nationale hooggerechtshof had verklaard dat deze „bodemrentebedingen” oneerlijk waren in het licht van de rechtspraak van het Hof over de uitlegging van richtlijn 93/13, had dit hof niettemin de gevolgen van de nietigverklaring van die bedingen voor zover het de terugbetalingsplicht betrof, algemeen beperkt tot de bedragen die ten onrechte waren betaald na de uitspraak van zijn basisarrest. In die omstandigheden hebben de verwijzende rechterlijke instanties, tot wie zich consumenten hadden gewend die

89 | Richtlijn 2000/78/EG van de Raad van 27 november 2000 tot instelling van een algemeen kader voor gelijke behandeling in arbeid en beroep (PB L 303, blz. 16).

90 | Richtlijn 93/13/EEG van de Raad van 5 april 1993 betreffende oneerlijke bedingen in consumentenovereenkomsten (PB L 95, blz. 29).

als gevolg van de toepassing van genoemde bodemrentebedingen negatieve gevolgen hadden ondervonden, gevraagd of een dergelijke beperking van de gevolgen van de nietigverklaring in de tijd verenigbaar was met richtlijn 93/13.

In zijn arrest heeft het Hof benadrukt dat de vaststelling dat een beding oneerlijk is in de zin van richtlijn 93/13 tot gevolg moet hebben dat de consument wordt hersteld in de toestand waarin hij zonder dat beding zou hebben verkeerd. Bijgevolg moest de vaststelling in deze zaak dat de „bodemrentebedingen” oneerlijk waren, het mogelijk maken om de ten nadele van de consument onverschuldigd verkregen voordelen terug te geven. Het Hof heeft in dat verband verduidelijkt dat een nationale rechter weliswaar mag beslissen dat zijn arrest om redenen van rechtszekerheid geen gevolgen mag hebben voor situaties waarover reeds definitief door de rechter uitspraak is gedaan, maar het staat alleen aan het Hof om de gevolgen van de uitlegging die het aan een regel van Unierecht geeft in de tijd te beperken. Omdat de beperking van de gevolgen van de nietigheid van de „bodemrentebedingen” in de tijd, zoals die waartoe het nationale hooggerechtshof heeft beslist, de consumenten bovendien het recht ontnemt op terugbetaling van het gehele bedrag dat zij ten onrechte hebben betaald, biedt dit slechts een onvolledige en ontoereikende bescherming aan de consumenten. In die omstandigheden is een dergelijke beperking – in strijd met de richtlijn – geen geschikt of doeltreffend middel om een einde te maken aan het gebruik van dit soort bedingen. Het Hof heeft dan ook geoordeeld dat het recht van de Unie zich verzet tegen deze beperking in de tijd van de gevolgen van de nietigheid van een oneerlijk beding voor de terugbetalingsplicht.

In de tweede plaats heeft het Hof in het arrest **Radlinger en Radlingerová** (C-377/14, [EU:C:2016:283](#)), gewezen op 21 april 2016, preciseringen gegeven ten aanzien van *de bevoegdheid van de nationale rechter om in de context van een insolventieprocedure ambtshalve na te gaan of de verkopers de Unieregels op het gebied van de consumentenbescherming hebben nageleefd*. Het hoofdgeding betrof een Tsjechische regeling die niet voorzag in een dergelijke bevoegdheid voor de nationale rechters voor zover het contractuele bedingen in een consumentenkredietovereenkomst betrof.

Het Hof heeft allereerst geoordeeld dat artikel 7, lid 1, van richtlijn 93/13 inzake oneerlijke bedingen⁹¹, zich verzet tegen een nationale regeling die dit onderzoek voor een dergelijke overeenkomst niet toestaat, ook al beschikt de rechter over de daartoe noodzakelijke gegevens, feitelijk en rechtens, en die deze rechter voorts alleen toestaat bepaalde vorderingen te onderzoeken, overigens ook alleen wegens een beperkt aantal grieven. Bovendien heeft het Hof benadrukt dat de nationale rechter bij wie een geschil aanhangig is over vorderingen die uit een dergelijke overeenkomst voortvloeien, krachtens artikel 10, lid 2, van richtlijn 2008/48 inzake kredietovereenkomsten voor consumenten⁹² verplicht is om ambtshalve na te gaan of de informatie over het krediet (zoals het jaarlijkse kostenpercentage) die daarin moet zijn vermeld, op duidelijke en beknopte wijze is aangegeven. Bij niet-nakoming van de verplichting om die informatie te vermelden, dient hij daaraan alle consequenties te verbinden waarin het nationale recht voorziet. De toegepaste sancties moeten in dat kader evenwel doeltreffend, evenredig en afschrikkend zijn in de zin van artikel 23 van richtlijn 2008/48.

Het Hof heeft voorts verduidelijkt dat het begrip „totaal kredietbedrag”, dat in de kredietovereenkomst moet worden vermeld, volgens de richtlijn geen bedragen kan omvatten die onder de „totale kosten van het krediet voor de consument” vallen, zoals administratiekosten, rente, commissielonen en enige andere vergoeding van welke aard ook, die de consument moet betalen. Wanneer deze bedragen ongeoorloofd

91 | Richtlijn 93/13/EEG van de Raad van 5 april 1993 betreffende oneerlijke bedingen in consumentenovereenkomsten (PB L 95, blz. 29).

92 | Richtlijn 2008/48/EG van het Europees Parlement en de Raad van 23 april 2008 inzake kredietovereenkomsten voor consumenten en tot intrekking van richtlijn 87/102/EEG van de Raad (PB L 133, blz. 66, met rectificaties in PB 2009, L 207, blz. 14, PB 2010, L 199, blz. 40, en PB 2011, L 234, blz. 46).

in het totale kredietbedrag worden opgenomen, heeft dit tot gevolg dat het jaarlijkse kostenpercentage wordt ondergewaardeerd, waardoor afbreuk wordt gedaan aan de juistheid van de informatie die door de kredietgever in de kredietovereenkomst moet worden vermeld. Ten aanzien van de oneerlijkheid van de boete die aan een in gebreke blijvende consument wordt opgelegd, heeft het Hof tot slot verklaard dat de nationale rechter moet nagaan wat het cumulatieve effect van alle bedingen in een overeenkomst is en dat hij, wanneer hij vaststelt dat meerdere bedingen in de overeenkomst oneerlijk zijn, al die bedingen buiten toepassing dient te laten en niet slechts enkele ervan.

In de derde plaats heeft het Hof in de zaak die heeft geleid tot het arrest **Finanmadrid EFC** (C-49/14, [EU:C:2016:98](#)), uitgesproken op 18 februari 2016, gepreciseerd *hoe ver de bevoegdheid van de nationale rechter strekt om uitspraak te doen over de nietigheid van een oneerlijk beding in een overeenkomst die met een consument is gesloten in het kader van een betalingsbevelprocedure*. Deze zaak betrof een Spaanse regeling die, behalve in uitzonderlijke gevallen, niet voorzag in de tussenkomst van de rechter in de betalingsbevelprocedure. Evenmin kon hij ambtshalve toetsen of er eventueel sprake was van oneerlijke bedingen in het kader van de tenuitvoerlegging van dat betalingsbevel.

Het Hof heeft geoordeeld dat de consument geconfronteerd zou kunnen worden met een executoriale titel zonder op enig moment in de procedure de garantie te hebben dat een beoordeling van de oneerlijkheid van de betrokken bedingen plaatsvindt, wanneer het verloop en de bijzondere kenmerken van de betalingsbevelprocedure van dien aard zijn dat die procedure, tenzij er sprake is van specifieke omstandigheden die tot tussenkomst van de rechter leiden, wordt beëindigd zonder dat kan worden nagegaan of een consumentenovereenkomst oneerlijke bedingen bevat, en wanneer de rechter die verzocht is om executie van het betalingsbevel niet bevoegd is om ambtshalve te beoordelen of van dergelijke bedingen sprake is. Een dergelijke procedurele regeling doet afbreuk aan de doeltreffendheid van de bescherming van de rechten die uit richtlijn 93/13 voortvloeien. Deze rechten kunnen immers alleen effectief worden beschermd indien de nationale regeling erin voorziet dat in de betalingsbevelprocedure of in de procedure tot executie van het betalingsbevel ambtshalve de eventuele oneerlijkheid van de bedingen in de betrokken overeenkomst kan worden getoetst.

Volgens het Hof kan aan die beoordeling niet worden afgedaan wanneer het nationale procesrecht aan de beslissing van de autoriteit bij wie het verzoek om een betalingsbevel is ingediend, kracht van gewijsde en een soortgelijke werking als een rechterlijke beslissing toekent. Een dergelijke regeling verdraagt zich immers niet met het doeltreffendheidsbeginsel, aangezien deze regeling in door ondernemers tegen consumenten ingestelde procedures de handhaving van de bescherming die richtlijn 93/13 aan consumenten wil bieden, onmogelijk of uiterst moeilijk maakt.

In de vierde plaats heeft het Hof op 8 december 2016 in het arrest **Verein für Konsumenteninformation** (C-127/15, [EU:C:2016:934](#)) de gelegenheid gehad om *de werkingssfeer van richtlijn 2008/48*⁹³ en *de afwijkingen van de verplichting om de consument precontractuele informatie te verstrekken* te verduidelijken. In het hoofdgeding stonden een vereniging voor consumentenvoorlichting en een incassobureau tegenover elkaar. In geding was een handelwijze van laatstgenoemde die erin bestaat dat zij met consumenten regelingen voor de afbetaling van schulden treft waarbij uitstel van betaling wordt verleend, zonder dat zij die consumenten precontractuele informatie heeft verstrekt.

Aangezien richtlijn 2008/48 niet van toepassing is op kredietovereenkomsten zonder rente en andere kosten, heeft het Hof allereerst verduidelijkt dat een regeling voor de afbetaling van een krediet die tussen

93 | Richtlijn 2008/48/EG van het Europees Parlement en de Raad van 23 april 2008 inzake kredietovereenkomsten voor consumenten en tot intrekking van richtlijn 87/102/EEG van de Raad (PB L 133, blz. 66, met rectificaties in PB 2009, L 207, blz. 14, PB 2010, L 199, blz. 40, en PB 2011, L 234, blz. 46).

de consumenten en de kredietverlener is overeengekomen door bemiddeling van een incassobureau, niet „kosteloos” is wanneer de consument zich er in het kader van die regeling toe verbindt om niet alleen het volledige bedrag van het krediet terug te betalen, maar tevens interesten of kosten die niet zijn vermeld in de oorspronkelijke overeenkomst op grond waarvan het krediet werd verleend. Aan deze vaststelling kan niet worden afgedaan door het feit dat de gecumuleerde bedragen van de interesten en de kosten waarin die regelingen voorzien, niet hoger zijn dan die welke zonder een dergelijke regeling tussen de partijen opeisbaar zouden zijn op grond van de nationale regelgeving.

Voorts heeft het Hof geoordeeld dat een incassobureau dat in naam van een kredietverlener een regeling voor de afbetaling van een niet-betaald krediet treft, maar slechts zijdelings als bemiddelaar optreedt, moet worden aangemerkt als een „kredietbemiddelaar” in de zin van richtlijn 2008/48, zodat hij niet onderworpen is aan de in de artikelen 5 en 6 van die richtlijn neergelegde verplichting om de consument precontractuele informatie te verstrekken. Het Hof heeft echter benadrukt dat deze uitzondering op de plicht om precontractuele informatie te verstrekken geen afbreuk doet aan het door richtlijn 2008/48 geboden niveau van consumentenbescherming of aan de verplichting van de kredietgever ervoor te zorgen dat de consument de in die artikelen 5 en 6 bedoelde precontractuele informatie ontvangt.

In de vijfde en laatste plaats diende het Hof in het op 14 juli 2016 gewezen arrest **Verband Sozialer Wettbewerb** (C-19/15, [EU:C:2016:563](#)) te bepalen *of de voedings- of gezondheidsclaims betreffende een voedingsmiddel in een commerciële mededeling die uitsluitend aan beroepsbeoefenaren op het gebied van de volksgezondheid was gericht, binnen de werkingssfeer van verordening nr. 1924/2006⁹⁴ viel*. In het hoofdgeding stonden een vereniging ter bescherming van de mededinging en een onderneming die een voedingssupplement verkocht tegenover elkaar. In geding was een reclamebrief die laatstgenoemde uitsluitend aan artsen had gezonden. In dat kader betoogde de vereniging onder meer dat deze brief gezondheidsclaims bevatte die op grond van verordening nr. 1924/2006 verboden zijn.

Bij zijn arrest heeft het Hof geoordeeld dat deze voedings- en gezondheidsclaims een commerciële mededeling vormden die binnen de werkingssfeer van verordening nr. 1924/2006 vielen, ook wanneer die mededeling niet aan de eindverbruiker was gericht, maar uitsluitend aan beroepsbeoefenaren op het gebied van de volksgezondheid. Het begrip „commerciële mededeling” in de zin van die verordening ziet namelijk met name op een mededeling in de vorm van reclame voor levensmiddelen met de bedoeling deze rechtstreeks of indirect te promoten. Een dergelijke mededeling kan tevens worden gedaan in de vorm van een reclamebrief met voedings- of gezondheidsclaims die levensmiddelenbedrijven richten aan beroepsbeoefenaren op het gebied van de volksgezondheid in de zin van deze verordening om te bewerkstelligen dat deze beroepsbeoefenaren hun patiënten eventueel aanraden het betrokken levensmiddel te kopen en/of te gebruiken.

Voorts kan niet worden uitgesloten dat de beroepsbeoefenaren op het gebied van de volksgezondheid zelf op een dwaalspoor worden gebracht door onjuiste, misleidende of leugenachtige voedings- of gezondheidsclaims en dat zij bijgevolg het risico lopen te goeder trouw onjuiste informatie aan de eindverbruikers te verstrekken. De toepassing van verordening nr. 1924/2006 op voedings- of gezondheidsclaims in een commerciële mededeling gericht aan beroepsbeoefenaren op het gebied van de volksgezondheid, draagt dus bij tot een hoog niveau van consumentenbescherming in het kader van de interne markt.

94 | Verordening (EG) nr. 1924/2006 van het Europees Parlement en de Raad van 20 december 2006 inzake voedings- en gezondheidsclaims voor levensmiddelen (PB L 404, blz. 9).

XVIII. MILIEU

Op 8 november 2016 heeft het Hof, in de formatie Grote kamer, in het arrest *Lesoochranárske zoskupenie VLK* (C-243/15, [EU:C:2016:838](#)) onderzocht of artikel 47 van het Handvest van de grondrechten, gelezen in samenhang met artikel 9 van het Verdrag van Aarhus⁹⁵, zich verzet tegen bepaalde nationale procedureregels over de gevolgen van de instelling van een beroep door een milieuvereniging tegen een besluit tot goedkeuring van een project. Aan het hoofdgeding lag ten grondslag dat een milieuvereniging niet als partij mocht deelnemen aan een administratieve procedure betreffende toestemming, als bedoeld in artikel 6, lid 3, van richtlijn 92/43⁹⁶, voor een project dat in een beschermd gebied moest worden gerealiseerd. Omdat het beroep van de vereniging tegen de weigering om haar als partij toe te laten, was verworpen op grond dat de administratieve toestemmingsprocedure reeds inhoudelijk was afgerond voordat er een definitieve rechterlijke beslissing over haar hoedanigheid als „procespartij” was gegeven, heeft de verwijzende rechterlijke instantie gevraagd of het recht van de Unie zich verzet tegen een dergelijke uitlegging van de procedurele regels, waarbij zij tevens melding heeft gemaakt van een ander beroep dat de vereniging ten gronde had kunnen instellen na de vaststelling van het administratieve besluit waarbij toestemming is verleend.

In dat verband heeft het Hof er ten eerste aan herinnerd dat een milieuvereniging die voldoet aan de vereisten van artikel 2, lid 5, van het Verdrag van Aarhus, recht op inspraak in de zin van artikel 6 daarvan heeft in een procedure voor de vaststelling van een besluit inzake een vergunningaanvraag voor een project dat een aanzienlijk effect op het milieu kan hebben, aangezien in het kader van deze procedure een van de in artikel 6, lid 3, van richtlijn 92/43 bedoelde besluiten moet worden genomen. Wat het in artikel 47 van het Handvest neergelegde recht op een doeltreffende voorziening in rechte betreft, heeft het Hof ten tweede opgemerkt dat de besluiten die de nationale autoriteiten in het kader van genoemd artikel 6, lid 3, van richtlijn 92/43 vaststellen, binnen de werkingssfeer van artikel 9, lid 2, van het Verdrag van Aarhus vallen. Deze bepaling bakent de beoordelingsmarge af waarover de lidstaten beschikken bij de vaststelling van de procedurevoorschriften teneinde „ruim toegang tot de rechter te verschaffen” aan het betrokken publiek.

Het Hof is dan ook tot de conclusie gekomen dat artikel 47 van het Handvest, gelezen in samenhang met artikel 9, leden 2 en 4, van het Verdrag van Aarhus, doordat daarin het recht op doeltreffende rechterlijke bescherming is vastgelegd onder voorwaarden die een ruime toegang tot de rechter verzekeren, zich ertegen verzet dat het verzoek van de milieuvereniging om als partij tot de procedure te worden toegelaten, wordt afgewezen omdat de betrokken administratieve procedure is beëindigd. Het Hof heeft in dat verband benadrukt dat indien genoemde vereniging als partij zou zijn toegelaten tot de administratieve procedure, zij actiever aan het besluitvormingsproces had kunnen deelnemen, doordat zij haar argumenten over de risico's van aantasting van de natuurlijke kenmerken van het beschermde gebied door het voorgenomen project verder en op relevantere wijze had kunnen uitwerken, welke argumenten door de nationale autoriteiten in aanmerkingen hadden moeten worden genomen voordat dit project werd toegestaan en verwezenlijkt. Aangezien de hoedanigheid van „procespartij” een noodzakelijke voorwaarde is om een beroep tot nietigverklaring te kunnen instellen tegen het besluit houdende toestemming voor een project dat in een beschermd gebied moet worden gerealiseerd, heeft het Hof er daarnaast op gewezen dat de beëindiging van de administratieve toestemmingsprocedure voordat op het verzoek om toelating als partij is beslist, in strijd is met de eerdergenoemde bepalingen van het Handvest en het Verdrag van Aarhus.

95| Verdrag betreffende toegang tot informatie, inspraak bij besluitvorming en toegang tot de rechter inzake milieuaangelegenheden, op 25 juni 1998 ondertekend te Aarhus en namens de Europese Gemeenschap goedgekeurd bij besluit 2005/370/EG van de Raad van 17 februari 2005 (PB L 124, blz. 1).

96| Richtlijn 92/43/EEG van de Raad van 21 mei 1992 inzake de instandhouding van de natuurlijke habitats en de wilde flora en fauna (PB L 206, blz. 7), zoals laatstelijk gewijzigd bij richtlijn 2013/17/EU van de Raad van 13 mei 2013 tot aanpassing van een aantal richtlijnen op het gebied van het milieu, in verband met de toetreding van de Republiek Kroatië (PB L 158, blz. 193).

Bij het arrest *Borealis Polyolefine e.a.* (C-191/14, C-192/14, C-295/14, C-389/14 en C-391/14–C-393/14, [EU:C:2016:311](#)), gewezen op 28 april 2016, heeft het Hof zich uitgesproken over *de geldigheid van artikel 15, lid 3, van besluit 2011/278*⁹⁷ en *van artikel 4 van besluit 2013/448*⁹⁸ en *bijlage II daarbij*. In het hoofdgeding hadden meerdere ondernemingen de geldigheid van nationale beslissingen tot toewijzing van broeikasgasemissierechten voor de periode 2013-2020 bestreden. In deze nationale beslissingen was de uniforme transsectorale correctiefactor als bedoeld in artikel 10 bis, lid 5, van richtlijn 2003/87⁹⁹ toegepast, dat wil zeggen de correctiefactor die wordt toegepast wanneer de door de nationale autoriteiten voorlopig toegekende hoeveelheid kosteloze emissierechten groter is dan de door de Commissie vastgestelde maximale hoeveelheid kosteloze emissierechten. Ter ondersteuning van hun beroep hadden de verzoekende partijen met name aangevoerd dat besluiten 2011/278 en 2013/448, met daarin de uitvoeringsmaatregelen voor richtlijn 2003/87, gedeeltelijk ongeldig waren.

Eerst heeft het Hof vastgesteld dat besluit 2011/278, dat uitsluit dat bij de bepaling van de maximale jaarlijkse hoeveelheid kosteloze emissierechten rekening wordt gehouden met emissies van elektriciteitsopwekkers, geldig is. Uit de richtlijn volgt immers dat door elektriciteitsopwekkers veroorzaakte emissies, in tegenstelling tot door industriële installaties veroorzaakte emissies, nooit bij die bepaling in aanmerking worden genomen. Een dergelijke asymmetrische behandeling van de emissies in kwestie, waardoor de hoeveelheid beschikbare emissierechten wordt beperkt, is in overeenstemming met het hoofddoel van richtlijn 2003/87 om broeikasgasemissies te verminderen.

Vervolgens heeft het Hof, wat betreft de geldigheid van de bepalingen van besluit 2013/448, waarin de uniforme transsectorale correctiefactor voor de jaren 2013-2020 is bepaald, uit de context en de door richtlijn 2003/87 nagestreefde doelstelling afgeleid dat de Commissie zich bij de vaststelling van de jaarlijkse maximale hoeveelheid rechten alleen mag baseren op de emissies van installaties die vanaf 2013 in de regeling van de Unie zijn opgenomen. Omdat de Commissie echter rekening had gehouden met de gegevens van bepaalde lidstaten over nieuwe activiteiten in installaties die reeds vóór 2013 aan de regeling voor de handel in emissierechten waren onderworpen, heeft het Hof vastgesteld dat het met de uit artikel 10 bis van richtlijn 2003/87 voortvloeiende eisen in strijd was dat die bij de berekening van de jaarlijkse maximale hoeveelheid rechten waren meegerekend, en dat de correctiefactor die bij artikel 4 van besluit 2013/448 en bijlage II daarbij was vastgesteld eveneens in strijd was met de richtlijn. Bijgevolg is het tot het oordeel gekomen dat artikel 4 van besluit 2013/448 en bijlage II daarbij ongeldig zijn.

Het Hof heeft de werking van zijn ongeldigverklaring evenwel in de tijd beperkt om rekening te houden met het gevaar van ernstige gevolgen voor een groot aantal te goeder trouw tot stand gebrachte rechtsverhoudingen en de door richtlijn 2003/87 nagestreefde doelstellingen.

97| Besluit 2011/278/EU van de Commissie van 27 april 2011 tot vaststelling van een voor de hele Unie geldende overgangsregeling voor de geharmoniseerde kosteloze toewijzing van emissierechten overeenkomstig artikel 10 bis van richtlijn 2003/87/EG van het Europees Parlement en de Raad (PB L 130, blz. 1).

98| Besluit 2013/448/EU van de Commissie van 5 september 2013 betreffende nationale uitvoeringsmaatregelen voor de voorlopige kosteloze toewijzing van broeikasgasemissierechten overeenkomstig artikel 11, lid 3, van richtlijn 2003/87/EG van het Europees Parlement en de Raad (PB L 240, blz. 27).

99| Richtlijn 2003/87/EG van het Europees Parlement en de Raad van 13 oktober 2003 betreffende nationale uitvoeringsmaatregelen voor de voorlopige kosteloze toewijzing van broeikasgasemissierechten overeenkomstig artikel 11, lid 3, van richtlijn 2003/87/EG van het Europees Parlement en de Raad (PB L 140, blz. 63).

XIX. INTERNATIONALE OVEREENKOMSTEN

Wat de internationale overeenkomsten betreft, kunnen drie arresten worden genoemd die op verschillende associatieovereenkomsten betrekking hebben.

In het arrest **Genc** (C-561/14, [EU:C:2016:247](#)) van 12 april 2016 diende de Grote kamer van het Hof uitlegging te geven aan de „standstillbepaling” in artikel 13 van besluit nr. 1/80 van de Associatieraad EEG-Turkije¹⁰⁰, op grond waarvan de lidstaten en Turkije geen nieuwe beperkingen mogen invoeren met betrekking tot de toegang tot de werkgelegenheid van werknemers en hun gezinsleden wier verblijf en arbeid op hun onderscheiden grondgebied legaal zijn. In het hoofdgeding had een minderjarige Turks staatsburger die in Turkije woonde, wiens vader, die eveneens Turks staatsburger was, over een verblijfsvergunning voor onbepaalde tijd in Denemarken beschikte en daar permanent woonde als werknemer, een verblijfsvergunning aangevraagd. Deze aanvraag was door de Deense autoriteiten afgewezen op grond van een nationale bepaling¹⁰¹ die was ingevoerd na de inwerkingtreding van besluit nr. 1/80 in Denemarken. Volgens deze bepaling moest het minderjarige kind voldoende binding met het land hebben om voor gezinshereniging in aanmerking te komen, hetgeen niet het geval is indien de aanvraag meer dan twee jaar na de afgifte van een verblijfsvergunning voor onbepaalde tijd aan de ouder wordt ingediend.

Onder verwijzing naar de in het arrest **Dogan**¹⁰² gegeven uitlegging, heeft het Hof geoordeeld dat een nationale regeling van een lidstaat die gezinshereniging bemoeilijkt door de voorwaarden voor de eerste toelating van minderjarige kinderen van Turkse staatsburgers die in deze lidstaat wonen als werknemer, strenger te maken ten opzichte van de voorwaarden die golden bij de inwerkingtreding van besluit nr. 1/80, en die dus de uitoefening van een economische activiteit door deze Turkse staatsburgers in die lidstaat ongunstig kan beïnvloeden, een nieuwe beperking vormt van de uitoefening van het vrije verkeer van werknemers door die staatsburgers.

Volgens het Hof kan de doelstelling van het bevorderen van een geslaagde integratie van het minderjarige kind een dwingend vereiste van algemeen belang vormen die de vaststelling van een dergelijke maatregel kan rechtvaardigen. Het feit dat de voorwaarde van een voldoende binding met het gastland niet wordt beoordeeld aan de hand van de persoonlijke omstandigheden waarin deze kinderen verkeren, maar aan de hand van een criterium dat geheel losstaat van de kans op een geslaagde integratie in de betrokken lidstaat, te weten het tijdsverloop tussen de toekenning van een definitieve verblijfsvergunning aan de betrokken ouder en de indiening van de aanvraag tot gezinshereniging, houdt het gevaar in van discriminatie die naar de maatstaven van het Unierecht ongerechtvaardigd is.

In het arrest **SECIL** (C-464/14, [EU:C:2016:896](#)), gewezen op 24 november 2016, heeft het Hof de gelegenheid gehad om zich uit te spreken over de gelijktijdige toepasselijkheid van bepalingen van het VWEU en van

100| Besluit nr. 1/80 van de Associatieraad van 19 september 1980 betreffende de ontwikkeling van de Associatie (hierna: „besluit nr. 1/80”), dat gevoegd is bij de overeenkomst tussen de Europese Economische Gemeenschap en Turkije, die op 12 september 1963 te Ankara is ondertekend door de Republiek Turkije enerzijds en de lidstaten van de EEG en de Gemeenschap anderzijds, en die namens laatstgenoemde is gesloten, goedgekeurd en bevestigd bij besluit 64/732/EEG van de Raad van 23 december 1963 (PB 1964, 217, blz. 3685).

101| Lid 13 van artikel 9 van de Deense vreemdelingenwet, dat bij wet nr. 427 van 9 juni 2004 is ingevoerd.

102| Arrest Hof van 10 juli 2014, **Dogan** (C-138/13, [EU:C:2014:2066](#)).

de Europees-mediterrane associatieovereenkomsten, namelijk de overeenkomsten EG-Tunesië¹⁰³ en EG-Libanon¹⁰⁴, die er onder meer toe strekken de voorwaarden vast te leggen voor de geleidelijke liberalisering van het kapitaalverkeer. In het kader van een geding tussen een in Portugal gevestigde vennootschap en de Portugese belastingdienst werd het Hof verzocht te antwoorden op onder meer de vraag of een belastingregeling op grond waarvan een dergelijke vennootschap onder bepaalde voorwaarden dividenden die zij ontvangt van een vennootschap die ingezetene van die lidstaat is, in mindering kan brengen op haar belastinggrondslag, terwijl dit niet mogelijk is voor dividenden die worden uitgekeerd door een vennootschap die ingezetene is van Tunesië of Libanon, in strijd is met de twee hierboven genoemde overeenkomsten en de artikelen 63 tot en met 65 VWEU.

Na het voorwerp en het doel van genoemde overeenkomsten te hebben onderzocht, is het Hof tot de conclusie gekomen dat artikel 34 van de overeenkomst EG-Tunesië en artikel 31 van de overeenkomst EG-Libanon, inzake het vrij verkeer van kapitaal, rechtstreekse werking hebben. Vervolgens heeft het Hof vastgesteld dat de betrokken nationale regeling ingezeten vennootschappen van Portugal ervan kan doen afzien, hun kapitaal te beleggen in vennootschappen die zijn gevestigd in een derde land, zoals de Republiek Tunesië of de Republiek Libanon, en dus in beginsel een beperking van het kapitaalverkeer vormt die niet alleen op grond van artikel 63 VWEU maar ook op grond van de hierboven genoemde bepalingen van die overeenkomsten verboden is.

Het Hof heeft er evenwel op gewezen dat een dergelijke beperking kan worden gerechtvaardigd door dwingende vereisten van algemeen belang die verband houden met de noodzaak om de doeltreffendheid van de fiscale controles te waarborgen. Dit zou het geval kunnen zijn wanneer het voor de belastingautoriteiten van de betrokken lidstaat onmogelijk blijkt te zijn om van het derde land de inlichtingen te verkrijgen die hen in staat stellen na te gaan of is voldaan aan alle voorwaarden voor de aftrekbaarheid van de dividenden die de in die lidstaat ingezeten vennootschap heeft ontvangen. Het Hof heeft evenwel verduidelijkt dat de weigering van gedeeltelijke aftrek, die in beginsel wordt toegepast wanneer de inkomsten afkomstig zijn uit niet daadwerkelijk belaste winst, niet kan worden gerechtvaardigd door de noodzaak om de doeltreffendheid van de fiscale controles te waarborgen, wanneer die gedeeltelijke aftrek wordt toegepast in situaties waarin niet kan worden gecontroleerd of de uitkerende vennootschap in haar vestigingsstaat aan de belasting is onderworpen.

Wat de in artikel 64, lid 1, VWEU aan een lidstaat geboden mogelijkheid betreft om in de betrekkingen met derde landen bepaalde met artikel 63 VWEU strijdige beperkingen van het kapitaalverkeer te blijven toepassen, mits die beperkingen reeds bestonden op 31 december 1993, heeft het Hof gepreciseerd dat deze temporele voorwaarde verlangt dat het rechtskader waarin de betrokken beperking is opgenomen, sinds die datum ononderbroken deel heeft uitgemaakt van de rechtsorde van de betrokken lidstaat. Zou dit anders zijn, dan zou een lidstaat immers op enig tijdstip opnieuw beperkingen van het kapitaalverkeer naar of uit derde landen kunnen invoeren die op 31 december 1993 in de nationale rechtsorde bestonden, doch niet zijn gehandhaafd. In dat verband heeft het Hof geoordeeld dat een lidstaat van de bij artikel 64, lid 1, VWEU geboden mogelijkheid afziet wanneer hij, zonder de bestaande regeling formeel in te trekken of te wijzigen, een internationale overeenkomst zoals een associatieovereenkomst sluit, waarin een in dat artikel 64, lid 1, bedoelde categorie van kapitaalverkeer in een bepaling met rechtstreekse werking wordt vrijgemaakt. Een

103| Euro-mediterrane overeenkomst waarbij een associatie tot stand wordt gebracht tussen de Europese Gemeenschap en haar lidstaten, enerzijds, en de Republiek Tunesië, anderzijds, ondertekend te Brussel op 17 juli 1995 en goedgekeurd namens de Europese Gemeenschap en de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal bij besluit 98/238/EG, EGKS van de Raad en de Commissie van 26 januari 1998 (PB L 97, blz. 1).

104| Europees-mediterrane overeenkomst waarbij een associatie tot stand wordt gebracht tussen de Europese Gemeenschap en haar lidstaten, enerzijds, en de Republiek Libanon, anderzijds, ondertekend te Luxemburg op 17 juni 2002 en goedgekeurd namens de Europese Gemeenschap bij besluit 2006/356/EG van de Raad van 14 februari 2006 (PB L 143, blz. 1).

dergelijke wijziging van het rechtskader moet, wat de gevolgen voor de mogelijkheid om zich op artikel 64, lid 1, VWEU te beroepen betreft, bijgevolg worden gelijkgesteld met de invoering van een nieuwe regeling die steunt op een andere hoofdgedachte dan de bestaande regeling.

Bij het arrest *Raad/Front Polisario* (C-104/16 P, [EU:C:2016:973](#)), uitgesproken op 21 december 2016, heeft het Hof, in de formatie Grote kamer, de hogere voorziening toegewezen die door de Raad was ingesteld tegen het arrest van het Gerecht¹⁰⁵ houdende gedeeltelijke nietigverklaring van *besluit 2012/497*¹⁰⁶ waarbij in naam van de Unie de liberaliseringsovereenkomst EU-Marokko tot wijziging van de eerdere associatieovereenkomst¹⁰⁷ is goedgekeurd, en meer bepaald de bepalingen over de liberalisering van het handelsverkeer in landbouwproducten en vis. De verzoeker was het Front Polisario, een organisatie die voor de onafhankelijkheid van de Westelijke Sahara ijvert en die de controle over een klein en dunbevolkt deel daarvan heeft. Het grootste deel wordt thans door Marokko gecontroleerd.

Wat de ontvankelijkheid van het beroep tot nietigverklaring betreft, heeft het Hof ten eerste beslist dat het Gerecht ten onrechte tot het oordeel was gekomen dat de liberaliseringsovereenkomst van toepassing was op de Westelijke Sahara en ten tweede dat het Front Polisario niet kon worden geacht procesbevoegd te zijn. Zijn beroep tot nietigverklaring moest bijgevolg niet-ontvankelijk worden verklaard.

In de eerste plaats heeft het Hof ten aanzien van de uitlegging van de associatieovereenkomst geoordeeld dat het Gerecht niet alleen rekening diende te houden met de in artikel 31, lid 1, van het Verdrag van Wenen¹⁰⁸ vermelde regel van uitlegging te goeder trouw, maar in dit geval ook met het zelfbeschikkingsbeginsel, met de gewoonterechtelijke regel, die in artikel 29 van het Verdrag van Wenen is gecodificeerd, dat een verdrag een partij slechts ten opzichte van „haar grondgebied” bindt, tenzij een andere bedoeling uit het verdrag blijkt, en met het beginsel van de relatieve werking van verdragen. Volgens het Hof verzetten die regels en beginselen zich ertegen dat de Westelijke Sahara wordt geacht binnen de territoriale werkingssfeer van de associatieovereenkomst te vallen, omdat voor de uitvoering daarvan op dat grondgebied de toestemming van het volk van de Westelijke Sahara, als „derde” bij de overeenkomst, noodzakelijk zou zijn geweest. Uit het bestreden arrest blijkt niet dat die toestemming is gegeven.

Indetweedeplaats heeft het Hof aangegeven dat de associatieovereenkomst en de liberaliseringsovereenkomst achtereenvolgende verdragen tussen dezelfde partijen zijn en dat de liberaliseringsovereenkomst moet worden geacht ondergeschikt te zijn aan de eerste overeenkomst, in de zin van artikel 30, lid 2, van het Verdrag van Wenen. Gezien dat verband moeten de bepalingen van de associatieovereenkomst die niet uitdrukkelijk zijn gewijzigd door de liberaliseringsovereenkomst, bij de toepassing van deze laatste overeenkomst voorrang hebben, teneinde elke onverenigbaarheid tussen deze verdragen te voorkomen. Derhalve kon de liberaliseringsovereenkomst bij de sluiting ervan niet in die zin worden opgevat dat de territoriale werkingssfeer ervan het gebied van de Westelijke Sahara omvatte. Aan deze beoordeling wordt voorts niet afgedaan door een praktijk die zich na de sluiting van de associatieovereenkomst heeft ontwikkeld,

105 | Arrest van het Gerecht van 10 december 2015, *Front Polisario/Raad* (T-512/12, [EU:T:2015:953](#)).

106 | Besluit 2012/497/EU van de Raad van 8 maart 2012 inzake de sluiting van de Overeenkomst in de vorm van een briefwisseling tussen de Europese Unie en het Koninkrijk Marokko betreffende liberaliseringsmaatregelen voor het onderlinge handelsverkeer van landbouwproducten, verwerkte landbouwproducten, vis en visserijproducten, inzake de vervanging van de protocollen nrs. 1, 2 en 3 en de bijlagen daarbij, en houdende wijziging van de Euro-mediterrane overeenkomst waarbij een associatie tot stand wordt gebracht tussen de Europese Gemeenschappen en hun lidstaten enerzijds, en het Koninkrijk Marokko, anderzijds (PB L 241, blz. 2).

107 | Euro-mediterrane overeenkomst waarbij een associatie tot stand wordt gebracht tussen de Europese Gemeenschappen en hun lidstaten, enerzijds, en het Koninkrijk Marokko, anderzijds, op 26 februari 1996 in Brussel ondertekend en namens deze Gemeenschappen goedgekeurd bij besluit 2000/204/EG, EGKS van de Raad en de Commissie van 24 januari 2000 (PB L 70, blz. 1).

108 | Verdrag van Wenen inzake het verdragenrecht van 23 mei 1969 (Recueil des traités des Nations unies, vol. 1155, blz. 331).

die inhoudt dat de Marokkaanse autoriteiten de bepalingen van de associatieovereenkomst al sinds vele jaren feitelijk toepassen op de Westelijke Sahara.

XX. GEMEENSCHAPPELIJK BUITENLANDS EN VEILIGHEIDSBELEID

In het arrest *National Iranian Oil Company/Raad* (C-440/14, [EU:C:2016:128](#)), gewezen op 1 maart 2016, heeft het Hof, in Grote kamer bijeen, in hogere voorziening het arrest van het Gerecht¹⁰⁹ bevestigd, waarbij dit het beroep tot nietigverklaring had verworpen dat was ingesteld door een Iraans overheidsbedrijf in de aardolie- en gasector tegen *meerdere besluiten tot bevroering van de tegoeden van de Raad. Die maatregelen waren op dat bedrijf van toepassing omdat het door de Iraanse Staat werd gehouden en bestuurd en omdat het financiële steun aan de regering van die staat verleende*. Met zijn hogere voorziening verweet dit Iraans bedrijf het Gerecht dat het blijk had gegeven van een onjuiste rechtsopvatting door te aanvaarden dat de Raad het recht had om zich in zijn verordening tot vaststelling van beperkende maatregelen tegen Iran, de bevoegdheid voor te behouden om zelf de uitvoeringsverordening vast te stellen waarbij tot bevroering van de betrokken tegoeden werd verplicht. De rekwirante had het arrest van het Gerecht ook bestreden voor zover daarin was bevestigd dat de Raad het recht had om de bevroering van de tegoeden op te leggen op basis van het juridische criterium betreffende het verstrekken van steun aan de Iraanse regering.

Onder afwijzing van de hogere voorziening van de rekwirante heeft het Hof erop gewezen dat het inderdaad in het algemeen aan de Commissie is om de verordeningen van de Raad uit te voeren, maar dat hij zich de uitvoering van zijn verordeningen kan voorbehouden in naar behoren gemotiveerde specifieke gevallen. In deze zaak had de Raad zich de bevoegdheid voorbehouden om de meest gevoelige beperkende maatregelen vast te stellen, namelijk de lijsten van natuurlijke en rechtspersonen van wie de tegoeden moesten worden bevroren. Omdat dergelijke bevroeringen een belangrijke negatieve weerslag hebben op het leven en de economische activiteiten van de betrokkenen en omdat die moeten worden vastgesteld binnen korte termijnen en volgens procedures waarvoor de Raad het beste in staat is om de coherentie en de coördinatie daarvan te verzekeren, is het Hof tot de conclusie gekomen dat de Raad redelijkerwijze kon aannemen dat de aan de orde zijnde beperkende maatregelen specifiek waren en dat de Raad zich dus de bevoegdheid mocht voorbehouden om die uit te voeren.

Ten aanzien van het criterium voor de aanwijzing van de personen waarvoor maatregelen ter bevroering van de tegoeden gelden, heeft het Hof geoordeeld dat het Gerecht de evolutie van genoemd criterium juist had uitgelegd. Het heeft in dat verband benadrukt dat de Raad, zoals ook het Gerecht terecht had geoordeeld, genoemd criterium voor de aanwijzing vanaf 2012 mocht uitbreiden tot natuurlijke en rechtspersonen die weliswaar op zichzelf niet direct of indirect in verband staan met de nucleaire proliferatie, maar de ontwikkeling daarvan kunnen bevorderen, doordat daarbij middelen of faciliteiten aan de Iraanse regering worden verstrekt die haar in staat stellen de proliferatie voort te zetten.

In het arrest *H/Raad en Commissie* (C-455/14, [EU:C:2016:569](#)) van 19 juli 2016 heeft het Hof de beschikking van het Gerecht¹¹⁰ vernietigd waarbij dit zich *onbevoegd had verklaard om kennis te nemen van een beroep van een Italiaanse magistraat die was gedetacheerd bij de politiemissie van de Europese Unie (EUPM) in Sarajevo, dat strekte tot nietigverklaring van twee besluiten van de EUPM waarbij zij was overgeplaatst naar een regionaal bureau*

109 | Arrest van het Gerecht van 16 juli 2014, *National Iranian Oil Company/Raad* (T-578/12, [EU:T:2014:678](#)).

110 | Beschikking van het Gerecht van 10 juli 2014, *H/Raad e.a.* (T-271/10, [EU:T:2014:702](#)).

van deze missie. Ter ondersteuning van haar hogere voorziening had de rekwirante onder meer aangevoerd dat het Gerecht blijk had gegeven van onjuiste rechtsopvattingen toen het zich onbevoegd heeft verklaard om op haar beroep uitspraak te doen.

Na eraan te hebben herinnerd dat het in beginsel niet bevoegd is ten aanzien van bepalingen betreffende het GBVB, heeft het Hof meteen al vastgesteld dat de litigieuze besluiten verband hielden met een operationeel optreden van de Unie dat in het kader van het GBVB was vastgesteld en uitgevoerd. Een dergelijke omstandigheid hoefde in deze zaak echter niet noodzakelijkerwijs met zich mee te brengen dat de bevoegdheid van de rechter van de Unie was uitgesloten. De rechterlijke instanties van de Unie zijn namelijk overeenkomstig artikel 270 VWEU bevoegd, uitspraak te doen op ieder beroep dat wordt ingesteld door bij de EUPM gedetacheerde personeelsleden van de Unie. Verder volgt uit besluit 2009/906¹¹¹ dat de door de lidstaten gedetacheerde personeelsleden en de personeelsleden die door de instellingen van de Unie zijn gedetacheerd, aan dezelfde regels zijn onderworpen wat betreft de uitoefening van hun functie op het „terrein”. De beperking waarbij van de bevoegdheid van de Unierechter wordt afgeweken voor bepalingen betreffende het GBVB kan dus niet uitsluiten dat hij bevoegd is om toezicht uit te oefenen op handelingen op het gebied van personeelsbeheer betreffende door de lidstaten gedetacheerde personeelsleden die bedoeld zijn om te voldoen aan de behoeften van genoemde missie op het terrein. Bijgevolg zijn het Gerecht en, in geval van een hogere voorziening, het Hof bevoegd om toezicht te houden op dergelijke handelingen.

111 | Besluit 2009/906/GBVB van de Raad van 8 december 2009 inzake de politiemissie van de Europese Unie (EUPM) in [Bosnië-Herzegovina] (PB L 322, blz. 22).

C | WERKZAAMHEDEN VAN DE GRIFFIE VAN HET HOF IN 2016

door Timothy MILLETT, adjunct-griffier

De belangrijkste werkzaamheden van de griffie van het Hof van Justitie zijn die waarmee zij de drie hoofdtaken die haar in de op haar toepasselijke teksten zijn toebedeeld, kan vervullen.

In het Reglement voor de procesvoering is haar de taak opgedragen om alle stukken in ontvangst te nemen, door te zenden en te bewaren. De griffie ziet er dus vóór alles op toe dat de procedures goed verlopen en dat de dossiers van de voor het Hof gebrachte zaken goed worden bijgehouden, vanaf de inschrijving van het gedinginleidend verzoekschrift in het register van de griffie tot aan de betekening aan de betrokken partijen van de beslissing waardoor een einde komt aan het geding.

In het kader van de uitvoering van die eerste taak – en ook in het verlengde daarvan – onderhoudt de griffie alle noodzakelijke contacten met de vertegenwoordigers van de partijen en met derden over de aanhangige of afgedane zaken, en dat in alle officiële talen van de Europese Unie.

Tot slot staat de griffie ten dienste van de leden van de rechterlijke instantie, die zij in al hun ambtshandelingen bijstaat. Deze bijstand houdt uiteraard in dat zij vele vragen op procedureel vlak behandelt die tijdens een zaak rijzen, en dat de medewerkers van de griffie actief deelnemen aan de terechtzittingen van de instantie en de administratieve bijeenkomsten van de kamers, maar ook dat haar leidinggevenden betrokken worden bij de werkzaamheden van verschillende comités en meer bepaald het comité dat tot taak heeft om wijzigingen van het Statuut van het Hof en zijn Reglement voor de procesvoering te onderzoeken.

Hierna wordt een kort statistisch overzicht gegeven van de gerechtelijke werkzaamheden in het afgelopen jaar, zodat de lezer ook inzicht krijgt in de werkzaamheden van de griffie ten behoeve van de eerder genoemde drie taken.

I. KORT STATISTISCH OVERZICHT VAN DE GERECHTELIJKE WERKZAAMHEDEN IN 2016

Zoals hierboven is gebleken, worden de werkzaamheden van de griffie direct beïnvloed door het aantal zaken dat bij het Hof aanhangig wordt gemaakt – waarop zij zelf geen invloed heeft – en in mindere mate door het aantal zaken dat door de rechterlijke instantie wordt afgedaan. Evenals 2015 was het voorbije jaar een druk jaar, wat er niet alleen op duidt dat het recht van de Europese Unie leeft maar ook dat het Hof er veel belang aan hecht dat de geschillen die daaraan worden voorgelegd, snel worden beslecht.

Aanhangig gemaakte zaken

In 2016 zijn er 692 zaken bij het Hof aanhangig gemaakt. Het aantal nieuwe zaken is dus iets lager dan in het jaar daarvoor, waarin het recordaantal van 713 aanhangig gemaakte zaken werd bereikt. Wat echter vooral opvalt wanneer de tabellen hierna worden bekeken, is de uitsplitsing van de zaken naar de aard van het beroep. Van de 692 in 2016 aanhangig gemaakte zaken waren namelijk niet minder dan 470 zaken verzoeken om een prejudiciële beslissing, wat bijna 70 % van het totale aantal in dat jaar bij het Hof aanhangig gemaakte zaken vertegenwoordigt. In de geschiedenis van het Hof zijn er nog nooit zo veel prejudiciële verwijzingen

geweest. Met 35 zaken is het aantal rechtstreekse beroepen (tot nietigverklaring, wegens nalaten of wegens niet-nakoming) daarentegen op een historisch laag niveau, terwijl het aantal hogere voorzieningen (zonder onderscheid naar soort) met 175 zaken iets is afgenomen, wat voor een deel te wijten is aan het aantal zaken dat door het Gerecht is afgedaan, wat dan weer wordt verklaard door de bijzondere context waarin die rechterlijke instantie zich in 2016 bevond (vertrek en komst van vele leden, met name als gevolg van de hervorming van de gerechtelijke structuur van de Europese Unie).

Het is niet alleen interessant om op het bijzonder hoge aantal verzoeken om een prejudiciële beslissing dat bij het Hof is ingediend in 2016 te wijzen, maar ook op de herkomst daarvan. Op één uitzondering na, hebben in 2016 namelijk de rechterlijke instanties van alle lidstaten zich tot het Hof gewend om vragen te stellen over de uitlegging of de geldigheid van het Unierecht. Deze tendens wijst erop dat het belang van die procedure toeneemt, niet alleen in de staten die reeds lang lid van de Europese Unie zijn (een groot aantal van de verwijzingen in 2016 is namelijk uit Duitsland, Italië of Spanje afkomstig), maar ook in de staten die recent, in 2004, 2007 of 2013, bij de Unie zijn gekomen. Zo waren in 2016 niet minder dan 18 verwijzingen uit Bulgarije afkomstig, terwijl 19 verzoeken om een prejudiciële beslissing aan het Hof zijn toegezonden door Poolse rechters, wat het hoogste aantal verzoeken uit Polen in een jaar is sinds dat land tot de Europese Unie is toegetreden in 2004. Daarnaast is het interessant om erop te wijzen dat de Britse rechters zich, ondanks de vele onzekerheden in verband met de uitkomst van het referendum van 23 juni 2016, 23 maal tot het Hof hebben gewend in het afgelopen jaar, het hoogste aantal verzoeken om een prejudiciële beslissing dat uit het Verenigd Koninkrijk afkomstig is sinds 2011.

Wat tot slot de onderwerpen betreft die in 2016 ter beoordeling aan het Hof zijn voorgelegd, zijn die weer zeer divers. Evenals in 2015 staan de ruimte van vrijheid, veiligheid en recht, belastingen en intellectuele en industriële eigendom weer op de eerste drie plaatsen, met echter een aanmerkelijke toename van de zaken in de eerste categorie (76 zaken vallen onder de ruimte van vrijheid, veiligheid en recht, tegenover 52 in het voorafgaande jaar), wat natuurlijk te maken heeft met de migratiecrisis en de maatregelen die door de nationale autoriteiten zijn getroffen om daar het hoofd aan te bieden. Met niet minder dan 39 nieuwe zaken in 2016 vertegenwoordigt ook staatssteun een niet te miskennen aandeel in het werk van het Hof, net zoals het mededingingsrecht, de sociale politiek, het milieu en het vervoer.

Afgedane zaken

Waar het aantal aanhangig gemaakte zaken licht is afgenomen in 2016, is het aantal afgedane zaken juist sterk toegenomen, aangezien het Hof niet minder dan 704 zaken heeft afgehandeld in 2016, een toename met meer dan 14 % ten opzichte van 2015 (waarin 616 zaken zijn afgedaan). Het grootste deel van die zaken zijn prejudiciële verwijzingen en hogere voorzieningen, die tezamen meer dan 90 % van de door het Hof in 2016 afgedane zaken vormen.

Wat de wijze van afdoening betreft, verdienen twee aspecten bijzondere aandacht: het aantal zaken dat met een conclusie is berecht en het aanzienlijk toegenomen aantal beschikkingen van gerechtelijke aard.

In de loop van 2016 heeft het Hof namelijk 412 arresten gewezen, waarvan er niet minder dan 271 (dus 66 % van het totale aantal arresten) zijn voorafgegaan door een conclusie van de advocaat-generaal. Ter vergelijking: in 2015 bedroeg het aantal zaken dat met een conclusie is berecht „slechts“ 57 % van het aantal arresten dat in dat jaar is uitgesproken.

Ook het aantal beschikkingen is sterk toegenomen, aangezien het Hof in 2016, naast 4 beschikkingen in kort geding, niet minder dan 232 beschikkingen heeft gegeven waardoor een einde is gekomen aan het geding. Ter vergelijking: in 2015 zijn dergelijke beschikkingen in 171 zaken gegeven. Deze toename wordt in hoofdzaak verklaard door het toegenomen gebruik van de instrumenten waarin het Reglement voor de procesvoering

voorziet om de behandeling van de zaken te versnellen en met name van de mogelijkheid in artikel 99 van dat Reglement om bij met redenen omklede beschikking uitspraak te doen op prejudiciële gestelde vragen wanneer die vragen identiek zijn aan vragen waarover het Hof zich reeds heeft uitgesproken, wanneer het antwoord op die vragen duidelijk uit de rechtspraak kan worden afgeleid of wanneer er geen redelijke twijfel is over dat antwoord. In 2016 zijn in totaal 55 zaken (tegenover 37 in 2015) op grond van die bepaling afgedaan.

In diezelfde zin zijn bij de hogere voorzieningen niet minder dan 89 zaken – dus bijna de helft van het totale aantal hogere voorzieningen dat in 2016 is afgehandeld (189) – op grond van artikel 181 van het Reglement voor de procesvoering afgedaan, een bepaling die het Hof machtigt om bij met redenen omklede beschikking uitspraak te doen wanneer de bij hem ingestelde – principale of een incidentele – hogere voorziening geheel of ten dele kennelijk niet-ontvankelijk of kennelijk ongegrond is. In 2015 was dat slechts in 57 zaken het geval.

Procesduur

De combinatie van bovenstaande factoren verklaart ook voor een deel het zeer positieve resultaat dat het afgelopen jaar is behaald op het gebied van de procesduur. De gemiddelde duur van behandeling van de prejudiciële zaken bedroeg namelijk 15 maanden, een cijfer dat ook al was gehaald in 2014 en dat de kortste duur is die in meer dan dertig jaar is opgetekend. De procesduur was iets langer bij de behandeling van de rechtstreekse beroepen (19,3 maanden), maar korter voor zover het de behandeling van de hogere voorzieningen betrof. In 2016 was die laatste duur namelijk 12,9 maanden, wat ook de kortste duur sinds de oprichting van het Gerecht is.

Deze kortere duur van de behandeling van de hogere voorzieningen wordt grotendeels verklaard door de nieuwe benadering die het Hof in 2016 heeft gekozen voor de behandeling van hogere voorzieningen die op de gebieden van de toegang tot documenten, overheidsopdrachten en intellectuele en industriële eigendom worden ingesteld. Wanneer het Hof van oordeel is dat een hogere voorziening die op een van deze drie gebieden is ingesteld, op grond van artikel 181 van het Reglement voor de procesvoering moet worden afgewezen, verwerkt het de analyse van de advocaat-generaal die met de zaak is belast in een beschikking, zonder nogmaals op de door de partijen aangevoerde middelen en argumenten in te gaan, wat ertoe bijdraagt dat de procesduur aanzienlijk korter wordt.

Voor de volledigheid wordt tot slot nog opgemerkt dat het Hof in 2016 in een groot aantal gevallen is verzocht om toepassing van de versnelde procedure of de prejudiciële spoedprocedure en dat het die verzoeken in vele gevallen heeft toegewezen. Van de 12 verzoeken om de prejudiciële spoedprocedure die het in 2016 heeft gekregen, heeft de aangewezen kamer er 8 ingewilligd, terwijl de versnelde procedure 4 maal is toegepast (3 maal in een prejudiciële zaak en 1 maal in een hogere voorziening). De tijd die aan de behandeling van deze zaken is besteed, stemt zeer tot tevredenheid, met name voor de categorie zaken waarin thans ook conclusies worden genomen: gemiddeld 2,7 maanden voor de behandeling van zaken die volgens de prejudiciële spoedprocedure zijn behandeld en 4 maanden voor de zaken die volgens de versnelde procedure zijn behandeld. Evenals in 2015 zijn daarnaast 7 zaken bij voorrang berecht door het Hof.

Aanhangige zaken

Op 31 december 2016 bedroeg het aantal bij het Hof aanhangige zaken 872 (824 na voeging), dus een iets lager aantal dan het aantal zaken dat eind 2015 aanhangig was (884).

II. COMMUNICATIE MET DE PARTIJEN EN DERDEN

Als getrouwe afspiegeling van de drukke gerechtelijke werkzaamheden in het afgelopen jaar, zijn de contacten van de griffie met de vertegenwoordigers van de partijen en in voorkomend geval met derden over de aanhangige of afgedane zaken nog veelvuldiger geworden in 2016. Dit is ook terug te zien in het toenemend aantal processtukken dat in het register van de griffie wordt ingeschreven en het aantal terechtzittingen. Het aantal pleitzittingen is van 256 in 2015 gestegen naar 270 in 2016, terwijl het aantal terechtzittingen waarop conclusie is genomen 319 bedroeg in 2016. Dat is 33 % meer dan in het daaraan voorafgaande jaar.

De organisatie van elk van die terechtzittingen is een niet te verwaarlozen werklast voor de griffie en de tolkdienst van de instelling, waarbij gelukkig steeds meer gebruik wordt gemaakt van IT-toepassingen.

In dat verband moet worden gewezen op de bijzonder positieve balans die na het vijfde volledige jaar van gebruik van de applicatie e-Curia kan worden opgemaakt. Met behulp van deze applicatie, die de twee rechterlijke instanties binnen de instelling gemeen hebben, kunnen processtukken elektronisch worden neergelegd en betekend. Behalve de instellingen van de Unie en een toenemend aantal gemachtigden en advocaten, beschikken thans alle lidstaten van de Europese Unie over een toegangsaccount voor deze applicatie. In 2016 is via deze applicatie 75 % van de neerleggingen bij het Hof verricht. Het mag dus gezegd worden dat deze applicatie, in deze tijden van een groeiende werklast, een belangrijke factor is voor de verbetering van de productiviteit van de rechterlijke instanties en dat die tegelijk bijdraagt tot een verkorting van de procesduur (en minder portokosten) en de bescherming van het milieu.

Op IT-vlak is 2016 ook opgevallen door de versnelde publicatie van de rechtspraak en betere functionaliteiten voor de gebruikers. Terwijl de digitale Jurisprudentie voorheen werd gepubliceerd in de vorm van maandelijkse afleveringen, met daarin alle beslissingen die door de rechterlijke instanties van de Unie waren gegeven in de loop van een bepaalde maand, wordt die nu dagelijks gevoed en doorlopend gepubliceerd, naarmate de beslissingen door het Hof en het Gerecht worden vastgesteld. Dit gewijzigde publicatietempo – dat op 1 november 2016 is ingegaan en aanzienlijke inspanningen heeft geleverd op het vlak van de organisatie en de coördinatie van al degenen die bij de publicatie van de rechtspraak betrokken zijn, zowel binnen als buiten de instelling – biedt aanzienlijke voordelen voor alle justitiabelen, aangezien daarmee niet alleen de rechtspraak zeer snel ter beschikking kan worden gesteld in de beschikbare talen, maar ook meer zoekmogelijkheden worden geboden, aangezien de beslissingen die in de Jurisprudentie worden gepubliceerd, hyperlinks bevatten die direct verwijzen naar de relevante punten van de beslissingen of wetgevingshandelingen die in die beslissingen worden aangehaald.

Tot slot wordt erop gewezen dat bij de griffie in 2016, zoals in het verleden steeds het geval is geweest, vele verzoeken en verzoekschriften van allerlei aard zijn ingediend die geen verband houden met de rechtszaken, die door haar alleen of in samenwerking met de directie Communicatie moesten worden behandeld. De werklast in verband met de behandeling van die verzoeken en verzoekschriften, waarvan er duizenden bij de griffie van het Hof binnenkomen in alle officiële talen van de Europese Unie en in heel diverse vormen (per post, e-mail of telefoon) mag niet worden onderschat. Die houdt namelijk in dat elk bij het Hof ingediend verzoekschrift gedetailleerd moet worden bekeken, omdat daarachter soms een echte zaak schuil kan gaan.

III. BIJSTAND AAN DE LEDEN VAN DE RECHTERLIJKE INSTANTIE

Zoals is opgemerkt in de inleiding van deze bijdrage, staat de griffie tot slot de leden van de rechterlijke instantie bij in al hun ambtshandelingen.

Deze bijstand komt om te beginnen tot uitdrukking in de concrete toezending van de processtukken – en hun vertalingen – aan de rechters en advocaten-generaal die met de aan het Hof voorgelegde zaken belast zijn en in de behandeling van vele vragen op procedureel vlak die tijdens die zaken kunnen rijzen. Deze taak vertegenwoordigt uiteraard een aanzienlijk deel van het door de griffie verzette werk in 2016. Ook hier is er een belangrijke ontwikkeling geweest in het afgelopen jaar, omdat het Hof, op aangeven van de president, de papierloze interne toezending van processtukken algemeen heeft verbreed. Door het papieren circuit te vervangen door een volledig geïnformatiseerd circuit, dat is gebaseerd op de bestaande toepassingen, kon het functioneren van de rechterlijke instanties dankzij de „elektronische oplegnota’s” worden gemoderniseerd en is tegelijk de tijd die gemoeid is met het nemen van procedurele beslissingen ingekort.

De bijstand van de griffie houdt vervolgens ook in dat zij actief deelneemt aan de voorbereiding en uitvoering van de beslissingen die door het Hof in algemene vergadering worden genomen en aan de door de instantie gehouden terechtzittingen, waarbij de griffie met name tot taak heeft om de processen-verbaal van de terechtzitting op te stellen, die deel uitmaken van het originele procesdossier.

Tot slot wordt op de griffie een beroep gedaan in het kader van de werkzaamheden van verschillende comités en met name het comité voor het Statuut en het Reglement voor de procesvoering van het Hof. Dit comité is in de loop van het voorbije jaar een aantal malen bijeengekomen. Zijn werkzaamheden hebben geleid tot de vaststelling van meerdere belangrijke teksten in 2016.

In de eerste plaats moet worden herinnerd aan de besprekingen in verband met de hervorming van de gerechtelijke structuur van de Europese Unie, die op 6 juli 2016 zijn uitgemond in de vaststelling van verordening (EU, Euratom) 2016/1192 van het Europees Parlement en de Raad betreffende de overdracht aan het Gerecht van de bevoegdheid om in eerste aanleg uitspraak te doen in geschillen tussen de Europese Unie en haar personeelsleden¹.

Op het gebied van de beveiliging moet vervolgens worden gewezen op de werkzaamheden met het oog op het vervolledigen van het mechanisme dat het Gerecht in het leven heeft geroepen om de inlichtingen of stukken die hem worden toegezonden en die de veiligheid van de Unie of haar lidstaten of de door hen onderhouden internationale betrekkingen raken, passend te beschermen. Parallel aan de wijziging van artikel 105 van het Reglement voor de procesvoering van het Gerecht, is een nieuw artikel 190 bis ingevoegd in het Reglement voor de procesvoering van het Hof, om ervoor te zorgen dat in geval van een hogere voorziening tegen een beslissing van het Gerecht, een beschermingsniveau wordt geboden dat gelijkwaardig is aan het door die instantie geboden niveau. Deze bepalingen zijn aangevuld met besluiten ter uitvoering van de artikelen 105 en 109 bis die door zowel het Hof als het Gerecht zijn vastgesteld, waarin de aard en omvang van de maatregelen ter bereiking van dat resultaat nader zijn uitgewerkt.² Zoals daarin is bepaald, zijn deze

1| Deze verordening is bekendgemaakt in *Publicatieblad van de Europese Unie* L 200 van 26 juli 2016, blz. 137.

2| Deze artikelen en besluiten zijn bekendgemaakt in onderscheidenlijk *Publicatieblad van de Europese Unie* L 217 van 12 augustus 2016, blz. 69 en 72, en L 355 van 24 december 2016, blz. 5 en 18.

beide besluiten de dag na hun bekendmaking in het *Publicatieblad van de Europese Unie* in werking getreden, dus op 25 december 2016.

Tot slot moet worden vermeld dat het Hof een nieuwe versie van zijn Aanbevelingen aan de nationale rechterlijke instanties over het aanhangig maken van prejudiciële procedures heeft vastgesteld. Deze aanbevelingen – die in alle officiële talen zijn bekendgemaakt in *Publicatieblad van de Europese Unie* C 439 van 25 november 2016 – zijn een belangrijk instrument in het kader van de dialoog tussen het Hof en de rechterlijke instanties van de lidstaten. In de aanbevelingen zijn namelijk de voornaamste kenmerken van de prejudiciële procedure in herinnering gebracht. Zij bevatten ook waardevolle aanwijzingen ten aanzien van het voorwerp en de strekking van een verzoek om een prejudiciële beslissing en de vorm en de inhoud daarvan. Voor het eerst in de geschiedenis van het Hof is daarnaast in een bijzonder praktische bijlage ten behoeve van de nationale rechters een kort overzicht gegeven van alle elementen die in aanmerking moeten worden genomen wanneer zij zich tot het Hof wenden met een verzoek om een prejudiciële beslissing.

D | GERECHTELIJKE STATISTIEKEN VAN HET HOF VAN JUSTITIE

I. WERKZAAMHEDEN VAN HET HOF VAN JUSTITIE IN HET ALGEMEEN

1. Aanhangig gemaakte, afgedane, aanhangige zaken (2012-2016)

II. AANHANGIG GEMAAKTE ZAKEN

2. Aard van de procedures (2012-2016)
3. Onderwerp van het beroep (2016)
4. Beroepen wegens niet-nakoming (2012-2016)

III. AFGEDANE ZAKEN

5. Aard van de procedures (2012-2016)
6. Arresten, beschikkingen, adviezen (2016)
7. Rechtsprekende formatie (2012-2016)
8. Bij arrest, advies of beschikking van gerechtelijke aard afgedane zaken (2012-2016)
9. Bij arrest, advies of beschikking van gerechtelijke aard afgedane zaken — Onderwerp van het beroep (2012-2016)
10. Bij arrest, advies of beschikking van gerechtelijke aard afgedane zaken — Onderwerp van het beroep (2016)
11. Beroepen wegens niet-nakoming: uitspraak (2012-2016)
12. Beroepen wegens niet-nakoming: uitspraak (2012-2016)

IV. OP 31 DECEMBER AANHANGIGE ZAKEN

13. Aard van de procedures (2012-2016)
14. Rechtsprekende formatie (2012-2016)

V. DIVERSEN

15. Versnelde procedures (2012-2016)
16. Diversen — Prejudiciële spoedprocedures (2012-2016)
17. Kort gedingen (2016)

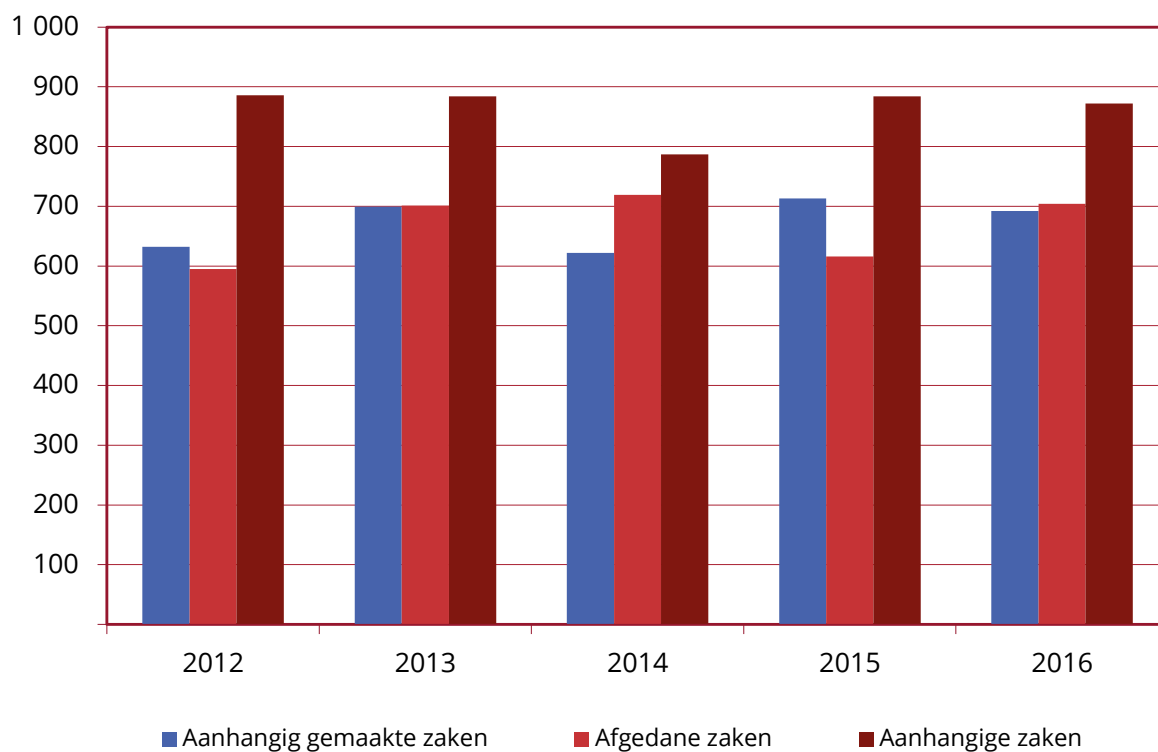
VI. ONTWIKKELING VAN DE GERECHTELIJKE WERKZAAMHEDEN (1952-2016)

18. Aanhangig gemaakte zaken en arresten
19. Aanhangig gemaakte prejudiciële verwijzingen (per lidstaat en per jaar)
20. Aanhangig gemaakte prejudiciële verwijzingen (per lidstaat en per rechterlijke instantie)
21. Beroepen wegens niet-nakoming ingesteld tegen de lidstaten

VII. WERKZAAMHEDEN VAN DE GRIFFIE VAN HET HOF VAN JUSTITIE

I. WERKZAAMHEDEN VAN HET HOF VAN JUSTITIE IN HET ALGEMEEN

1. AANHANGIG GEMAAKTE, AFGEDANE, AANHANGIGE ZAKEN (2012-2016) ¹

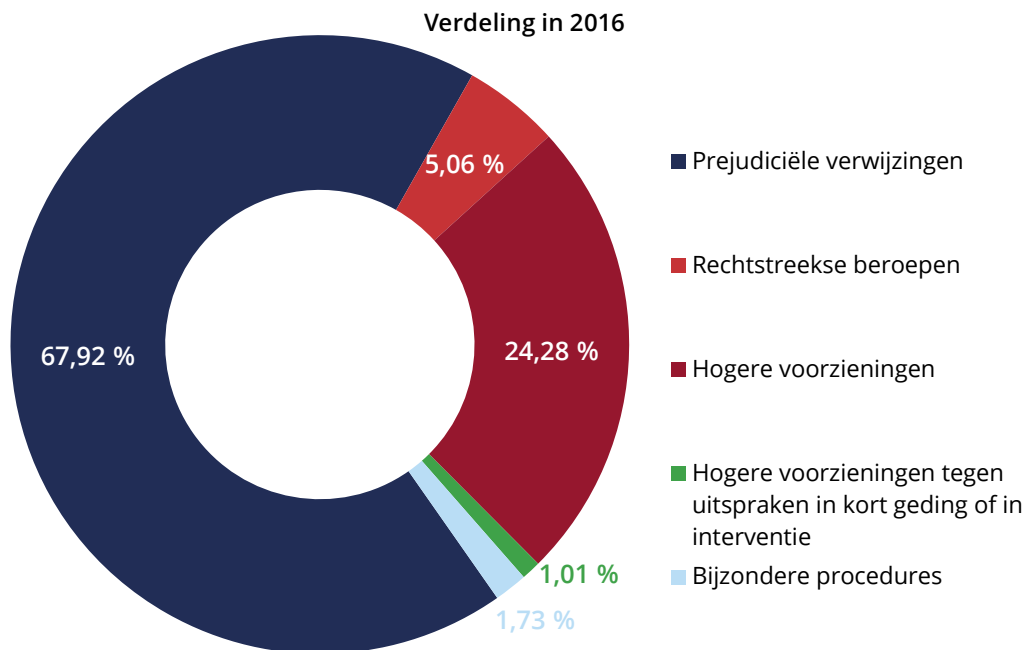

	2012	2013	2014	2015	2016
Aanhangig gemaakte zaken	632	699	622	713	692
Afgedane zaken	595	701	719	616	704
Aanhangige zaken	886	884	787	884	872

¹ | De cijfers (brutocijfers) hebben betrekking op het totale aantal zaken ongeacht of zij wegens verknochtheid zijn gevoegd (één zaaknummer = één zaak).

II. AANHANGIG GEMAAKTE ZAKEN

2. AARD VAN DE PROCEDURES (2012-2016)¹

	2012	2013	2014	2015	2016
Prejudiciële verwijzingen	404	450	428	436	470
Rechtstreekse beroepen	73	72	74	48	35
Hogere voorzieningen	136	161	111	206	168
Hogere voorzieningen tegen uitspraken in kort geding of over interventies	3	5		9	7
Verzoeken om advies	1	2	1	3	
Bijzondere procedures ²	15	9	8	11	12
Totaal	632	699	622	713	692
Verzoeken in kort geding		1	3	2	3

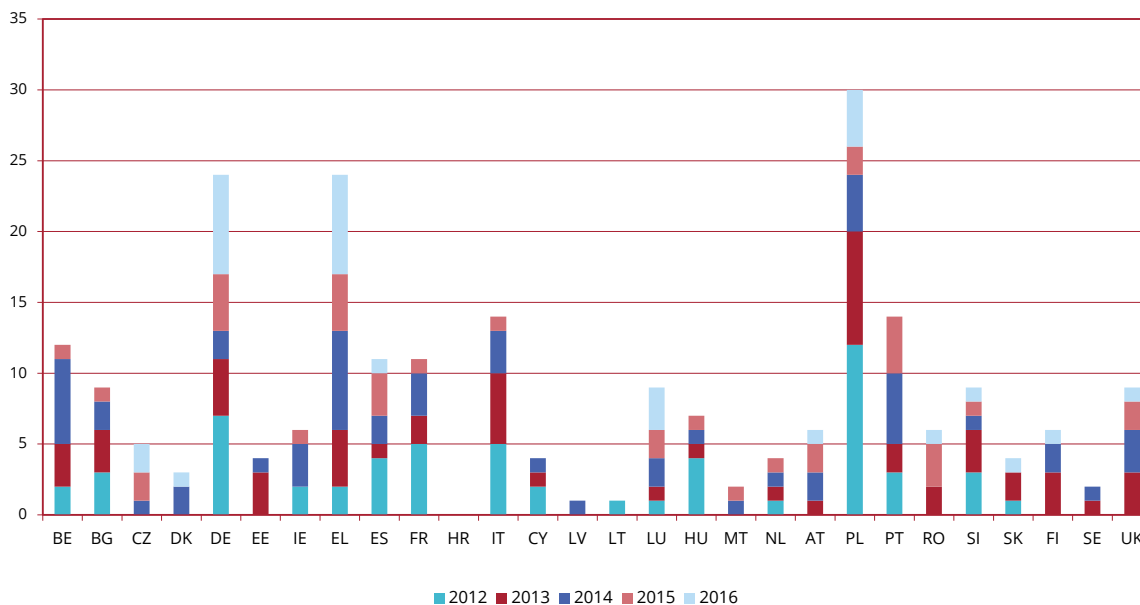
1| De cijfers (brutocijfers) hebben betrekking op het totale aantal zaken ongeacht of zij wegens verknochtheid zijn gevoegd (één zaaknummer = één zaak).

2| Als „bijzondere procedures" worden beschouwd: rechtsbijstand, begroting van de kosten, rectificatie, verzet tegen een bij verstek gewezen arrest, derdenverzet, uitlegging, herziening, onderzoek van een voorstel van de eerste advocaat-generaal om een beslissing van het Gerecht te heroverwegen, derdenbeslag, zaken over immunititeit.

3. ONDERWERP VAN HET BEROEP (2016)¹

	Prejudiciële verwijzingen	Rechtstreekse beroepen	Hogere voorzieningen	Hogere voorzieningen tegen uitspraken in kort geding of over interventies	Totaal	Bijzondere procedures
Beginnelsen van het recht van de Unie	9	1	1		11	
Burgerschap van de Unie	6				6	
Consumentenbescherming	21		2		23	
Douane-unie en gemeenschappelijk douanetarief	13				13	
Economisch en monetair beleid			1		1	
Energie	2		1		3	
Extern optreden van de Europese Unie	3		1		4	
Financiële bepalingen (begroting, financieel kader, eigen middelen, bestrijding van fraude, ...)	2		1		3	
Fiscale bepalingen	68	3			71	
Gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid			7		7	
Gemeenschappelijk visserijbeleid	2		1		3	
Handelspolitiek	6		14		20	
Harmonisatie van wetgevingen	32	2			34	
Industriebeleid	3				3	
Institutioneel recht	2	3	15	1	21	1
Intellectuele en industriële eigendom	18		48		66	
Landbouw	14		12	1	27	
Mededinging	12		23		35	
Milieu	18	11		1	30	
Ondernemingsrecht	7				7	
Onderzoek, technologische ontwikkeling en ruimte			3		3	
Overheidsopdrachten	15	1	3		19	
Registratie en beoordeling van en autorisatie en beperkingen ten aanzien van chemische stoffen (REACH-verordening)			2		2	
Ruimte van vrijheid, veiligheid en recht	76				76	
Sociale politiek	33				33	
Sociale zekerheid van migrerende werknemers	10				10	
Steunmaatregelen van de staten	10	2	26	1	39	
Toegang tot documenten			3	3	6	
Vervoer	23	9			32	
Volksgezondheid			1		1	
Vrij verkeer van goederen	3				3	
Vrij verkeer van kapitaal	4				4	
Vrij verkeer van personen	27	1			28	
Vrij verrichten van diensten	15				15	
Vrijheid van vestiging	15	1			16	
EG-Verdrag/VWEU	469	34	165	7	675	1
Ambtenarenstatuut		1			1	
Procedure			3		3	10
Voorrechten en immuniteiten	1				1	1
Diversen	1	1	3		5	11
TOTAAL-GENERAAL	470	35	168	7	680	12

1 | De cijfers (brutocijfers) hebben betrekking op het totale aantal zaken ongeacht of zij wegens verknochtheid zijn gevoegd (één zaaknummer = één zaak).

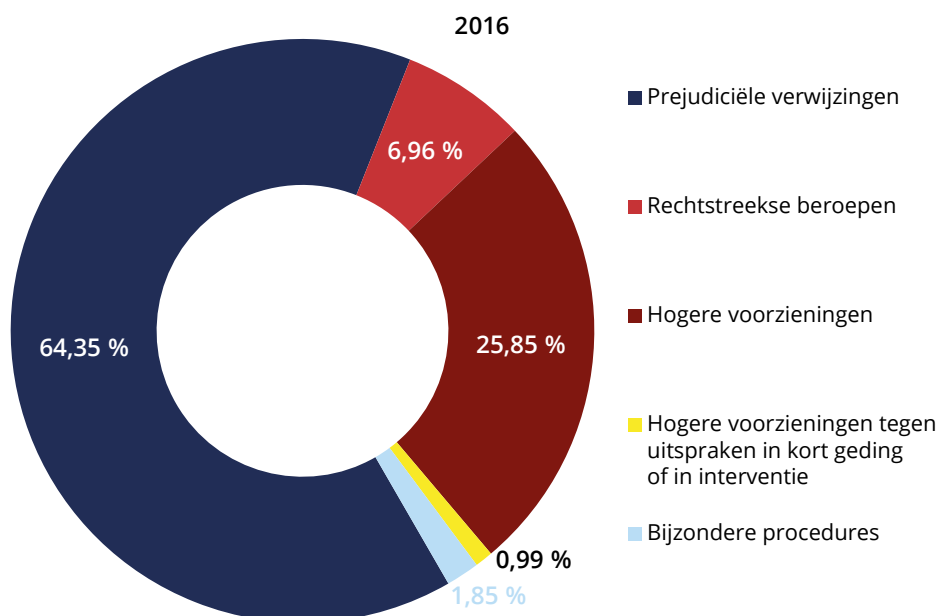
4. BEROEPEN WEGENS NIET-NAKOMING (2012-2016) ¹

	2012	2013	2014	2015	2016
België	2	3	6	1	
Bulgarije	3	3	2	1	
Tsjechië			1	2	2
Denemarken			2		1
Duitsland	7	4	2	4	7
Estland		3	1		
Ierland	2		3	1	
Griekenland	2	4	7	4	7
Spanje	4	1	2	3	1
Frankrijk	5	2	3	1	
Kroatië					
Italië	5	5	3	1	
Cyprus	2	1	1		
Letland			1		
Litouwen	1				
Luxemburg	1	1	2	2	3
Hongarije	4	1	1	1	
Malta			1	1	
Nederland	1	1	1	1	
Oostenrijk		1	2	2	1
Polen	12	8	4	2	4
Portugal	3	2	5	4	
Roemenië		2		3	1
Slovenië	3	3	1	1	1
Slowakije	1	2			1
Finland		3	2		1
Zweden		1	1		
Verenigd Koninkrijk		3	3	2	1
Totaal	58	54	57	37	31

1) De cijfers (brutocijfers) hebben betrekking op het totale aantal zaken ongeacht of zij wegens verknochtheid zijn gevoegd (één zaaknummer = één zaak).

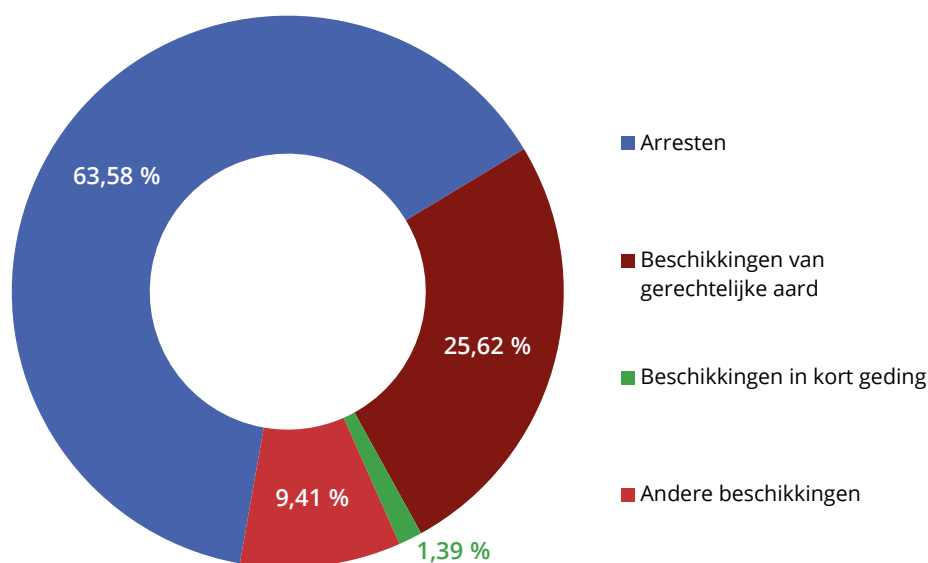
III. AFGEDANE ZAKEN

5. AARD VAN DE PROCEDURES (2012-2016) ¹

	2012	2013	2014	2015	2016
Prejudiciële verwijzingen	386	413	476	404	453
Rechtstreekse beroepen	70	110	76	70	49
Hogere voorzieningen	117	155	157	127	182
Hogere voorzieningen tegen uitspraken in kort geding of over interventies	12	5	1	7	7
Verzoeken om advies		1	2	1	
Bijzondere procedures	10	17	7	7	13
Totaal	595	701	719	616	704

1| De cijfers (brutocijfers) hebben betrekking op het totale aantal zaken ongeacht of zij wegens verknochtheid zijn gevoegd (één zaaknummer = één zaak).

6. ARRESTEN, BESCHIKKINGEN, ADVIEZEN (2016) ¹

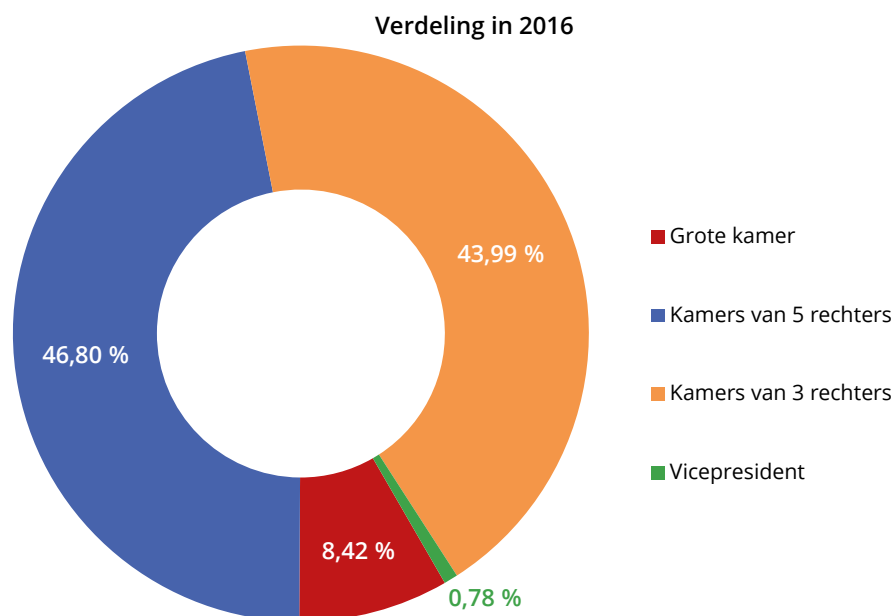
	Arresten	Beschikkingen van gerechtelijke aard ²	Beschikkingen in kort geding ³	Andere beschikkingen ⁴	Verzoeken om advies	Totaal
Prejudiciële verwijzingen	302	67		39		408
Rechtstreekse beroepen	37	1		10		48
Hogere voorzieningen	73	87	4	9		173
Hogere voorzieningen tegen uitspraken in kort geding of over interventies			5	2		7
Verzoeken om advies						
Bijzondere procedures		11		1		12
Totaal	412	166	9	61	0	648

1| De cijfers (netto cijfers) hebben betrekking op het aantal zaken na de voegingen wegens verknochtheid (een aantal gevoegde zaken = één zaak).

2| Beschikkingen waardoor een procedure anders wordt beëindigd dan door doorhaling, afdoening zonder beslissing of verwijzing naar het Gerecht.

3| Beschikkingen op verzoeken op grond van de artikelen 278 en 279 VWEU (voorheen artikelen 242 EG en 243 EG), artikel 280 VWEU (voorheen artikel 244 EG) of de overeenkomstige bepalingen van het EGA-Verdrag, of beschikkingen op hogere voorziening tegen een beschikking in kort geding of over interventies.

4| Beschikkingen waardoor een procedure wordt beëindigd door doorhaling, afdoening zonder beslissing of verwijzing naar het Gerecht.

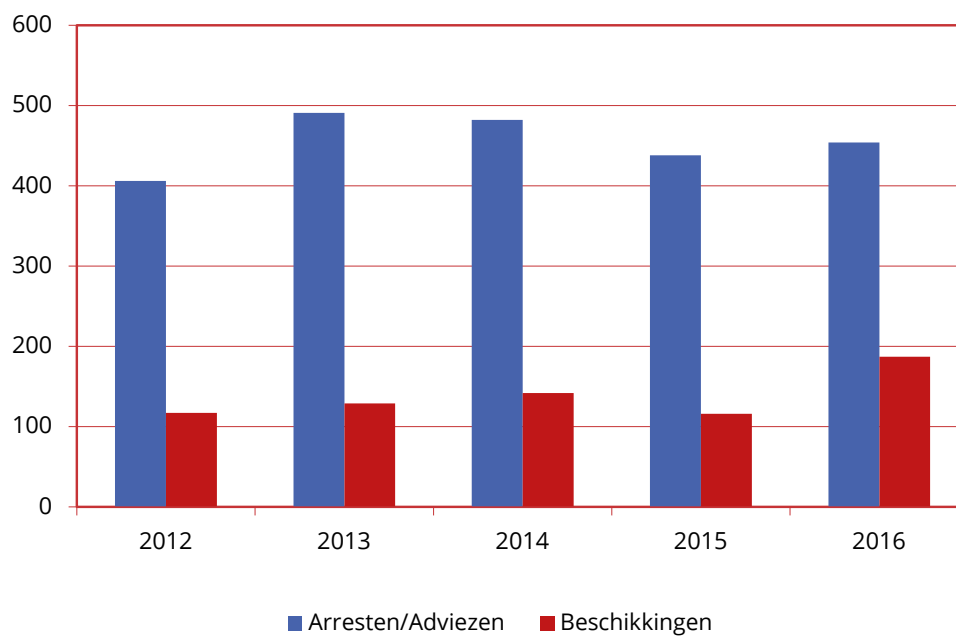
7. RECHTSPREKENDE FORMATIE (2012-2016) ¹

	2012			2013			2014			2015			2016		
	Arresten/Adviezen	Beschikkingen ²	Totaal	Arresten/Adviezen	Beschikkingen ²	Totaal	Arresten/Adviezen	Beschikkingen ²	Totaal	Arresten/Adviezen	Beschikkingen ²	Totaal	Arresten/Adviezen	Beschikkingen ²	Totaal
Voltallige zitting	1		1				1		1						
Grote kamer	47		47	52		52	51	3	54	47		47	54		54
Kamers van 5 rechters	275	8	283	348	18	366	320	20	340	298	20	318	280	20	300
Kamers van 3 rechters	83	97	180	91	106	197	110	118	228	93	89	182	120	162	282
President		12	12												
Vicepresident					5	5		1	1		7	7		5	5
Totaal	406	117	523	491	129	620	482	142	624	438	116	554	454	187	641

1] De cijfers (brutocijfers) hebben betrekking op het totale aantal zaken ongeacht of zij wegens verknochtheid zijn gevoegd (één zaaknummer = één zaak).

2] Beschikkingen waardoor een procedure anders wordt beëindigd dan door doorhaling, afdoening zonder beslissing of verwijzing naar het Gerecht.

8. BIJ ARREST, ADVIES OF BESCHIKKING VAN GERECHTELIJKE AARD AFGEDANE ZAKEN (2012-2016) ^{1 2}

	2012	2013	2014	2015	2016
Arresten/Adviezen	406	491	482	438	454
Beschikkingen	117	129	142	116	187
Totaal	523	620	624	554	641

1| De cijfers (brutocijfers) hebben betrekking op het totale aantal zaken ongeacht of zij wegens verknochtheid zijn gevoegd (één zaaknummer = één zaak).

2| Beschikkingen waardoor een procedure anders wordt beëindigd dan door doorhaling, afdoening zonder beslissing of verwijzing naar het Gerecht.

9. BIJ ARREST, ADVIES OF BESCHIKKING VAN GERECHTELIJKE AARD AFGEDANE ZAKEN — ONDERWERP VAN HET BEROEP (2012-2016) ¹

	2012	2013	2014	2015	2016
Beginselen van het recht van de Unie	7	17	23	12	13
Burgerschap van de Unie	8	12	9	4	8
Consumentenbescherming ³	9	19	20	29	33
Douane-unie en gemeenschappelijk douanetarief ⁴	19	11	21	20	27
Economisch en monetair beleid	3		1	3	10
Economische, sociale en territoriale samenhang	3	6	8	4	2
Energie		1	3	2	
Extern optreden van de Europese Unie	5	4	6	1	5
Financiële bepalingen (begroting, financieel kader, eigen middelen, bestrijding van fraude, ...) ²	3	2	5	1	2
Fiscale bepalingen	64	74	52	55	41
Gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid	9	12	3	6	11
Gemeenschappelijk visserijbeleid			5	3	1
Handelspolitiek	8	6	7	4	14
Harmonisatie van wetgevingen	12	24	25	24	16
Industriebeleid	8	15	3	9	10
Institutioneel recht	27	31	18	27	20
Intellectuele en industriële eigendom	46	43	69	51	80
Justitiële samenwerking in burgerlijke zaken					1
Landbouw	22	33	29	20	13
Mededinging	30	42	28	23	30
Milieu ³	27	35	30	27	53
Milieu en consumenten ³	1				
Ondernemingsrecht	1	4	3	1	1
Onderwijs, beroepsopleiding, jeugd en sport	1		1	1	
Onderzoek, technologische ontwikkeling en ruimte	1	1		1	3
Overheidsopdrachten	12	12	13	14	31

>>>

- 1| De cijfers (brutocijfers) hebben betrekking op het totale aantal zaken ongeacht of zij wegens verknochtheid zijn gevoegd (één zaaknummer = één zaak).
- 2| De rubrieken „Begroting van de Gemeenschappen" en „Eigen middelen van de Gemeenschappen" zijn voor de zaken die na 1 december 2009 aanhangig zijn gemaakt, samengebracht in de rubriek „Financiële bepalingen".
- 3| De rubriek „Milieu en consumenten" is voor de vanaf 1 december 2009 aanhangig gemaakte zaken in twee afzonderlijke rubrieken gesplitst.
- 4| De rubrieken „Gemeenschappelijk douanetarief" en „Douane-unie" zijn voor de vanaf 1 december 2009 aanhangig gemaakte zaken in één rubriek samengebracht.

Registratie en beoordeling van en autorisatie en beperkingen ten aanzien van chemische stoffen (REACH-verordening)			5	1	1
Ruimte van vrijheid, veiligheid en recht	37	46	51	49	51
Sociale politiek	28	27	51	30	23
Sociale zekerheid van migrerende werknemers	8	12	6	14	5
Steunmaatregelen van de staten	10	34	41	26	26
Toegang tot documenten	5	6	4	3	4
Toerisme	1				
Toetreding van nieuwe staten	2				1
Trans-Europese netwerken					1
Vervoer	14	17	18	9	20
Volksgezondheid	1	2	3	5	4
Vrij verkeer van goederen	7	1	10	9	5
Vrij verkeer van kapitaal	21	8	6	8	7
Vrij verkeer van personen	18	15	20	13	12
Vrij verrichten van diensten	29	16	11	17	14
Vrijheid van vestiging	6	13	9	17	27
Werkgelegenheid				1	
EG-Verdrag/VWEU	513	601	617	544	626
EGA-Verdrag				1	
Voorrechten en immuniteiten	3			2	1
Procedure	7	14	6	4	14
Ambtenarenstatuut		5	1	3	
Diversen	10	19	7	9	15
TOTAAL-GENERAAL	523	620	624	554	641

10. BIJ ARREST, ADVIES OF BESCHIKKING VAN GERECHTELIJKE AARD AFGEDANE ZAKEN — ONDERWERP VAN HET BEROEP (2016) ¹

	Arresten/ Adviezen	Beschikkingen ²	Totaal
Beginselen van het recht van de Unie	10	3	13
Burgerschap van de Unie	7	1	8
Consumentenbescherming ⁴	22	11	33
Economisch en monetair beleid	10		10
Economische, sociale en territoriale samenhang	2		2
Extern optreden van de Europese Unie	5		5
Financiële bepalingen (begroting, financieel kader, eigen middelen, bestrijding van fraude, ...) ³	2		2
Fiscale bepalingen	37	4	41
Gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid	11		11
Gemeenschappelijk visserijbeleid	1		1
Handelspolitiek	10	4	14
Harmonisatie van wetgevingen	15	1	16
Industriebeleid	10		10
Institutioneel recht	11	9	20
Intellectuele en industriële eigendom	29	51	80
Justitiële samenwerking in burgerlijke zaken	1		1
Landbouw	11	2	13
Mededinging	23	7	30
Milieu ⁴	42	11	53
Ondernemingsrecht	1		1
Onderzoek, technologische ontwikkeling en ruimte	1	2	3
Overheidsopdrachten	20	11	31
Registratie en beoordeling van en autorisatie en beperkingen ten aanzien van chemische stoffen (REACH-verordening)	1		1

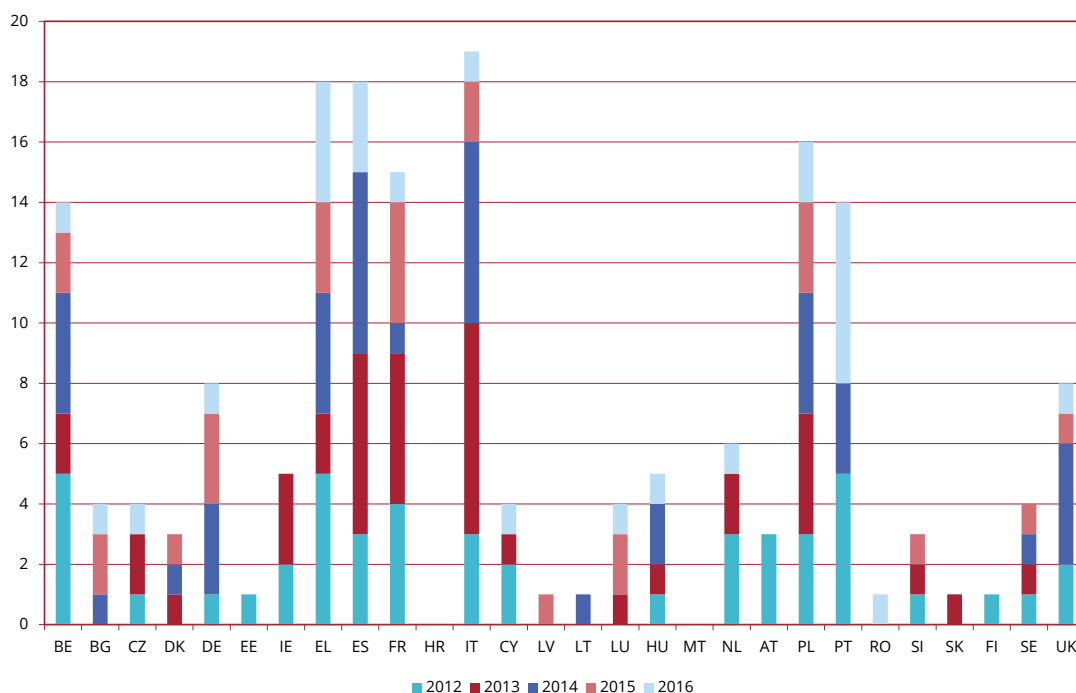
>>>

- 1| De cijfers (brutocijfers) hebben betrekking op het totale aantal zaken ongeacht of zij wegens verknochtheid zijn gevoegd (één zaaknummer = één zaak).
- 2| Beschikkingen waardoor een procedure anders wordt beëindigd dan door doorhaling, afdoening zonder beslissing of verwijzing naar het Gerecht.
- 3| De rubrieken „Begroting van de Gemeenschappen” en „Eigen middelen van de Gemeenschappen” zijn voor de zaken die na 1 december 2009 aanhangig zijn gemaakt, samengebracht in de rubriek „Financiële bepalingen”.
- 4| De rubriek „Milieu en consumenten” is voor de vanaf 1 december 2009 aanhangig gemaakte zaken in twee afzonderlijke rubrieken gesplitst.
- 5| De rubrieken „Gemeenschappelijk douanetarief” en „Douane-unie” zijn voor de vanaf 1 december 2009 aanhangig gemaakte zaken in één rubriek samengebracht.

Ruimte van vrijheid, veiligheid en recht	45	6	51
Sociale politiek	19	4	23
Sociale zekerheid van migrerende werknemers	5		5
Steuemaatregelen van de staten	19	7	26
Toegang tot documenten	2	2	4
Toetreding van nieuwe staten	1		1
Trans-Europese netwerken	1		1
Vervoer	14	6	20
Volksgezondheid	2	2	4
Vrij verkeer van goederen	5		5
Vrij verkeer van kapitaal	6	1	7
Vrij verkeer van personen	11	1	12
Vrij verrichten van diensten	11	3	14
Vrijheid van vestiging	5	22	27
Douane-unie en gemeenschappelijk douanetarief ⁵	25	2	27
EG-Verdrag/VWEU	453	173	626
Voorrechten en immuniteiten	1		1
Procedure		14	14
Diversen	1	14	15
TOTAAL-GENERAAL	454	187	641

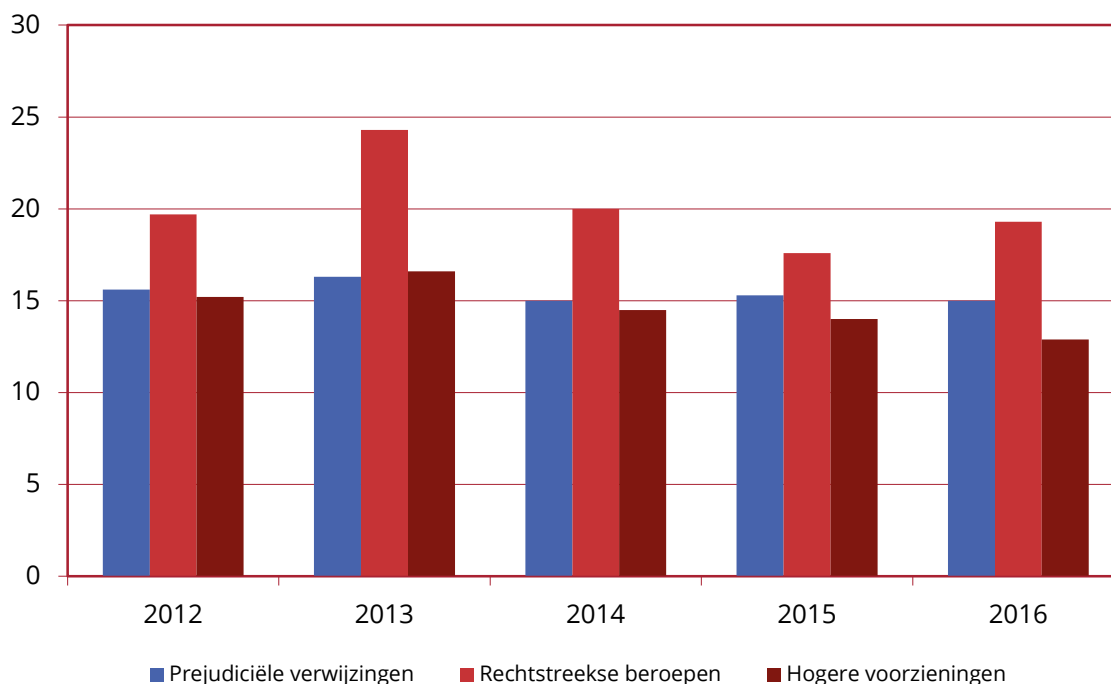
- 1| De cijfers (brutocijfers) hebben betrekking op het totale aantal zaken ongeacht of zij wegens verknochtheid zijn gevoegd (één zaaknummer = één zaak).
- 2| Beschikkingen waardoor een procedure anders wordt beëindigd dan door doorhaling, afdoening zonder beslissing of verwijzing naar het Gerecht.
- 3| De rubrieken „Begroting van de Gemeenschappen” en „Eigen middelen van de Gemeenschappen” zijn voor de zaken die na 1 december 2009 aanhangig zijn gemaakt, samengebracht in de rubriek „Financiële bepalingen”.
- 4| De rubriek „Milieu en consumenten” is voor de vanaf 1 december 2009 aanhangig gemaakte zaken in twee afzonderlijke rubrieken gesplitst.
- 5| De rubrieken „Gemeenschappelijk douanetarief” en „Douane-unie” zijn voor de vanaf 1 december 2009 aanhangig gemaakte zaken in één rubriek samengebracht.

11. BEROEPEN WEGENS NIET-NAKOMING: UITSPRAAK (2012-2016) ¹

	2012		2013		2014		2015		2016	
	Toewijzing	Verwerping	Toewijzing	Verwerping	Toewijzing	Verwerping	Toewijzing	Verwerping	Toewijzing	Verwerping
België	5	1	2	1	4		2		1	
Bulgarije					1	1	2		1	
Tsjechië	1		2	2					1	
Denemarken			1	1	1		1			
Duitsland	1	2		2	3	1	3		1	
Estland	1									
Ierland	2		3	1				1		
Griekenland	5		2	1	4		3		4	
Spanje	3		6		6				3	
Frankrijk	4		5	3	1		4		1	
Kroatië										
Italië	3		7	1	6		2		1	
Cyprus	2		1						1	
Letland							1			
Litouwen					1					
Luxemburg			1	1			2		1	
Hongarije	1		1		2				1	
Malta										1
Nederland	3	1	2	2		1			1	1
Oostenrijk	3			1						1
Polen	3		4	2	4		3	1	2	
Portugal	5			1	3				6	
Roemenië									1	
Slovenië	1		1				1			
Slowakije		1	1					2		
Finland	1			2						
Zweden	1		1	1	1		1			
Verenigd Koninkrijk	2			1	4		1	1	1	1
Totaal	47	5	40	23	41	3	26	5	27	4

1 | De cijfers (netto cijfers) hebben betrekking op het aantal zaken na de voegingen wegens verknochtheid (een aantal gevoegde zaken = één zaak).

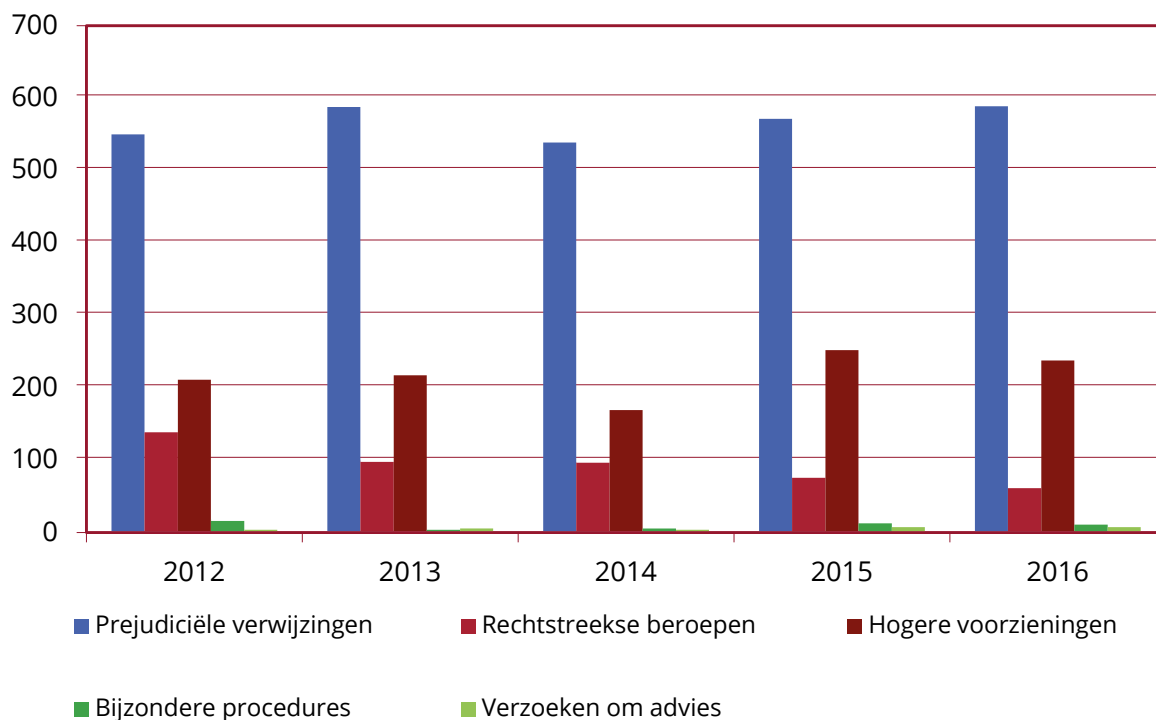
12. BEROEPEN WEGENS NIET-NAKOMING: UITSPRAAK (2012-2016) ¹(ARRESTEN EN BESCHIKKINGEN VAN GERECHTELIJKE AARD)

	2012	2013	2014	2015	2016
Prejudiciële verwijzingen	15,6	16,3	15,0	15,3	15,0
Prejudiciële spoedprocedures	1,9	2,2	2,2	1,9	2,7
Rechtstreekse beroepen	19,7	24,3	20,0	17,6	19,3
Hogere voorzieningen	15,2	16,6	14,5	14,0	12,9

1] Van de berekening van de procesduur zijn uitgesloten: zaken waarin een tussenarrest is geweest of een maatregel van instructie is gelast; adviezen; bijzondere procedures (te weten: rechtsbijstand, begroting van de kosten, rectificatie, verzet tegen een bij verstek gewezen arrest, derdenverzet, uitlegging, herziening, onderzoek van een voorstel van de eerste advocaat-generaal om een beslissing van het Gerecht te heroverwegen, derdenbeslag en zaken over immuniteit); zaken die eindigen met een beschikking tot doorhaling, afdoening zonder beslissing of verwijzing naar het Gerecht; kortgedingprocedures en hogere voorzieningen tegen uitspraken in kort geding of over interventies.

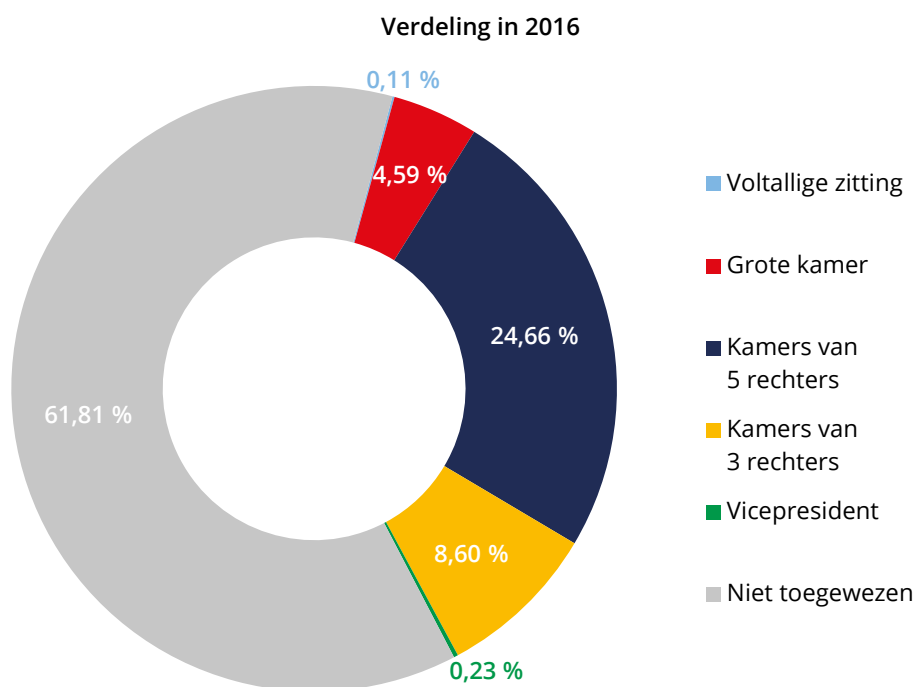
IV. OP 31 DECEMBER AANHANGIGE ZAKEN

13. AARD VAN DE PROCEDURES (2012-2016) ¹

	2012	2013	2014	2015	2016
Prejudiciële verwijzingen	537	574	526	558	575
Rechtstreekse beroepen	134	96	94	72	58
Hogere voorzieningen	205	211	164	245	231
Bijzondere procedures	9	1	2	6	5
Verzoeken om advies	1	2	1	3	3
Totaal	886	884	787	884	872

1] De cijfers (brutocijfers) hebben betrekking op het totale aantal zaken ongeacht of zij wegens verknochtheid zijn gevoegd (één zaaknummer = één zaak).

14. RECHTSPREKENDE FORMATIE (2012-2016) ¹

	2012	2013	2014	2015	2016
Voltallige zitting					1
Grote kamer	44	37	33	38	40
Kamers van 5 rechters	239	190	176	203	215
Kamers van 3 rechters	42	51	44	54	75
Vicepresident	1	1		2	2
Niet toegewezen	560	605	534	587	539
Totaal	886	884	787	884	872

1| De cijfers (brutocijfers) hebben betrekking op het totale aantal zaken ongeacht of zij wegens verknochtheid zijn gevoegd (één zaaknummer = één zaak).

V. DIVERSEN

15. VERSNELDE PROCEDURES (2012-2016) ¹

	2012		2013		2014		2015		2016	
	Toewijzing	Verwerping	Toewijzing	Verwerping	Toewijzing	Verwerping	Toewijzing	Verwerping	Toewijzing	Verwerping
Rechtstreekse beroepen	1			1						
Prejudiciële verwijzingen	1	5		16	2	10	1	14	2	13
Hogere voorzieningen		1							1	
Totaal	2	6	0	17	2	10	1	14	3	13

1| Zaken waarin in de loop van het betrokken jaar een beslissing is genomen of een beschikking is gegeven waarbij het verzoek om toepassing van de versnelde procedure is toe- dan wel afgewezen

16. DIVERSEN — PREJUDICIËLE SPOEDPROCEDURES (2012-2016) ¹

	2012		2013		2014		2015		2016	
	Toewijzing	Verwerping	Toewijzing	Verwerping	Toewijzing	Verwerping	Toewijzing	Verwerping	Toewijzing	Verwerping
Ruimte van vrijheid, veiligheid en recht	4	1	2	3	4	1	5	5	8	4
Harmonisatie van wetgevingen						1				
Totaal	4	1	2	3	4	2	5	5	8	4

1| Zaken waarin in de loop van het betrokken jaar een beslissing is genomen waarbij een verzoek om toepassing van de spoedprocedure is toe- dan wel afgewezen

17. KORT GEDINGEN (2016)¹

	Aanhangig gemaakte kort gedingen	Hogere voorzieningen tegen uitspraken in kort geding of over interventies	Uitspraak		
			Verwerping	Toewijzing	Doorhaling of afdoening zonder beslissing
Toegang tot documenten		3	1	1	
Landbouw	1	1	2		
Steunmaatregelen van de staten		1	1		
Mededinging			2	1	
Institutioneel recht		1			1
Milieu	1	1	2		
Onderzoek, technologische ontwikkeling en ruimte	1				1
TOTAAL-GENERAAL	3	7	8	2	2

1| De cijfers (netto-cijfers) hebben betrekking op het aantal zaken na de voegingen wegens verknochtheid (een aantal gevoegde zaken = één zaak).

VI. ONTWIKKELING VAN DE GERECHTELIJKE WERKZAAMHEDEN (1952-2016)

18. AANHANGIG GEMAAKTE ZAKEN EN ARRESTEN

Jaar	Aanhangig gemaakte zaken ¹							Arresten/Adviezen ²
	Prejudiciële verwijzingen	Rechtstreekse beroepen	Hogere voorzieningen	Hogere voorzieningen tegen uitspraken in kort geding of over interventies	Verzoeken om advies	Totaal	Verzoeken in kort geding	
1953		4				4		
1954		10				10		2
1955		9				9	2	4
1956		11				11	2	6
1957		19				19	2	4
1958		43				43		10
1959		46			1	47	5	13
1960		22			1	23	2	18
1961	1	24			1	26	1	11
1962	5	30				35	2	20
1963	6	99				105	7	17
1964	6	49				55	4	31
1965	7	55				62	4	52
1966	1	30				31	2	24
1967	23	14				37		24
1968	9	24				33	1	27
1969	17	60				77	2	30
1970	32	47				79		64
1971	37	59				96	1	60
1972	40	42				82	2	61
1973	61	131				192	6	80
1974	39	63				102	8	63
1975	69	61			1	131	5	78
1976	75	51			1	127	6	88
1977	84	74				158	6	100
1978	123	146			1	270	7	97
1979	106	1 218				1 324	6	138
1980	99	180				279	14	132
1981	108	214				322	17	128
1982	129	217				346	16	185
1983	98	199				297	11	151
1984	129	183				312	17	165
								>>>

1| Brutocijfers; exclusief bijzondere procedures.

2| Nettocijfers.

Jaar	Aanhangig gemaakte zaken ¹							Arresten/Adviezen ²
	Prejudiciële verwijzingen	Rechtstreekse beroepen	Hogere voorzieningen	Hogere voorzieningen tegen uitspraken in kort geding of over interventies	Verzoeken om advies	Totaal	Verzoeken in kort geding	
1985	139	294				433	23	211
1986	91	238				329	23	174
1987	144	251				395	21	208
1988	179	193				372	17	238
1989	139	244				383	19	188
1990	141	221	15	1		378	12	193
1991	186	140	13	1	2	342	9	204
1992	162	251	24	1	2	440	5	210
1993	204	265	17			486	13	203
1994	203	125	12	1	3	344	4	188
1995	251	109	46	2		408	3	172
1996	256	132	25	3		416	4	193
1997	239	169	30	5		443	1	242
1998	264	147	66	4		481	2	254
1999	255	214	68	4		541	4	235
2000	224	197	66	13	2	502	4	273
2001	237	187	72	7		503	6	244
2002	216	204	46	4		470	1	269
2003	210	277	63	5	1	556	7	308
2004	249	219	52	6	1	527	3	375
2005	221	179	66	1		467	2	362
2006	251	201	80	3		535	1	351
2007	265	221	79	8		573	3	379
2008	288	210	77	8	1	584	3	333
2009	302	143	105	2	1	553	1	376
2010	385	136	97	6		624	3	370
2011	423	81	162	13		679	3	370
2012	404	73	136	3	1	617		357
2013	450	72	161	5	2	690	1	434
2014	428	74	111		1	614	3	416
2015	436	48	206	9	3	702	2	399
2016	470	35	168	7		680	3	412
Totaal	9 616	8 984	2 063	122	26	20 811	364	11 024

1| Brutocijfers; exclusief bijzondere procedures.

2| Nettocijfers.

19. AANHANGIG GEMAAKTE PREJUDICIËLE VERWIJZINGEN (PER LIDSTAAT EN PER JAAR)

	BE	BG	CZ	DK	DE	EE	IE	EL	ES	FR	HR	IT	CY	LV	LT	LU	HU	MT	NL	AT	PL	PT	RO	SI	SK	FI	SE	UK	Andere ¹	Totaal	
1961																			1										1		
1962																				5										5	
1963																1				5										6	
1964												2							4											6	
1965					4					2									1											7	
1966																			1											1	
1967	5				11					3					1				3											23	
1968	1				4					1		1							2											9	
1969	4				11					1					1															17	
1970	4				21					2		2							3											32	
1971	1				18					6		5				1			6											37	
1972	5				20					1		4							10											40	
1973	8				37					4		5				1			6											61	
1974	5				15					6		5							7								1			39	
1975	7				26					15		14				1			4								1			69	
1976	11				28					8		12							14								1			75	
1977	16				30					14		7							9								5			84	
1978	7				46					12		11							38								5			123	
1979	13				33					18		19				1			11								8			106	
1980	14				24					14		19							17								6			99	
1981	12				41					17		11				4			17								5			108	
1982	10				36					39		18							21								4			129	
1983	9				36					15		7							19								6			98	
1984	13				38					34		10							22								9			129	
1985	13				40					45		11				6			14								8			139	
1986	13				48					19		5				1			16								8			91	
																															>>>

- 1 | Zaak C-265/00, *Campina Melkunie* (Benelux-Gerechtshof).
 Zaak C-196/09, *Miles e.a.* (Kamer van beroep van de Europese scholen).
 Zaak C-169/15, *Montis Design* (Benelux-Gerechtshof).

	BE	BG	CZ	DK	DE	EE	IE	EL	ES	FR	HR	IT	CY	LV	LT	LU	HU	MT	NL	AT	PL	PT	RO	SI	SK	FI	SE	UK	Andere ¹	Totaal
1987	15			5	32		2	17	1	36		5				3			19								9		144	
1988	30			4	34				1	38		28			2	2			26								16		179	
1989	13			2	47		1	2	2	28		10				1			18			1					14		139	
1990	17			5	34		4	2	6	21		25			4	4			9			2					12		141	
1991	19			2	54		2	3	5	29		36			2	2			17			3					14		186	
1992	16			3	62			1	5	15		22			1	1			18			1					18		162	
1993	22			7	57		1	5	7	22		24			1	1			43			3					12		204	
1994	19			4	44		2		13	36		46			1	1			13			1					24		203	
1995	14			8	51		3	10	10	43		58			2	2			19	2		5				6	20		251	
1996	30			4	66			4	6	24		70			2	2			10	6		6			3	4	21		256	
1997	19			7	46		1	2	9	10		50			3	3			24	35		2			6	7	18		239	
1998	12			7	49		3	5	55	16		39			2	2			21	16		7			2	6	24		264	
1999	13			3	49		2	3	4	17		43			4	4			23	56		7			4	5	22		255	
2000	15			3	47		2	3	5	12		50							12	31		8			5	4	26	1	224	
2001	10			5	53		1	4	4	15		40			2	2			14	57		4			3	4	21		237	
2002	18			8	59			7	3	8		37			4	4			12	31		3			7	5	14		216	
2003	18			3	43		2	4	8	9		45			4	4			28	15		1			4	4	22		210	
2004	24			4	50		1	18	8	21		48			1	2			28	12		1			4	5	22		249	
2005	21		1	4	51		2	11	10	17		18			2	3			36	15	1	2			4	11	12		221	
2006	17		3	3	77		1	14	17	24		34		1	1	4			20	12	2	3			1	5	2	10	251	
2007	22	1	2	5	59	2	2	8	14	26		43		1	1	2			19	20	7	3	1		1	5	6	16	265	
2008	24		1	6	71	2	1	9	17	12		39	1	3	3	4	6		34	25	4	1			4	7	14		288	
2009	35	8	5	3	59	2		11	11	28		29	1	4	3	10	1		24	15	10	3	1	2	1	2	5	28	1	302
2010	37	9	3	10	71		4	6	22	33		49		3	2	9	6		24	15	8	10	17	1	5	6	29		385	
2011	34	22	5	6	83	1	7	9	27	31		44		10	1	2	13		22	24	11	11	14	1	3	12	4	26	423	
2012	28	15	7	8	68	5	6	1	16	15		65		5	2	8	18	1	44	23	6	14	13		9	3	8	16	404	
2013	26	10	7	6	97	3	4	5	26	24		62	3	5	10	20			46	19	11	14	17	1	4	4	12	14	450	
2014	23	13	6	10	87		5	4	41	20	1	52	2	7	6	23			30	18	14	8	28	4	3	8	3	12	428	
2015	32	5	8	7	79	2	8	2	36	25	5	47		9	8	7	14		40	23	15	8	18	5	5	4	7	16	436	
2016	26	18	5	12	84	1	6	6	47	23	2	62		9	8	1	15	1	26	20	19	21	14	3	6	7	5	23	470	
Totaal	820	101	53	184	2 300	18	91	178	437	954	8	1 388	7	55	45	91	136	3	975	490	108	153	123	17	38	102	126	612	3	9 616

1 | Zaak C-265/00, *Campina Melkunie* (Benelux-Gerechtshof).
 Zaak C-196/09, *Miles e.a.* (Kamer van beroep van de Europese scholen).
 Zaak C-169/15, *Montis Design* (Benelux-Gerechtshof).

20. AANHANGIG GEMAAKTE PREJUDICIËLE VERWIJZINGEN (PER LIDSTAAT EN PER RECHTERLIJKE INSTANTIE)

			Totaal
België	Grondwettelijk Hof	32	
	Hof van Cassatie	94	
	Raad van State	80	
	Andere rechters	614	820
Bulgarije	Върховен касационен съд	2	
	Върховен административен съд	17	
	Andere rechters	82	101
Tsjechië	Ústavní soud		
	Nejvyšší soud	8	
	Nejvyšší správní soud	26	
	Andere rechters	19	53
Denemarken	Højesteret	36	
	Andere rechters	148	184
Duitsland	Bundesverfassungsgericht	1	
	Bundesgerichtshof	213	
	Bundesverwaltungsgericht	120	
	Bundesfinanzhof	313	
	Bundesarbeitsgericht	37	
	Bundessozialgericht	76	
	Andere rechters	1 540	2 300
Estland	Riigikohus	7	
	Andere rechters	11	18
Ierland	Supreme Court	30	
	High Court	28	
	Andere rechters	33	91
Griekenland	Άρειος Πάγος	11	
	Συμβούλιο της Επικρατείας	57	
	Andere rechters	110	178
Spanje	Tribunal Constitucional	1	
	Tribunal Supremo	71	
	Andere rechters	365	437
Frankrijk	Conseil constitutionnel	1	
	Cour de cassation	122	
	Conseil d'État	110	
	Andere rechters	721	954

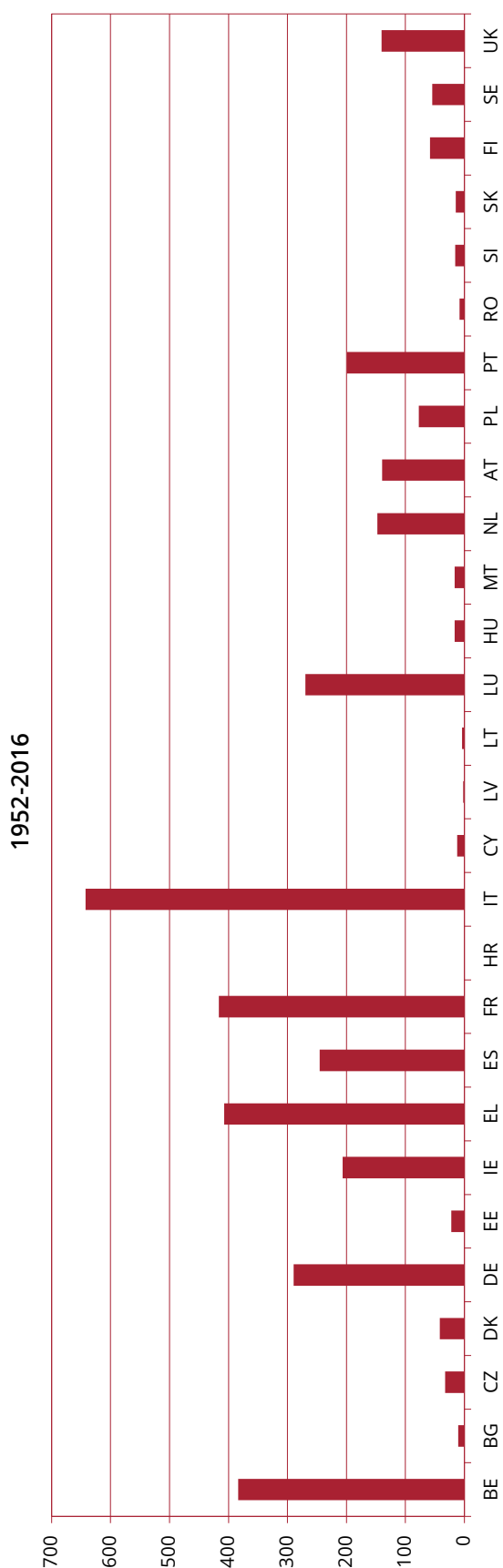
Kroatië	Ustavni sud		
	Vrhovni sud		
	Visoki upravni sud		
	Visoki prekršajni sud		
	Andere rechters	8	8
Italië	Corte Costituzionale	2	
	Corte suprema di Cassazione	141	
	Consiglio di Stato	134	
	Andere rechters	1 111	1 388
Cyprus	Ανώτατο Δικαστήριο	4	
	Andere rechters	3	7
Letland	Augstākā tiesa	21	
	Satversmes tiesa		
	Andere rechters	34	55
Litouwen	Konstitucinis Teismas	1	
	Aukščiausiasis Teismas	16	
	Vyriausiasis administracinis teismas	17	
	Andere rechters	11	45
Luxemburg	Grondwettelijk Hof	1	
	Cour de cassation	27	
	Cour administrative	28	
	Andere rechters	35	91
Hongarije	Kúria	23	
	Fővárosi Ítéltábla	6	
	Szegedi Ítéltábla	2	
	Andere rechters	105	136
Malta	Qorti Kostituzzjonali		
	Qorti ta' l- Appel		
	Andere rechters	3	3
Nederland	Hoge Raad der Nederlanden	278	
	Raad van State	109	
	Centrale Raad van Beroep	63	
	College van Beroep voor het bedrijfsleven	156	
	Tariefcommissie	35	
	Andere rechters	334	975
Oostenrijk	Verfassungsgerichtshof	5	
	Oberster Gerichtshof	115	
	Verwaltungsgerichtshof	96	
	Andere rechters	274	490

Polen	Trybunał Konstytucyjny	1	
	Sąd Najwyższy	15	
	Naczelny Sąd Administracyjny	40	
	Andere rechters	52	108
Portugal	Supremo Tribunal de Justiça	8	
	Supremo Tribunal Administrativo	59	
	Andere rechters	86	153
Roemenië	Înalta Curte de Casație și Justiție	11	
	Curtea de Apel	64	
	Andere rechters	48	123
Slovenië	Ustavno sodišče	1	
	Vrhovno sodišče	11	
	Andere rechters	5	17
Slowakije	Ústavný Súd		
	Najvyšší súd	15	
	Andere rechters	23	38
Finland	Korkein oikeus	19	
	Korkein hallinto-oikeus	50	
	Työtuomioistuin	3	
	Andere rechters	30	102
Zweden	Högsta Domstolen	21	
	Högsta förvaltningsdomstolen	8	
	Marknadsdomstolen	5	
	Arbetsdomstolen	4	
	Andere rechters	88	126
Verenigd Koninkrijk	House of Lords	40	
	Supreme Court	10	
	Court of Appeal	83	
	Andere rechters	479	612
Andere	Benelux-Gerechtshof ¹	2	
	Kamer van beroep van de Europese scholen ²	1	3
Totaal			9 616

1| Zaak C-265/00, *Campina Melkunie*.
Zaak C-169/15, *Montis Design*.

2| Zaak C-196/09, *Miles e.a.*

21. BEROEPEN WEGENS NIET-NAKOMING INGESTELD TEGEN DE LIDSTATEN

BE	BG	CZ	DK	DE	EE	IE	EL	ES	FR	HR	IT	CY	LV	LT	LU	HU	MT	NL	AT	PL	PT	RO	SI	SK	FI	SE	UK	Totaal
383	9	32	41	289	22	206	407	245	416	0	642	12	1	3	269	16	16	147	139	77	199	7	15	14	58	54	140	3 859

VII. WERKZAAMHEDEN VAN DE GRIFFIE VAN HET HOF VAN JUSTITIE

Soort interventie	2015	2016
Aantal stukken dat is ingeschreven in het register van de griffie	89 328	93 215
Percentage van de processtukken dat via e-Curia is neergelegd	69 %	75 %
Aantal pleitzittingen waarvoor is opgeroepen en die zijn gehouden	256	270
Aantal zittingen voor het nemen van conclusie waarvoor is opgeroepen en die zijn gehouden	239	319
Aantal arresten, adviezen en beschikkingen waardoor een procedure is beëindigd en die aan de partijen zijn betekend	570	645
Aantal processen-verbaal van pleitzittingen (pleidooien, conclusies en arresten)	894	1001
Aantal bekendmakingen in het PB betreffende aanhangig gemaakte zaken	639	660
Aantal bekendmakingen in het PB betreffende afgedane zaken	546	522

E | SAMENSTELLING VAN HET HOF VAN JUSTITIE

(Protocollaire rangorde op 31 december 2016)

Eerste rij, van links naar rechts:

Eerste advocaat-generaal M. Wathelet; kamerpresidenten T. von Danwitz en M. Ilešič; vicepresident van het Hof A. Tizzano; president van het Hof K. Lenaerts; kamerpresidenten R. Silva de Lapuerta, L. Bay Larsen en J.L. da Cruz Vilaça

Tweede rij, van links naar rechts:

Rechters A. Borg Barthet en A. Rosas; kamerpresidenten M. Vilaras, M. Berger, E. Juhász, A. Prechal en E. Regan; advocaat-generaal J. Kokott

Derde rij, van links naar rechts:

Rechters C. Toader en J.-C. Bonichot; advocaat-generaal P. Mengozzi; rechters E. Levits en J. Malenovský; advocaten-generaal E. Sharpston en Y. Bot; rechter A. Arabadjiev

Vierde rij, van links naar rechts:

Rechter F. Biltgen; advocaat-generaal N. Wahl; rechters C.G. Fernlund, D. Šváby, M. Safjan, E. Jarašiūnas, C. Vajda en S. Rodin

Vijfde rij, van links naar rechts:

Advocaten-generaal M. Bobek, M. Campos Sánchez-Bordona en M. Szpunar; rechters K. Jürimäe en C. Lycourgos; advocaten-generaal H. Saugmandsgaard Øe en E. Tanchev; griffier A. Calot Escobar

1. WIJZIGING IN DE SAMENSTELLING VAN HET HOF VAN JUSTITIE IN 2016

Bij besluit van 7 september 2016 hebben de vertegenwoordigers van de regeringen der lidstaten van de Europese Unie de heer Tanchev¹ benoemd tot advocaat-generaal bij het Hof van Justitie voor de periode van 16 september 2016 tot en met 6 oktober 2021.

1| Overeenkomstig het rotatiebeginsel is de heer Tanchev, die de Bulgaarse nationaliteit heeft, de opvolger van de heer Jääskinen, die de Finse nationaliteit heeft, aan wiens mandaat op 7 oktober 2015 een einde was gekomen.

2. PROTOCOLLAIRE RANGORDE

VAN 1 JANUARI 2016 TOT EN MET 6 OKTOBER 2016

K. LENAERTS, president
A. TIZZANO, vicepresident
R. SILVA DE LAPUERTA, president van de Eerste kamer
M. ILEŠIČ, president van de Tweede kamer
L. BAY LARSEN, president van de Derde kamer
T. VON DANWITZ, president van de Vierde kamer
J.L. DA CRUZ VILAÇA, president van de Vijfde kamer
M. WATHELET, eerste advocaat-generaal
A. ARABADJIEV, president van de Zesde kamer
C. TOADER, president van de Zevende kamer
D. ŠVÁBY, president van de Achtste kamer
F. BILTGEN, president van de Tiende kamer
C. LYCOURGOS, president van de Negende kamer
A. ROSAS, rechter
J. KOKOTT, advocaat-generaal
E. JUHÁSZ, rechter
A. BORG BARTHET, rechter
J. MALENOVSKÝ, rechter
E. LEVITS, rechter
E. SHARPSTON, advocaat-generaal
P. MENGOZZI, advocaat-generaal
Y. BOT, advocaat-generaal
J.-C. BONICHOT, rechter
M. SAFJAN, rechter
M. BERGER, rechter
A. PRECHAL, rechter
E. JARAŠIŪNAS, rechter
C.G. FERNLUND, rechter
C. VAJDA, rechter
N. WAHL, advocaat-generaal
S. RODIN, rechter
K. JÜRIMÄE, rechter
M. SZPUNAR, advocaat-generaal
M. CAMPOS SÁNCHEZ-BORDONA, advocaat-generaal
M. VILARAS, rechter
E. REGAN, rechter
H. SAUGMANDSGAARD ØE, advocaat-generaal
M. BOBEK, advocaat-generaal
E. TANCHEV, advocaat-generaal
A. CALOT ESCOBAR, griffier

VAN 7 OKTOBER 2016 TOT EN MET 31 DECEMBER 2016

K. LENAERTS, president
A. TIZZANO, vicepresident
R. SILVA DE LAPUERTA, president van de Eerste kamer
M. ILEŠIČ, president van de Tweede kamer
L. BAY LARSEN, president van de Derde kamer
T. VON DANWITZ, president van de Vierde kamer
J.L. DA CRUZ VILAÇA, president van de Vijfde kamer
M. WATHELET, eerste advocaat-generaal
E. JUHÁSZ, president van de Negende kamer
M. BERGER, president van de Tiende kamer
A. PRECHAL, president van de Zevende kamer
M. VILARAS, president van de Achtste kamer
E. REGAN, president van de Zesde kamer
A. ROSAS, rechter
J. KOKOTT, advocaat-generaal
A. BORG BARTHET, rechter
J. MALENOVSKÝ, rechter
E. LEVITS, rechter
E. SHARPSTON, advocaat-generaal
P. MENGOZZI, advocaat-generaal
Y. BOT, advocaat-generaal
J.-C. BONICHOT, rechter
A. ARABADJIEV, rechter
C. TOADER, rechter
M. SAFJAN, rechter
D. ŠVÁBY, rechter
E. JARAŠIŪNAS, rechter
C.G. FERNLUND, rechter
C. VAJDA, rechter
N. WAHL, advocaat-generaal
S. RODIN, rechter
F. BILTGEN, rechter
K. JÜRIMÄE, rechter
M. SZPUNAR, advocaat-generaal
C. LYCOURGOS, rechter
M. CAMPOS SÁNCHEZ-BORDONA, advocaat-generaal
H. SAUGMANDSGAARD ØE, advocaat-generaal
M. BOBEK, advocaat-generaal
E. TANCHEV, advocaat-generaal

A. CALOT ESCOBAR, griffier

3. VOORMALIGE LEDEN VAN HET HOF VAN JUSTITIE

(in volgorde van ambtsaanvaarding)

LEDEN

Massimo PILOTTI, rechter (1952-1958), president van 1952 tot 1958
Petrus SERRARENS, rechter (1952-1958)
Otto RIESE, rechter (1952-1963)
Louis DELVAUX, rechter (1952-1967)
Jacques RUEFF, rechter (1952-1959 en 1960-1962)
Charles Léon HAMMES, rechter (1952-1967), president van 1964 tot 1967
Adrianus VAN KLEFFENS, rechter (1952-1958)
Maurice LAGRANGE, advocaat-generaal (1952-1964)
Karl ROEMER, advocaat-generaal (1953-1973)
Rino ROSSI, rechter (1958-1964)
Nicola CATALANO, rechter (1958-1962)
Andreas Matthias DONNER, rechter (1958-1979), president van 1958 tot 1964
Alberto TRABUCCHI, rechter (1962-1972), vervolgens advocaat-generaal (1973-1976)
Robert LECOURT, rechter (1962-1976), president van 1967 tot 1976
Walter STRAUSS, rechter (1963-1970)
Riccardo MONACO, rechter (1964-1976)
Joseph GAND, advocaat-generaal (1964-1970)
Josse J. MERTENS DE WILMARS, rechter (1967-1984), president van 1980 tot 1984
Pierre PESCATORE, rechter (1967-1985)
Hans KUTSCHER, rechter (1970-1980), president van 1976 tot 1980
Alain Louis DUTHEILLET DE LAMOTHE, advocaat-generaal (1970-1972)
Henri MAYRAS, advocaat-generaal (1972-1981)
Cearbhall O'DALAIGH, rechter (1973-1974)
Max SØRENSEN, rechter (1973-1979)
Jean-Pierre WARNER, advocaat-generaal (1973-1981)
Alexander J. MACKENZIE STUART, rechter (1973-1988), president van 1984 tot 1988
Gerhard REISCHL, advocaat-generaal (1973-1981)
Aindrias O'KEEFFE, rechter (1974-1985)
Francesco CAPOTORTI, rechter (1976), vervolgens advocaat-generaal (1976-1982)
Giacinto BOSCO, rechter (1976-1988)
Adolphe TOUFFAIT, rechter (1976-1982)
Thijmen KOOPMANS, rechter (1979-1990)
Ole DUE, rechter (1979-1994), president van 1988 tot 1994
Ulrich EVERLING, rechter (1980-1988)
Alexandros CHLOROS, rechter (1981-1982)
Sir Gordon SLYNN, advocaat-generaal (1981-1988), vervolgens rechter (1988-1992)
Pieter VERLOREN VAN THEMAAT, advocaat-generaal (1981-1986)
Simone ROZÈS, advocaat-generaal (1981-1984)
Fernand GRÉVISSE, rechter (1981-1982 en 1988-1994)
Kai BAHLMANN, rechter (1982-1988)
G. Federico MANCINI, advocaat-generaal (1982-1988), vervolgens rechter (1988-1999)
Yves GALMOT, rechter (1982-1988)
Constantinos KAKOURIS, rechter (1983-1997)

Carl Otto LENZ, advocaat-generaal (1984-1997)
Marco DARMON, advocaat-generaal (1984-1994)
René JOLIET, rechter (1984-1995)
Thomas Francis O'HIGGINS, rechter (1985-1991)
Fernand SCHOCKWEILER, rechter (1985-1996)
Jean MISCHO, advocaat-generaal (1986-1991 en 1997-2003)
José Carlos DE CARVALHO MOITINHO DE ALMEIDA, rechter (1986-2000)
José Luís DA CRUZ VILAÇA, advocaat-generaal (1986-1988)
Gil Carlos RODRÍGUEZ IGLÉSIAS, rechter (1986-2003), president van 1994 tot 2003
Manuel DIEZ DE VELASCO, rechter (1988-1994)
Manfred ZULEEG, rechter (1988-1994)
Walter VAN GERVEN, advocaat-generaal (1988-1994)
Francis Geoffrey JACOBS, advocaat-generaal (1988-2006)
Giuseppe TESAURO, advocaat-generaal (1988-1998)
Paul Joan George KAPTEYN, rechter (1990-2000)
Claus Christian GULMANN, advocaat-generaal (1991-1994), vervolgens rechter (1994-2006)
John L. MURRAY, rechter (1991-1999)
David Alexander Ogilvy EDWARD, rechter (1992-2004)
Antonio Mario LA PERGOLA, rechter (1994 en 1999-2006), advocaat-generaal (1995-1999)
Georges COSMAS, advocaat-generaal (1994-2000)
Jean-Pierre PUISSOCHET, rechter (1994-2006)
Philippe LÉGER, advocaat-generaal (1994-2006)
Günter HIRSCH, rechter (1994-2000)
Michael Bendik ELMER, advocaat-generaal (1994-1997)
Peter JANN, rechter (1995-2009)
Hans RAGNEMALM, rechter (1995-2000)
Leif SEVÓN, rechter (1995-2002)
Nial FENNELLY, advocaat-generaal (1995-2000)
Melchior WATHELET, rechter (1995-2003)
Dámaso RUIZ-JARABO COLOMER, advocaat-generaal (1995-2009)
Romain SCHINTGEN, rechter (1996-2008)
Krateros IOANNOU, rechter (1997-1999)
Siegbert ALBER, advocaat-generaal (1997-2003)
Antonio SAGGIO, advocaat-generaal (1998-2000)
Vassilios SKOURIS, rechter (1999-2015), president van 2003 tot 2015 Fidelma O'KELLY MACKEN, rechter (1999-2004)
Ninon COLNERIC, rechter (2000-2006)
Stig VON BAHR, rechter (2000-2006)
José Narciso DA CUNHA RODRIGUES, rechter (2000-2012)
Christiaan Willem Anton TIMMERMANS, rechter (2000-2010)
Leendert A. GEELHOED, advocaat-generaal (2000-2006)
Christine STIX-HACKL, advocaat-generaal (2000-2006)
Luís Miguel POIARES PESSOA MADURO, advocaat-generaal (2003-2009)
Konrad Hermann Theodor SCHIEMANN, rechter (2004-2012)
Jerzy MAKARCZYK, rechter (2004-2009)
Pranas KÜRIS, rechter (2004-2010)
Georges ARESTIS, rechter (2004-2014)
Ján KLUČKA, rechter (2004-2009)
Uno LÖHMUS, rechter (2004-2013)

Aindrias Ó CAOIMH, rechter (2004-2015)
Pernilla LINDH, rechter (2006-2011)
Ján MAZÁK, advocaat-generaal (2006-2012)
Verica TRSTENJAK, advocaat-generaal (2006-2012)
Jean-Jacques KASEL, rechter (2008-2013)
Niilo JÄÄSKINEN, advocaat-generaal (2009-2015)
Pedro CRUZ VILLALÓN, advocaat-generaal (2009-2015)

PRESIDENTEN

Massimo PILOTTI (1952-1958)
Andreas Matthias DONNER (1958-1964)
Charles Léon HAMMES (1964-1967)
Robert LECOURT (1967-1976)
Hans KUTSCHER (1976-1980)
Josse J. MERTENS DE WILMARS (1980-1984)
Alexander John MACKENZIE STUART (1984-1988)
Ole DUE (1988-1994)
Gil Carlos RODRÍGUEZ IGLÉSÍAS (1994-2003)
Vassilios SKOURIS (2003-2015)

GRIFFIERS

Albert VAN HOUTTE (1953-1982)
Paul HEIM (1982-1988)
Jean-Guy GIRAUD (1988-1994)
Roger GRASS (1994-2010)

HOOFDSTUK II

HET GERECHT

A | WERKZAAMHEDEN VAN HET GERECHT IN 2016

Door president **Marc JAEGER**

Voor het Gerecht was 2016 een jaar waarin vele en ingrijpende wijzigingen hebben plaatsgevonden. Naast de driejaarlijkse gedeeltelijke vervanging van de leden van deze rechterlijke instantie werd immers ook de hervorming van de gerechtelijke structuur van het Gerecht doorgevoerd door de eerste twee stappen van verhoging van het aantal rechters in het Gerecht¹, de ontbinding van het Gerecht voor ambtenarenzaken en de overdracht aan het Gerecht van de bevoegdheid om in eerste aanleg uitspraak te doen in geschillen tussen de Europese Unie en haar personeelsleden². Het diepgaande overleg binnen deze rechterlijke instantie, in nauwe samenwerking met de griffie van het Gerecht en de diensten van de instelling, had als fundamenteel doel de organisatie ervan aan te passen aan de noden van een grotere rechterlijke instantie, zonder evenwel afbreuk te doen aan de verworven efficiëntie en kwaliteit die voortvloeien uit de interne hervormingen van de laatste tien jaar. Gesterkt door deze nieuwe middelen heeft het Gerecht een nieuwe grondslag gelegd voor de gelijktijdige verwezenlijking van zijn ambities in het kader van de verhoging van het aantal rechters: snelheid, alsmede kwaliteit, coherentie en gezag van zijn rechtspraak.

1. ORGANISATIE

Wat om de beginnen zijn samenstelling betreft, heeft het Gerecht 22 nieuwe leden verwelkomd (dit is precies de helft van het aantal huidige rechters). Dit vereiste een hele reeks maatregelen teneinde een harmonieuze en snelle integratie van de nieuwe kabinetten te verzekeren (aanwervingen, materiële installatie, samenstelling van de nieuwe portefeuilles van zaken, opleiding van het personeel, actualisering van de informaticasystemen, enz.).

16 van deze rechters werden benoemd in het kader van de eerste twee stappen van de hervorming van het Gerecht, volgens een gefaseerd tijdschema wegens de regels die gelden voor het besluitvormingsproces inzake de benoeming van de rechters. Aldus hebben de volgende rechters hun ambt aanvaard:

- op 13 april 2016: C. Iliopoulos, L. Calvo-Sotelo Ibáñez-Martín, D. Spielmann, V. Valančius, Z. Csehi, N. Póltorak en A. Marcoulli, overeenkomstig de eerste stap van de hervorming;
- op 8 juni 2016: P. G. Xuereb, F. Schalin en I. Reine, overeenkomstig de eerste stap van de hervorming;
- op 19 september 2016:
 - J. Passer, overeenkomstig de eerste stap van de hervorming;

1] Verordening (EU, Euratom) 2015/2422 van het Europees Parlement en de Raad van 16 december 2015 tot wijziging van Protocol nr. 3 betreffende het statuut van het Hof van Justitie van de Europese Unie (PB 2015, L 341, blz. 14). Volgens deze verordening diende de verhoging van het aantal rechters in het Gerecht in drie stappen te gebeuren. De eerste stap voorzag in de benoeming van 12 extra rechters vanaf 25 december 2015. In het kader van de tweede stap dienden 7 extra rechters te worden benoemd vanaf 1 september 2016, in het kader van de ontbinding van het Gerecht voor ambtenarenzaken. Ten slotte voorziet de derde stap in de benoeming van de laatste 9 extra rechters vanaf 1 september 2019, waardoor het aantal rechters uiteindelijk op 56 wordt gebracht.

2] Verordening (EU, Euratom) 2016/1192 van het Europees Parlement en de Raad van 6 juli 2016 betreffende de overdracht aan het Gerecht van de bevoegdheid om in eerste aanleg uitspraak te doen in geschillen tussen de Europese Unie en haar personeelsleden (PB 2016, L 200, blz. 137). Gelet op de specifieke aard van de geschillen op het gebied van het ambtenarenrecht van de Unie was het tevens noodzakelijk om het Reglement voor de procesvoering van het Gerecht te wijzigen (PB 2016, L 217, blz. 73).

- E. Perillo, R. Barents, J. Svenningsen, M. J. Costeira en A. Kornezov, overeenkomstig de tweede stap van de hervorming.

In het kader van de driejaarlijkse vervanging heeft het Gerecht nog 6 andere rechters verwelkomd: R. da Silva Passos, P. Nihoul, B. Berke, U. Öberg, O. Spineanu-Matei en K. Kowalik-Bańczyk, respectievelijk ter vervanging van M. E. Martins Ribeiro, F. Dehousse, O. Czúcz, C. Wetter, A. Popescu en I. Wiszniewska-Białecka.

Het Gerecht bestaat derhalve thans uit 44 rechters³ en het zal nog 3 te benoemen rechters verwelkomen (één rechter overeenkomstig de eerste stap en de twee andere overeenkomstig de tweede stap) teneinde het aantal van 47 rechters te bereiken dat is vastgesteld in artikel 48 van het Statuut van het Hof van Justitie van de Europese Unie voor de periode 2016-2019. In 2019 zal ten slotte de derde en laatste stap van de hervorming worden verwezenlijkt met de benoeming van 9 extra rechters.

Wat vervolgens zijn structuur betreft, heeft het Gerecht het beginsel gewijzigd dat voor zijn interne organisatie gold van september 2007 tot september 2016. Aldus bestaat het Gerecht thans uit negen kamers van vijf rechters, die zitting kunnen houden hetzij met drie rechters in twee subformaties voorgezeten door de kamerpresident, hetzij met vijf rechters.⁴

Wat ten slotte zijn werking betreft, heeft het Gerecht de voorwaarden geschapen voor de waarborging van een evenwicht tussen efficiëntie en coördinatie. De gewone rechtsprekende formatie blijft weliswaar een kamer van drie rechters, maar met de nieuwe structuur wordt beoogd de verwijzing van zaken naar een formatie van vijf rechters alsmede de vervanging van in dezelfde kamer verhinderde rechters te vergemakkelijken, alsmede de vicepresident en de kamerpresidenten een grotere rol toe te vertrouwen wat de coördinatie en de coherentie van de rechtspraak betreft.

Verder diende het Gerecht bij de driejaarlijkse vervanging zijn president, zijn vicepresident en zijn kamerpresidenten te kiezen voor de periode van september 2016 tot en met augustus 2019. Zo werden enerzijds M. Jaeger en M. van der Woude verkozen tot respectievelijk president en vicepresident van het Gerecht, en anderzijds I. Pelikánová, M. Prek, S. Frimodt Nielsen, H. Kanninen, D. Gratsias, G. Berardis, V. Tomljenović, A. M. Collins en S. Gervasoni verkozen tot kamerpresidenten.

2. GERECHTELIJKE STATISTIEKEN

Bij de analyse van de gerechtelijke statistieken van 2016 komt vooral als dubbel fenomeen naar voren dat het aantal aanhangig gemaakte zaken en het aantal aanhangige zaken is toegenomen en dat de procesduur aanzienlijk korter is.

Het aantal aanhangig gemaakte zaken is met 17 % gestegen, van 831 zaken in 2015 naar 974 in 2016, voor een groot deel als gevolg van de overdracht van de bevoegdheid om in eerste aanleg uitspraak te doen in geschillen op het gebied van het ambtenarenrecht van de Unie (wat alleen al 163 zaken vertegenwoordigt)⁵. Het aantal aanhangige zaken is in vergelijkbare verhoudingen gestegen: van 1 267 zaken in 2015 naar 1 486 zaken in 2016. De productiviteit van de rechterlijke instantie ligt in de lijn van de prestaties die sinds 2013

3| Op 31 december 2016.

4| In afwachting van de komst van de drie laatste te benoemen rechters, bestaan drie van de negen kamers tijdelijk uit vier rechters, die zitting kunnen houden hetzij met drie rechters in drie subformaties, hetzij met vijf rechters, waarbij één rechter afkomstig is van een andere kamer om de rechtsprekende formatie te vervolledigen.

5| Het Gerecht voor ambtenarenzaken bleef zijn werkzaamheden verrichten tot 31 augustus 2016. Voor een overzicht van die werkzaamheden, zie hoofdstuk III „Het Gerecht voor ambtenarenzaken”.

worden gehaald, met een aantal afgedane zaken dat één van de beste drie is sinds de oprichting ervan (755 afgedane zaken). De terugloop die ten opzichte van de jaren 2015 en 2014 te zien is, is te wijten aan het gecombineerde effect van het inhalen van de achterstand (met name in 2015), de driejaarlijkse gedeeltelijke vervanging en de interne reorganisatie binnen de rechterlijke instantie die nodig was als gevolg van de komst van de nieuwe rechters, die gedurende de eerste maanden van hun ambtstermijn nog niet merkbaar en aanzienlijk tot de productiviteit van de rechterlijke instantie kunnen bijdragen.

Tegelijkertijd is de tendens bij de procesduur, de belangrijkste graadmeter voor het prestatievermogen, opnieuw positief. De dynamiek van het terugbrengen van de procesduur die sinds 2013 te merken is, is wederom bevestigd, met een gemiddelde duur van 18,7 maanden (zaken die bij arrest of beschikking zijn afgedaan, zonder onderscheid naar materie), dus 1,9 maanden minder dan in 2015 en 8,2 maanden minder dan in 2013.

Als gevolg van met name de reorganisatie van het Gerecht en de nieuwe mogelijkheden die zich aanbieden met de doorvoering van zijn hervorming, zijn 29 zaken naar een formatie van vijf rechters verwezen in 2016, terwijl het jaarlijkse gemiddelde van dergelijke verwijzingen tussen 2010 en 2015 minder dan 9 zaken per jaar was.

Tot slot was voor de ontwikkeling van de rechtszaken markant dat het aantal intellectuele-eigendomszaken is toegenomen (+ 11 %), dat de bevoegdheid om in eerste aanleg uitspraak te doen in ambtenarenzaken van de Unie is overgedragen (op 1 september 2016 zijn 123 beroepen van het Gerecht voor ambtenarenzaken aan het Gerecht overgedragen en tot en met 31 december 2016 zijn er 40 nieuwe beroepen ingesteld, dus een totaal van 163 zaken, zijnde bijna 17 % van de aanhangig gemaakte zaken), dat het aantal zaken over beperkende maatregelen relatief gezien is afgenomen (28 in 2016 aanhangig gemaakte zaken), dat het aantal staatssteunzaken hoog is gebleven (76 zaken) – met name wat de fiscale maatregelen van de lidstaten betreft – en dat er een nieuwe bron van rechtszaken is in de vorm van de toepassing van de regels inzake prudentieel toezicht op kredietinstellingen.

De navolgende uiteenzetting van de vicepresident van het Gerecht is gewijd aan de belangrijkste ontwikkelingen in de rechtspraak in 2016. Daaruit blijken de zeer grote diversiteit – en vaak complexiteit – van de vragen die ter beoordeling aan deze rechterlijke instantie worden voorgelegd, alsmede de haar toebedeelde kerntaak: het recht op een doeltreffende voorziening in rechte en bijgevolg de rechtsstaatgedachte van de Unie waarborgen.

B | RECHTSPRAAK VAN HET GERECHT IN 2016

I. GERECHTELIJKE PROCEDURE

ONTVANKELIJKHEID VAN BEROEPEN KRACHTENS ARTIKEL 263 VWEU

De rechtspraak in 2016 bood het Gerecht onder meer de gelegenheid om zich uit te spreken over de inachtneming van de vormvereisten en de beroepstermijnen, alsmede over de begrippen handeling waartegen beroep kan worden ingesteld, procesbevoegdheid en regelgevingshandeling die geen uitvoeringsmaatregelen met zich meebrengt.

1. BEGRIP HANDELING WAARTEGEN BEROEP KAN WORDEN INGESTELD

In het arrest van 15 september 2016, *Italië/Commissie* (T-353/14 en T-17/15, hogere voorziening ingesteld¹, [EU:T:2016:495](#)), kon het Gerecht preciseringen geven over het begrip handeling waartegen beroep kan worden ingesteld in de zin van artikel 263 VWEU. In de gevoegde zaken die hebben geleid tot dit arrest, ging het om twee verzoeken tot nietigverklaring van twee door het Europees Bureau voor personeelsselectie (EPSO) bekendgemaakte aankondigingen van algemeen vergelijkend onderzoek.² De Europese Commissie voerde een niet-ontvankelijkheidsmiddel aan, op grond dat de bestreden aankondigingen in wezen hetzij bevestigende handelingen vormden hetzij handelingen louter ter uitvoering van de algemene bepalingen betreffende algemeen vergelijkende onderzoeken³ en de algemene richtsnoeren van het college van administratiehoofden voor het gebruik van talen bij vergelijkende onderzoeken van EPSO (als bijlage 2 opgenomen bij de algemene bepalingen).

In de eerste plaats wijst het Gerecht erop dat het voor de beantwoording van het betoog van de Commissie noodzakelijk is om de aard en de juridische strekking van de algemene bepalingen en de algemene richtsnoeren te onderzoeken. Enkel indien deze teksten beogen bindende regels vast te leggen en derhalve handelingen vormen die bindende rechtsgevolgen teweeg kunnen brengen, kunnen de litigieuze aankondigingen bevestigende handelingen of handelingen louter ter uitvoering vormen. Uit de bewoordingen van die teksten blijkt immers dat EPSO met de bekendmaking ervan niet definitief de taalregeling heeft vastgesteld van alle vergelijkende onderzoeken die het moet organiseren. Verder en in elk geval bevatten deze teksten weliswaar een reeks vaststellingen die de keuze van de tweede taal van door EPSO georganiseerde vergelijkende onderzoeken en de taal voor de communicatie tussen EPSO en de kandidaten beperkten, maar kunnen die vaststellingen in geen geval aldus worden uitgelegd dat zij een taalregeling invoeren voor alle door EPSO georganiseerde vergelijkende onderzoeken, aangezien geen enkele bepaling EPSO of het college van administratiehoofden de bevoegdheid heeft verleend om een dergelijke algemeen toepasselijke regeling vast te stellen dan wel om principiële regels vast te stellen waaraan een aankondiging van vergelijkend onderzoek slechts bij uitzondering niet hoeft te voldoen. Dit verhindert EPSO niet om, teneinde de gelijke behandeling

1| Zaak C-621/16 P, *Commissie/Italië*.

2| Aankondiging van algemeen vergelijkend onderzoek – EPSO/AD/276/14 – Administrateurs (AD 5) (PB 2014, C 74 A, blz. 4) en aankondiging van algemeen vergelijkend onderzoek – EPSO/AD/294/14 – Administrateurs (AD 6) op het gebied van gegevensbescherming (PB 2014, C 391 A, blz. 1).

3| Algemene bepalingen betreffende algemeen vergelijkende onderzoeken (PB 2014, C 60 A, blz. 1).

en de rechtszekerheid te waarborgen, handelingen vast te stellen en bekend te maken zoals de algemene bepalingen en de algemene richtsnoeren teneinde aan te kondigen hoe het in bepaalde situaties gebruik wil maken van de beoordelingsbevoegdheid die deze bepalingen hem verlenen, voor zover deze teksten niet afwijken van de algemene regels die voor zijn bevoegdheden gelden en op voorwaarde dat EPSO met de vaststelling van die regels niet afziet van de uitoefening van de bevoegdheid die hem is toegekend bij de beoordeling van de behoeften van de instellingen en de organen van de Unie, daaronder begrepen hun taalkundige behoeften, bij de organisatie van de verschillende vergelijkende onderzoeken. Hieruit volgt dat de algemene bepalingen en de algemene richtsnoeren aldus moeten worden uitgelegd dat zij hoogstens mededelingen vormen waarin de criteria worden aangekondigd aan de hand waarvan EPSO de taalregeling zal kiezen van de vergelijkende onderzoeken die het moet organiseren.

In de tweede plaats merkt het Gerecht op dat elke aankondiging van een vergelijkend onderzoek wordt vastgesteld teneinde regels te geven voor het verloop van één of meerdere specifieke vergelijkende onderzoeken, waarvan die aankondiging dus het normatieve kader vaststelt op basis van het door het tot aanstelling bevoegde gezag vastgestelde doel. Dit normatieve kader, dat eventueel is vastgesteld overeenkomstig de algemene regels die van toepassing zijn op de organisatie van vergelijkende onderzoeken, regelt dus de procedure van het betrokken vergelijkend onderzoek vanaf het moment van bekendmaking van die aankondiging tot de bekendmaking van de reservelijst met de namen van de voor dat vergelijkend onderzoek geslaagde kandidaten. Aldus moet worden vastgesteld dat een aankondiging van een vergelijkend onderzoek zoals de bestreden aankondigingen, die rekening houdend met de specifieke behoeften van de betrokken instellingen of organen van de Unie het normatieve kader van een specifiek vergelijkend onderzoek vastlegt, daaronder begrepen de taalregeling ervan, en aldus autonome rechtsgevolgen in het leven roept, in beginsel niet kan worden aangemerkt als een bevestigende handeling of als een handeling die louter uitvoering geeft aan eerdere handelingen. Bijgevolg vormen de bestreden aankondigingen handelingen die bindende rechtsgevolgen hebben voor de taalregeling van de betrokken vergelijkende onderzoeken, zodat zij voor beroep vatbare handelingen vormen, zonder dat aan deze vaststelling kan worden afgedaan door het feit dat EPSO bij de vaststelling ervan rekening heeft gehouden met de criteria zoals uiteengezet in de algemene bepalingen en de algemene richtsnoeren, waarnaar de bestreden aankondigingen uitdrukkelijk verwijzen.

2. PROCESBEVOEGDHEID

RECHTSTREEKSE GERAAKTHEID

In de beschikking van 28 september 2016, *PAN Europe e.a./Commissie* (T-600/15, [EU:T:2016:601](#)), heeft het Gerecht het criterium van rechtstreekse geraaktheid verduidelijkt teneinde te beoordelen of verzoeksters, een vereniging van bijhouders en milieubeschermingsorganisaties, nietigverklaring konden vorderen van uitvoeringsverordening (EU) 2015/1295⁴, voor zover deze met name de goedkeuring betrof, onder bepaalde voorwaarden, van de werkzame stof sulfoxaflor als bestanddeel van gewasbeschermingsmiddelen op grond van verordening (EG) nr. 1107/2009⁵ en de opname van deze stof in de bijlage bij uitvoeringsverordening (EU) nr. 540/2011⁶.

4] Uitvoeringsverordening (EU) 2015/1295 van de Commissie van 27 juli 2015 tot goedkeuring van de werkzame stof sulfoxaflor overeenkomstig verordening (EG) nr. 1107/2009 van het Europees Parlement en de Raad betreffende het op de markt brengen van gewasbeschermingsmiddelen, en tot wijziging van de bijlage bij uitvoeringsverordening (EU) nr. 540/2011 van de Commissie (PB 2015, L 199, blz. 8).

5] Verordening (EG) nr. 1107/2009 van het Europees Parlement en de Raad van 21 oktober 2009 betreffende het op de markt brengen van gewasbeschermingsmiddelen en tot intrekking van de richtlijnen 79/117/EEG en 91/414/EEG van de Raad (PB 2009, L 309, blz. 1).

6] Uitvoeringsverordening (EU) nr. 540/2011 van de Commissie van 25 mei 2011 tot uitvoering van verordening (EG) nr. 1107/2009 van het Europees Parlement en de Raad wat de lijst van goedgekeurde werkzame stoffen betreft (PB 2011, L 153, blz. 1).

In dit verband wijst het Gerecht eerst erop dat de goedkeuring van sulfoxaflor en de opname ervan op de lijst van goedgekeurde werkzame stoffen, zoals deze voortvloeien uit de bestreden handeling, tot rechtsgevolg hebben dat de lidstaten de mogelijkheid krijgen om, met inachtneming van een reeks extra voorwaarden, het op de markt brengen van gewasbeschermingsmiddelen met sulfoxaflor toe te laten indien een verzoek in die zin wordt ingediend. De bestreden handeling heeft dus rechtstreeks gevolgen voor de rechtspositie van de lidstaten en van de mogelijke aanvragers van een toelating voor het op de markt brengen van gewasbeschermingsmiddelen met sulfoxaflor. Volgens het Gerecht houdt de goedkeuring van de werkzame stof sulfoxaflor door de bestreden handeling geen bedreiging in voor de productieactiviteit van de leden van de verzoekende vereniging en brengt zij bijgevolg geen rechtsgevolgen teweeg voor hun eigendomsrecht en hun recht om handel te drijven. Allereerst, ook al zou het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen met sulfoxaflor de handelsactiviteiten van de leden van de verzoekende vereniging daadwerkelijk kunnen bedreigen, zouden deze economische gevolgen immers niet hun rechtspositie maar alleen hun feitelijke situatie betreffen. Voorts wordt bij deze vermeende bedreiging ook nog verondersteld dat een lidstaat toelating voor een gewasbeschermingsmiddel met sulfoxaflor heeft verleend. Bijgevolg kunnen de leden van de verzoekende vereniging, zelfs indien wordt aangenomen dat zij juridisch worden geraakt, in geen geval door de bestreden handeling rechtstreeks worden geraakt in hun eigendomsrecht en handelsactiviteiten.

Verder preciseert het Gerecht dat de artikelen 37 en 47 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie de uitlegging van artikel 263, vierde alinea, VWEU en met name het criterium van de rechtstreekse geraaktheid, niet opnieuw ter discussie stellen. Artikel 37 van het Handvest van de grondrechten bevat immers enkel een beginsel dat voorziet in een algemene verplichting voor de Unie inzake de in het kader van haar beleid na te streven doelstellingen, en niet in een recht om in milieuzaken beroep in te stellen bij de Unierechter. Artikel 47 van het Handvest van de grondrechten heeft niet tot doel het systeem van rechterlijke toetsing van de Verdragen, met name de ontvankelijkheidsregels voor rechtstreekse beroepen bij de Unierechter, te wijzigen. Ten slotte herinnert het Gerecht eraan dat de door de Unie gesloten internationale overeenkomsten, waaronder het Verdrag van Aarhus⁷, geen voorrang hebben op het primaire Unierecht, zodat niet kan worden toegestaan dat van artikel 263, vierde alinea, VWEU wordt afgeweken op basis van dat verdrag. Aangezien artikel 9, lid 3, van het Verdrag van Aarhus geen enkele onvoorwaardelijke en voldoende nauwkeurig omschreven verplichting bevat die de rechtspositie van particulieren rechtstreeks kan regelen, kunnen justitiabelen zich voorts voor de Unierechter niet rechtstreeks beroepen op deze bepaling. Tevens wijst het Gerecht erop dat het Verdrag van Aarhus zelf door de formulering „leden van het publiek, wanneer zij voldoen aan de eventuele in [het] nationale recht neergelegde criteria” de rechten die artikel 9, lid 3, ervan aan leden van het publiek zou moeten geven, afhankelijk stelt van de voorwaarde dat zij voldoen aan de ontvankelijkheidsvereisten die voortvloeien uit artikel 263, vierde alinea, VWEU. Bijgevolg is niet aangetoond dat artikel 263, vierde alinea, VWEU, zoals uitgelegd door de Unierechter, onverenigbaar is met artikel 9, lid 3, van het Verdrag van Aarhus.

a. INDIVIDUELE GERAAKTHEID

Het arrest van 13 december 2016, *IPSO/ECB* (T-713/14, [EU:T:2016:727](#)), bood het Gerecht de gelegenheid om zich uit te spreken over de procesbevoegdheid van een vakbondsorganisatie in het kader van een beroep dat met name strekte tot nietigverklaring van een handeling van de directie van de Europese Centrale Bank (ECB) waarbij de maximale duur tijdens welke de ECB beroep kon doen op eenzelfde tijdelijke werknemer die met

7] Verdrag betreffende toegang tot informatie, inspraak bij besluitvorming en toegang tot de rechter inzake milieuaangelegenheden, ondertekend te Aarhus op 25 juni 1998 en goedgekeurd in naam van de Europese Gemeenschap bij besluit 2005/370/EG van de Raad van 17 februari 2005 (PB 2005, L 124, blz. 1).

secretariaatswerk en administratieve taken is belast, werd beperkt tot twee jaar. Dit beroep werd ingesteld door de International and European Public Services Organisation (IPSO).

Het Gerecht brengt in herinnering dat de door een vakbondsorganisatie ingestelde beroepen ontvankelijk zijn in drie situaties, namelijk wanneer zij de belangen vertegenwoordigt van personen die zelf bevoegd zouden zijn beroep in te stellen, wanneer zij wordt geïndividualiseerd wegens een aantasting van haar eigen belangen als vereniging, met name doordat haar positie als onderhandelingspartner is aangetast door de handeling waarvan nietigverklaring wordt gevorderd, of wanneer een wettelijke bepaling haar uitdrukkelijk een aantal procedurele bevoegdheden toekent. In casu voerde verzoekster procesbevoegdheid aan, met name gelet op haar eigen belangen als sociale partner en onderhandelaar die heeft deelgenomen aan de discussies betreffende de situatie van tijdelijke ambtenaren bij de ECB.

Het Gerecht beklemtoont dat de loutere hoedanigheid van onderhandelaar niet volstaat om een vakbondsorganisatie op soortgelijke wijze als de adreessaat van een bestreden handeling te individualiseren. Het beroep van een dergelijke organisatie kan niettemin ontvankelijk zijn wanneer haar positie als onderhandelingspartner door de bestreden handeling is aangetast in bijzondere situaties, waarin zij een duidelijk omschreven en nauw met het voorwerp zelf van de bestreden handeling verbonden functie van onderhandelaar bekleedde. In casu is het Gerecht van oordeel dat haar positie als sociale gesprekspartner van de ECB in het kader van de in geding zijnde discussies volstaat om aan te tonen dat zij individueel wordt geraakt door de bestreden handeling in de zin van artikel 263 VWEU. Deze hoedanigheid individualiseert haar immers ten opzichte van elke andere vakbondsorganisatie die personen vertegenwoordigt die in dienst zijn van of werkzaam zijn voor de ECB, aangezien van de verschillende vakbonden die eventueel de belangen van deze personen verdedigen, zij als enige met de ECB in discussie is getreden over kwesties waarop de bestreden handeling juist betrekking had.

3. BEGRIP REGELGEVINGSHANDELING DIE GEEN UITVOERINGSMAATREGELEN MET ZICH MEEBRENGT

In 2016 heeft het Gerecht meerdere gelegenheden gehad om het begrip regelgevingshandeling die geen uitvoeringsmaatregel met zich meebrengt in de zin van het derde geval als bedoeld in artikel 263, vierde alinea, VWEU, nog eens te verduidelijken. In de eerste plaats was in het kader van de zaken die hebben geleid tot de arresten van 14 januari 2016, *Tilly-Sabco/Commissie* (T-397/13, hogere voorziening ingesteld⁸, [EU:T:2016:8](#)) en *Doux/Commissie* (T-434/13, niet gepubliceerd, [EU:T:2016:7](#)), bij het Gerecht beroep ingesteld door twee ondernemingen die met name actief zijn in de uitvoer van gehele bevroren kippen naar landen in het Midden-Oosten. Deze beroepen strekten tot nietigverklaring van uitvoeringsverordening (EU) nr. 689/2013⁹, waarbij de Commissie het bedrag van de uitvoerrestituties in de sector vlees van pluimvee voor drie categorieën gehele bevroren kippen op 0 EUR had vastgesteld.

Verzoeksters voerden aan dat hun beroepen ontvankelijk waren krachtens artikel 263, vierde alinea, VWEU, op grond dat de bestreden uitvoeringsverordening een regelgevingshandeling is die geen uitvoeringsmaatregelen met zich meebrengt. Dienaangaande wijst het Gerecht om te beginnen erop dat weliswaar uit de rechtspraak blijkt dat het begrip regelgevingshandeling die geen uitvoeringsmaatregelen met zich meebrengt moet worden uitgelegd in het licht van het doel van die bepaling, dat erin bestaat een effectieve rechterlijke bescherming te waarborgen, maar dat dit niet betekent dat dit begrip uitsluitend in

8| Zaak C-183/16 P, *Tilly-Sabco/Commissie*.

9| Uitvoeringsverordening (EU) nr. 689/2013 van de Commissie van 18 juli 2013 tot vaststelling van de uitvoerrestituties in de sector vlees van pluimvee (PB 2013, L 196, blz. 13).

het licht van dat doel moet worden uitgelegd. Gelet op de bewoordingen van het derde geval als bedoeld in artikel 263, vierde alinea, VWEU kunnen uitsluitend maatregelen die de organen of instanties van de Unie en de nationale autoriteiten bij een normale gang van zaken vaststellen, uitvoeringsmaatregelen in de zin van die bepaling vormen. Indien de organen en instanties van de Unie of de nationale autoriteiten bij een normale gang van zaken geen maatregelen vaststellen om de regelgevingshandeling ten uitvoer te leggen of de gevolgen ervan voor elk van de betrokken marktdeelnemers te concretiseren, brengt deze regelgevingshandeling geen uitvoeringsmaatregelen met zich mee. Het moet tevens gaan om maatregelen die uit de aard der zaak op de regelgevingshandeling volgen. Aldus volstaat het niet dat een marktdeelnemer de administratieve autoriteiten op kunstmatige wijze kan dwingen om een voor beroep vatbare maatregel vast te stellen, aangezien een dergelijke maatregel geen maatregel vormt die de regelgevingshandeling „met zich meebrengt“.

Aangezien het bedrag van de uitvoerrestituties bij de bestreden uitvoeringsverordening op 0 EUR is vastgesteld en het voor de uitvoer van de betrokken producten niet nodig is om een uitvoercertificaat over te leggen, zullen er bij de nationale autoriteiten bij een normale gang van zaken geen aanvragen voor uitvoercertificaten met vaststelling vooraf van de uitvoerrestitutie worden ingediend. Bij gebreke van dergelijke aanvragen zullen de nationale autoriteiten bij een normale gang van zaken geen maatregelen vaststellen om de bestreden uitvoeringsverordening ten uitvoer te leggen. Derhalve zullen er geen maatregelen komen die de gevolgen van de bestreden uitvoeringsverordening voor de verschillende betrokken marktdeelnemers concretiseren.

In dit verband betekent de omstandigheid dat bij een nationale autoriteit een aanvraag voor een uitvoercertificaat wordt ingediend louter om toegang tot een rechter te krijgen, dat deze aanvraag bij een normale gang van zaken niet zal worden ingediend. Aangezien de nationale autoriteit geen andere mogelijkheid heeft dan het restitutiebedrag op 0 EUR te stellen, kan de exporteur er in deze omstandigheden geen belang bij hebben om de nationale autoriteit de restitutie te laten vaststellen, behalve om op kunstmatige wijze te bereiken dat een voor beroep vatbare handeling wordt vastgesteld. Hieruit volgt dat de bestreden uitvoeringsverordening geen uitvoeringsmaatregelen met zich meebrengt in de zin van het derde geval als bedoeld in artikel 263, vierde alinea, VWEU.

In de tweede plaats was in de zaak die heeft geleid tot het arrest van 15 september 2016, **Ferracci/Commissie** (T-219/13, hogere voorziening ingesteld¹⁰, [EU:T:2016:485](#)), bij het Gerecht beroep ingesteld door de eigenaar van een hotel in de buurt van Rome (Italië) tegen een besluit van de Commissie betreffende een belastingregeling waarbij niet-commerciële organisaties werden vrijgesteld van de gemeentelijke onroerendezaakbelasting. Hoewel de Commissie bij dat besluit de betrokken regeling gedeeltelijk onverenigbaar met de interne markt heeft verklaard, heeft zij niet de terugvordering ervan gelast omdat zij van oordeel was dat deze onmogelijk zou zijn.

Wat ten eerste de vraag betreft of het bestreden besluit als regelgevingshandeling moet worden gekwalificeerd, oordeelt het Gerecht dat een staatssteunbesluit van de Commissie dat op objectief bepaalde situaties van toepassing is en rechtsgevolgen heeft voor een algemeen en in abstracto omschreven categorie van personen, een handeling van algemene strekking is. In een besluit betreffende de belastingregeling van een lidstaat wordt in het bijzonder ten aanzien van artikel 107 VWEU onderzocht of een nationale regeling die wordt toegepast op een onbepaald aantal personen die algemeen en in abstracto worden beschouwd, staatssteun bevat, en in voorkomend geval of die steun verenigbaar is met de interne markt en kan worden teruggevorderd. Gelet op de aard van de bevoegdheid die bij de bepalingen van het VWEU inzake staatssteun aan de Commissie is toegekend, heeft een dergelijk besluit, ook al heeft het slechts één adressaat, dezelfde strekking als de nationale instrumenten die door deze instelling worden onderzocht om

10 | Zaak C-624/16 P, *Commissie/Ferracci*.

hetzij de nodige machtiging tot toepassing van een steunmaatregel te geven, hetzij de gevolgen te bepalen die voortvloeien uit het feit dat die maatregel onrechtmatig of onverenigbaar met de interne markt is. Welnu, de marktdeelnemers die binnen de werkingssfeer van de betrokken instrumenten vallen, zijn algemeen en in abstracto omschreven. Derhalve hebben deze instrumenten een algemene strekking.

Wat ten tweede het bestaan van maatregelen ter uitvoering van het bestreden besluit betreft, is het Gerecht van oordeel dat, voor zover de Commissie van mening is dat het volstrekt onmogelijk is om de door een lidstaat verleende onrechtmatige steun terug te vorderen, en dus beslist om deze lidstaat niet de verplichting op te leggen om de op grond van die regeling toegekende bedragen bij elke begunstigde terug te vorderen, de nationale autoriteiten met name ten aanzien van verzoeker geen maatregelen dienen te treffen om het bestreden besluit uit te voeren. Tevens wijst het Gerecht erop dat, voor zover de Commissie van oordeel is dat een nationale bepaling geen steun in de zin van artikel 107, lid 1, VWEU vormt, het bestreden besluit geen enkele uitvoeringsmaatregel met zich meebrengt en de nationale autoriteiten zich dienaangaande ertoe beperken hun nationale wettelijke regeling als zodanig toe te passen. Op nationaal niveau zal met name ten aanzien van verzoeker geen maatregel ter uitvoering van dat besluit worden getroffen.

4. INACHTNEMING VAN DE VORMVEREISTEN EN DE BEROEPSTERMIJNEN

In de zaak die heeft geleid tot de beschikking van 22 juni 2016, **1&1 Telecom/Commissie** (T-43/16, [EU:T:2016:402](#)), was bij het Gerecht beroep ingesteld strekkende tot nietigverklaring van een besluit van de Commissie inzake de tenuitvoerlegging van de corrigerende maatregelen als vervat in de definitieve toezeggingen vermeld in de bijlage bij een voorwaardelijke goedkeuring van een concentratie. De Commissie betoogde dat het verzoekschrift niet-ontvankelijk was, omdat het niet was ondertekend door de advocaat die verzoekster vertegenwoordigt.

In dit verband herinnert het Gerecht er om te beginnen aan dat de niet-ondertekening van het verzoekschrift door een advocaat die bevoegd is om proceshandelingen bij het Gerecht te verrichten, niet behoort tot de formele onregelmatigheden die kunnen worden hersteld na het verstrijken van de beroepstermijn overeenkomstig artikel 19 van het Statuut van het Hof van Justitie van de Europese Unie alsmede artikel 51, lid 4, en artikel 78, lid 5, van het Reglement voor de procesvoering van het Gerecht. Het vereiste van een door de vertegenwoordiger van de verzoeker geplaatste handtekening, dat met het oog op de rechtszekerheid tot doel heeft de authenticiteit van het verzoekschrift te waarborgen en het risico uit te sluiten dat dit in werkelijkheid niet het werk is van de daartoe bevoegde opsteller, moet immers worden beschouwd als een wezenlijk vormvoorschrift en strikt worden toegepast, zodat de niet-inachtneming daarvan tot de niet-ontvankelijkheid van het beroep leidt.

In casu stelt het Gerecht vast dat het verzoekschrift wel degelijk is ondertekend door een advocaat die bevoegd is om proceshandelingen bij het Gerecht te verrichten. Het is juist dat op de eerste bladzijde van het verzoekschrift staat vermeld dat verzoekster wordt vertegenwoordigd door een advocaat te Brussel (België), terwijl de neerlegging van het verzoekschrift via e-Curia is verricht door een aan de Law Society van Engeland en Wales ingeschreven solicitor die een kantoorgenoot van bovengenoemde advocaat is. Evenwel wordt niet betwist dat deze solicitor lid is van een Europese balie en uit dien hoofde bevoegd is om bij het Gerecht proceshandelingen te verrichten.

De loutere omstandigheid dat de naam van deze solicitor niet is vermeld op de eerste bladzijde van het verzoekschrift, kan niet afdoen aan zijn hoedanigheid van vertegenwoordiger van verzoekster. Deze hoedanigheid blijkt immers uit het feit dat verzoekster een machtiging voor deze solicitor heeft overgelegd. Het feit dat deze machtiging niet samen met het verzoekschrift is neergelegd, doet daaraan niet af en kan niet

leiden tot niet-ontvankelijkheid van het verzoekschrift, aangezien een dergelijke omissie bij de neerlegging van het verzoekschrift kan worden hersteld en door verzoekster is hersteld binnen de op grond van artikel 78, lid 5, van het Reglement voor de procesvoering gestelde termijn.

Bovendien geldt het gebruik van een e-Curia-account niet slechts als ondertekening overeenkomstig artikel 3 van het e-Curiabesluit¹¹, maar verschaft dit, anders dan een eenvoudige met de hand geschreven handtekening, automatisch ook informatie over de identiteit, de hoedanigheid en het adres van de ondertekenaar die de verzoeker vertegenwoordigt. Derhalve dient te worden geoordeeld dat met het verzoekschrift ook is voldaan aan de verplichting vervat in artikel 76, onder b), van het Reglement voor de procesvoering om de hoedanigheid en het adres van de vertegenwoordiger van de verzoeker te vermelden. In ieder geval kan het enkele feit dat het adres van de betrokken advocaat niet is vermeld of dat in het verzoekschrift niet is aangegeven dat hij de vertegenwoordiger van de verzoeker is, op zichzelf niet leiden tot niet-ontvankelijkheid van een verzoekschrift dat naar behoren is ondertekend door een door de verzoeker gemachtigde advocaat van de Unie – ongeacht of deze handtekening met de hand is gezet of langs elektronische weg – en dat binnen de in artikel 263, zesde alinea, VWEU bedoelde termijn is neergelegd.

In het arrest van 18 oktober 2016, *Sina Bank/Raad* (T-418/14, [EU:T:2016:619](#)), diende het Gerecht het beroep te onderzoeken waarmee een Iraanse bank opkwam tegen de jegens haar vastgestelde beperkende maatregelen. Voor het Gerecht voerde de Raad van de Europese Unie aan dat de derde vordering, strekkende tot nietigverklaring van besluit (GBVB) 2015/1008¹² en van uitvoeringsverordening (EU) 2015/1001¹³, niet-ontvankelijk was, voor zover bij deze handelingen de plaatsing van verzoeksters naam op de litigieuze lijst was gehandhaafd. Volgens de Raad heeft de kennisgeving van deze handelingen aan verzoeksters advocaten op 26 juni 2015 de termijn voor het instellen van een beroep tegen die handelingen doen ingaan, en die termijn is verlopen op 5 september 2015.

Het Gerecht beklemtoont dat het indienen van verzoeken tot aanpassing van de conclusies onderworpen is aan het vereiste dat de beroepstermijn als bedoeld in artikel 263, zesde alinea, VWEU in acht wordt genomen. Om deze beroepstermijn ten aanzien van verzoekster te laten ingaan, moest de Raad, voor zover hij verzoeksters adres kende, haar individueel kennisgeven van besluit 2015/1008 en uitvoeringsverordening 2015/1001. Het Gerecht wijst erop dat de Raad in casu is overgegaan tot kennisgeving van deze handelingen aan verzoekster via haar advocaten, bij brief en per e-mail van 26 juni 2015.

Artikel 263, zesde alinea, VWEU verwijst evenwel naar de „kennisgeving [van de handeling] aan de verzoeker”, en niet naar de kennisgeving aan diens vertegenwoordiger. Wanneer bijgevolg, wil de beroepstermijn ingaan, van een handeling kennis moet worden gegeven, moet deze handeling in beginsel worden meegedeeld aan de adressaat ervan en niet aan de advocaten die hem vertegenwoordigen. In casu verwijst de toepasselijke regelgeving, namelijk artikel 24, lid 3, van besluit 2010/413/GBVB¹⁴ en artikel 46, lid 3, van verordening (EU) nr. 267/2012¹⁵, nergens uitdrukkelijk naar de mogelijkheid om van de tegen een persoon of een entiteit

11| Besluit van het Gerecht van 14 september 2011 betreffende de neerlegging en de betekening van processtukken met behulp van de applicatie e-Curia (PB 2011, C 289, blz. 9).

12| Besluit (GBVB) 2015/1008 van de Raad van 25 juni 2015 tot wijziging van besluit 2010/413/GBVB betreffende beperkende maatregelen tegen Iran (PB 2015, L 161, blz. 19).

13| Uitvoeringsverordening (EU) 2015/1001 van de Raad van 25 juni 2015 tot uitvoering van verordening (EU) nr. 267/2012 betreffende beperkende maatregelen ten aanzien van Iran (PB 2015, L 161, blz. 1).

14| Besluit 2010/413/GBVB van de Raad van 26 juli 2010 betreffende beperkende maatregelen tegen Iran en tot intrekking van gemeenschappelijk standpunt 2007/140/GBVB (PB 2010, L 195, blz. 39).

15| Verordening (EU) nr. 267/2012 van de Raad van 23 maart 2012 betreffende beperkende maatregelen ten aanzien van Iran en tot intrekking van verordening (EU) nr. 961/2010 (PB 2012, L 88, blz. 1).

genomen beperkende maatregelen kennisgeving te doen aan diens vertegenwoordiger, maar bepaalt zij uitdrukkelijk dat, indien het adres van de betrokken persoon of entiteit bekend is, het besluit om op hem of haar beperkende maatregelen toe te passen, rechtstreeks aan hem of haar moet worden meegedeeld. Verzoekster, van wie de Raad het adres kende, moest dus rechtstreeks in kennis worden gesteld van besluit 2015/1008 en uitvoeringsverordening 2015/1001. Aangezien bovendien niets erop wijst dat verzoekster met de Raad zou zijn overeengekomen dat zij van de betrokken handelingen in kennis zou worden gesteld op het adres van haar advocaten, en bijgevolg via hen, is het Gerecht van oordeel dat de daadwerkelijke mededeling van die handelingen aan verzoeksters advocaten niet gelijkstaat aan een mededeling, en dus een kennisgeving van die handelingen, aan verzoekster zelf.

MISBRUIK VAN PROCEDURE

In de zaak die heeft geleid tot de beschikking van 16 maart 2016, *One of Us e.a./Commissie* (T-561/14, [EU:T:2016:173](#)), kon het Gerecht het begrip misbruik van procedure verduidelijken naar aanleiding van het feit dat verzoekers de verzoeken tot interventie in deze zaak op een website hadden gepubliceerd, vergezeld van negatieve opmerkingen over de organisaties die deze verzoeken hadden ingediend.

Het Gerecht herinnert eraan dat partijen krachtens de voorschriften inzake de behandeling van bij hem aanhangige zaken bescherming genieten tegen oneigenlijk gebruik van de processtukken. Deze bescherming belichaamt een wezenlijk aspect van het algemene beginsel van een goede rechtsbedeling, op grond waarvan partijen het recht hebben om zonder beïnvloeding van buiten, met name van de zijde van het publiek, hun belangen te verdedigen. Hieruit volgt dat, teneinde te waarborgen dat het debat tussen partijen alsmede de beraadslagingen van de betrokken rechter in alle rust kunnen plaatsvinden, een partij die toegang heeft tot de processtukken van de andere partijen, dit recht alleen mag gebruiken om zijn eigen zaak te verdedigen, en niet voor andere doeleinden, zoals het uitlokken van kritiek bij het publiek op de argumenten van andere procespartijen. Een handeling die indruist tegen dit aspect van een goede rechtsbedeling levert misbruik van procedure op waarmee bij de kostenverdeling rekening kan worden gehouden. Deze bescherming die partijen in de gerechtelijke procedure genieten dient zich uit te strekken tot een verzoeker tot interventie, die immers een rol speelt in het kader van de rechterlijke werkzaamheden en op grond daarvan hetzelfde beschermingsniveau dient te genieten als de partijen in de procedure wat de mogelijkheid betreft om zonder beïnvloeding van buiten zijn belangen te verdedigen.

Gelet op deze overwegingen oordeelt het Gerecht in casu dat verzoekers, door de verzoeken tot interventie op het internet te publiceren en daarbij rechtstreeks te verwijzen naar de procedure voor het Gerecht en de organisaties die deze verzoeken tot interventie hebben ingediend, in een negatief daglicht te stellen, misbruik van procedure hebben gemaakt, waarmee bij de kostenverdeling ingevolge artikel 135, lid 2, van het Reglement voor de procesvoering rekening kan worden gehouden.

RECHTSBIJSTAND

In de beschikking van 17 februari 2016, *KK/EASME* (T-376/15 AJ, [EU:T:2016:89](#)), heeft het Gerecht preciseringen gegeven over de voorwaarden voor verlening van rechtsbijstand krachtens de artikelen 146 tot en met 150 van het Reglement voor de procesvoering.

In dit verband wijst het Gerecht om te beginnen erop dat bij de beoordeling van de economische situatie van een rechtspersoon, teneinde uit te kunnen maken of deze in aanmerking dient te komen voor rechtsbijstand, diens inkomsten niet enkel afzonderlijk, onafhankelijk van de situatie van de directe of indirecte houders van zijn kapitaal, moeten worden beschouwd. De in de artikelen 146 tot en met 150 van het Reglement voor

de procesvoering neergelegde voorwaarden voor de verlening van rechtsbijstand moeten immers worden uitgelegd tegen de achtergrond van het in artikel 47, derde alinea, van het Handvest van de grondrechten neergelegde beginsel dat rechtsbijstand wordt verleend aan hen die niet over voldoende middelen beschikken, voor zover dit noodzakelijk is om de daadwerkelijke toegang tot de rechter te waarborgen. Een rechtspersoon kan niet worden geacht een daadwerkelijke toegang tot de rechter, in de zin van artikel 47 van het Handvest van de grondrechten, te zijn ontnomen enkel als gevolg van het feit dat de directe of indirecte houders van zijn kapitaal weigeren gebruik te maken van de middelen waarover zij beschikken om die rechtspersoon in staat te stellen een beroep in rechte in te stellen. In dergelijke omstandigheden kan het tekortschieten van personen die de betrokken rechtspersoon controleren – en die de voornaamste belanghebbenden zijn bij de verdediging van diens rechten –, niet via de aan het Gerecht ter beschikking gestelde fondsen worden gecompenseerd uit de begroting van de Unie.

Bijgevolg oordeelt het Gerecht dat bij de beoordeling van de financiële situatie van een rechtspersoon die een aanvraag voor rechtsbijstand indient niet alleen diens eigen financiële middelen in aanmerking moeten worden genomen, maar ook de middelen waarover de groep van ondernemingen waartoe hij direct of indirect behoort, in zijn geheel beschikt, alsook de financiële mogelijkheden van zijn aandeelhouders en vennoten – natuurlijke personen of rechtspersonen.

TOEPASSING VAN HET NIEUWE REGLEMENT VOOR DE PROCESVOERING

In het arrest van 25 mei 2016, *Commissie/McCarron.Poultry* (T-226/14, [EU:T:2016:313](#)), heeft het Gerecht zich uitgesproken over de toepassing *ratione temporis* van artikel 123 van het Reglement voor de procesvoering, waarbij de voordien geldende regeling van de verstekprocedure in het Reglement voor de procesvoering van 2 mei 1991 werd gewijzigd. In deze zaak was door de Commissie beroep ingesteld strekkende tot veroordeling van een particuliere onderneming tot terugbetaling van een deel van het door de Commissie betaalde voorschot uit hoofde van een overeenkomst in het kader van het vijfde kaderprogramma van de Gemeenschap voor activiteiten op het gebied van onderzoek, technologische ontwikkeling en demonstratie (1998-2002). Aangezien de Commissie op 10 maart 2015 het Gerecht had verzocht haar conclusies toe te wijzen overeenkomstig artikel 122, lid 1, van het Reglement voor de procesvoering van 2 mei 1991, maar op 1 juli 2015 het nieuwe Reglement voor de procesvoering in werking is getreden, dat in artikel 123 nieuwe bepalingen met betrekking tot de verstekprocedure bevat, diende het Gerecht vast te stellen welke bepaling op dit geding toepassing vond.

Het Gerecht merkt op dat, aangezien er geen enkele overgangsregeling is die uitdrukkelijk betrekking heeft op artikel 123 van het Reglement voor de procesvoering, deze bepaling als procedurele bepaling moet worden geacht van onmiddellijke toepassing te zijn vanaf de inwerkingtreding van het Reglement voor de procesvoering op 1 juli 2015, en dus als toepasselijk op het onderhavige geding, dat aanhangig was op het tijdstip van die inwerkingtreding. In dit verband beklemtoont het Gerecht dat, gesteld al dat de regels die toepassing vinden met betrekking tot de toewijzing van de conclusies van de verzoekende partij in het kader van een verstekprocedure kunnen worden geacht gedeeltelijk te vallen onder het materieel recht in die zin dat zij rechtstreeks de belangen van de procespartijen betreffen, deze omstandigheid geen enkele invloed heeft op de toepassing van de regels *ratione temporis*. Omdat de situatie die is ontstaan doordat geen verweerschrift is ingediend en om toewijzing van de conclusies van de verzoekende partij is verzocht, pas definitief vaststaat op het moment dat het Gerecht over dit verzoek beslist, vinden de genoemde regels immers onmiddellijke toepassing.

Overeenkomstig artikel 123, lid 3, van het Reglement voor de procesvoering wijst het Gerecht de conclusies van de verzoeker derhalve toe, behalve wanneer het Gerecht kennelijk onbevoegd is om van het beroep

kennis te nemen of wanneer het beroep kennelijk niet-ontvankelijk of kennelijk rechtens ongegrond is. Het Gerecht stelt vast dat het in de zin van artikel 272 VWEU bevoegd is om kennis te nemen van het beroep op basis van het in artikel 5, lid 2, van de litigieuze overeenkomst opgenomen arbitragebeding. Voorts oordeelt het Gerecht dat er geen twijfel over bestaat dat het beroep ontvankelijk is en dat, gelet op de bepalingen van de overeenkomst en de beschrijving van de feiten door de Commissie in het kader van het verzoekschrift, gestaafd door de stukken van het dossier, het beroep niet kennelijk rechtens ongegrond is.

II. INSTITUTIONEEL RECHT – EUROPEES BURGERINITIATIEF – SOCIALE POLITIEK

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 19 april 2016, *Costantini e.a./Commissie* (T-44/14, [EU:T:2016:223](#)), was bij het Gerecht beroep ingesteld strekkende tot nietigverklaring van het besluit van de Commissie houdende weigering van registratie van een voorgesteld Europees burgerinitiatief (hierna: „EBI”), dat beoogde de Europese Unie te verzoeken „wettelijke bepalingen voor te stellen die het grondrecht op menselijke waardigheid beschermen door een passende sociale bescherming en toegang tot betaalbare langdurige kwalitatieve zorgverlening te waarborgen bovenop de gezondheidszorg”. Het litigieuze EBI was in wezen erop gericht dat langdurige zorgverlening op grond van artikel 14 VWEU van de werkingssfeer van de regels van de interne markt wordt uitgesloten en wordt aangemerkt als dienst van algemeen economisch belang (hierna: „DAEB”). De Commissie had haar weigering gebaseerd op artikel 4, lid 2, onder b), van verordening (EU) nr. 211/2011¹⁶ en daarbij geoordeeld dat het litigieuze voorstel duidelijk niet onder de bevoegdheden viel op grond waarvan zij een voorstel voor de vaststelling van een rechtshandeling van de Unie ter uitvoering van de Verdragen kan indienen. Zij heeft zich met name op het standpunt gesteld dat artikel 14 VWEU geen geldige rechtsgrondslag voor het EBI-voorstel vormde omdat de Uniewetgever de lidstaten niet kan verplichten een DAEB te verlenen.

In de eerste plaats wijst het Gerecht erop dat de Commissie terecht tot de slotsom kon komen dat zij, gelet op de verdeling van de bevoegdheden tussen de lidstaten en de Unie op het gebied van DAEB's, niet gemachtigd was om een op artikel 14 VWEU gebaseerd voorstel in te dienen voor een handeling die erop gericht is, langdurige zorgverlening als DAEB aan te merken. De lidstaten hebben immers het recht om, met inachtneming van het Unierecht, de omvang en de organisatie van hun DAEB's te bepalen. Zij hebben een ruime beoordelingsbevoegdheid met betrekking tot de omschrijving van wat zij als DAEB beschouwen, en de omschrijving van deze diensten door een lidstaat kan door de Commissie alleen in geval van een kennelijke fout ter discussie worden gesteld. Deze bevoegdheid van de lidstaat betreffende de omschrijving van DAEB's wordt bevestigd door het ontbreken van zowel een speciaal aan de Unie toegekende bevoegdheid als een nauwkeurige en volledige definitie van het begrip DAEB in het Unierecht.

In de tweede plaats oordeelt het Gerecht dat de Commissie in het bestreden besluit ook terecht tot de slotsom kon komen dat zij zichtbaar geen op artikel 14 VWEU gebaseerd voorstel kon indienen voor een handeling die erop gericht was, langdurige zorgverlening uit te sluiten van toepassing van de regels van de interne markt. Uit artikel 14 VWEU blijkt immers dat de specifieke regels die daarin worden geformuleerd, ook gelden voor de DAEB's, onverminderd artikel 106 VWEU. Volgens lid 2 van laatstgenoemd artikel vallen zelfs de ondernemingen die met het beheer van dergelijke diensten zijn belast, onder de Verdragsregels, en met name onder de regels betreffende de interne markt en onder de mededingingsregels, een beginsel waarvan slechts kan worden afgeweken onder strikte voorwaarden, waarvan de vervulling afhankelijk is van

16| Verordening (EU) nr. 211/2011 van het Europees Parlement en de Raad van 16 februari 2011 over het burgerinitiatief (PB 2011, L 65, blz. 1).

de juridische en feitelijke omstandigheden in de betrokken lidstaat en in elk concreet geval moet worden aangetoond door de lidstaat of door de onderneming die zich erop beroept. Hieruit volgt volgens het Gerecht dat de Commissie niet algemeen kan voorstellen, diensten waarvan de kwalificatie als DAEB afhankelijk is van het nationale beleid dat in elke lidstaat wordt gevoerd, aan de toepassing van de regels van de interne markt te onttrekken.

III. MEDEDINGINGSREGELS DIE VAN TOEPASSING ZIJN OP ONDERNEMINGEN

ALGEMENE OPMERKINGEN

De rechtspraak van 2016 was rijk aan ontwikkelingen op het gebied van de mededinging, met name wat betreft de rechten van de verdediging, de voorwaarden voor toekenning van immuniteit, de mogelijkheid voor de Commissie om te opteren voor een schikking, de motiveringsplicht en de volledige rechtsmacht van de Unierechter.

1. RECHTEN VAN DE VERDEDIGING

a. MEDEDELING VAN PUNTEN VAN BEZWAAR

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 19 januari 2016, *Toshiba/Commissie* (T-404/12, hogere voorziening ingesteld¹⁷, [EU:T:2016:18](#)), diende het Gerecht de rechtmatigheid te onderzoeken van het besluit waarbij de Commissie opnieuw geldboeten had opgelegd aan twee karteldeelneemers na de gedeeltelijke nietigverklaring van de eerdere beschikking door het Gerecht, dat van oordeel was dat de Commissie een fout had gemaakt met betrekking tot de te hanteren methode wat de keuze van het referentiejaar voor de berekening van het bedrag van de geldboete betreft.¹⁸ Terwijl de Commissie vóór de vaststelling van het bestreden besluit een „letter of facts” aan de betrokken partijen had gezonden waarin de methode van de nieuwe berekening van het bedrag van de geldboete werd herhaald, stelde verzoekster dat de Commissie haar in plaats van een „letter of facts” een nieuwe mededeling van punten van bezwaar had moeten toezenden. Het Gerecht oordeelt dat de inhoud van de mededeling van punten van bezwaar die werd toegezonden vóór de vaststelling van de eerdere beschikking, in aanmerking kan worden genomen, voor zover het arrest houdende gedeeltelijke nietigverklaring van die beschikking deze mededeling inhoudelijk onaangetast heeft gelaten. Verder wijst het Gerecht erop dat het arrest houdende gedeeltelijke nietigverklaring van de eerste beschikking de waarachtigheid, relevantie of gegrondheid van de elementen rechtens en feitelijk betreffende de berekening van het boetebedrag, zoals uiteengezet in de in het kader van de vaststelling van die beschikking geformuleerde mededeling van punten van bezwaar, onaangetast heeft gelaten. Vervolgens wijst het Gerecht verzoeksters betoog inzake met name het arrest *Cimenteries CBR e.a./Commissie*¹⁹, de vermeende beslissingspraktijk van de Commissie en de mededeling inzake goede

17| Zaak C-180/16 P, *Toshiba/Commissie*.

18| Met betrekking tot dit arrest, zie ook hieronder de uiteenzetting gewijd aan „b) Recht om te worden gehoord” en „Bijdragen op het gebied van artikel 101 VWEU – 3. Berekening van het bedrag van de geldboete”.

19| Arrest van 15 maart 2000 (T-25/95, T-26/95, T-30/95–T-32/95, T-34/95–T-39/95, T-42/95–T-46/95, T-48/95, T-50/95–T-65/95, T-68/95–T-71/95, T-87/95, T-88/95, T-103/95 en T-104/95, [EU:T:2000:77](#)).

praktijken²⁰ van de hand en oordeelt dat het beginsel van eerbiediging van de rechten van de verdediging de Commissie niet ertoe verplichtte om een nieuwe mededeling van punten van bezwaar toe te zenden.

b. RECHT OM TE WORDEN GEHOORD

Het arrest van 19 januari 2016, *Toshiba/Commissie* (T-404/12, hogere voorziening ingesteld²¹, [EU:T:2016:18](#)), bood het Gerecht ook de gelegenheid om preciseringen te geven over de omvang van het recht om te worden gehoord.²²

In dit verband herinnert het Gerecht eraan dat de eerbiediging van de rechten van de verdediging verlangt dat de betrokkene in de administratieve procedure in staat is gesteld zijn standpunt nuttig kenbaar te maken met betrekking tot de juistheid en relevantie der gestelde feiten en omstandigheden, alsook met betrekking tot de stukken waarmee de Commissie de door haar gestelde inbreuk op het VWEU heeft gestaafd. Wanneer de Commissie, zoals in deze zaak, na de gedeeltelijke nietigverklaring van een beschikking tot oplegging van een geldboete een besluit vaststelt tot wijziging van het bedrag ervan, is zij gehouden de betrokken onderneming aanvullende gegevens te verstrekken over de wijze waarop zij voornemens is om de geldboete afschrikkende werking te geven, zodat deze onderneming haar standpunt nuttig kan verdedigen, met inbegrip van gegevens inzake de oplegging van een extra boetebedrag. In deze context is het evenwel niet noodzakelijk dat de Commissie, indien zij vóór de vaststelling van het wijzigingsbesluit deze onderneming een „letter of facts” zendt, de betrokken gegevens nader toelicht in dit document dat geen bijzonder procedureel statuut heeft. Veeleer is van belang na te gaan of de betrokken onderneming, gelet op het verloop van de volledige procedure die tot de vaststelling van het bestreden besluit heeft geleid, in staat is geweest om dat voornemen terdege te begrijpen en te beantwoorden.

Gelet op deze overwegingen wijst het Gerecht erop dat in casu de betrokken onderneming vanaf de oorspronkelijke mededeling van punten van bezwaar wist dat de Commissie de opgelegde boete afschrikkende werking wilde verlenen. Verder stelt het Gerecht dat zij althans vanaf de oorspronkelijke beschikking kon begrijpen dat, gelet op dat voornemen, een extra bedrag voor een bepaalde activiteitsperiode zou worden opgelegd. Dat voornemen bleef onaangetast door het arrest houdende gedeeltelijke nietigverklaring van de eerdere beschikking en is zowel in de „letter of facts” als op een bijeenkomst tussen de Commissie en deze onderneming herbevestigd. Derhalve concludeert het Gerecht dat een schending van de rechten van verdediging van deze onderneming wat het voornemen van de Commissie betreft om haar een extra bedrag op te leggen, niet is aangetoond.

c. GEBRUIK VAN HEIMELIJKE OPNAMEN VAN TELEFOONGESPREEKEN ALS BEWIJS

In het arrest van 8 september 2016, *Goldfish e.a./Commissie* (T-54/14, [EU:T:2016:455](#)), kon het Gerecht zich uitspreken over het gebruik van heimelijke opnamen van telefoongesprekken als bewijs in het kader van een onderzoek wegens schending van het mededingingsrecht. Meer in het bijzonder rees in deze zaak de vraag of de Commissie bewijsmateriaal dat zij rechtmatig heeft verzameld, in casu heimelijke opnamen van telefoongesprekken, mocht gebruiken, ook al was dit oorspronkelijk door een derde, in voorkomend geval

20] Mededeling van de Commissie inzake goede praktijken voor procedures op grond van de artikelen 101 [VWEU] en 102 [VWEU] (PB 2011, C 308, blz. 6).

21] Zaak C-180/16 P, *Toshiba/Commissie*.

22] Met betrekking tot dit arrest, zie ook hierboven de uiteenzetting gewijd aan „a) Mededeling van punten van bezwaar” en hieronder „Bijdragen op het gebied van artikel 101 VWEU – 3. Berekening van het bedrag van de geldboete”.

onrechtmatig, verkregen, bijvoorbeeld in strijd met het recht op eerbiediging van het privéleven van de persoon van wie de litigieuze opnamen zijn gemaakt.

Op dit punt wijst het Gerecht erop dat blijkens de rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens het gebruik van een onrechtmatige opname als bewijsmiddel op zichzelf niet botst met de in artikel 6, lid 1, van het Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden neergelegde beginselen van een eerlijk proces, ook wanneer dit bewijs in strijd met de vereisten van artikel 8 van dit Verdrag (ondertekend te Rome op 4 november 1950) is verkregen wanneer, ten eerste, de betrokken verzoekende partij noch van een eerlijk proces, noch van haar rechten van verdediging is beroofd en, ten tweede, dit bewijs niet het enige bewijsmiddel was dat ter motivering van de veroordeling is gebruikt. In casu preciseert het Gerecht dat de Commissie alle partijen in de loop van de administratieve procedure in de gelegenheid heeft gesteld alle audio-opnamen en de schriftelijke aantekeningen bij deze opnamen in het dossier te raadplegen. Bovendien heeft de Commissie de litigieuze opnamen niet als enige bewijsmiddel gebruikt, daar in het bestreden besluit op basis van een aantal bewijzen dat de Commissie in de loop van de administratieve procedure had verzameld, is vastgesteld dat verzoeksters artikel 101 VWEU hadden geschonden. In deze omstandigheden oordeelt het Gerecht dat, zelfs al moesten de betrokken opnamen worden geacht onrechtmatig door een van de concurrenten van verzoeksters te zijn gemaakt, de Commissi'e deze in het kader van het bestreden besluit terecht heeft gebruikt als bewijsmiddel ter vaststelling van een inbreuk op artikel 101 VWEU.

2. VOORWAARDEN VOOR TOEKENNING VAN IMMUNITEIT

In het arrest van 29 februari 2016, *Schenker/Commissie* (T-265/12, hogere voorziening ingesteld²³, [EU:T:2016:111](#)), heeft het Gerecht zich uitgesproken over de voorwaarden waaronder de Commissie immunititeit kan toekennen aan een onderneming die haar deelname aan een vermeend kartel onthult.²⁴ Bij het Gerecht was een verzoek ingediend tot nietigverklaring van het besluit van de Commissie houdende vaststelling dat ondernemingen die actief zijn in de sector van internationale vrachtovervoerdiensten door de lucht, hadden deelgenomen aan meerdere overeenkomsten en onderling afgestemde feitelijke gedragingen in deze sector. De Commissie is haar onderzoek gestart na het verzoek om immunititeit van Deutsche Post AG op grond van de clementieregeling van 2006²⁵ en heeft deze laatste de gevraagde immunititeit verleend. Verzoekster kwam op tegen het besluit van de Commissie om Deutsche Post immunititeit te verlenen, op grond dat de Commissie deze onderneming heeft bevoordeeld ten opzichte van de overige ondernemingen die verzoeken om immunititeit en vermindering hadden ingediend. Hoewel zij het bestaan van vier inbreuken heeft geconstateerd, heeft de Commissie aan Deutsche Post algemene voorwaardelijke immunititeit toegekend voor de sector van de vrachtovervoerdiensten door de lucht, zonder te onderzoeken of het door deze onderneming overgelegde bewijs alle betrokken gedragingen dekte. Verzoekster stelt dat indien alle verzoeken om immunititeit en boetevermindering waren beoordeeld rekening houdend met de sector van het vrachtovervoer in zijn geheel, zij recht zou hebben gehad op een gunstiger behandeling.

Dienaangaande wijst het Gerecht erop dat de Commissie op het moment waarop zij een verzoek om immunititeit in de zin van punt 8, onder a), van de clementieregeling ontvangt, nog geen wetenschap van de betrokken mededingingsregeling heeft. Zoals is verduidelijkt in voetnoot 1 bij punt 8, onder a), van de

23| Zaak C-263/16 P, *Schenker/Commissie*.

24| Met betrekking tot dit arrest, zie ook hieronder de uiteenzetting gewijd aan „3. Mogelijkheid voor de Commissie om te opteren voor een schikking”.

25| Mededeling van de Commissie betreffende immunititeit tegen geldboeten en vermindering van geldboeten in kartelzaken (PB 2006, C 298, blz. 17).

clementieregeling, moet zij het verzoek om immunitet derhalve ex ante beoordelen, waarbij die beoordeling uitsluitend plaatsvindt op basis van het soort en de kwaliteit van de door de onderneming verschaft informatie. De clementieregeling verzet zich er dus niet tegen dat de Commissie aan een onderneming voorwaardelijke immunitet toekent, zelfs wanneer zij op grond van de door die onderneming verstrekte inlichtingen nog geen gedetailleerde en nauwkeurige voorstelling kan hebben van de aard en de omvang van de vermeende mededingingsregeling. Derhalve oordeelt het Gerecht dat punt 8, onder a), en de punten 9 en 18 van de clementieregeling niet vereisen dat het door een onderneming verstrekte materiaal inlichtingen en bewijsmateriaal vormt dat specifiek ziet op de inbreuken die de Commissie aan het einde van de administratieve procedure vaststelt. Het volstaat dat dit materiaal haar in staat stelt om een gericht onderzoek uit te voeren in verband met een vermeende inbreuk die de door haar aan het einde van die procedure geconstateerde inbreuk of inbreuken dekt.

3. MOGELIJKHEID VOOR DE COMMISSIE OM TE OPTEREN VOOR EEN SCHIKKING

Het arrest van 29 februari 2016, *Schenker/Commissie* (T-265/12, hogere voorziening ingesteld²⁶, [EU:T:2016:111](#)), bood het Gerecht ook de gelegenheid om zich uit te spreken over de beoordelingsmarge waarover de Commissie beschikt om in het kader van de toepassing van de artikelen 101 en 102 VWEU te opteren voor een schikking.²⁷ Verzoekster betoogde dat de Commissie een beoordelingsfout had begaan door te beslissen om geen schikking na te streven, zonder eerst met de adressaten van het bestreden besluit in contact te treden. Volgens verzoekster was de Commissie immers niet in staat om ten volle de opportuniteit van een schikkingsprocedure te beoordelen alvorens zij met de betrokken partijen in contact trad en naging of deze er belang bij hadden om tot een schikking te komen.

Het Gerecht wijst erop dat volgens de bewoordingen van artikel 10 bis, lid 1, van verordening (EG) nr. 773/2004²⁸, zoals gewijzigd bij verordening nr. 622/2008²⁹, de Commissie een termijn kan vaststellen waarbinnen de partijen schriftelijk kunnen aangeven dat zij bereid zijn schikkingsgesprekken te voeren, met als doel om eventueel schikkingsvoorstellen te doen. Uit de bewoordingen van die bepaling volgt dus duidelijk dat de Commissie niet verplicht is om met de partijen in contact te treden, maar dat zij in dat verband over een beoordelingsmarge beschikt. In deze context merkt het Gerecht op dat de praktijk van de Commissie met die benadering in overeenstemming is. Volgens punt 6 van haar mededeling betreffende schikkingsprocedures³⁰ wordt de Commissie, wanneer zij meent dat een zaak – in beginsel – voor een schikking in aanmerking kan komen, geacht te peilen of alle partijen voor een schikking belangstelling hebben, ook al bestaat er voor de partijen in de procedure geen recht tot schikken. Uit genoemd punt blijkt duidelijk dat de Commissie alleen wanneer zij zou menen dat een zaak zich voor een schikking leent, wordt geacht na te gaan of de betrokken ondernemingen daarvoor belangstelling hebben. Volgens genoemd punt is het derhalve ook mogelijk dat de Commissie van mening is dat een zaak zich niet voor een schikking leent, zonder dat zij van tevoren met de betrokken partijen in contact is getreden en is nagegaan of deze er belangstelling voor hebben om tot een

26 | Zaak C-263/16 P, *Schenker/Commissie*.

27 | Met betrekking tot dit arrest, zie ook hierboven de uiteenzetting gewijd aan „2. Voorwaarden voor toekenning van immunitet“.

28 | Verordening (EG) nr. 773/2004 van de Commissie van 7 april 2004 betreffende procedures van de Commissie op grond van de artikelen [101] en [102 VWEU] (PB 2004, L 123, blz. 18).

29 | Verordening (EG) nr. 622/2008 van de Commissie van 30 juni 2008 tot wijziging van verordening (EG) nr. 773/2004, wat betreft schikkingsprocedures in kartelzaken (PB 2008, L 171, blz. 3).

30 | Mededeling van de Commissie betreffende schikkingsprocedures met het oog op de vaststelling van beschikkingen op grond van de artikelen 7 en 23 van verordening (EG) nr. 1/2003 van de Raad in kartelzaken (PB 2008, C 167, blz. 1).

schikking te komen. Het enkele feit dat de Commissie niet is nagegaan of verzoekster en de andere betrokken ondernemingen er belangstelling voor hadden om tot een schikking te komen, kan dus in de onderhavige zaak op zich niet aantonen dat het bestreden besluit op fouten berust.

4. MOTIVERINGSPLICHT

In het arrest van 13 december 2016, *Printeos e.a./Commissie* (T-95/15, [EU:T:2016:722](#)), kon het Gerecht nuttige preciseringen geven over de omvang van de motiveringsplicht met betrekking tot besluiten van de Commissie waarbij geldboeten in mededingingszaken worden opgelegd en die zijn vastgesteld in het kader van een schikkingsprocedure op grond van artikel 10 bis van verordening nr. 773/2004 en de mededeling van de Commissie betreffende schikkingsprocedures.

In dit verband herinnert het Gerecht eerst aan de beginselen betreffende de uitvoering van de motiveringsplicht als bedoeld in artikel 296, tweede alinea, VWEU. Vervolgens oordeelt het Gerecht dat, gelet op de vereisten die voortvloeien uit artikel 47 van het Handvest van de grondrechten, gelezen in samenhang met artikel 263 VWEU enerzijds en met artikel 261 VWEU en artikel 31 van verordening (EG) nr. 1/2003³¹ anderzijds, zoals herhaald in punt 41 van de mededeling inzake schikkingen, deze beginselen mutatis mutandis van toepassing zijn op de verplichting van de Commissie tot motivering van de beslissing tot oplegging van geldboeten, die zij neemt na een schikkingsprocedure, in het kader waarvan de betrokken onderneming wordt verondersteld slechts het maximale bedrag van de voorgestelde boete te aanvaarden.

De naleving door de Commissie van de door de rechtsorde van de Unie in administratieve procedures geboden waarborgen, waaronder de motiveringsplicht, is van des te groter fundamenteel belang wanneer zij in het stadium van vaststelling van het bedrag van de opgelegde geldboeten besluit om af te wijken van de in de richtsnoeren voor de berekening van geldboeten³² opgenomen algemene methodes, door zich zoals in casu te baseren op punt 37 van deze richtsnoeren. De richtsnoeren van 2006 vormen immers een gedragsregel voor de te volgen praktijk waarvan de Commissi

e in een concreet geval niet mag afwijken zonder opgaaf van redenen die verenigbaar zijn met onder meer het beginsel van gelijke behandeling. Deze motivering moet des te nauwkeuriger zijn, aangezien punt 37 van de richtsnoeren van 2006 zich beperkt tot een vage verwijzing naar de „bijzondere kenmerken van een bepaalde zaak”, en bijgevolg een ruime beoordelingsmarge aan de Commissie laat om over te gaan tot een buitengewone aanpassing van de basisbedragen van de geldboeten. Hieruit volgt dat de Commissie in casu gehouden was om op voldoende duidelijke en nauwkeurige wijze te verklaren hoe zij gebruik wilde maken van haar beoordelingsbevoegdheid, met inbegrip van de verschillende elementen feitelijk en rechtens die zij met dit doel in overweging had genomen. In het bijzonder, rekening houdend met haar verplichting het beginsel van gelijke behandeling te eerbiedigen bij de vaststelling van de boetebedragen, omvat deze motiveringsplicht ook het geheel van de relevante elementen die zijn vereist om te kunnen beoordelen of de betrokken ondernemingen, wier basisbedragen van de boeten werden aangepast, zich in vergelijkbare situaties bevonden of niet, en of deze situaties gelijk of ongelijk werden behandeld en of een eventuele gelijke of ongelijke behandeling van deze situaties objectief gerechtvaardigd was. In casu stelt het Gerecht vast dat de Commissie in het bestreden besluit niet aangeeft waarom zij duidelijk verschillende verlagingspercentages

31 | Verordening (EG) nr. 1/2003 van de Raad van 16 december 2002 betreffende de uitvoering van de mededingingsregels van de artikelen [101] en [102 VWEU] (PB 2003, L 1, blz. 1).

32 | Richtsnoeren voor de berekening van geldboeten die uit hoofde van artikel 23, lid 2, onder a), van verordening nr. 1/2003 worden opgelegd (PB 2006, C 210, blz. 2).

heeft toegepast op de betrokken ondernemingen. Het Gerecht leidt daaruit af dat het bestreden besluit ontoereikend is gemotiveerd.

5. VOLLEDIGE RECHTSMACHT

De arresten van 28 juni 2016, *Portugal Telecom/Commissie* (T-208/13, [EU:T:2016:368](#)) en *Telefónica/Commissie* (T-216/13, hogere voorziening ingesteld³³, [EU:T:2016:369](#)), boden het Gerecht de gelegenheid om de omvang van de rechterlijke toetsing door de Unierechter te verduidelijken met betrekking tot besluiten van de Commissie inzake toepassing van de artikelen 101 en 102 VWEU en, in het bijzonder, de vaststelling van het bedrag van de in dit kader op te leggen geldboeten³⁴. Het Gerecht diende de rechtmatigheid te onderzoeken van het besluit waarbij de Commissie had vastgesteld dat Portugal Telecom SGPS, SA (belangrijkste telecomaandier in Portugal) en Telefónica, SA (belangrijkste telecomaandier in Spanje) inbreuk hadden gemaakt op artikel 101 VWEU door deel te nemen aan een niet-concurrentieovereenkomst. In geding was een niet-concurrentiebeding op de Iberische markt dat was opgenomen in de overeenkomst waarbij Telefónica de door Portugal Telecom gehouden deelneming in de Braziliaanse mobiele aanbieder Vivo verwierf.

Dienaangaande herinnert het Gerecht eraan dat het stelsel van de rechterlijke toetsing van de besluiten van de Commissie in procedures op grond van de artikelen 101 en 102 VWEU bestaat in een in artikel 263 VWEU vastgesteld wettigheidstoezicht op handelingen van de instellingen van de Unie, dat krachtens artikel 261 VWEU en op vraag van de verzoekende partijen kan worden vervolledigd met de uitoefening van volledige rechtsmacht door het Gerecht wat de door de Commissie op dit gebied opgelegde sancties betreft. Het Gerecht is evenwel van mening dat het in de onderhavige zaken over onvoldoende gegevens beschikt om het eindbedrag van de aan verzoeksters op te leggen geldboete te bepalen. Hoewel het juist is dat de volledige rechtsmacht waarover het Gerecht krachtens artikel 31 van verordening nr. 1/2003 beschikt, verder gaat dan het eenvoudige wettigheidstoezicht op de sanctie en hem de mogelijkheid biedt om zijn eigen beoordeling in de plaats te stellen van die van de Commissie, heeft de Commissie in casu evenwel ten behoeve van de bepaling van de voor de boeteberekening in aanmerking te nemen waarde van de verkopen niet de gegevens onderzocht die verzoeksters hadden aangevoerd om aan te tonen dat er voor bepaalde diensten geen potentiële concurrentie tussen de partijen was. Indien het Gerecht de waarde van de verkopen zou moeten bepalen, zou het dus een lacune in de instructie van het dossier moeten opvullen. De uitoefening van de volledige rechtsmacht kan echter niet zo ver strekken dat het Gerecht tot een dergelijke instructie zou moeten overgaan.

BIJDRAGEN OP HET GEBIED VAN ARTIKEL 101 VWEU

1. BEGRIP POTENTIËLE MEDEDINGING

Dezelfde dag als vijf andere arresten (arresten van 8 september 2016, *Arrow Group en Arrow Generics/Commissie*, T-467/13, niet gepubliceerd, [EU:T:2016:450](#); *Merck/Commissie*, T-470/13, niet gepubliceerd, [EU:T:2016:452](#); *Sun Pharmaceutical Industries en Ranbaxy (UK)/Commissie*, T-460/13, niet gepubliceerd, [EU:T:2016:453](#); *Generics(UK)/Commissie*, T-469/13, niet gepubliceerd, [EU:T:2016:454](#), en *Xellia Pharmaceuticals*

33| Zaak C-487/16 P, *Telefónica / Commissie*.

34| Met betrekking tot dit arrest, zie ook hieronder de uiteenzetting gewijd aan „Bijdragen op het gebied van artikel 101 VWEU – 2. Mededingingsbeperking naar strekking en 3. Berekening van het bedrag van de geldboete”.

en Alparma/Commissie, T-471/13, niet gepubliceerd, [EU:T:2016:460](#)) in het kader van een reeks beroepen tegen het besluit van de Commissie houdende vaststelling van het bestaan van een mededingingsregeling op de markt van antidepressiva die het werkzame farmaceutische bestanddeel citalopram bevatten, heeft het Gerecht het arrest **Lundbeck/Commissie** (T-472/13, hogere voorziening ingesteld³⁵, [EU:T:2016:449](#)), gewezen, waarbij het zich kon uitspreken over het begrip potentiële mededinging.³⁶ Het ging om overeenkomsten tussen enerzijds H. Lundbeck A/S (hierna: „Lundbeck”), een vennootschap naar Deens recht die aan het hoofd staat van een groep van vennootschappen die actief is op het gebied van het onderzoek naar nieuwe geneesmiddelen en het in de handel brengen daarvan, en die houder is van octrooien op de betrokken geneesmiddelen, en anderzijds ondernemingen die actief zijn op het gebied van de productie en de verkoop van generieke geneesmiddelen. Deze overeenkomsten beoogden beperkingen in te voeren ten aanzien van de toetreding van laatstgenoemde ondernemingen tot de markt van de betrokken producten in ruil voor aanzienlijke bedragen die hun werden betaald door Lundbeck. De Commissie had vastgesteld dat Lundbeck en de generieke ondernemingen op zijn minst potentiële concurrenten van elkaar waren en dat de litigieuze overeenkomsten mededingingsbeperkingen naar strekking waren.

In dit verband herinnert het Gerecht eraan dat bij het onderzoek van de mededingingsvoorwaarden op een bepaalde markt niet enkel moet worden afgegaan op de bestaande mededinging, maar ook op de potentiële mededinging, teneinde vast te stellen of er, gelet op de structuur van de markt en de economische en juridische context waarin deze functioneert, reële en concrete mogelijkheden bestaan dat de betrokken ondernemingen onderling met elkaar concurreren of dat een nieuwe concurrent tot de betrokken markt kan toetreden en met de op deze markt gevestigde ondernemingen kan concurreren. Om te beoordelen of een onderneming een potentiële concurrent is, moet de Commissie onderzoeken of er, zonder het sluiten van de overeenkomst in kwestie, een reële en concrete mogelijkheid bestaat dat zij in het kader van een levensvatbare economische strategie tot de genoemde markt toetreedt en er met de aldaar gevestigde ondernemingen concurreert. Om dit aan te tonen moet de Commissie dit met feiten of met een onderzoek van de structuur van de relevante markt onderbouwen.

In deze context diende het Gerecht meer specifiek het argument van Lundbeck te onderzoeken, volgens hetwelk in het bestreden besluit blijk was gegeven van een onjuiste rechtsopvatting omdat daarin was geoordeeld dat de lancering van geneesmiddelen die inbreuk maken op de intellectuele-eigendomsrechten van derden, in het kader van artikel 101 VWEU een uiting van potentiële mededinging was. Het Gerecht wijst erop dat, hoewel het juist is dat octrooien worden vermoed geldig te zijn totdat zij uitdrukkelijk worden ingetrokken of ongeldig worden verklaard door een daartoe bevoegde autoriteit of rechter, een dergelijk vermoeden niet gelijk kan worden gesteld aan een vermoeden van onrechtmatigheid van geldig in de handel gebrachte generieke producten waarvan de octrooihouder meent dat die inbreuk maken op het octrooi. Aldus stond het in casu aan Lundbeck om in geval van toetreding door de generieke geneesmiddelen tot de markt voor de nationale rechterlijke instanties aan te tonen dat die inbreuk maakten op het ene of het andere van haar werkwijzeoctrooien, aangezien een toetreding met risico niet op zich onrechtmatig is. In geval van een door Lundbeck tegen de generieke ondernemingen ingestelde vordering wegens inbreuk, hadden laatstgenoemden bovendien de geldigheid van het door Lundbeck ingeroepen octrooi kunnen bestrijden met een reconventionele vordering. Derhalve waren er op het moment van sluiting van de litigieuze overeenkomsten voor de generieke ondernemingen in het algemeen meerdere concrete en reële mogelijkheden om tot de markt toe te treden, waaronder het „met risico” lanceren van een generiek product, met de kans dat tegen Lundbeck moest worden aangetreden in het kader van eventuele gedingen. Een

35| Zaak C-591/16 P, **Lundbeck/Commissie**.

36| Met betrekking tot dit arrest, zie ook hieronder de uiteenzetting gewijd aan „2. Mededingingsbeperking naar strekking – b) Onevenredige betalingen in omgekeerde richting waardoor concurrenten van de markt worden uitgesloten”.

dergelijke mogelijkheid is wel degelijk een uiting van potentiële mededinging, in een situatie waarin, zoals in casu, de oorspronkelijke octrooien van Lundbeck afgelopen waren en waarin er ook andere werkwijzen waren waarmee generiek citalopram kon worden geproduceerd en waarvan niet was bewezen dat die inbreuk maakten op andere octrooien van Lundbeck. De stappen die de generieke ondernemingen hebben ondernomen en de investeringen die zij hebben gedaan met het oog op een toetreding tot de markt van citalopram vóór de sluiting van de litigieuze overeenkomsten, tonen aan dat zij klaar waren om tot de markt toe te treden en bereid waren de risico's te lopen die met een dergelijke toetreding samenhangen. Verder oordeelt het Gerecht dat hoewel andere verklaringen die van ten tijde van de sluiting van de litigieuze overeenkomsten dateren, de indruk zouden kunnen wekken dat de generieke ondernemingen erover twijfelden of hun producten niet-inbreukmakend waren of dat Lundbeck ervan overtuigd was dat haar octrooien geldig waren, deze echter niet volstaan om af te doen aan de conclusie dat de generieke ondernemingen als een potentiële bedreiging voor Lundbeck werden gezien en reeds door hun loutere bestaan concurrentiedruk op haar en de op de markt actieve ondernemingen konden uitoefenen.

Voorts brengt het Gerecht in herinnering dat voor het bewijs van het bestaan van potentiële mededinging enkel is vereist dat de markttoetreding binnen redelijke termijn zal plaatsvinden, zonder dat daarvoor een nauwkeurige grens is getrokken. Bijgevolg hoeft de Commissie niet aan te tonen dat de toetreding van de generieke ondernemingen tot de markt met zekerheid zou hebben plaatsgevonden vóór de afloop van de litigieuze overeenkomsten om te bewijzen dat in casu sprake is van potentiële mededinging, temeer daar de potentiële mededinging in met name de farmaceutische sector reeds kan spelen voordat een octrooi is verstrekt en de stappen die vóór dat verstrijken worden gezet, relevant zijn voor de beoordeling of die mededinging is beperkt. Ten slotte wijst het Gerecht erop dat de potentiële mededinging onder meer de activiteiten van de generieke ondernemingen ter verkrijging van de noodzakelijke vergunningen voor het in de handel brengen omvat, alsook alle administratieve en commerciële stappen die ter voorbereiding van de markttoetreding onmisbaar zijn. Deze potentiële mededinging wordt door artikel 101 VWEU beschermd. Indien het namelijk mogelijk zou zijn om zonder schending van het mededingingsrecht de ondernemingen die de noodzakelijke stappen aan het ondernemen zijn om de lancering van een generiek geneesmiddel voor te bereiden, en die daarvoor omvangrijke investeringen hebben gedaan, te betalen om dit proces stop te zetten of gewoonweg te vertragen, zou nooit effectieve mededinging kunnen plaatsvinden of slechts met grote vertraging, en dit ten koste van de consument.

2. MEDEDINGINGSBEPERKING NAAR STREKKING

a. NIET-CONCURRENTIEBEDING

In de arresten van 28 juni 2016, *Portugal Telecom/Commissie* (T-208/13, [EU:T:2016:368](#)) en *Telefónica/Commissie* (T-216/13, hogere voorziening ingesteld³⁷, [EU:T:2016:369](#)), diende het Gerecht tevens uitspraak te doen over de kwalificatie van het litigieuze niet-concurrentiebeding als een mededingingsbeperking naar strekking.³⁸ Verzoeksters betwistten deze kwalificatie op grond dat de Commissie niet had aangetoond dat zij potentiële concurrenten van elkaar waren en het beding derhalve de mededinging kon beperken.

Wat ten eerste de kwalificatie van het litigieuze beding als „nevenrestrictie” betreft, is het Gerecht van oordeel dat Portugal Telecom niet heeft aangetoond dat de door dit litigieuze beding ingevoerde beperking verband hield met de koopoptie ten aanzien van haar aandelen die door Telefónica werden gehouden

37 | *Zaak C-487/16 P, Telefónica / Commissie.*

38 | Met betrekking tot deze arresten, zie ook hierboven de uiteenzetting gewijd aan „Algemene opmerkingen – 5. Volledige rechtsmacht” en hieronder „3. Berekening van het bedrag van de geldboete”.

(optie waarin aanvankelijk was voorzien, maar die later uit de overeenkomst werd geschrapt) en met de neerlegging van hun functie door de leden van haar raad van bestuur die door de Spaanse vennootschap waren benoemd (waarin de eindversie van de overeenkomst voorzag). Wat de in het litigieuze beding vervatte verplichting tot zelfonderzoek betreft, wijst niets erop dat dit beding een dergelijke verplichting bevatte waarvan de inwerkingtreding van de verplichting om zich van concurrentie te onthouden, afhing. Verder heeft Telefónica weliswaar aangevoerd dat het litigieuze beding was opgelegd door de Portugese regering of dat het in elk geval noodzakelijk was opdat deze regering de overeenkomst inzake de „Vivo-transactie” niet zou tegenhouden, maar het Gerecht oordeelt dat Telefónica onvoldoende bewijzen ter onderbouwing van dat betoog heeft aangedragen. Verder wijst het Gerecht erop dat Telefónica geen enkel element heeft aangevoerd dat kan uitleggen waarom een niet-concurrentiebeding voor de Portugese en Spaanse markt als objectief noodzakelijk kan worden beschouwd voor een transactie die betrekking heeft op de verwerving van aandelen in een Braziliaanse aanbieder.

Wat ten tweede het vermogen van het litigieuze beding betreft om de mededinging tussen Portugal Telecom en Telefónica te beperken, voerden verzoeksters aan dat de Commissie een fout had begaan door niet over te gaan tot een onderzoek van de voorwaarden voor potentiële mededinging teneinde na te gaan of er reële en concrete mogelijkheden bestonden om zich wederzijds te beconcurreren op de relevante markten waarop het niet-concurrentiebeding betrekking zou hebben. Op dit punt stelt het Gerecht dat bij de beoordeling van een overeenkomst tussen ondernemingen of een besluit van een ondernemersvereniging de mededinging zodanig nadelig beïnvloedt dat zij kan worden geacht een mededingingsbeperkende strekking in de zin van artikel 101, lid 1, VWEU te hebben, moet worden gelet op de bewoordingen en de doelstellingen ervan, alsook op de economische en de juridische context. De Commissie is echter niet altijd gehouden om de betrokken markt of markten nauwkeurig af te bakenen. Aldus is in het kader van artikel 101, lid 1, VWEU een voorafgaande afbakening van de relevante markt niet vereist wanneer de litigieuze overeenkomst op zich een mededingingsbeperkende strekking heeft. Daar waar de Commissie in de onderhavige zaak heeft vastgesteld dat het beding waarvoor in het bestreden besluit een boete is opgelegd, de strekking van een marktverdeling had, kunnen verzoeksters derhalve niet stellen dat een gedetailleerde analyse van de betrokken markten noodzakelijk was om te bepalen of het beding een mededingingsbeperking naar strekking was. Ondernemingen die een overeenkomst sluiten die de strekking heeft de mededinging te beperken, kunnen zich in beginsel immers niet aan de toepassing van artikel 101, lid 1, VWEU onttrekken met het argument dat hun overeenkomst wellicht geen merkbare invloed op de mededinging heeft gehad. Derhalve is het betoog van verzoeksters, volgens hetwelk het bestaan van een vermeend niet-concurrentiebeding geen bewijs kan vormen van het bestaan van potentiële concurrentie tussen de partijen, niet ter zake dienend.

b. ONEVENREDIGE BETALINGEN IN OMGEKEERDE RICHTING WAARDOOR CONCURRENTEN VAN DE MARKT WORDEN UITGESLOTEN

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 8 september 2016, *Lundbeck/Commissie* (T-472/13, hogere voorziening ingesteld³⁹, [EU:T:2016:449](#)), diende het Gerecht met name te onderzoeken of overeenkomsten tussen de groep van vennootschappen onder de zeggenschap van Lundbeck, houdster van octrooien op antidepressiva die het werkzame farmaceutische bestanddeel citalopram bevatten, en ondernemingen van generieke geneesmiddelen, die voorzagen in de uitsluiting van deze ondernemingen van de markt van die geneesmiddelen in ruil voor aanzienlijke betalingen door Lundbeck, binnen de werkingssfeer van het verbod van artikel 101, lid 1, VWEU vielen.⁴⁰

39 | Zaak C-591/16 P, *Lundbeck/Commissie*.

40 | Met betrekking tot dit arrest, zie ook hierboven de uiteenzetting gewijd aan „1. Begrip potentiële mededinging”.

Om te beginnen stelt het Gerecht dat het feit dat de mededingingsbeperkingen door middel van omvangrijke betalingen in omgekeerde richting zijn verkregen, een doorslaggevende factor is bij de juridische beoordeling van die overeenkomsten. Daaruit volgt dat, wanneer een betaling in omgekeerde richting wordt gecombineerd met een uitsluiting van concurrenten van de markt of een vermindering van de prikkels om tot een dergelijke toetreding te komen, dit kan worden beschouwd als een beperking die niet uitsluitend voortvloeit uit het oordeel dat de partijen zich van de kracht van de octrooien hebben gevormd, maar via een dergelijke betaling is verkregen, wat veel weg heeft van het afkopen van concurrentie. In casu laat de onevenredigheid van dergelijke betalingen, in combinatie met meerdere andere factoren, zoals het feit dat die bedragen op zijn minst overeen lijken te stemmen met de winst die de generieke ondernemingen in geval van markttoetreding hadden verwacht of het ontbreken van bedingen op basis waarvan de generieke ondernemingen hun producten na afloop van de overeenkomsten op de markt mogen lanceren zonder dat zij voor vorderingen wegens inbreuk hoeven te vrezen, de conclusie toe dat de litigieuze overeenkomsten de strekking hadden om de mededinging te beperken in de zin van artikel 101, lid 1, VWEU.

Vervolgens wijst het Gerecht erop dat het juist is dat de asymmetrie tussen de risico's die door de generieke ondernemingen en Lundbeck worden gelopen (het betrokken geïmporteerde geneesmiddel vertegenwoordigt het grootste deel van de omzet van deze laatste), voor een deel kan verklaren waarom Lundbeck ertoe kan worden geprikkeld om in te stemmen met omvangrijke betalingen in omgekeerde richting om elk – zelfs miniem – risico te vermijden dat de generieke geneesmiddelen tot de markt kunnen toetreden. Deze omstandigheid sluit evenwel geenszins de toepassing van artikel 101 VWEU uit. Het is juist dat Lundbeck onherstelbare schade kan lijden in geval van ongeoorloofde markttoetreding door generieke ondernemingen, door de onomkeerbare prijsverlagingen waartoe een dergelijke toetreding aanleiding zou hebben gegeven, maar een verlaging van de gereguleerde prijzen na het verstrijken van de geldigheidsduur van een octrooi op het werkzame farmaceutische bestanddeel is een kenmerk van de farmaceutische markten waarmee Lundbeck bekend is. Dit is een normaal commercieel risico dat niet kan rechtvaardigen dat mededingingsversturende overeenkomsten worden gesloten. Indien de stelling ten aanzien van de asymmetrie tussen de risico's zou worden aanvaard, zou dat er dus in feite op neerkomen dat Lundbeck zich door de sluiting van overeenkomsten met generieke ondernemingen als de litigieuze overeenkomsten, zou mogen wapenen tegen een onomkeerbare prijsverlaging die niet had kunnen worden vermeden, zelfs al zouden zij in het gelijk zijn gesteld in het kader van vorderingen wegens inbreuk voor de nationale rechterlijke instanties. Een dergelijk resultaat is kennelijk in strijd met de bepalingen van het VWEU inzake mededinging, die onder meer bedoeld zijn om de consument te beschermen tegen ongerechtvaardigde prijsverhogingen als gevolg van onderlinge afstemming tussen concurrenten. Er is derhalve geen enkele reden om aan te nemen dat een dergelijke onderlinge afstemming in de onderhavige zaak geoorloofd zou zijn, onder het voorwendsel dat werkwijzeoctrooien in geding waren, terwijl de verdediging van die octrooien voor de nationale rechterlijke instanties zelfs in het voor Lundbeck gunstigste geval niet tot dergelijke negatieve resultaten voor de mededinging en met name voor de consument had kunnen leiden. Het Gerecht beklemtoont dat, zelfs indien de beperkingen in de litigieuze overeenkomsten mogelijk binnen de beschermingsomvang van de octrooien van Lundbeck vielen, in die zin dat zij ook in het kader van gerechtelijke acties hadden kunnen worden verkregen, dit hoe dan ook slechts een mogelijkheid was op het moment van sluiting van de litigieuze overeenkomsten. Het feit dat deze onzekerheid inzake het al of niet inbreukmakende karakter van de producten van de generieke ondernemingen en inzake de geldigheid van Lundbecks octrooien is vervangen door de zekerheid dat de generieke ondernemingen tijdens de looptijd van de litigieuze overeenkomsten niet tot de markt zouden toetreden, maakt in casu een mededingingsbeperking naar strekking uit, aangezien dit resultaat is bereikt door middel van een betaling in omgekeerde richting.

Ten slotte stelt het Gerecht vast dat de generieke ondernemingen ter voorbereiding van hun markttoetreding aanzienlijke inspanningen hadden verricht en dat zij niet van plan waren om wegens de octrooien van Lundbeck van die inspanningen af te zien. Het is juist dat er onzekerheid was ten aanzien van de vraag of hun producten

eventueel als inbreukmakend zouden worden aangemerkt door een bevoegde rechter. In het bestreden besluit is echter aangetoond dat er reële kansen waren dat de generieke ondernemingen in het gelijk zouden worden gesteld als het tot een geding was gekomen. Door de sluiting van de litigieuze overeenkomsten hebben partijen deze onzekerheid dus omgezet in de zekerheid dat de generieke ondernemingen niet tot de markt zouden toetreden, door middel van de omvangrijke betalingen in omgekeerde richting, waardoor zij elke concurrentie, zelfs potentiële, op de markt hebben doen verdwijnen voor de looptijd van die overeenkomsten.

3. BEREKENING VAN HET BEDRAG VAN DE GELDBOETE

In de arresten van 28 juni 2016, *Portugal Telecom/Commissie* (T-208/13, [EU:T:2016:368](#)) en *Telefónica/Commissie* (T-216/13, hogere voorziening ingesteld⁴¹, [EU:T:2016:369](#)), diende het Gerecht zich ook uit te spreken over de bepaling van de voor de boeteberekening in aanmerking te nemen waarde van de verkopen.⁴² Verzoeksters betoogden dat het volume van de verkopen die waren behaald op de markten of met diensten waarvoor geen potentiële concurrentie bestond, die niet binnen de werkingssfeer van het litigieuze non-concurrentiebeding vielen, van de boeteberekening moest worden uitgesloten.

Hoewel de Commissie op dit punt aanvoerde dat zij, gezien de zeer ruime werkingssfeer van het niet-concurrentiebeding, met het oog op de bepaling van de voor de boeteberekening in aanmerking te nemen waarde van de verkopen niet hoefde te onderzoeken of er voor elk van de door verzoeksters aangevoerde diensten potentiële concurrentie tussen de partijen bestond, was het Gerecht van oordeel dat dit betoog niet kon slagen. Het beding was volgens de bewoordingen ervan immers van toepassing op „enigerlei project in de telecommunicatiesector dat kan worden beschouwd als concurrerend met de andere partij op de Iberische markt”. Bovendien wijst het Gerecht erop dat de Commissie voor de boeteberekening gebruik heeft gemaakt van de waarde van de verkopen in verband met de activiteiten die volgens haar binnen de werkingssfeer van het beding vielen, met uitsluiting van de verkopen in verband met bestaande activiteiten, wat in overeenstemming is met de bewoordingen van het beding, die deze activiteiten van de werkingssfeer uitsluiten. De verkopen in verband met de activiteiten waarvoor niet met de andere partij kon worden geconcurrereerd in de periode waarin het beding van toepassing was, die volgens de bewoordingen ervan eveneens van de werkingssfeer van het beding waren uitgesloten, moesten derhalve ook worden uitgesloten met het oog op de boeteberekening. Hieruit volgt dat, zelfs indien de Commissie niet moest onderzoeken of sprake was van potentiële concurrentie voor elk van de door verzoeksters aangevoerde diensten met het oog op de vaststelling van de inbreuk, zij niettemin had moeten nagaan of verzoeksters terecht konden aanvoeren dat de waarde van de verkopen in verband met de betrokken diensten van de boeteberekening moest worden uitgesloten wegens het ontbreken van potentiële concurrentie voor deze diensten tussen de partijen.

In dit verband brengt het Gerecht in herinnering dat de Commissie moet beoordelen wat de gezochte weerslag op de betrokken onderneming is, met name door rekening te houden met een omzet die de werkelijke economische situatie van die onderneming in het tijdvak waarin de inbreuk is begaan, weergeeft. Bij de vaststelling van het bedrag van de geldboete mag rekening worden gehouden met zowel de totale omzet van de onderneming als het deel van de omzet dat is behaald met de goederen waarop de inbreuk betrekking heeft, en dat dus een aanwijzing kan geven omtrent de omvang van de inbreuk. In deze context merkt het Gerecht op dat met punt 13 van de richtsnoeren van 2006 voor de berekening van geldboeten wordt beoogd dat als uitgangspunt voor de berekening van de aan een onderneming op te leggen geldboete, een bedrag

41 | Zaak C-487/16 P, *Telefónica / Commissie*.

42 | Met betrekking tot deze arresten, zie ook hierboven de uiteenzetting gewijd aan „Algemene opmerkingen – 5. Volledige rechtsmacht” en aan „Bijdragen op het gebied van artikel 101 VWEU – 2. Mededingingsbeperking naar strekking – a) Niet-concurrentiebeding”.

wordt genomen dat de economische impact van de inbreuk en het relatieve aandeel van deze onderneming daarin weerspiegelt. Het in dit punt 13 van de richtsnoeren bedoelde begrip waarde van de verkopen omvat dus de verkopen die binnen de Europese Economische Ruimte (EER) zijn gerealiseerd op de markt waarop de inbreuk betrekking heeft, zonder dat hoeft te worden bepaald of deze verkopen daadwerkelijk door die inbreuk zijn beïnvloed. Dit begrip kan evenwel niet zodanig ruim worden opgevat dat het ook de verkopen van de onderneming in kwestie omvat die niet rechtstreeks of indirect binnen de reikwijdte van dat kartel vallen.

Volgens het Gerecht kan van de Commissie niet worden verlangd dat zij in geval van een mededingingsbeperking naar strekking ambtshalve de potentiële concurrentie onderzoekt voor alle markten en diensten die met de werkingssfeer van de inbreuk in verband staan. De gekozen oplossing bestaat er niet in dat in het kader van de boetebepaling aan de Commissie een verplichting wordt opgelegd waaraan zij voor de toepassing van artikel 101 VWEU niet gehouden is in geval van een inbreuk met een mededingingsversturende strekking, maar om gevolgen te verbinden aan het feit dat de waarde van de verkopen rechtstreeks of indirect verband moet houden met de inbreuk in de zin van punt 13 van de richtsnoeren en geen verkopen kan omvatten die direct noch indirect vallen binnen de reikwijdte van de inbreuk waarvoor een sanctie is opgelegd. In de onderhavige zaak, gezien de bewoordingen van het litigieuze beding en gezien het feit dat verzoeksters feitelijke gegevens hadden aangevoerd om aan te tonen dat de waarde van de verkopen van bepaalde met name genoemde diensten met het oog op de boeteberekening moest worden uitgesloten wegens het ontbreken van enige concurrentie tussen de partijen, had de Commissie deze gegevens moeten onderzoeken. Aldus had de Commissie moeten nagaan voor welke diensten de partijen geen potentiële concurrenten van elkaar waren op de Iberische markt. Slechts op basis van een dergelijke feitelijke en juridische analyse had kunnen worden bepaald welke de verkopen waren die rechtstreeks of indirect verband hielden met de inbreuk, waarvan de waarde als uitgangspunt had moeten dienen voor de berekening van het basisbedrag van de geldboete.

In de arresten van 19 januari 2016, *Toshiba/Commissie* (T-404/12, hogere voorziening ingesteld⁴³, [EU:T:2016:18](#))⁴⁴ en *Mitsubishi Electric/Commissie* (T-409/12, [EU:T:2016:17](#)), heeft het Gerecht met name preciseringen gegeven over de vaststelling van het basisbedrag van de geldboete wanneer een onderneming heeft deelgenomen aan een mededingingsregeling via een joint venture. Tijdens het referentiejaar hadden verzoeksters aan de litigieuze mededingingsregeling deelgenomen via een joint venture waarvan zij en een andere deelnemer ieder de helft van de aandelen in handen hadden. Tot opheffing van de onrechtmatigheid die had geleid tot de nietigverklaring van het besluit dat zij aanvankelijk met betrekking tot deze mededingingsregeling had vastgesteld, had de Commissie ervoor gekozen een hypothetisch uitgangsbetrag te berekenen voor de joint venture op basis van haar omzet voor het referentiejaar, en dit te verdelen onder de twee aandeelhouders naar verhouding van hun respectieve verkoop van de betrokken producten in het laatste volledige jaar vóór de oprichting van de joint venture.

Het Gerecht is van oordeel dat de Commissie er terecht voor koos om voor de joint venture een hypothetisch uitgangsbetrag vast te stellen en dit te verdelen onder haar aandeelhouders, aangezien die onderneming een volledige joint venture was die zich onderscheidde van haar aandeelhouders, hoewel deze er samen zeggenschap over hadden. In deze omstandigheden kan het feit dat de in het bestreden besluit opgelegde geldboeten, gelet op de ontbinding van de joint venture, alleen aan de aandeelhouders zijn opgelegd, niet tot gevolg hebben dat de Commissie is gehouden de omzet van de joint venture artificieel te splitsen. Wat het argument betreft dat de verdeling van de omzet onder de twee onderdeelhouders had moeten gebeuren op basis van hun deelneming in het kapitaal van de joint venture, in plaats van op basis van hun verkopen in het laatste jaar vóór de oprichting van de joint venture, is het Gerecht van oordeel dat dit argument niet kan slagen. In dit verband bevestigt het Gerecht de keuze van de Commissie om het uitgangsbetrag te

43| Zaak C-180/16 P, *Toshiba/Commissie*.

44| Met betrekking tot dit arrest, zie ook hierboven de uiteenzetting gewijd aan „Algemene opmerkingen – 1. *Rechten van verdediging*”.

verdelen onder de aandeelhouders naar verhouding van hun verkopen in het laatste jaar vóór de oprichting van de joint venture, aangezien daaruit de reële, ongelijke marktposities van de twee aandeelhouders ten tijde van de oprichting van de joint venture blijkt, terwijl het percentage van deelneming in het kapitaal kan zijn gemotiveerd of beïnvloed door omstandigheden buiten de markt. Het Gerecht is van oordeel dat in de omstandigheden van het concrete geval deze keuze geen ongelijke behandeling ten opzichte van de andere karteldeelnemers oplevert. Tevens diende het Gerecht het argument van verzoeksters te onderzoeken dat de Commissie het evenredigheidsbeginsel had geschonden doordat zij het aan verzoeksters opgelegde boetebedrag op dezelfde wijze als het boetebedrag van de Europese producenten had berekend. Het Gerecht herinnert op dit punt eraan dat, voor zover een inbreuk door meerdere ondernemingen is begaan, de zwaarte van de deelname van elk van hen dient te worden onderzocht. Het feit dat een onderneming niet aan alle bestanddelen van een kartel heeft deelgenomen of een zeer kleine rol heeft gespeeld bij de onderdelen waaraan zij wel heeft deelgenomen, dient dus in aanmerking te worden genomen bij de beoordeling van de zwaarte van de inbreuk en bij de bepaling van het boetebedrag. Tegen de achtergrond van deze overwegingen wijst het Gerecht erop dat in casu het feit dat de Japanse ondernemingen, waaronder verzoeksters, zich onthielden, een voorafgaande voorwaarde vormde om de projecten inzake gasgeïsoleerd schakelmateriaal in de EER volgens de daartoe overeengekomen regels aan de Europese producenten te kunnen toewijzen. De nakoming van de verbintenissen van de Japanse ondernemingen vormde dus een noodzakelijke bijdrage aan de werking van de inbreuk in haar geheel. Bijgevolg oordeelt het Gerecht dat de bijdrage van de verzoeksters aan de inbreuk vergelijkbaar is met die van de Europese ondernemingen.

IV. STAATSSTEUN

ONTVANKELIJKHEID

1. HANDELING WAARTEGEN KAN WORDEN OPGEKOMEN

De beschikking van 9 maart 2016, *Port autonome du Centre et de l'Ouest e.a./Commissie* (T-438/15, [EU:T:2016:142](#)), bood het Gerecht de gelegenheid om te herinneren aan de voorwaarden waaronder een brief van de Commissie een handeling is waartegen beroep krachtens artikel 263 VWEU kan worden ingesteld in het kader van een procedure betreffende bestaande steunregelingen. De litigieuze brief was toegezonden in het kader van de in artikel 17, lid 1, van verordening (EG) nr. 659/1999⁴⁵ bedoelde procedure van samenwerking tussen de betrokken lidstaat en de Commissie. Volgens verzoekers was in die brief een besluit vervat waarbij de onverenigbaarheid van de bestaande steunregeling met de interne markt werd vastgesteld, voortvloeiende uit de vrijstelling van vennootschapsbelasting ten gunste van de Belgische havens.

Het Gerecht stelt dat, aangezien het voorstel voor dienstige maatregelen geen voor beroep vatbare handeling vormt, de voorbereidende handelingen die aan deze voorstellen voor dienstige maatregelen voorafgaan – zoals de litigieuze brief –, a fortiori evenmin handelingen zijn die bindende rechtsgevolgen in het leven roepen. Dienaangaande herinnert het Gerecht eraan dat volgens vaste rechtspraak tegen handelingen of besluiten die tot stand komen in een uit verscheidene fasen bestaande procedure, met name na een interne procedure, slechts kan worden opgekomen wanneer het maatregelen betreft die aan het einde van die procedure het standpunt van de instelling definitief vastleggen; hiertoe behoren dus niet de voorlopige maatregelen ter voorbereiding van het eindbesluit. Dat is in casu kennelijk niet het geval voor de litigieuze brief, aangezien uit de inhoud van deze brief duidelijk blijkt dat het gaat om een „eerste standpunt” van de Commissie en dat de

45 | Verordening (EG) nr. 659/1999 van de Raad van 22 maart 1999 tot vaststelling van nadere bepalingen voor de toepassing van artikel [108 VWEU] (PB 1999, L 83, blz. 1).

Commissie bijgevolg ertoe gedwongen kan zijn over te gaan tot de volgende fase van de procedure, waarbij formele voorstellen betreffende door de betrokken lidstaat te nemen dienstige maatregelen worden gedaan. Gelet op deze overwegingen oordeelt het Gerecht dat de litigieuze brief geen handeling vormt die definitieve rechtsgevolgen in het leven roept en waartegen beroep tot nietigverklaring krachtens artikel 263 VWEU kan worden ingesteld.

2. INDIVIDUELE GERAAKTHEID

In de zaken die hebben geleid tot de arresten van 4 februari 2016, *Heitkamp BauHolding/Commissie* (T-287/11, hogere voorziening ingesteld⁴⁶, [EU:T:2016:60](#)) en *GFKL Financial Services/Commissie* (T-620/11, hogere voorziening ingesteld⁴⁷, [EU:T:2016:59](#)), heeft het Gerecht met name het begrip individuele geraaktheid in de zin van artikel 263, vierde alinea, VWEU verduidelijkt.⁴⁸ Het ging om een besluit van de Commissie waarbij een steunmaatregel van de Bondsrepubliek Duitsland in de vorm van een saneringsclausule als voorzien in de wet vennootschapsbelasting onverenigbaar met de interne markt werd verklaard. Op basis van deze clausule konden ondernemingen in moeilijkheden die een belangrijke wijziging in hun aandeelhoudersstructuur hadden ondergaan, hun verliezen overdragen op toekomstige belastingjaren.

Dienaangaande oordeelt het Gerecht dat een onderneming in beginsel geen beroep tot nietigverklaring kan instellen tegen een besluit van de Commissie waarbij een sectorale steunregeling wordt verboden, wanneer dit besluit haar slechts raakt vanwege het feit dat zij tot de betrokken sector behoort en een potentieel begunstigde van die regeling is. Daartegenover staat dat wanneer dit besluit van de Commissie een groep van personen raakt die op het tijdstip waarop deze handeling werd vastgesteld, waren geïdentificeerd of konden worden geïdentificeerd op basis van specifieke kenmerken van de leden van deze groep, deze personen door die handeling individueel kunnen worden geraakt voor zover zij deel uitmaken van een beperkte kring van marktdeelnemers. Ondernemingen, zoals verzoeksters, die recht hebben op een belastingbesparing overeenkomstig een nationale regeling, die wordt aangemerkt als staatssteun door het besluit waarbij de sectorale steunregeling wordt verboden, moeten dus worden geacht deel uit te maken van een gesloten kring van marktdeelnemers die op het tijdstip van de vaststelling van dat besluit waren geïdentificeerd of ten minste gemakkelijk konden worden geïdentificeerd in de zin van het arrest *Plaumann/Commissie*⁴⁹. Aan deze slotsom wordt niet afgedaan door het feit dat de nationale autoriteiten na het besluit van de Commissie tot inleiding van de formele onderzoekprocedure en vervolgens na het besluit waarbij de sectorale steunregeling werd verboden, maatregelen hebben getroffen om de in geding zijnde nationale regeling buiten toepassing te laten.

ADMINISTRATIEVE PROCEDURE

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 1 maart 2016, *Secop/Commissie* (T-79/14, [EU:T:2016:118](#)), was bij het Gerecht beroep ingesteld tegen het besluit van de Commissie waarbij werd vastgesteld dat de door de Italiaanse Republiek verleende steun in de vorm van een staatsgarantie aan ACC Compressors SpA verenigbaar was met de interne markt.⁵⁰ De Commissie had eerder in het kader van een concentratiecontroleprocedure besloten om geen bezwaar te maken tegen de verwerving van de activa van ACC Austria GmbH, een van de dochterondernemingen van ACC Compressors, door een dochteronderneming van verzoekster. Voor

46 | Zaken C-203/16 P, *Andres (faillissement Heitkamp BauHolding)/Commissie*, en C-208/16 P, *Duitsland/ Commissie*.

47 | Zaken C-209/16 P, *Duitsland/Commissie*, en C-219/16 P, *GFKL Financial Services/Commissie*.

48 | Met betrekking tot deze arresten, zie ook hieronder de uiteenzetting gewijd aan „Selectiviteit – Fiscale steunmaatregelen”.

49 | Arrest van 15 juli 1963 (25/62, [EU:C:1963:17](#)).

50 | Met betrekking tot dit arrest, zie ook hieronder de uiteenzetting gewijd aan „Steun verenigbaar met de interne markt”.

het Gerecht voerde verzoekster onder meer aan dat zij in het kader van de staatssteunprocedure die was ingeleid ten behoeve van ACC Compressors, niet de gelegenheid had gehad om haar standpunt kenbaar te maken, terwijl ACC Compressors daarentegen de gelegenheid heeft gehad om zich in het kader van de concentratieprocedure te verzetten tegen de aankoop van de activa van ACC Austria door verzoekster. Volgens verzoekster was hier sprake van schending van het gelijkheidsbeginsel.

In dit verband wijst het Gerecht erop dat de concurrenten van de betrokken ondernemingen noch in het kader van de staatssteunprocedure, noch in het kader van de concentratiecontroleprocedure het recht hebben om ambtshalve bij de procedure te worden betrokken, met name tijdens de eerste fase van de procedure, waarin de Commissie een voorlopige beoordeling verricht van de betrokken steun of de aangemelde concentratie. ACC Compressors was evenwel in het kader van de concentratieprocedure niet alleen een concurrent van Secop Austria, maar ook een „andere betrokkene” in de zin van artikel 11, onder b), van verordening (EG) nr. 802/2004⁵¹. Als moedermaatschappij van ACC Austria, waarvan alle activa dienden te worden verkocht, diende zij immers te worden gelijkgesteld met de verkoper van deze activa en was zij dus een partij bij de voorgenomen concentratie. Anders dan de concurrenten van de partijen bij een voorgenomen concentratie hebben de betrokkenen het recht om in alle fases van de procedure, met inbegrip van de vooronderzoeksfase, hun standpunt kenbaar te maken. Bijgevolg moet worden vastgesteld dat de situatie van verzoekster in het kader van de staatssteunprocedure die heeft geleid tot het bestreden besluit, verschilt van die van ACC Compressors in het kader van de concentratieprocedure, aangezien ACC Compressors het recht had om te worden gehoord vóór de vaststelling van het besluit. Het feit dat de Commissie vóór de vaststelling van het bestreden besluit verzoekster niet de gelegenheid heeft gegeven om haar standpunt kenbaar te maken, levert dus geen schending van het gelijkheidsbeginsel op.

Het Gerecht diende tevens te onderzoeken of de Commissie de in het kader van een concentratieprocedure verzamelde gegevens voor andere doeleinden kon gebruiken. Op dit punt beklemtoont het Gerecht om te beginnen dat volgens artikel 17, lid 1, van verordening (EG) nr. 139/2004⁵² de krachtens deze verordening ingewonnen inlichtingen slechts mogen worden gebruikt voor het doel waarvoor zij zijn gevraagd, voor controledoeleinden of voor het horen van de betrokkenen of derden. Die inlichtingen vormen evenwel aanwijzingen die in voorkomend geval in aanmerking kunnen worden genomen om de inleiding van een procedure op basis van een andere rechtsgrond te rechtvaardigen. Het Gerecht merkt op dat verzoekster in casu de Commissie niet verwijt dat zij geen staatssteunprocedure heeft ingeleid op grond van informatie die is verzameld in het kader van de concentratieprocedure, maar dat zij geen rekening heeft gehouden met deze informatie in het kader van de reeds lopende steunprocedure. Bijgevolg stelt het Gerecht vast dat de Commissie minstens het recht had om in het kader van de staatssteunprocedure te verzoeken om informatie of documenten waarvan zij kennis had gekregen in het kader van de concentratieprocedure, indien deze informatie of documenten relevant waren voor het onderzoek van de betrokken steun. Tevens stelt het Gerecht dat de Commissie in beginsel incoherenties moet vermijden die bij de tenuitvoerlegging van de verschillende bepalingen van het Unierecht kunnen ontstaan. Hieruit volgt dat de Commissie bij de vaststelling van een besluit over de verenigbaarheid van een steunmaatregel rekening moet houden met de gevolgen van een concentratie die zij in het kader van een andere procedure aan het beoordelen is. In voorkomend geval zou de Commissie dan verplicht kunnen zijn om een vraag tot de betrokken lidstaat te richten teneinde de betrokken informatie in de staatssteunprocedure te betrekken. Deze verplichting bestond echter niet in het onderhavige geval, aangezien de betrokken informatie niet relevant was voor de beoordeling van de vraag of de litigieuze steun verenigbaar was met de interne markt.

51| Verordening (EG) nr. 802/2004 van de Commissie van 21 april 2004 tot uitvoering van verordening (EG) nr. 139/2004 van de Raad betreffende de controle op concentraties van ondernemingen (PB 2004, L 133, blz. 1).

52| Verordening (EG) nr. 139/2004 van de Raad van 20 januari 2004 betreffende de controle op concentraties van ondernemingen (PB 2004, L 24, blz. 1).

BEGRIP VOORDEEL

1. BEWIJSLAST

In het arrest van 26 mei 2016, *Frankrijk en IFP Énergies nouvelles/Commissie* (T-479/11 en T-157/12, hogere voorziening ingesteld⁵³, [EU:T:2016:320](#)), heeft het Gerecht zich uitgesproken over de rechtmatigheid van het besluit waarbij de Commissie als staatssteun had aangemerkt de door de Franse Republiek aan het Institut français du pétrole (IFP) verleende impliciete en onbepaalde staatsgarantie door daaraan de rechtsvorm van overheidsinstelling met een industrieel of commercieel karakter (EPIC) toe te kennen. Het Gerecht diende met name te onderzoeken of de Commissie op goede gronden had geoordeeld dat deze garantie voor IFP Énergies nouvelles (IFPEN) een selectief voordeel had opgeleverd, hetgeen een van de bestanddelen van staatssteun in de zin van artikel 107, lid 1, VWEU is.

In dit verband merkt het Gerecht om te beginnen op dat de methode die de Commissie heeft gekozen om te bepalen of er voor het IFPEN wegens zijn EPIC-rechtsvorm een economisch voordeel was, erin bestond het voordeel te onderzoeken dat was ontstaan in de betrekkingen tussen het IFPEN en zijn schuldeisers. Volgens het Gerecht levert deze methode geen schending van het recht op. Enerzijds is een garantie immers een bijkomende verplichting die niet los van de verplichting waarop zij is geënt, kan worden onderzocht. Anderzijds heeft de garantie die in het bestreden besluit aan de orde is, als bijzonderheid dat zij inherent is aan de rechtsvorm van de onderneming die daar de begunstigde van is. Wegens deze bijzonderheid zou die garantie van invloed kunnen zijn op de perceptie van de schuldeisers van de onderneming die daar de begunstigde van is. Het voordeel dat voortvloeit uit een staatsgarantie die inherent is aan de rechtsvorm van de onderneming die daar de begunstigde van is, doet zich dan ook voor in de verhouding tussen die onderneming en haar schuldeisers. Dit voordeel bestaat erin dat deze schuldeisers de begunstigde onderneming gunstiger behandelen.

De toepassing van deze methode in het onderhavige geval vertoont evenwel ernstige tekortkomingen. In de eerste plaats wordt in het bestreden besluit immers geen bewijs genoemd voor het feit dat er in het algemeen sprake is van een prijsdaling voor instellingen met een staatsgarantie door hun leveranciers, zodat de Commissie in feite alleen heeft gesteld dat sprake was van een prijsdaling. Vervolgens heeft de Commissie zich ingespannen om de omvang van deze prijsdaling te schatten door middel van een indicator die echter niet aangaf hoe groot de prijsdaling zelf was, maar alleen de waarde van een garantie die zij vergelijkbaar achtte met de garantie waarvan het IFPEN de begunstigde was. Wat in de tweede plaats de betrekkingen tussen het IFPEN en zijn klanten betreft, heeft de Commissie blijkens het bestreden besluit het voordeel dat het IFPEN uit de aan zijn EPIC-rechtsvorm inherente staatsgarantie heeft kunnen putten, omschreven als de omstandigheid dat geen premie voor een uitvoeringsgarantie hoefde te worden betaald. Zij levert echter geen bewijs waarmee kan worden aangetoond dat de hypothesen in haar redenering gegrond of zelfs maar waarschijnlijk zijn. Aldus dient te worden vastgesteld dat de Commissie nalaat te omschrijven welk voordeel het IFPEN in zijn betrekkingen met de klanten uit de betrokken garantie heeft kunnen putten. Verder beklemtoont het Gerecht dat de motivering van de Commissie in het bestreden besluit op dit punt onduidelijk en incoherent is en dus niet beantwoordt aan de door artikel 296 VWEU vereiste normen.

Deze zaak bood het Gerecht tevens de gelegenheid om de strekking te preciseren van het arrest *Frankrijk/Commissie*⁵⁴, waarbij het Hof heeft geoordeeld dat er een weerlegbaar vermoeden geldt dat de verlening

53| Zaak C-438/16 P, *Commissie/Frankrijk*.

54| Arrest van 3 april 2014 (C-559/12 P, [EU:C:2014:217](#)).

van een impliciete en onbeperkte staatsgarantie ten gunste van een onderneming die niet aan de gewone procedures voor gerechtelijke sanering en vereffening is onderworpen, een verbetering van haar financiële positie tot gevolg heeft door een verlichting van de lasten die normalerwijze op haar budget drukken. Dit neemt niet weg dat de mogelijkheid om bewijs door middel van een vermoeden te leveren, afhangt van de geloofwaardigheid van de hypothesen waarop het bewijs is gebaseerd. De Commissie kan zich niet op dat vermoeden beroepen om het bestaan van een voordeel in de betrekkingen tussen een openbare onderzoeksinstelling die een impliciete en onbeperkte staatsgarantie geniet enerzijds, en haar leveranciers en klanten anderzijds, aan te tonen, aangezien de toepassing van dat vermoeden beperkt is tot betrekkingen waarin sprake is van een financieringsoperatie, van een lening of, ruimer, van een krediet van de zijde van een schuldeiser van een dergelijke openbare instelling.

2. CRITERIUM VAN DE PARTICULIERE INVESTEERDER

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 16 maart 2016, *Frucona Košice/Commissie* (T-103/14, hogere voorziening ingesteld⁵⁵, [EU:T:2016:152](#)), was bij het Gerecht beroep ingesteld strekkende tot nietigverklaring van het besluit waarbij de Commissie de staatssteun van de Slowaakse Republiek ten gunste van verzoekster in de vorm van een gedeeltelijke kwijtschelding van een belastingschuld in het kader van een crediteurenakkoord onverenigbaar met de interne markt had verklaard. Dit arrest stelde het Gerecht met name in staat om opnieuw in te gaan op de beoordeling van het begrip staatssteun volgens het criterium van de particuliere investeerder en op de bewijslast in die context.

Om te beginnen stelt het Gerecht dat de toekenning door een openbare schuldeiser van betalingsfaciliteiten aan een onderneming voor een schuld die deze hem moet betalen, staatssteun vormt in de zin van artikel 107, lid 1, VWEU wanneer, gelet op de omvang van het daaruit voortvloeiende economische voordeel, de begunstigde onderneming kennelijk geen vergelijkbare faciliteiten zou hebben gekregen van een particuliere schuldeiser wiens situatie die van de openbare schuldeiser het dichtst benadert en die betaling wenst te verkrijgen van de bedragen die hem verschuldigd zijn door een schuldenaar met financiële problemen. Deze beoordeling gebeurt in beginsel aan de hand van het criterium van de particuliere schuldeiser, dat – zo het toepasselijk is – een van de factoren is die de Commissie in overweging moet nemen om uit te maken of er sprake is van dergelijke steun. Het is de taak van de Commissie om een algehele beoordeling te verrichten aan de hand van alle relevante gegevens van de zaak op basis waarvan zij kan uitmaken of de begunstigde onderneming kennelijk geen vergelijkbare betalingsfaciliteiten van een dergelijke particuliere schuldeiser zou hebben gekregen. Wanneer een normaal voorzichtige en verstandige particuliere schuldeiser wiens situatie die van de lokale belastingautoriteit het dichtst benadert en die betaling van de hem verschuldigde bedragen wenst te verkrijgen, kan kiezen tussen verschillende procedures, moet hij de voor- en nadelen van elke procedure afwegen om het voordeligste alternatief te vinden. Zijn besluitvorming, die wordt beïnvloed door een reeks factoren, zoals zijn hoedanigheid van hypothecaire, preferente of gewone schuldeiser, de aard en de omvang van zijn eventuele zekerheden, zijn beoordeling van de kansen op herstel van de onderneming, en de opbrengst die de liquidatie hem zou opleveren alsook het risico op nog groter verlies, kan ook in aanzienlijke mate worden beïnvloed door de duur van de procedures, aangezien die duur de terugvordering van de verschuldigde bedragen vertraging doet oplopen en aldus in geval van een langdurige procedure de waarde ervan kan doen dalen.

Wat vervolgens de bewijslast betreft, oordeelt het Gerecht, naar analogie van de rechtspraak van het Hof over de toepasselijkheid van het criterium van de particuliere investeerder, dat zo een lidstaat zich in de administratieve procedure op het criterium van de particuliere schuldeiser beroept, hij bij twijfel

55 | Zaak C-300/16 P, *Commissie/Frucona Košice*.

ondubbelzinnig en op basis van objectieve en controleerbare gegevens moet aantonen dat hij de maatregel in zijn hoedanigheid van particuliere marktdeelnemer ten uitvoer heeft gelegd. Uit die rechtspraak volgt evenwel niet dat wanneer de betrokken lidstaat zich niet beroept op het criterium van de particuliere schuldeiser en van mening is dat de betrokken maatregel staatssteun vormt, de Commissie om die reden alleen dat criterium niet hoeft te onderzoeken of buiten toepassing kan verklaren. Integendeel, de ontvanger van de steun kan zich op het criterium van de particuliere schuldeiser beroepen, met dien verstande dat hij bij twijfel ondubbelzinnig en op basis van objectieve en controleerbare gegevens moet aantonen dat de betrokken lidstaat de maatregel in zijn hoedanigheid van marktdeelnemer ten uitvoer heeft gelegd.

Ten slotte brengt het Gerecht in herinnering dat reeds werd geoordeeld dat de toepasselijkheid van het criterium van de particuliere schuldeiser niet afhangt van de vorm waarin het voordeel is toegekend, maar van de kwalificatie van de maatregel, waarbij doorslaggevend is of de betrokken maatregel voldoet aan een criterium van economische rationaliteit. Bovendien oordeelt het Gerecht dat in casu de enkele omstandigheid dat een andere procedure dan die krachtens welke de litigieuze maatregel werd vastgesteld, niet voor een particuliere schuldeiser openstond, te weten een fiscale executieprocedure, niet kan beletten dat het criterium van de particuliere schuldeiser wordt onderzocht. Die omstandigheid belet immers niet de economische rationaliteit na te gaan van de beslissing van de lokale belastingdienst om te opteren voor de akkoordprocedure.

In het arrest van 15 september 2016, *FIH Holding en FIH Erhvervsbank/Commissie* (T-386/14, hogere voorziening ingesteld⁵⁶, [EU:T:2016:474](#)), diende het Gerecht zich uit te spreken over het beroep dat was ingesteld tegen het besluit van de Commissie waarbij door het Koninkrijk Denemarken aan FIH Erhvervsbank A/S' verleende steun, in de vorm van de overdracht van haar aan waardevermindering onderhevige activa aan een nieuwe dochteronderneming en de daaropvolgende overname ervan door de Deense instantie die tot taak heeft de financiële stabiliteit te verzekeren, verenigbaar met de interne markt werd verklaard. Volgens het bestreden besluit vormden de maatregelen ten gunste van FIH Erhvervsbank staatssteun in de zin van artikel 107, lid 1, VWEU, daar de Commissie van oordeel was dat die maatregelen niet voldeden aan het beginsel van de particuliere marktdeelnemer in een markteconomie. Verzoeksters betwistten dit. Volgens hen was de Commissie ten onrechte van mening dat geen enkele marktdeelnemer in een markteconomie onder dezelfde voorwaarden een investering zou hebben verricht.

In dit verband beklemtoont het Gerecht om te beginnen dat ter beoordeling van de vraag of een maatregel van een staat een steunmaatregel is in de zin van artikel 107 VWEU, moet worden vastgesteld of de begunstigde onderneming een economisch voordeel ontvangt dat zij onder normale marktvoorwaarden niet zou hebben verkregen. Om uit te maken of een deelneming van de overheid in het kapitaal van een onderneming staatssteun vormt, moet dus worden beoordeeld of een particuliere investeerder die qua omvang vergelijkbaar is met de organen die de publieke sector beheren, in soortgelijke omstandigheden ertoe had kunnen worden gebracht de betrokken maatregel te treffen. Het Gerecht preciseert evenwel dat, wanneer het gaat om de inning van publieke schuldvorderingen, niet dient te worden onderzocht of de betrokken overheidsinstanties zich hebben gedragen als publieke investeerders waarvan het optreden moet worden vergeleken met het gedrag van een marktdeelnemer in een markteconomie die een algemeen of sectoraal structuurbeleid voert en zich daarbij laat leiden door rentabiliteitsvooruitzichten op lange termijn voor het geïnvesteerde kapitaal. Deze instanties moeten in werkelijkheid worden vergeleken met een particuliere schuldeiser die betaling tracht te verkrijgen van de bedragen die hem verschuldigd zijn door een schuldenaar in financiële moeilijkheden. In deze context kan het rationeel zijn voor een marktdeelnemer die een deelneming heeft in het kapitaal van een vennootschap waaraan hij eveneens een garantie heeft verleend, om maatregelen te nemen waaraan bepaalde kosten verbonden zijn wanneer hij hierdoor het

56 | Zaak C-579/16 P, *Commissie/FIH Holding en FIH Erhvervsbank*.

risico dat hij zijn kapitaal zal verliezen en zijn verplichtingen uit hoofde van de garantie zal moeten nakomen, aanzienlijk kan verminderen of zelfs kan uitsluiten. Meer bepaald kan het economisch rationeel zijn voor een lidstaat om maatregelen, zoals een overdracht van aan waardevermindering onderhavige activa, te aanvaarden, voor zover de hieraan verbonden kosten en risico's beperkt zijn en het hoogst waarschijnlijk zou zijn dat hij verliezen zou moeten dragen die groter zijn dan deze kosten indien deze maatregelen niet werden genomen. Aldus komt het Gerecht tot de slotsom dat de Commissie blijk heeft gegeven van een onjuiste rechtsopvatting door de litigieuze maatregelen te toetsen aan het criterium van de particuliere investeerder in een markteconomie, in plaats van deze toetsen aan het beginsel van de particuliere schuldeiser in een markteconomie, ongeacht het resultaat waartoe deze analyse zou hebben geleid.

BEGRIIP STAATSMIDDELEN

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 10 mei 2016, *Duitsland/Commissie* (T-47/15, hogere voorziening ingesteld⁵⁷, [EU:T:2016:281](#)), was bij het Gerecht een verzoek ingediend strekkende tot nietigverklaring van het besluit waarbij de Commissie de staatssteun toegekend bij een aantal bepalingen van de Duitse wet betreffende hernieuwbare energiebronnen, gedeeltelijk onverenigbaar met de interne markt had verklaard. Voor het Gerecht voerde de Bondsrepubliek Duitsland aan dat het betrokken besluit artikel 107, lid 1, VWEU schond, daar de Commissie ten onrechte ervan was uitgegaan dat er staatsmiddelen gemoeid waren met de werking van het mechanisme waarin de litigieuze regeling voorzag. Het arrest bood het Gerecht de gelegenheid om de strekking van het arrest *PreussenElektra*⁵⁸ te verduidelijken.

Om te beginnen brengt het Gerecht in herinnering dat de litigieuze regeling voorziet in een steunregeling voor producenten van elektriciteit uit hernieuwbare energiebronnen en mijngas (hierna: „EEG-elektriciteit“). Ter financiering van deze steunmaatregel voorziet zij in een „EEG-heffing“ ten laste van de leveranciers. Deze heffing moet worden betaald aan de beheerders van netten voor interregionale transmissie met hoge of zeer hoge spanning (hierna: „transmissiesysteembeheerders“), die verplicht zijn om de EEG-elektriciteit te verkopen. Het Gerecht wijst erop dat de transmissiesysteembeheerders belast zijn met het beheer van de steunregeling voor de opwekking van elektriciteit uit hernieuwbare energiebronnen en dat zij de spil vormen van de werking van het stelsel waarin de litigieuze regeling voorziet. Volgens het Gerecht kunnen de taken op het gebied van het beheer en de administratie van dit stelsel uit het oogpunt van de gevolgen ervan worden gelijkgesteld met een overheidsconcessie. De middelen die met de werking van het stelsel zijn gemoeid en die overeenkomen met de aan de eindverbruikers doorberekende en door de elektriciteitsleveranciers aan de transmissiesysteembeheerders betaalde meerkosten, vloeien niet rechtstreeks van de eindverbruikers naar de producenten van EEG-elektriciteit, dat wil zeggen tussen autonome marktdeelnemers, maar vereisen het optreden van tussenpersonen. In het bijzonder maken zij het voorwerp uit van een afzonderlijke boekhouding en zijn zij uitsluitend bestemd voor de financiering van de steun- en compensatieregelingen, met uitsluiting van alle andere doeleinden. Derhalve dient te worden vastgesteld dat deze middelen onder de overheersende invloed van de overheid blijven staan.

Verder wijst het Gerecht erop dat de litigieuze middelen, die de opbrengst van de EEG-heffing vormen, worden verkregen dankzij lasten die bij de litigieuze regeling uiteindelijk worden opgelegd aan particulieren, en dat niet wordt betwist dat de elektriciteitsleveranciers in de praktijk de uit de EEG-heffing voortvloeiende

57 | Zaak C-405/16 P, *Duitsland/Commissie*. Opgemerkt dient te worden dat de behandeling van een aantal verwante zaken is geschorst tot de uitspraak in hogere voorziening. Het betreft de zaken T-103/15, *Flabeg Deutschland/Commissie*, T-108/15, *Bundesverband Glasindustrie e.a./Commissie*, T-109/15, *Saint-Gobain Isover G+H e.a./Commissie*, T-294/15, *ArcelorMittal Ruhrort/Commissie*, T-319/15, *Deutsche Edelstahlwerke/Commissie*, T-576/15, *VIK/Commissie*, T-605/15, *Wirtschaftsvereinigung Stahl e.a./Commissie*, T-737/15, *Hydro Aluminium Rolled Products/Commissie*, T-738/15, *Aurubis e.a./Commissie*, en T-743/15, *Vinnolit/Commissie*.

58 | Arrest van 13 maart 2001, C-379/98, [EU:C:2001:160](#).

financiële last afwentelen op de eindafnemers. Gelet op de omvang van deze last, die 20 % tot 25 % van het totale bedrag van de factuur van een gemiddelde eindafnemer uitmaakt, moet de afwenteling ervan op de eindverbruikers dan ook worden aangemerkt als een door de Duitse wetgever voorziene en geplande consequentie. Het gaat om een last die eenzijdig door de staat wordt opgelegd in het kader van zijn beleid ter ondersteuning van de producenten van EEG-elektriciteit, opgelegd door een overheidsinstantie voor doeleinden van openbaar belang en berekend aan de hand van een objectief criterium. Derhalve is het Gerecht van oordeel dat de desbetreffende bedragen, die de opbrengst vormen van de EEG-heffing, met staatsmiddelen worden bekostigd en kunnen worden gelijkgesteld met een belasting.

Bovendien preciseert het Gerecht dat de transmissiesysteembeheerders weliswaar organen zijn die doorgaans de vorm van privaatrechtelijke naamloze vennootschappen aannemen, maar dat zij, behalve met de taken die inherent zijn aan hun hoofdactiviteit, belast zijn met het beheer van de steunregeling voor de opwekking van EEG-elektriciteit en trouwens bij het verrichten van deze taak worden gecontroleerd. In dit kader treden deze organen dus niet op als economische entiteiten die vrijelijk handelen op de markt om winst te maken, maar is hun optreden afgebakend en beperkt door de wetgever. De transmissiesysteembeheerders zijn bovendien verplicht om de op grond van de litigieuze regelgeving verkregen geldsommen op een specifieke gemeenschappelijke rekening te plaatsen die onder toezicht van overheidsinstanties staat. Deze omstandigheid vormt een extra aanwijzing dat het niet gaat om middelen die overeenkomen met die welke normaal gesproken aan de particuliere sector toebehoren. Wat meer bepaald de controle van de transmissiesysteembeheerders door overheidsinstanties betreft, die op verschillende niveaus wordt uitgeoefend, beklemtoont het Gerecht dat een dergelijke strikte controle past in de algemene logica van de bij de litigieuze regelgeving opgezette structuur en de gevolgtrekking versterkt dat de transmissiesysteembeheerders niet vrijelijk en voor eigen rekening handelen, maar wel als beheerders van met staatsmiddelen verleende steun die moeten worden gelijkgesteld met een entiteit die een overheidsconcessie uitvoert.

SELECTIVITEIT – FISCALE STEUNMAATREGELEN

De arresten van 4 februari 2016, *GFKL Financial Services/Commissie* (T-620/11, hogere voorziening ingesteld⁵⁹, [EU:T:2016:59](#)) en *Heitkamp BauHolding/Commissie* (T-287/11, hogere voorziening ingesteld⁶⁰, [EU:T:2016:60](#)), boden het Gerecht de gelegenheid om op nuttige wijze de drie fasen in herinnering te brengen van de analyse van het selectiviteitscriterium die dient te worden verricht met betrekking tot fiscale steunmaatregelen.⁶¹

Het Gerecht herinnert eraan dat de kwalificatie van een nationale belastingmaatregel als „selectief”, veronderstelt dat eerst wordt bepaald en onderzocht welke algemene of „normale” belastingregeling in de betrokken lidstaat geldt. Vervolgens moet ten opzichte van die algemene of „normale” belastingregeling worden beoordeeld en vastgesteld of het door de betrokken belastingmaatregel verschafte voordeel selectief is, door aan te tonen dat die maatregel van bovengenoemd algemeen stelsel afwijkt. Aan het einde van deze eerste twee fasen van het onderzoek kan een maatregel als prima facie selectief worden aangemerkt. Het Gerecht preciseert evenwel dat in een derde fase dient te worden nagegaan of de selectiviteit van dat voordeel wordt gerechtvaardigd door de aard of de algemene opzet van het stelsel waarvan het deel uitmaakt, hetgeen de betrokken lidstaat dient te bewijzen. Indien dit het geval is, dan is niet voldaan aan de selectiviteitsvoorwaarde.

59 | Zaken C-209/16 P, *Duitsland/Commissie*, en C-219/16 P, *GFKL Financial Services/Commissie*.

60 | Zaken C-203/16 P, *Andres (faillissement Heitkamp BauHolding)/Commissie*, en C-208/16 P, *Duitsland/ Commissie*.

61 | Met betrekking tot deze arresten, zie ook hierboven de uiteenzetting gewijd aan „IV. Staatssteun – Ontvankelijkheid – 2. Individuele geraaktheid”.

Om aan te tonen dat de betrokken maatregel selectief op bepaalde ondernemingen of bepaalde producties van toepassing is, dient de Commissie te bewijzen dat deze maatregel differentieert tussen ondernemingen die zich ten aanzien van het doel van de betrokken regeling in een vergelijkbare feitelijke en juridische situatie bevinden, terwijl de lidstaat die met betrekking tot de verdeling van de lasten een dergelijk onderscheid tussen ondernemingen heeft gemaakt, dient te bewijzen dat dit onderscheid daadwerkelijk wordt gerechtvaardigd door de aard en de opzet van het betrokken stelsel.

Wat in casu de eerste fase van de analyse betreft, wijst het Gerecht om te beginnen erop dat de Commissie geen fout heeft gemaakt door weliswaar het bestaan van een meer algemene regel, namelijk de regel van overdracht van de verliezen, vast te stellen, maar tegelijkertijd aan te tonen dat het wettelijke referentiekader voor de beoordeling of de litigieuze maatregel selectief is, bestond uit de regel van het laten vervallen van de verliezen. Deze laatste regel was stelselmatig van toepassing in alle gevallen waarin de samenstelling van de aandeelhouders ten belope van minimaal 25 % van het kapitaal veranderde, zonder dat een onderscheid werd gemaakt naargelang van de aard of de kenmerken van de betrokken ondernemingen.

Wat de tweede fase van de analyse betreft, is het Gerecht van oordeel dat een belastingverlagende maatregel die, als uitzondering op een regel die de mogelijkheid van overdracht van de verliezen in geval van het verwerven van minimaal 25 % van de aandelen van een vennootschap beperkt, onder bepaalde voorwaarden overdracht van de verliezen toestaat wanneer de overname van een onderneming in moeilijkheden gebeurt met het oog op de sanering ervan, prima facie selectief is, omdat hij niet ziet op alle ondernemingen waarvan de samenstelling van de aandeelhouders aanmerkelijk is veranderd, maar geldt voor een welbepaalde categorie van ondernemingen, namelijk de ondernemingen die op het tijdstip van de overname insolvent zijn of een te zware schuldenlast torsen of insolvent dreigen te worden of een te zware schuldenlast dreigen te torsen. Deze maatregel, waarvan bepaalde voorwaarden geen verband houden met het doel misbruik te voorkomen en die niet geldt voor alle ondernemingen die zich ten aanzien van het door de betrokken belastingregeling nagestreefde doel in een vergelijkbare feitelijke en juridische situatie bevinden, bevoordeelt de ondernemingen in moeilijkheden. Het Gerecht leidt daaruit af dat de Commissie geen blijk heeft gegeven van een onjuiste rechtsopvatting wanneer zij heeft geoordeeld dat die maatregel differentieert tussen marktdeelnemers die zich ten aanzien van het door het belastingstelsel nagestreefde doel in een vergelijkbare feitelijke en juridische situatie bevinden.

Wat de derde fase van de analyse betreft, herinnert het Gerecht eraan dat een nationale maatregel slechts door de aard of de algemene opzet van het betrokken belastingstelsel kan worden gerechtvaardigd indien hij, enerzijds, niet alleen coherent is met de inherente kenmerken van het betrokken belastingstelsel, maar ook met de uitvoering die aan dit stelsel wordt gegeven, en, anderzijds, in overeenstemming is met het evenredigheidsbeginsel en niet verder gaat dan nodig is, in die zin dat het legitiem nagestreefde doel niet met minder ver gaande middelen kan worden bereikt. In casu oordeelt het Gerecht dat de betrokken belastingmaatregel niet wordt gerechtvaardigd door de aard of de algemene opzet van het belastingstelsel, daar het hoofddoel van die maatregel, namelijk de sanering van de ondernemingen in moeilijkheden te vergemakkelijken, niet behoort tot de grondbeginselen of leidende beginselen van het belastingstelsel en dus niet binnen maar buiten dat belastingstelsel ligt, waarbij niet hoeft te worden nagegaan of de litigieuze maatregel evenredig is aan het nagestreefde doel.

STEUN VERENIGBAAR MET DE INTERNE MARKT

In het arrest van 1 maart 2016, *Secop/Commissie* (T-79/14, [EU:T:2016:118](#)), kon het Gerecht tevens de voorwaarden verduidelijken waaronder reddingssteun voor een onderneming in moeilijkheden kan worden

geacht verenigbaar te zijn met de interne markt, en met name preciseren of de Commissie in die context rekening moet houden met het gecumuleerde effect van die steun met vermeende vroegere steun.⁶²

Het Gerecht herinnerde eraan dat punt 23 van de richtsnoeren van 2004 inzake reddings- en herstructureringssteun aan ondernemingen in moeilijkheden⁶³ slechts uitdrukkelijk bepaalt dat rekening moet worden gehouden met het gecumuleerde effect van vroegere steun en nieuwe reddings- of herstructureringssteun voor zover het gaat om onrechtmatige steun. Ten aanzien van de vraag of toch rekening moest worden gehouden met deze steun, ondanks het feit dat de richtsnoeren van 2004 niet in een uitdrukkelijke verplichting voorzien, is het Gerecht van oordeel dat de bijzondere kenmerken van reddingssteun eraan in de weg staan dat het gecumuleerde effect van niet in punt 23 van de richtsnoeren van 2004 genoemde vroegere steunmaatregelen in aanmerking wordt genomen. Uit de definitie van het begrip reddingssteun als bedoeld in punt 15 van de richtsnoeren van 2004 volgt immers dat reddingssteun zowel door de beperking van de in aanmerking komende maatregelen als door het tijdelijke en omkeerbare karakter ervan en door de beperking ervan tot maatregelen die nodig zijn om de betrokken onderneming tijdelijk te laten overleven, zeer beperkte gevolgen heeft voor de interne markt. Deze beperkte gevolgen, samen met het spoedeisende karakter van de reddingssteun, rechtvaardigen dat de Commissie deze normaal volgens een vereenvoudigde procedure onderzoekt. Indien het gecumuleerde effect van alle mogelijke vroegere steunmaatregelen die onrechtmatig zouden zijn in aanmerking werd genomen, zou de termijn van één maand die de Commissie tracht in acht te nemen in het kader van de vereenvoudigde procedure, onmogelijk in acht kunnen worden genomen. Dit zou dus onverenigbaar zijn met het dringende karakter van dit onderzoek en niet te rijmen met de beperkte gevolgen van deze steun voor de mededinging.

Voorts zou de inaanmerkingneming van andere vroegere steun dan die welke is omschreven in punt 23 van de richtsnoeren van 2004 – ten aanzien waarvan de Commissie reeds een definitief negatief besluit heeft gegeven – onverenigbaar zijn met de vereisten die voortvloeien uit het rechtszekerheidsbeginsel. Een dergelijke aanpak zou de Commissie immers verplichten om een zijdelings onderzoek in te stellen naar die vroegere steun, terwijl zij en de betrokken lidstaat het mogelijkterwijs niet eens zijn over de kwalificatie hiervan als steun en onrechtmatige steun en hierover in voorkomend geval een procedure dient te worden gevoerd en een afzonderlijk besluit dient te worden vastgesteld. Dit zou er uiteindelijk toe kunnen leiden dat reddingssteun wordt geweigerd op basis van een oppervlakkig onderzoek van de vroegere steun, terwijl deze uiteindelijk rechtmatig kan blijken te zijn of geen steun kan blijken te vormen, of dat het besluit over de reddingssteun al te lang op zich laat wachten. Aldus oordeelt het Gerecht dat de Commissie buiten de gevallen die zijn bedoeld in punt 23 van de richtsnoeren, niet verplicht kan zijn om rekening te houden met het gecumuleerde effect van vermeende vroegere steun met reddingssteun.

TERUGVORDERING VAN STEUN

In de arresten van 22 april 2016, *Ierland en Aughinish Alumina/Commissie* (T-50/06 RENV II en T-69/06 RENV II, hogere voorziening ingesteld⁶⁴, [EU:T:2016:227](#)) en Frankrijk/Commissie (T-56/06 RENV II, [EU:T:2016:228](#))⁶⁵, kon het Gerecht zich uitspreken over de toepassing van de regels inzake terugvordering van staatssteun tegen de achtergrond van het beginsel van eerbiediging van een redelijke termijn, het beginsel van bescherming van het gewettigd vertrouwen en het rechtszekerheidsbeginsel. Deze arresten betroffen beschikking

62 | Met betrekking tot dit arrest, zie ook hierboven de uiteenzetting gewijd aan „IV. Staatssteun – Administratieve procedure”.

63 | Communautaire richtsnoeren inzake reddings- en herstructureringssteun aan ondernemingen in moeilijkheden (PB 2004, C 244, blz. 2).

64 | Zaken C-373/16 P, *Aughinish Alumina/Commissie*, en C-369/16 P, *Ierland/Commissie*.

65 | Zie ook arrest van 22 april 2016, *Italië en Eurallumina/Commissie*, T-60/06 RENV II, [EU:T:2016:233](#).

2006/323/EG⁶⁶, waarbij de Commissie als staatssteun had aangemerkt – en terugvordering had gelast van – door drie lidstaten getroffen maatregelen houdende accijnsvrijstelling voor minerale oliën die worden gebruikt bij de productie van aluminiumoxide. Het was de derde keer dat het Gerecht zich diende uit te spreken in deze zaken, ingevolge de nietigverklaring van de voordien in deze zaken gewezen arresten⁶⁷ door het Hof in hogere voorziening⁶⁸.

In het eerste arrest wijst het Gerecht erop dat het beginsel van estoppel een Angelsaksische rechtsfiguur is die als zodanig niet bestaat in het recht van de Europese Unie, wat niet wegneemt dat bepaalde in het Unierecht verankerde beginselen, zoals het rechtszekerheidsbeginsel en het beginsel van bescherming van het gewettigd vertrouwen, en regels, zoals de regel *nemo potest venire contra factum proprium*, als verbonden met of verwant aan dat beginsel kunnen worden beschouwd. Bijgevolg moet de op schending van het beginsel van estoppel gebaseerde grief wegens gebrek aan rechtsgrondslag worden afgewezen, wat evenwel niet wegneemt dat de argumenten van de verzoekende partij kunnen worden onderzocht wanneer kan worden geoordeeld dat zij zijn aangevoerd ter ondersteuning van een middel dat in wezen aan het rechtszekerheidsbeginsel of aan het beginsel van bescherming van het gewettigd vertrouwen is ontleend.

Het Gerecht merkt tevens op dat het Hof in het arrest *Commissie/Ierland e.a.*⁶⁹ heeft geoordeeld dat een beschikking van de Raad waarbij een lidstaat overeenkomstig artikel 8, lid 4, van richtlijn 92/81/EEG⁷⁰ toestemming krijgt om een accijnsvrijstelling in te voeren, de Commissie niet kon beletten de haar door het Verdrag toegedeelde bevoegdheden uit te oefenen en bijgevolg de in artikel 108 VWEU bedoelde procedure in te leiden teneinde te onderzoeken of die vrijstelling staatssteun vormde, en in voorkomend geval na afloop van deze procedure een beschikking zoals de bestreden beschikking te geven. Hieruit volgt dat de Commissie, door de procedure van artikel 108 VWEU toe te passen om te onderzoeken of de litigieuze vrijstelling staatssteun vormde, en door na afloop van die procedure een beschikking te geven waarbij de gedeeltelijke terugbetaling van de steun werd gelast, slechts de bevoegdheden heeft uitgeoefend die het Verdrag haar op het gebied van steunmaatregelen van de staten had toegekend. Door aldus te handelen heeft zij geen afbreuk kunnen doen aan de bevoegdheden die het Verdrag aan de Raad had toegekend op het gebied van de harmonisatie van de wetgevingen betreffende accijns, of aan de handelingen die de Raad in de uitoefening van die bevoegdheden had vastgesteld. Het Gerecht preciseert dat de op voorstel van de Commissie vastgestelde goedkeuringsbeschikkingen van de Raad immers slechts rechtsgevolgen konden sorteren binnen de werkingssfeer van de regels inzake de harmonisatie van de wetgevingen betreffende accijns, en de gevolgen van een beschikking die de Commissie eventueel in de uitoefening van haar bevoegdheden op het gebied van steunmaatregelen van de staten kon geven, zoals de bestreden beschikking, onverlet lieten. Derhalve verklaart het Gerecht de grieven inzake schending van het rechtszekerheidsbeginsel en van het beginsel van het nuttig effect van de handelingen van de instellingen, inzake schending van artikel 8, lid 5, van richtlijn 92/81 of inzake bevoegdheidsoverschrijding ongegrond.

66| Beschikking 2006/323/EG van de Commissie van 7 december 2005 betreffende de door, onderscheidenlijk, Frankrijk, Ierland en Italië ten uitvoer gelegde accijnsvrijstelling voor bij de productie van aluminiumoxide in de Gardanne, in de regio Shannon en op Sardinië als brandstof gebruikte minerale oliën (PB 2006, L 119, blz. 12).

67| Arresten van 12 december 2007, *Ierland e.a./Commissie*, T-50/06, T-56/06, T-60/06, T-62/06 en T-69/06, niet gepubliceerd, [EU:T:2007:383](#), en van 21 maart 2012, *Ierland/Commissie*, T-50/06 RENV, T-56/06 RENV, T-60/06 RENV, T-62/06 RENV en T-69/06 RENV, [EU:T:2012:134](#).

68| Arresten van 2 december 2009, *Commissie/Ierland e.a.*, C-89/08 P, [EU:C:2009:742](#), en van 10 december 2013, *Commissie/Ierland e.a.*, C-272/12 P, [EU:C:2013:812](#).

69| Arrest van 10 december 2013, C-272/12 P, [EU:C:2013:812](#).

70| Richtlijn 92/81/EEG van de Raad van 19 oktober 1992 betreffende de harmonisatie van de structuur van de accijns op minerale oliën (PB 1992, L 316, blz. 12).

Tevens stelt het Gerecht dat het begrip staatssteun beantwoordt aan een objectieve situatie en niet kan afhangen van het gedrag of de verklaringen van de instellingen. Bijgevolg kan het feit dat de Commissie bij de vaststelling van de beschikkingen van de Raad overeenkomstig artikel 8, lid 4, van richtlijn 92/81 had geoordeeld dat de accijnsvrijstellingen voor minerale oliën die als brandstof worden gebruikt bij de productie van aluminiumoxide geen distorsie van de mededinging meebrachten en de goede werking van de interne markt niet belemmerden, niet eraan in de weg staan dat die vrijstellingen als staatssteun worden aangemerkt, indien is voldaan aan de voorwaarden van artikel 107 VWEU. Daaruit volgt a fortiori dat de Commissie voor de kwalificatie van de accijnsvrijstellingen als staatssteun niet is gebonden aan het door de Raad in zijn beschikkingen op het gebied van de harmonisatie van de wetgevingen betreffende accijns geformuleerde oordeel dat die vrijstellingen geen distorsie van de mededinging meebrengen en de goede werking van de interne markt niet belemmeren.

In het tweede arrest herinnert het Gerecht eerst aan de rechtspraak inzake het rechtszekerheidsbeginsel en het beginsel van het gewettigd vertrouwen, met name met betrekking tot staatssteun. In casu stelt het Gerecht vast dat een duur van iets meer dan 49 maanden tussen de vaststelling van het besluit waarbij de formele onderzoeksprocedure is geopend, en de vaststelling van de eindbeschikking, onredelijk is, aangezien deze duur niet kan worden gerechtvaardigd door de omstandigheden die verband houden met het aantal en de ingewikkeldheid van de te behandelen dossiers, de evolutie van de toepasselijke regeling en de praktische moeilijkheden en taalproblemen.

Vervolgens onderzoekt het Gerecht of de vertraging waarmee de Commissie de beschikking heeft vastgesteld, de begunstigde van de steun redelijkerwijze heeft kunnen doen geloven dat de Commissie geen twijfels meer had en dat de litigieuze vrijstelling op geen enkel bezwaar stuitte, en of deze overschrijding eraan in de weg kon staan dat de Commissie de verleende steun terugvordert. Ook al dient in dit verband te worden toegezien op de eerbiediging van de dwingende vereisten van rechtszekerheid ter bescherming van particuliere belangen, toch dienen deze dwingende vereisten ook te worden afgewogen tegen de dwingende vereisten van bescherming van het algemeen belang, waaronder op het gebied van staatssteun het belang te voorkomen dat de werking van de markt wordt vervalst door staatssteun die schadelijk is voor de mededinging, wat vereist dat onrechtmatige steun wordt teruggegeven om de vroegere toestand te herstellen. Bijgevolg kan slechts in uitzonderlijke omstandigheden, zoals in de zaak die heeft geleid tot het arrest *RSV/Commissie*⁷¹, de niet-inachtneming van een redelijke termijn voor de vaststelling van de eindbeschikking inzake staatssteun in aanmerking worden genomen om vast te stellen dat deze bij de begunstigde van de steun een gewettigd vertrouwen heeft doen ontstaan dat eraan in de weg staat dat de Commissie de betrokken nationale autoriteiten gelast die steun terug te vorderen. Niet alle uitzonderlijke omstandigheden van de zaak die aanleiding heeft gegeven tot bovengenoemd arrest, zijn echter terug te vinden in de onderhavige zaak. In het bijzonder is de litigieuze steun in de onderhavige zaak verleend nadat de Commissie de formele onderzoeksprocedure had geopend met betrekking tot de litigieuze vrijstelling.

In dit verband heeft het Hof tevens geoordeeld dat op het gebied van staatssteun geen gewettigd vertrouwen kan voortvloeien uit het stilzitten van de Commissie, wanneer de steunregeling niet bij de Commissie was aangemeld.⁷² Aldus volstaat in het onderhavige geval het kennelijke stilzitten van de Commissie, hoezeer dit ook in strijd is met het beginsel van inachtneming van een redelijke termijn, niet voor de vaststelling van het bestaan van uitzonderlijke omstandigheden die bij de begunstigde van de steun opnieuw gewettigd vertrouwen in de regelmatigheid van de litigieuze steun ten aanzien van de regels inzake staatssteun konden doen ontstaan. Hieruit volgt dat in het onderhavige geval de schending van het beginsel van inachtneming van een redelijke termijn voor de vaststelling van de eindbeschikking op zichzelf niet eraan in de weg stond dat de Commissie terugvordering van de litigieuze steun gelast.

71 | Arrest van 24 november 1987, 223/85, [EU:C:1987:502](#).

72 | Arrest van 11 november 2004, *Demesa en Territorio Histórico de Álava/Commissie*, C-183/02 P en C-187/02 P, [EU:C:2004:701](#), punt 52.

V. INTELLECTUELE EIGENDOM – UNIEMERK

AUTONOMIE VAN DE REGELING INZAKE UNIEMERKEN

In het arrest van 18 maart 2016, *Karl-May-Verlag/BHIM – Constantin Film Produktion (WINNETOU)* (T-501/13, [EU:T:2016:161](#)), heeft het Gerecht de beginselen van autonomie en onafhankelijkheid van de regeling inzake Uniemerken in herinnering gebracht. Ter staving van haar beroep voerde verzoekster met name aan dat de eerste kamer van beroep van het Bureau voor intellectuele eigendom van de Europese Unie (EUIPO) deze beginselen had geschonden door haar beslissing uitsluitend te baseren op beslissingen van de Duitse rechterlijke instanties, zonder een autonome beoordeling uit te voeren aan de hand van de hiertoe in het merkenrecht van de Unie vastgestelde criteria.

Dienaangaande oordeelt het Gerecht dat, buiten het in artikel 8, lid 4, van verordening (EG) nr. 207/2009⁷³ bedoelde geval, in het kader waarvan het EUIPO het nationale recht, met inbegrip van de nationale rechtspraak die daarop betrekking heeft, moet toepassen, het EUIPO of het Gerecht zelf niet kunnen zijn gebonden door de beslissingen van de nationale autoriteiten of rechterlijke instanties. Het stelsel van het Uniemerk is immers een autonoom systeem dat uit een samenstel van eigen voorschriften en doelstellingen bestaat en waarvan de toepassing losstaat van welk nationaal systeem ook. Geen enkele bepaling van verordening nr. 207/2009 verplicht het EUIPO of, na beroep, het Gerecht, ertoe hetzelfde resultaat te bereiken als de nationale bestuurlijke of rechterlijke instanties in een soortgelijke situatie. Hoewel het EUIPO niet is gebonden door beslissingen die nationale autoriteiten hebben gewezen, kunnen deze beslissingen, zonder bindend of zelfs doorslaggevend te zijn, niettemin door het EUIPO in het kader van de beoordeling van de feiten van de zaak als aanwijzingen in aanmerking worden genomen.

In casu stelt het Gerecht vast dat de kamer van beroep de in de Duitse rechtspraak uiteengezette overwegingen inzake de vraag of het betrokken teken kan worden ingeschreven, de perceptie van dit teken en het beschrijvende karakter van het bestreden merk voor de betrokken waren en diensten heeft overgenomen, zonder een autonome beoordeling te verrichten in het licht van de argumenten die partijen hebben aangevoerd en de elementen die zij hebben overgelegd. Het Gerecht leidt daaruit af dat de kamer van beroep blijkt heeft gegeven van een onjuiste rechtsopvatting door de beslissingen van de Duitse rechterlijke instanties geen indicatieve waarde toe te kennen als aanwijzingen bij de beoordeling van de feiten van de zaak, maar een dwingende waarde wat betreft de vraag of het bestreden merk kan worden ingeschreven.

ABSOLUTE WEIGERINGSGRONDEN

Vijf arresten verdienen dit jaar bijzondere vermelding met betrekking tot de absolute weigeringsgronden van artikel 7, lid 1, van verordening nr. 207/2009.

1. AMBTSHALVE OPWERPING DOOR DE KAMER VAN BEROEP

In het arrest van 28 september 2016, *European Food/EUIPO – Société des produits Nestlé (FITNESS)* (T-476/15, hogere voorziening ingesteld⁷⁴, [EU:T:2016:568](#))⁷⁵, diende het Gerecht zich uit te spreken over de vraag of

73 | Verordening (EG) nr. 207/2009 van de Raad van 26 februari 2009 inzake het Uniemerk (PB 2009, L 78, blz. 1).

74 | Zaak C-634/16 P, *EUIPO/European Food*.

75 | Met betrekking tot dit arrest, zie ook hieronder de uiteenzetting gewijd aan „6. Overlegging van bewijzen”.

het EUIPO in nietigheidsprocedures wegens absolute weigeringsgronden verplicht is om de relevante feiten ambtshalve te onderzoeken, alsmede over de mogelijkheid voor de kamers van beroep om in dit kader geen rekening te houden met bewijzen die te laat zijn aangedragen.

Het Gerecht herinnert allereerst aan de verschillen die bestaan tussen de procedure van onderzoek van de absolute gronden voor weigering van een inschrijvingsaanvraag en de oppositieprocedure wegens relatieve weigeringsgronden. Vervolgens beklemtoont het Gerecht dat blijkens artikel 76, lid 1, van verordening nr. 207/2009

de kamers van beroep van het EUIPO bij het onderzoek naar absolute weigeringsgronden de feiten ambtshalve moeten onderzoeken teneinde uit te maken of het ter inschrijving voorgedragen merk onder een van de weigeringsgronden van artikel 7 van deze verordening valt. Het Gerecht preciseert evenwel dat in het kader van een door een partij ingestelde nietigheidsprocedure het EUIPO niet ertoe kan worden verplicht om het door de onderzoeker verrichte ambtshalve onderzoek van de relevante feiten op basis waarvan het de absolute weigeringsgronden zou kunnen toepassen, nogmaals uit te voeren. Zoals blijkt uit de artikelen 52 en 55 van deze verordening, geniet het Uniemerkt immers een vermoeden van geldigheid totdat het door het EUIPO nietig wordt verklaard, waardoor de in artikel 76, lid 1, van verordening nr. 207/2009 neergelegde verplichting van het EUIPO om de relevante feiten ambtshalve te onderzoeken, wordt beperkt. In een nietigheidsprocedure staat het, aangezien het ingeschreven Uniemerkt geldig wordt geacht, evenwel aan de verzoeker tot nietigverklaring om de concrete elementen die afdoen aan de geldigheid ervan aan te voeren voor het EUIPO.

2. MOTIVERINGSPLICHT

In het arrest van 15 december 2016, *Intesa Sanpaolo/EUIPO (START UP INITIATIVE)* (T-529/15, [EU:T:2016:747](#)), kon het Gerecht nuttige preciseringen geven over de omvang van de verplichting van het EUIPO tot motivering van een beslissing waarbij de inschrijving van een Uniemerkt wordt geweigerd.

In dit verband stelt het Gerecht dat het onderzoek van de gronden voor weigering van een merkaanvraag betrekking moet hebben op elk van de waren of diensten waarvoor de inschrijving van het merk is aangevraagd. Wanneer dezelfde weigeringsgrond wordt ingebracht voor een categorie of een groep van waren of diensten, mag de motivering globaal zijn voor alle betrokken waren of diensten. Deze mogelijkheid geldt evenwel enkel voor waren en diensten die zo rechtstreeks en concreet onderling verbonden zijn dat zij een categorie of groep van waren of diensten vormen die voldoende homogeen is. Het volstaat niet dat de betrokken waren of diensten tot dezelfde klasse in de zin van de Overeenkomst van Nice⁷⁶ behoren om van een dergelijke homogeniteit te kunnen spreken, aangezien deze klassen vaak een grote verscheidenheid van waren of diensten omvatten die niet noodzakelijk in die mate voldoende rechtstreeks en concreet onderling verbonden zijn.

Het Gerecht preciseert dat de homogeniteit van de waren of diensten wordt beoordeeld aan de hand van de concrete weigeringsgrond die wordt ingebracht tegen de betrokken merkaanvraag. Er kan worden overgegaan tot een globale motivering voor de waren en diensten waartussen een dermate rechtstreeks en concreet verband bestaat dat deze een voldoende homogene categorie vormen en derhalve het geheel van feitelijke en rechtsoverwegingen die de motivering van de bestreden beslissing vormen, enerzijds afdoende de redenering voor elk van de tot deze categorie behorende waren en diensten weergeeft, en anderzijds zonder onderscheid kan worden toegepast op elk van de betrokken waren en diensten.

76| Overeenkomst van Nice van 15 juni 1957 betreffende de internationale classificatie van de waren en diensten ten behoeve van de inschrijving van merken, zoals herzien en gewijzigd.

3. KWADE TROUW

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 7 juli 2016, *Copernicus-Trademarks/EUIPO – Maquet (LUCEO)* (T-82/14, [EU:T:2016:396](#)), diende het Gerecht uitspraak te doen op het beroep dat was ingesteld tegen de beslissing van de vierde kamer van beroep van het EUIPO, waarbij de conclusie van de nietigheidsafdeling, dat verzoekster te kwader trouw was bij de indiening van de aanvraag tot inschrijving van het litigieuze merk, werd bevestigd. Volgens de kamer van beroep had de houdster die inschrijving enkel gevraagd om zich te kunnen verzetten tegen een door een derde ingediende aanvraag tot inschrijving van een ander Uniemerken en daaruit economisch voordeel te halen.

Het Gerecht herinnert eraan dat het begrip kwade trouw in de zin van artikel 52, lid 1, onder b), van verordening nr. 207/2009 betrekking heeft op een subjectieve beweegreden aan de zijde van de merkaanvrager, te weten een oneerlijke bedoeling of een ander onzuiver motief. Er is met name sprake van kwade trouw wanneer een inschrijvingsaanvraag voor een ander doel dan het oorspronkelijke doel ervan en speculatief of louter met het oog op een financiële vergoeding wordt ingediend.

Voorts wijst het Gerecht erop dat verzoekster geen argumenten heeft aangevoerd tegen de overweging van de kamer van beroep dat voor de beoordeling of zij te kwader trouw had gehandeld, niet alleen rekening diende te worden gehouden met haar eigen gedrag, maar ook met dat van haar vertegenwoordiger alsmede met dat van alle andere met hem verbonden vennootschappen. In casu volgde verzoeksters vertegenwoordiger een indieningsstrategie die erin bestond, om de zes maanden achtereenvolgens nationale merkaanvragen in twee verschillende lidstaten in te dienen, zonder indieningstaksen te betalen, waarbij werd beoogd hem in een blokkeringspositie te plaatsen. Wanneer een derde verzocht om inschrijving van een identiek of overeenstemmend Uniemerken, verzocht ook verzoeksters vertegenwoordiger om inschrijving van een Uniemerken en beriep hij zich daarbij op voorrang, op grond van de laatste schakel van de reeks van nationale merkaanvragen. Volgens het Gerecht is een dergelijke handelwijze niet in overeenstemming met de doelstellingen van verordening nr. 207/2009, aangezien op die wijze wordt beoogd de bedenktijd van zes maanden als bedoeld in artikel 29 van deze verordening en de respijtermijn van vijf jaar als bedoeld in artikel 51, lid 1, onder a), ervan te omzeilen. In deze omstandigheden kon de kamer van beroep terecht oordelen dat met deze indieningsstrategie uitsluitend werd beoogd, oppositie te kunnen instellen tegen inschrijvingsaanvragen van derden en economisch voordeel uit die oppositie te halen.

4. AANDUIDING VAN GEOGRAFISCHE HERKOMST

In het arrest van 20 juli 2016, *Internet Consulting/EUIPO – Provincia Autonoma di Bolzano-Alto Adige (SUEDIROL)* (T-11/15, [EU:T:2016:422](#)), heeft het Gerecht zich uitgesproken over de toepassing van de absolute weigeringsgrond van artikel 7, lid 1, onder c), van verordening nr. 207/2009, die het beschrijvend karakter van een merk betreft, op merken die bestaan uit aanduidingen van geografische herkomst. Het Gerecht diende de rechtmatigheid te onderzoeken van de beslissing waarbij de grote kamer van beroep van het EUIPO het beroep van interveniënte had toegewezen door het litigieuze merk nietig te verklaren.

Het Gerecht wijst om te beginnen het middel af volgens hetwelk interveniënte, als publiekrechtelijk lichaam, niet de vereiste procesbevoegdheid had om een vordering tot nietigverklaring van het litigieuze merk in te stellen. In dit verband stelt het Gerecht dat de gronden van vervallenverklaring en nietigheid en inzonderheid de gronden van absolute nietigheid in de zin van artikel 52 van verordening nr. 207/2009 kunnen worden aangevoerd door elke persoon, ongeacht zijn privaatrechtelijk dan wel publiekrechtelijk statuut, op voorwaarde dat deze persoon „bevoegd is in eigen naam in rechte op te treden” overeenkomstig artikel 56, lid 1, onder a), in fine, van deze verordening.

In antwoord op verzoeksters argument dat de kamer van beroep de bepalingen van verordening nr. 207/2009 heeft geschonden door te oordelen dat het litigieuze merk een aanduiding van geografische herkomst met betrekking tot een bij het relevante publiek bekende plaats vormt die informatie bevat over de plaats van herkomst van de betrokken diensten, merkt het Gerecht vervolgens op dat artikel 7, lid 1, onder c), van deze verordening tot doel heeft te vermijden dat een marktdeelnemer een aanduiding van geografische herkomst monopoliseert in het nadeel van zijn concurrenten. Weliswaar moet de kamer van beroep in beginsel de relevantie van de aanduiding van geografische herkomst voor deze concurrentieverhoudingen nagaan door het verband te onderzoeken tussen deze herkomst en de waren en diensten waarvoor het merk is aangevraagd, alvorens zij de inschrijving ervan kan weigeren op grond van artikel 7, lid 1, onder c), van verordening nr. 207/2009, maar de mate waarin zij tot deze verplichting is gehouden, kan verschillen naargelang van vele factoren, zoals de omvang, de bekendheid of de aard van de betrokken aanduiding van geografische herkomst. In casu staat vast dat de waarschijnlijkheid dat de aanduiding van geografische herkomst van invloed kan zijn op de concurrentieverhoudingen, groot is, gelet op de positieve gevoelens die de verwijzing naar Zuid-Tirol (Italië) kan oproepen wanneer de betrokken diensten te koop worden aangeboden. Het Gerecht beklemtoont bovendien dat artikel 7, lid 1, onder c), van verordening nr. 207/2009 zich niet verzet tegen de inschrijving van geografische namen die in de betrokken kringen niet bekend zijn. In de onderhavige zaak bezitten de door het litigieuze merk aangeduide diensten geen bijzondere kwaliteit die het relevante publiek ertoe kan brengen de geografische aanduiding niet te associëren met de plaats van herkomst van deze diensten. Bijgevolg verzet artikel 7, lid 1, onder c), van verordening nr. 207/2009 zich tegen de inschrijving van de betrokken geografische aanduiding, die in de betrokken kringen bekendstaat als een aanduiding van een geografische regio.

Ten slotte brengt het Gerecht in herinnering dat overeenkomstig artikel 12, onder b), van verordening nr. 207/2009 het aan het Uniemerkt verbonden recht de houder ervan niet toestaat een derde te verbieden om in het economische verkeer gebruik te maken van aanduidingen inzake de plaats van herkomst. Weliswaar heeft deze bepaling tot doel het met name mogelijk te maken dat het gebruik van een aanduiding van de plaats van herkomst die een bestanddeel van een samengesteld merk vormt, niet valt onder het verbod van artikel 9 van deze verordening. Evenwel verleent artikel 12, onder b), van verordening nr. 207/2009, derden niet het recht een dergelijke naam als merk te gebruiken, maar garandeert het hun enkel dat zij deze naam als beschrijvende aanduiding kunnen gebruiken, namelijk als aanduiding van de plaats van herkomst, voor zover er sprake is van gebruik volgens de eerlijke gebruiken in nijverheid en handel.

5. KLANKMERKEN

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 13 september 2016, *Globo Comunicação e Participações/EUIPO (klankmerk)* (T-408/15, [EU:T:2016:468](#)), was bij het Gerecht beroep ingesteld strekkende tot vernietiging van de beslissing waarbij de vijfde kamer van beroep van het EUIPO de aanvraag tot inschrijving van een klankmerk als Uniemerkt had afgewezen voor met name dragers voor de verspreiding van informatie via elektronische weg, mondeling en via televisie, op grond dat het elk onderscheidend vermogen miste.

Onder verwijzing naar het arrest *Shield Mark*⁷⁷ stelt het Gerecht om te beginnen dat artikel 4 van verordening nr. 207/2009 aldus moet worden uitgelegd dat klanken een merk kunnen vormen, op voorwaarde dat zij bovendien vatbaar zijn voor grafische voorstelling, en dat niet wordt betwist dat de aanduiding van muzieknoden op een notenbalk, met een sleutel, rusten en alteraties, zoals in casu, een dergelijke grafische voorstelling vormt.

77 | Arrest van 27 november 2003, C-283/01, [EU:C:2003:641](#).

Wat het onderscheidend vermogen van het aangevraagde merk betreft, oordeelt het Gerecht dat, terwijl het publiek de gewoonte heeft woord- of beeldmerken op te vatten als tekens die de commerciële herkomst van de waren of diensten aanduiden, dit niet noodzakelijkerwijs geldt wanneer het teken alleen bestaat uit een klankelement. Voor sommige waren of diensten, in het bijzonder enerzijds in de sector van televisie, radio en telefonie, en anderzijds in de sector van computergegevensdragers, software of media in het algemeen, is het niettemin niet alleen niet ongebruikelijk, maar ook en zelfs gangbaar dat de consument ertoe wordt gebracht een waar of dienst van die sectoren te identificeren op basis van een klankelement (jingles en melodieën) waardoor het kan worden onderscheiden als afkomstig van een bepaalde onderneming. Volgens het Gerecht is het evenwel noodzakelijk dat het klankteken waarvan om inschrijving wordt verzocht, over een zekere pregnantie beschikt waardoor de betrokken consument het kan opvatten en beschouwen als merk en niet als element van functionele aard of als aanduiding zonder eigen intrinsiek kenmerk. Aldus stelt een klankteken dat niet méér kan betekenen dan louter de banale combinatie van de noten waaruit het bestaat, de betrokken consument niet in staat om het te bevatten in zijn functie van identificatie van de betrokken waren en diensten, aangezien het louter tot een „spiegeleffect” wordt gereduceerd, in die zin dat het slechts naar zichzelf en naar niets anders verwijst. Gelet op deze overwegingen oordeelt het Gerecht dat, aangezien het in casu aangevraagde merk terug te voeren is tot een alarm of beltoon, en dit belseinbeeld geen enkel ander intrinsiek kenmerk bezit dan de herhaling van de noot waaruit het bestaat (twee gissen) en op basis waarvan iets anders dan deze alarm- of beltoon zou kunnen worden onderscheiden, dit merk over het algemeen onopgemerkt zal voorbijgaan en door de consument niet zal worden onthouden. In deze omstandigheden is het Gerecht van oordeel dat het EUIPO geen blijk heeft gegeven van een onjuiste opvatting door de inschrijving van het aangevraagde merk te weigeren, aangezien dit merk elk onderscheidend vermogen mist.

6. OVERLEGGING VAN BEWIJZEN

In het arrest van 28 september 2016, **FITNESS** (T-476/15, hogere voorziening ingesteld⁷⁸, [EU:T:2016:568](#))⁷⁹, heeft het Gerecht geoordeeld dat het EUIPO krachtens artikel 76, lid 2, van verordening nr. 207/2009 geen rekening hoeft te houden met feiten en bewijzen die de partijen niet tijdig hebben aangevoerd. Evenwel blijkt geenszins uit regel 37, onder b), iv), van verordening (EG) nr. 2868/95⁸⁰ dat de kamer van beroep moet oordelen dat bewijzen die niet voor de nietigheidsafdeling werden overgelegd, te laat zijn aangedragen. Die regel preciseert immers enkel dat de vordering tot nietigverklaring de bewijzen moet omvatten waarop zij is gebaseerd. Verder wijst het Gerecht erop dat, in tegenstelling tot bepaalde bepalingen waarbij de termijnen en de gevolgen van de niet-eerbiediging ervan worden geregeld en die van toepassing zijn op de oppositieprocedure, de procedure tot vervallenverklaring en de procedure tot nietigverklaring wegens relatieve weigeringsgronden, verordeningen nr. 207/2009 en nr. 2868/95 geen enkele bepaling bevatten die een termijn stelt voor de overlegging van bewijzen in het kader van een vordering tot nietigverklaring wegens een absolute weigeringsgrond. Derhalve dient volgens het Gerecht te worden geoordeeld dat artikel 76 van verordening nr. 207/2009, gelezen in samenhang met regel 37, onder b), iv), van verordening nr. 2868/95, niet inhoudt dat de kamer van beroep in het kader van een nietigheidsprocedure wegens een absolute weigeringsgrond moet oordelen dat bewijzen die voor het eerst voor haar zijn overgelegd, te laat zijn aangedragen.

78 | Zaak C-634/16 P, *EUIPO/European Food*.

79 | Met betrekking tot dit arrest, zie ook hierboven de uiteenzetting gewijd aan „1. Ambtshalve opwerping door de kamer van beroep”.

80 | Verordening (EG) nr. 2868/95 van de Commissie van 13 december 1995 tot uitvoering van verordening (EG) nr. 40/94 van de Raad inzake het gemeenschapsmerk (PB 1995, L 303, blz. 1).

Tenslotte wijst het Gerecht op dat volgens artikel 52, lid 1, van verordening nr. 207/2009 de nietigheidsprocedure wegens absolute weigeringsgronden weliswaar in gang wordt gezet op vordering van een partij, maar dat deze bepaling rechtstreeks verwijst naar de absolute weigeringsgronden van artikel 7 van deze verordening, die doelstellingen van algemeen belang nastreven. Verder heeft de nietigheidsprocedure wegens absolute weigeringsgronden met name tot doel, het EUIPO in staat te stellen de geldigheid van een merkinschrijving te herzien en een standpunt in te nemen dat het in voorkomend geval overeenkomstig artikel 37 van deze verordening ambtshalve had moeten innemen. De toepassing naar analogie van regel 50, lid 1, derde alinea, van verordening nr. 2868/95 op een nietigheidsprocedure wegens absolute weigeringsgronden zou dus ingaan tegen het algemeen belang dat door artikel 7 van verordening nr. 207/2009' wordt nagestreefd.

RELATIEVE WEIGERINGSGRONDEN

In het kader van gedingen over relatieve weigeringsgronden heeft het Gerecht een aantal arresten gewezen die bijzondere vermelding verdienen.

1. AMBTSHALVE OPWERPING DOOR DE KAMER VAN BEROEP

Het arrest van 13 december 2016, *Sovena Portugal – Consumer Goods/EUIPO – Mueloliva (FONTOLIVA)* (T-24/16, [EU:T:2016:726](#)), stelde het Gerecht in de gelegenheid uitspraak te doen over de vraag of voor de kamers van beroep een verplichting bestaat om ambtshalve de kwestie van het verstrijken van de geldigheid van de merkinschrijving op te werpen. Bij het Gerecht was beroep ingesteld tegen de beslissing van de tweede kamer van beroep van het EUIPO houdende bevestiging van de beslissing van de oppositieafdeling, die had geconcludeerd tot het bestaan van gevaar voor verwarring tussen het door verzoekster aangevraagde woordmerk en een ouder nationaal woordmerk. Verzoekster voerde met name aan dat op het tijdstip waarop de kamer van beroep de gegrondheid van de oppositie had bevestigd, de inschrijving van het oudere nationale merk niet was vernieuwd en de geldigheid ervan dus was verstreken.

Volgens het Gerecht blijkt noch uit artikel 41, lid 3, en artikel 76 van verordening nr. 207/2009, noch uit regel 19, lid 1 en lid 2, onder a), ii), en regel 50, lid 1, eerste en derde alinea, van verordening nr. 2868/95, noch uit de andere toepasselijke procedurevoorschriften, dat een kamer van beroep die de rechtmatigheid dient te onderzoeken van een beslissing van een oppositieafdeling die uitspraak heeft gedaan over een relatieve weigeringsgrond, zelf verplicht zou zijn ambtshalve de vraag op te werpen of de inschrijving van het oudere merk niet meer geldig is na het verstrijken van de termijn die de oppositieafdeling de opposant heeft gesteld om het bewijs van deze geldigheid te leveren. Bovendien kan ook geen van deze bepalingen aldus worden uitgelegd dat zij de opposant verplichten om uit eigen beweging het bewijs te leveren dat de inschrijving van het oudere merk geldig is tot op het tijdstip waarop de kamer van beroep uitspraak doet. Deze vaststellingen doen echter niet af aan de mogelijkheid voor de aanvrager van het merk waartegen oppositie is ingesteld om voor de kamer van beroep aan te voeren dat de opposant niet het bewijs levert dat de inschrijving van het oudere merk geldig blijft gedurende een redelijke periode gelet op de procedure voor de kamer van beroep, om de opposant ertoe aan te zetten om dienaangaande te antwoorden en de kamer van beroep uit te nodigen om rekening te houden met de situatie. In casu heeft de merkaanvrager evenwel de vraag of de inschrijving van het oudere nationale merk geldig bleef, voor de kamer van beroep niet opgeworpen, terwijl het jaar tijdens hetwelk deze inschrijving verstreek en in voorkomend geval moest worden vernieuwd, nabij was en zelfs al was begonnen. Verzoekster had deze vraag op dit moment nog kunnen opwerpen, op grond van de bepalingen van artikel 76, lid 2, van verordening nr. 207/2009, volgens welke het „[EUIPO] geen rekening [hoef]t te houden met feiten en bewijsmiddelen die de partijen niet tijdig hebben aangevoerd”. Derhalve oordeelt het Gerecht dat de kamer van beroep niet kan worden verweten dat zij bij de vaststelling van de bestreden beslissing geen rekening heeft gehouden met de mogelijkheid dat de inschrijving van het oudere

nationale merk, waarop de oppositie was gesteund, niet was vernieuwd, welke de uiteindelijke einddatum van de geldigheid van deze inschrijving volgens het nationale recht ook moge zijn geweest.

2. BEWIJSMIDDELEN

In het arrest van 5 februari 2016, *Kicktipp/BHIM – Società Italiana Calzature (kicktipp)* (T-135/14, [EU:T:2016:69](#)), heeft het Gerecht zich uitgesproken over de wijze waarop regel 19, lid 2, van verordening nr. 2868/95 dient te worden uitgelegd met betrekking tot de bewijzen die de opposant moet overleggen om het bestaan, de geldigheid en de beschermingsomvang van zijn oudere merk aan te tonen.

In dit verband herinnert het Gerecht eraan dat volgens de bewoordingen van het eerste deel van regel 19, lid 2, onder a), ii), van verordening nr. 2868/95, in de Franse taalversie, een opposant het inschrijvingsbewijs „en” eventueel het laatste vernieuwingsbewijs van een ingeschreven ouder merk dat geen Uniemerks is, moet overleggen. De opposant moet dus in beginsel het inschrijvingsbewijs overleggen, ook al verstrekt hij het vernieuwingsbewijs. Volgens regel 19, lid 2, onder a), ii), in fine, van verordening nr. 2868/95 kan de opposant ook „gelijkwaardige documenten, afgegeven door de administratie waarbij het merk werd ingeschreven”, overleggen. Het Gerecht oordeelt dat deze bepaling aldus dient te worden uitgelegd dat de mogelijkheid om gelijkwaardige documenten over te leggen niet uitsluitend ziet op het vernieuwingsbewijs, maar ook op het inschrijvingsbewijs. Het is tevens mogelijk dat het vernieuwingsbewijs tegelijkertijd een aan het inschrijvingsbewijs „gelijkwaardig document” vormt. Derhalve volstaat overlegging van een vernieuwingsbewijs als bewijs van het bestaan, de geldigheid en de beschermingsomvang van het merk waarop de oppositie is gebaseerd, indien het alle daartoe vereiste informatie bevat.

Het Gerecht preciseert tevens dat, wanneer de vernieuwing van het oudere merk tijdig is aangevraagd maar de bevoegde instantie nog niet over die aanvraag heeft beslist, het volstaat om een bewijs van de aanvraag over te leggen, mits dat bewijs afkomstig is van de bevoegde instantie en alle vereiste informatie betreffende de inschrijving van het merk bevat, zoals die informatie zou blijken uit een inschrijvingsbewijs. Wanneer het merk waarop de oppositie is gebaseerd daarentegen is ingeschreven, is het volgens regel 19, lid 2, onder a), ii), van verordening nr. 2868/95 niet langer voldoende om het indieningsbewijs over te leggen. Dan is het noodzakelijk om het inschrijvingsbewijs of een gelijkwaardig stuk over te leggen. In lijn met diezelfde idee volstaat een bewijs waaruit blijkt dat een aanvraag tot vernieuwing van het merk is ingediend, niet wanneer het merk is vernieuwd.

Het arrest van 9 september 2016, *Puma/EUIPO – Gemma Group (Afbeelding van een springende katachtige)* (T-159/15, hogere voorziening ingesteld⁸¹, [EU:T:2016:457](#)), bood het Gerecht de gelegenheid om de rechtspraak te preciseren met betrekking tot de verplichting voor het EUIPO om rekening te houden met zijn vroegere beslissingspraktijk gelet op het gelijkheidsbeginsel en het beginsel van behoorlijk bestuur.

Ter staving van haar beroep stelde verzoekster dat de vijfde kamer van beroep blijk had gegeven van een onjuiste rechtsopvatting door met name af te wijken van de beslissingspraktijk van het EUIPO inzake de bekendheid van de oudere merken, die ter onderbouwing van de oppositie was aangevoerd.

Het Gerecht beklemtoont om te beginnen dat volgens artikel 41, lid 2, van het Handvest van de grondrechten het recht op behoorlijk bestuur met name de plicht van de betrokken dienst behelst, haar beslissingen met redenen te omkleden. Vervolgens brengt het Gerecht in herinnering dat volgens het arrest

81 | Zaak C-564/16 P, *EUIPO/Puma*.

Agencja Wydawnicza Technopol/BHIM⁸² uit het gelijkheidsbeginsel en het beginsel van behoorlijk bestuur voortvloeit dat het EUIPO bij het onderzoek van een aanvraag tot inschrijving van een Uniemerk rekening moet houden met beslissingen die inzake soortgelijke aanvragen reeds zijn genomen, en zeer aandachtig moet onderzoeken of al dan niet een soortgelijke beslissing moet worden genomen. Evenwel moeten het gelijkheidsbeginsel en het beginsel van behoorlijk bestuur worden verzoend met de eerbiediging van het wettigheidsbeginsel. Overigens moet, omwille van de rechtszekerheid en met het oog op behoorlijk bestuur, elke inschrijvingsaanvraag strikt en volledig worden onderzocht en moet dit onderzoek in elk concreet geval gebeuren.

In casu wijst het Gerecht enerzijds erop dat de bekendheid van de oudere merken door het EUIPO was vastgesteld in drie recente beslissingen, die werden bevestigd door meerdere nationale beslissingen, en dat deze beslissingen betrekkingen hadden op dezelfde oudere merken, op dezelfde of soortgelijke waren als die welke in casu aan de orde waren en op een aantal lidstaten waarover het eveneens ging in de onderhavige zaak. Anderzijds beklemtoont het Gerecht dat de vaststelling van de bekendheid van de oudere merken een feitelijke vaststelling is die niet afhangt van het aangevraagde merk. Verder blijkt uit het door verzoekster aangehaalde arrest **Budziewska/BHIM – Puma (Opspringende kachtachtige)**⁸³ dat het oudere model bekend is. In deze omstandigheden oordeelt het Gerecht dat, gelet op het arrest **Agencja Wydawnicza Technopol/BHIM**⁸⁴ en de motiveringsplicht van de kamer van beroep, deze laatste niet mocht afwijken van de beslissingspraktijk van het EUIPO zonder enige uitleg te verstrekken over de redenen waarom zij van oordeel was dat de in die beslissingen verrichte feitelijke vaststellingen inzake de bekendheid van de oudere merken niet of niet langer relevant waren. In dit verband wijst het Gerecht het argument van het EUIPO af dat de door verzoekster aangehaalde beslissingen niet in aanmerking dienden te worden genomen op grond dat bij geen enkele ervan de bewijzen van de bekendheid van de oudere merken waren gevoegd die in het kader van die procedures waren overgelegd. De kamer van beroep beschikt immers over een beoordelingsbevoegdheid teneinde te beslissen of rekening dient te worden gehouden met nieuwe of aanvullende feiten en bewijzen die niet binnen de door de oppositieafdeling vastgestelde termijn werden aangedragen. In deze omstandigheden had de kamer van beroep overeenkomstig het beginsel van behoorlijk bestuur hetzij verzoekster moeten verzoeken aanvullende bewijzen van de bekendheid van de oudere merken aan te dragen, hetzij de redenen moeten vermelden waarom zij van oordeel was dat de in die eerdere beslissingen verrichte vaststellingen met betrekking tot de bekendheid van de oudere merken in casu dienden te worden afgewezen. Aangezien de kamer van beroep niet heeft voldaan aan deze eisen, dient te worden geoordeeld dat het beginsel van behoorlijk bestuur is geschonden, en dat het EUIPO met name de verplichting om zijn beslissingen te motiveren, niet is nagekomen.

3. RECHTSVERWERKING WEGENS GEDOGEN

In het arrest van 20 april 2016, **Tronios Group International/EUIPO – Sky (SkyTec)** (T-77/15, [EU:T:2016:226](#)), kon het Gerecht preciseringen geven met betrekking tot de bepaling van de aanvang van de termijn van rechtsverwerking wegens gedogen bij gebruik van een jonger merk dat gelijk is aan of verwarrend overeenstemt met het oudere merk in de zin van artikel 54, lid 2, van verordening nr. 207/2009.

In dit verband herinnert het Gerecht om te beginnen eraan dat in een dergelijk geval de termijn van rechtsverwerking wegens gedogen slechts ingaat wanneer is voldaan aan vier voorwaarden. Ten eerste moet

82| Arrest van 10 maart 2011, C-51/10 P, [EU:C:2011:139](#), in het bijzonder de punten 74-77.

83| Arrest van 7 november 2013, T-666/11, niet gepubliceerd, [EU:T:2013:584](#).

84| Arrest van 10 maart 2011, C-51/10 P, [EU:C:2011:139](#).

het jongere merk zijn ingeschreven, ten tweede moet de houder ervan dat merk te goeder trouw hebben ingeschreven, ten derde moet het gebruikt zijn in de lidstaat waar het oudere merk wordt beschermd en, ten vierde ten slotte moet de houder van het oudere merk kennis hebben van het gebruik van dat merk na inschrijving ervan. Vervolgens stelt het Gerecht dat artikel 54, lid 2, van verordening nr. 207/2009 tot doel heeft, de houders van oudere merken die het gebruik van een jonger Uniemerik gedurende vijf opeenvolgende jaren met kennis van zaken hebben gedoogd, te bestraffen door hen voor dat merk de mogelijkheid te ontnemen om nog vorderingen tot nietigverklaring en oppositie in te stellen. Deze bepaling beoogt dus het belang van de merkhouder om de wezenlijke functie van zijn merk te handhaven, af te wegen tegen het belang van de andere marktdeelnemers om te beschikken over tekens om hun waren en diensten aan te duiden. Deze doelstelling impliceert dat de houder van een ouder merk met het oog op het behoud van deze wezenlijke functie in staat moet zijn om zich te verzetten tegen het gebruik van een jonger merk dat gelijk is aan of overeenstemt met zijn merk.

Uit een teleologische uitlegging van artikel 54, lid 2, van verordening nr. 207/2009 volgt dus dat de relevante datum voor de berekening van de aanvang van de rechtsverwerkingstermijn deze is waarop kennis is gekregen van het gebruik van het jongere merk. Deze uitlegging vereist dat de houder van het jongere merk het bewijs levert dat de houder van het oudere merk daadwerkelijk kennis heeft van het gebruik van dat merk, aangezien de houder van het oudere merk anders niet in staat is zich te verzetten tegen het gebruik van het jongere merk. Volgens het Gerecht moet in dit verband immers rekening worden gehouden met de analoge regel van rechtsverwerking wegens gedogen van artikel 9, lid 1, van richtlijn 89/104/EEG⁸⁵, vervangen door artikel 9, lid 1, van richtlijn 2008/95/EG⁸⁶.

PROCEDURELE VRAAGSTUKKEN

In het arrest van 4 februari 2016, *Meica/BHIM – Salumificio Fratelli Beretta (STICK MiniMINI Beretta)* (T-247/14, hogere voorziening ingesteld⁸⁷, [EU:T:2016:64](#)), heeft het Gerecht verduidelijkt welke voorwaarden gelden voor de ontvankelijkheid van een vordering waarbij de verwerende partij in een proces tussen partijen voor de kamer van beroep verzoekt om herziening van de door interveniënte aangevochten beslissing van de oppositieafdeling. In casu had de kamer van beroep een dergelijke vordering niet-ontvankelijk verklaard op grond dat deze niet voldeed aan de voorwaarden inzake de beroepstermijn en de betaling van de beroepstaks als bedoeld in artikel 60 van verordening nr. 207/2009, en het voorwerp van het beroep uitbreidde doordat zij betrekking had op een punt van de bestreden beslissing dat niet aan de orde werd gesteld in het door interveniënte ingestelde beroep.

Dienaangaande wijst het Gerecht erop dat uit de bewoordingen van artikel 8, lid 3, van verordening (EG) nr. 216/96⁸⁸ volgt dat de verweerder bij processen tussen partijen voor de kamer van beroep kan eisen dat de aangevochten uitspraak wordt nietig verklaard of herzien op grond van een niet in het beroep aan de orde gestelde kwestie. Deze eis, die verweerder in zijn conclusie van antwoord moet formuleren, wordt evenwel ongegrond als de eiser zich voor de kamer van beroep terugtrekt. Om een beslissing van de oppositieafdeling aan te vechten is het autonome beroep zoals neergelegd in artikel 60 van verordening

85| Eerste richtlijn (89/104/EEG) van de Raad van 21 december 1988 betreffende de aanpassing van het merkenrecht der lidstaten (PB 1989, L 40, blz. 1).

86| Richtlijn 2008/95/EG van het Europees Parlement en de Raad van 22 oktober 2008 betreffende de aanpassing van het merkenrecht der lidstaten (PB 2008, L 299, blz. 25).

87| Zaak C-182/16 P, *Meica/EUIPO*.

88| Verordening (EG) nr. 216/96 van de Commissie van 5 februari 1996 houdende het Reglement voor de procesvoering bij de kamers van beroep van het Bureau voor harmonisatie binnen de interne markt (merken, tekeningen en modellen) (PB 1996, L 28, blz. 11).

nr. 207/2009 dus de enige beroepsweg waarin een partij grieven met zekerheid naar voren kan brengen. Daaruit volgt dat de vordering tot nietigverklaring of herziening van de bestreden beslissing op grond van een niet in het beroep aan de orde gestelde kwestie in de zin van artikel 8, lid 3, van verordening nr. 216/96 afwijkt van het in artikel 60 van verordening nr. 207/2009 neergelegde beroep. Aldus zijn de voorwaarden inzake de beroepstermijn en de beroepstaks als bedoeld in artikel 60 van verordening nr. 207/2009 niet van toepassing op een vordering die is gebaseerd op artikel 8, lid 3, van verordening nr. 216/96. In casu heeft verzoekster overeenkomstig laatstgenoemde bepaling in het kader van haar conclusie van antwoord binnen de gestelde termijn een vordering ingediend tot herziening van de beslissing van de oppositieafdeling met betrekking tot een niet door interveniënte aan de orde gesteld punt. Verzoekster was daarbij niet gehouden te voldoen aan de voorwaarden van artikel 60 van verordening nr. 207/2009. Dientengevolge heeft de kamer van beroep deze vordering ten onrechte niet-ontvankelijk verklaard.

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 8 juni 2016, **Monster Energy/EUIPO (Afbeelding van een vredessymbool)** (T-583/15, [EU:T:2016:338](#)), kon het Gerecht verduidelijken dat de beoordeling van de naleving van de termijn om beroep in te stellen bij het Gerecht uitsluitend onder de bevoegdheid van de Unierechter valt en dat de niet-naleving van deze termijn niet het voorwerp kan vormen van een verzoek tot herstel in de vorige toestand op grond van artikel 81 van verordening nr. 207/2009. –Verzoekster had een dergelijk verzoek bij het EUIPO ingediend, op grond dat zij een beslissing van een van zijn kamers van beroep niet had kunnen aanvechten voor het Gerecht binnen de termijn die inging vanaf de kennisgeving van die beslissing per fax, omdat zij die fax niet had ontvangen. De tweede kamer van beroep van het EUIPO had evenwel het standpunt van de griffie van de kamers van beroep bevestigd en daarbij geoordeeld dat geen gevolg kon worden gegeven aan het verzoek tot herstel in de vorige toestand, met name gelet op het feit dat artikel 81 van verordening nr. 207/2009 alleen betrekking had op de bij het EUIPO toepasselijke termijnen en niet op de bij het Gerecht toepasselijke termijnen. In het kader van het bij het Gerecht ingestelde beroep betoogde verzoekster daarentegen dat de wetgever door „[een termijn] tegenover het Bureau” te vermelden, de termijnen „aangaande” het EUIPO of „in verband met” het EUIPO heeft bedoeld. De beroepstermijn voor het Gerecht heeft dus volgens haar in verschillende opzichten betrekking op het EUIPO, en in verband met de niet-naleving van deze termijn kan dus een verzoek tot herstel in de vorige toestand worden ingediend.

Op dit punt stelt het Gerecht dat overweging 12 van verordening nr. 207/2009 aangeeft dat de oprichting van het EUIPO geen afbreuk mag doen aan de aan de instellingen van de Unie verleende bevoegdheden, en dat het erkennen dat een van de instanties van het EUIPO bevoegd is om een verzoek tot herstel in de vorige toestand met betrekking tot een beroepstermijn voor het Gerecht in te willigen, ertoe zou leiden dat inbreuk wordt gemaakt op de bevoegdheden van het Gerecht, dat overeenkomstig de artikelen 256 en 263 VWEU als enige de ontvankelijkheid van een bij hem ingesteld beroep kan beoordelen, onder voorbehoud van het toezicht door het Hof. De ontvankelijkheid is immers een van de elementen van de beoordeling van een beroep die tot de bevoegdheid van de rechter behoren, temeer daar hij deze ambtshalve moet onderzoeken. Wanneer een beroep bij het Gerecht tegen een beslissing van een kamer van beroep van het EUIPO door de rechter tardief kan worden geacht, geldt dus niet artikel 81 van verordening nr. 207/2009, inzake het herstel in de vorige toestand, maar gelden de bepalingen die van toepassing zijn op de rechter, dit wil zeggen, naast artikel 263 VWEU, artikel 45, tweede alinea, van het Statuut van het Hof van Justitie van de Europese Unie, volgens hetwelk „[v]erval van instantie wegens het verstrijken van een procestermijn [...] niet [kan] worden tegengeworpen wanneer de betrokkene toeval of overmacht aantoonst”.

VI. GEMEENSCHAPPELIJK BUITENLANDS EN VEILIGHEIDSBELEID – BEPERKENDE MAATREGELLEN

In 2016 is de rechtspraak betreffende beperkende maatregelen op het gebied van het gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid (GBVB), zoals de voorbije jaren, verder ontwikkeld. Verschillende zaken verdienen bijzondere vermelding.

ISLAMITISCHE REPUBLIEK IRAN

In de eerste plaats kon het Gerecht in het arrest van 28 april 2016, *Sharif University of Technology/Raad* (T-52/15, hogere voorziening ingesteld⁸⁹, [EU:T:2016:254](#)), verdere preciseringen geven over het criterium inzake steun aan de regering van Iran in de zin van artikel 23, lid 2, onder d), van verordening nr. 267/2012 en artikel 20, lid 1, onder c), van besluit 2010/413.

Volgens het Gerecht houdt dit criterium niet in dat het bestaan van een oorzakelijk verband moet worden aangetoond tussen de gedraging waaruit de steun aan de Iraanse regering bestaat en de voortzetting van activiteiten met betrekking tot nucleaire proliferatie. Inderdaad ziet het litigieuze criterium volgens de rechtspraak niet op iedere vorm van steun aan de Iraanse regering, maar alleen op die welke de Iraanse nucleaire activiteiten helpen bevorderen. Dit criterium bakent dus op objectieve wijze een categorie van personen en entiteiten af waarvan de tegoeden kunnen worden bevroren. Uit de rechtspraak volgt echter niet dat het begrip „steun aan de Iraanse regering” inhoudt dat een verband moet worden aangetoond tussen die steun en de nucleaire activiteiten van de Islamitische Republiek Iran. In dit verband stelt het Gerecht dat de Raad terecht heeft geoordeeld dat verzoekster het criterium met betrekking tot het verlenen van steun aan de Iraanse regering, dat in casu het enige relevante criterium is, en het criterium met betrekking tot het bieden van „steun [...] aan Iraanse proliferatiegevoelige nucleaire activiteiten of de ontwikkeling door Iran van systemen voor de overbrenging van kernwapens” door elkaar heeft gehaald. Toepassing van het eerste criterium houdt niet in dat er een zeker, zelfs indirect, verband bestaat met de nucleaire activiteiten van de Islamitische Republiek Iran. Het bestaan van een verband tussen het verlenen van steun aan de Iraanse regering en de voortzetting van de nucleaire proliferatieactiviteiten wordt immers uitdrukkelijk in de toepasselijke regelgeving vastgesteld. In die context dient het litigieuze criterium aldus te worden begrepen dat er iedere steun mee wordt bedoeld die, zelfs wanneer deze geen enkel direct of indirect verband houdt met het verdergaan van de nucleaire proliferatie, toch daarvoor bevorderlijk kan zijn door aan de Iraanse regering middelen of mogelijkheden van met name materiële, financiële of logistieke aard te verschaffen. Voorts kan dit criterium niet aldus worden uitgelegd dat het alleen beoogt de Iraanse regering haar inkomstenbronnen te ontnemen en haar zo te verplichten een einde te maken aan haar nucleaire proliferatieactiviteiten.

Het Gerecht is van oordeel dat dus moet worden nagegaan of in de context van de toepasselijke regelgeving activiteiten die niet overeenkomen met een van de drie in deze regelgeving als voorbeeld genoemde soorten steun – materieel, financieel of logistiek – onder het litigieuze criterium kunnen vallen. In dit verband merkt het Gerecht op dat uit die regelgeving voortvloeit dat beperkende maatregelen kunnen worden vastgesteld ten aanzien van personen of entiteiten die meewerken aan de aanschaf door de Islamitische Republiek Iran van verboden goederen en technologie of technische ondersteuning bieden met betrekking tot die goederen en die technologie. In het bijzonder artikel 1, lid 1, onder c), van besluit 2010/413 verbiedt de levering, verkoop of overdracht aan de Islamitische Republiek Iran van wapens en alle soorten aanverwant materieel. Daarnaast

89| Zaak C-385/16 P, *Sharif University of Technology/Raad*.

is het op grond van artikel 5, lid 1, onder a), van verordening nr. 267/2012 verboden om direct of indirect technische bijstand te verlenen in verband met goederen en technologie genoemd in de gemeenschappelijke EU-lijst van militaire goederen⁹⁰, of in verband met het leveren, vervaardigen, onderhouden en gebruiken van in die lijst genoemde goederen aan natuurlijke personen of rechtspersonen, entiteiten of lichamen in Iran of bestemd voor gebruik in Iran. Door in een dergelijk verbod te voorzien, heeft de wetgever dus een verband aangetoond tussen de verwerving door de Islamitische Republiek Iran van dit type goederen en de voortzetting door de Iraanse regering van proliferatiegevoelige nucleaire activiteiten of de ontwikkeling van systemen voor de overbrenging van kernwapens. Deze uitlegging vindt haar bevestiging in de resoluties 1737 (2006)⁹¹ en 1929 (2010)⁹² van de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties. Bijgevolg voldoet het verlenen van steun aan de Iraanse regering met betrekking tot onderzoek en technologische ontwikkeling op militaire en aanverwante gebieden aan het litigieuze criterium, wanneer het betrekking heeft op goederen of technologie genoemd in de gemeenschappelijke EU-lijst van militaire goederen waarvan verwerving door de Islamitische Republiek Iran is verboden.

In de tweede plaats was in de zaak die heeft geleid tot het arrest van 2 juni 2016, **Bank Mellat/Raad** (T-160/13, hogere voorziening ingesteld⁹³, [EU:T:2016:331](#)), bij het Gerecht beroep ingesteld strekkende tot nietigverklaring van artikel 1, punt 15, van verordening (EU) nr. 1263/2012⁹⁴, waarbij in verordening nr. 267/2012 een verbod was ingevoerd met betrekking tot geldovermakingen aan of afkomstig van in Iran gevestigde financiële instellingen. In het kader van dit beroep heeft verzoekster een exceptie van onwettigheid met betrekking tot artikel 1, punt 6, van besluit 2012/635/GBVB⁹⁵ opgeworpen.

In dit verband onderzoekt het Gerecht eerst of het bevoegd is om uitspraak te doen op de door verzoekster opgeworpen exceptie van onwettigheid. Het Gerecht wijst erop dat de maatregelen die bij artikel 1, punt 6, van besluit 2012/635 zijn vastgesteld, maatregelen van algemene aard zijn, aangezien de werkingssfeer ervan is bepaald onder verwijzing naar objectieve criteria en niet onder verwijzing naar daarin geïdentificeerde natuurlijke of rechtspersonen. Bijgevolg vormt artikel 1, punt 6, van besluit 2012/635 op zichzelf geen besluit waarin beperkende maatregelen jegens natuurlijke of rechtspersonen zijn voorzien in de zin van artikel 275, tweede alinea, VWEU. Aangezien artikel 1, punt 15, van de bestreden verordening evenmin voldoet aan dit vereiste, is de exceptie van onwettigheid gericht tegen artikel 1, punt 6, van besluit 2012/635 niet opgeworpen tot staving van een beroep tot nietigverklaring van een besluit waarin beperkende maatregelen zijn voorzien jegens natuurlijke of rechtspersonen in de zin van artikel 275, tweede alinea, VWEU. Het Gerecht is dus niet krachtens deze bepaling bevoegd om uitspraak te doen over deze exceptie van onwettigheid. De afwijking van de bevoegdheid van de Unierechter uit artikel 275 VWEU kan echter niet worden geacht zover te strekken dat de toetsing van de wettigheid van een handeling die is vastgesteld krachtens artikel 215 VWEU, zoals artikel 1, punt 15, van de bestreden verordening, die niet onder het GBVB valt, van die bevoegdheid is uitgesloten om de loutere reden dat deze handeling enkel geldig kan worden vastgesteld wanneer vooraf een onder het GBVB vallend besluit is vastgesteld.

90 | Gemeenschappelijke EU-lijst van militaire goederen, door de Raad vastgesteld op 17 maart 2014 (PB 2014, C 107, blz. 1).

91 | Resolutie 1737 (2006) van de Veiligheidsraad van 23 december 2006.

92 | Resolutie 1929 (2010) van de Veiligheidsraad van 9 juni 2010.

93 | Zaak C-430/16 P, **Bank Mellat/Raad**.

94 | Verordening (EU) nr. 1263/2012 van de Raad van 21 december 2012 tot wijziging van verordening (EU) nr. 267/2012 betreffende beperkende maatregelen ten aanzien van Iran (PB 2012, L 356, blz. 34).

95 | Besluit 2012/635/GBVB van de Raad van 15 oktober 2012 houdende wijziging van besluit 2010/413/GBVB betreffende beperkende maatregelen tegen Iran (PB 2012, L 282, blz. 58).

Wat de ontvankelijkheid van het verzoek tot nietigverklaring van artikel 1, punt 15, van de bestreden verordening betreft, wijst het Gerecht erop dat deze bepaling een algemene strekking heeft en geen wetgevingshandeling vormt, maar een regelgevingshandeling in de zin van artikel 263, vierde alinea, VWEU. Het Gerecht beklemtoont om te beginnen dat deze bepaling verzoekster rechtstreeks raakte en geen uitvoeringsmaatregelen met zich meebracht, voor zover daarbij bepaalde bepalingen van verordening nr. 267/2012 werden gewijzigd, met name gelet op het feit dat de bevoegde nationale autoriteiten niet beschikten over enige beoordelingsbevoegdheid met betrekking tot de toepassing van die bepalingen, en dat verzoekster dus procesbevoegd was. Wat verzoeksters procesbelang betreft, stelt het Gerecht dat de vaststelling van de litigieuze regeling geen daadwerkelijke rechtstreekse invloed heeft gehad op verzoekster, omdat de individuele beperkende maatregelen die haar eerder waren opgelegd voorzagen in strengere beperkingen. Dit neemt niet weg dat ingevolge de nietigverklaring van de individuele beperkende maatregelen die op verzoekster waren gericht, verzoekster daadwerkelijk aan deze regeling was onderworpen. In deze omstandigheden zou de vaststelling dat verzoekster geen belang heeft om op te komen tegen artikel 1, punt 15, van de bestreden verordening leiden tot een schending van haar recht op een doeltreffende voorziening in rechte, zodat dient te worden erkend dat verzoekster beschikt over een procesbelang.

Ten gronde preciseert het Gerecht dat het in artikel 215, lid 1, VWEU bedoelde begrip „nodig” geen betrekking heeft op de verhouding tussen de krachtens artikel 215 VWEU vastgestelde handeling en het door het GBVB nagestreefde doel, maar op de verhouding tussen deze handeling en het GBVB-besluit waarop zij is gebaseerd. Zo moet de verwijzing naar „de nodige maatregelen” waarborgen dat de Raad niet krachtens artikel 215 VWEU beperkende maatregelen vaststelt die verder strekken dan die welke zijn vastgesteld in het overeenkomstige GBVB-besluit. Wat de omvang van de rechterlijke toetsing door het Gerecht betreft, moet rekening worden gehouden met de bijzondere aard van de litigieuze regeling, omdat enerzijds artikel 1, punt 15, van de bestreden verordening een algemene strekking heeft en dus geen individuele handeling vormt, en anderzijds sommige bepalingen van verordening nr. 267/2012 die bij artikel 1, punt 15, van de bestreden verordening zijn gewijzigd of ingevoerd, verzoekster rechtstreeks raken en geen uitvoeringsmaatregelen met zich meebrengen. In deze omstandigheden moet de Raad een marge worden toegekend bij de beoordeling of de vaststelling van beperkende maatregelen als zodanig gepast is en bij de bepaling van algemene beperkende maatregelen die worden vastgesteld ter bereiking van de nagestreefde doelstelling. Aangezien de litigieuze regeling geen individuele beperkende maatregel is, kan de rechtspraak inzake dergelijke maatregelen niet worden toegepast op het onderhavige geval, zodat met name niet van de Raad kan worden geëist dat hij aantoonst dat de entiteiten die door de litigieuze regeling worden geraakt, daadwerkelijk bij nucleaire proliferatie zijn betrokken.

Wat de evenredigheid van de litigieuze regeling betreft, merkt het Gerecht op dat de door de litigieuze regeling nagestreefde doelstelling om geldovermakingen die kunnen bijdragen aan nucleaire proliferatie te voorkomen, duidelijk past in het kader van de legitieme doelstelling om deze proliferatie als zodanig en de financiering ervan te voorkomen. De meldingsplicht en de verplichting om voorafgaand om toestemming te verzoeken zijn weliswaar zowel van toepassing op overmakingen die kunnen bijdragen aan nucleaire proliferatie als op die welke dat niet kunnen, maar deze omstandigheid is onontkoombaar, gelet op de doelstellingen van de betreffende verplichtingen, en houdt dus niet in dat deze verplichtingen niet nodig zijn. De keuze van de Raad om te bepalen dat de litigieuze regeling moet gelden voor overmakingen waarbij financiële instellingen uit Iran zijn betrokken, terwijl voor de andere overmakingen een beperkende regeling geldt die zich op bepaalde punten onderscheidt, valt onder de bevoegdheid die hem in dat verband moet worden toegekend. Bovendien is de litigieuze regeling geen algemeen, ongedifferentieerd en ongericht embargo.

Wat verder de motiveringsplicht betreft die geldt bij de vaststelling van een handeling van algemene strekking als de litigieuze regeling, wijst het Gerecht erop dat, voor deze categorie van handelingen, de juridische waarborgen die zijn vereist krachtens artikel 215, lid 3, VWEU noch de verplichting voor de Raad om voor iedere geraakte persoon of entiteit concrete en specifieke redenen te geven, noch de verplichting toegang tot

het dossier te verschaffen of geraakte personen of entiteiten de mogelijkheid te verschaffen opmerkingen in te dienen, noch de verplichting om dergelijke opmerkingen in aanmerking te nemen, omvatten. De essentiële juridische waarborg van procedurele aard bestaat in de effectieve rechterlijke toetsing van de wettigheid van de betreffende handeling. Aangezien de grieven inzake schending van het rechtszekerheidsbeginsel en het beginsel van het verbod op willekeur en inzake de vermeende discriminatie op grond van nationaliteit eveneens dienden te worden afgewezen, heeft het Gerecht ten slotte het beroep in zijn geheel verworpen.

In de derde en laatste plaats heeft het Gerecht zich in het arrest van 24 mei 2016, *Good Luck Shipping/Raad* (T-423/13 en T-64/14, [EU:T:2016:308](#)), met name uitgesproken over de gevolgen die moeten worden verbonden aan de nietigverklaring van beperkende maatregelen ten aanzien van een entiteit, in het kader van het onderzoek van de geldigheid van beperkende maatregelen ten aanzien van entiteiten die eigendom zijn of onder zeggenschap staan van die entiteit of namens haar optreden.

Het Gerecht beklemtoont dat de plaatsing van een entiteit op de lijst van personen of entiteiten waarop beperkende maatregelen betrekking hebben vanwege haar banden met een andere entiteit waarvan de naam op die lijst is geplaatst, slechts geldig is als op het moment van plaatsing de naam van die andere entiteit rechtsgeldig op die lijst is geplaatst. Aldus heeft de plaatsing van een entiteit op de lijst van personen of entiteiten waarop beperkende maatregelen betrekking hebben, die is gebaseerd op het criterium inzake het bestaan van een band met een andere entiteit waarvan de naam eveneens op die lijst is geplaatst, niet langer een rechtsgrondslag wanneer de plaatsing van die andere entiteit op de lijst uit de rechtsorde verdwijnt ingevolge een arrest houdende nietigverklaring. In dit verband merkt het Gerecht op dat, hoewel de gevolgen van de door een arrest nietig verklaarde beperkende maatregelen kunnen worden gehandhaafd tot afloop van de in artikel 60, tweede alinea, van het Statuut van het Hof van Justitie van de Europese Unie neergelegde termijn, die opschorting van de gevolgen van de nietigverklaring van een handeling niet afdoet aan het beginsel dat zodra de opschortingstermijn is verstreken, aan de nietigverklaring van de betrokken handelingen terugwerkende kracht wordt verbonden, met als gevolg dat de handelingen waarop de nietigverklaring betrekking heeft, worden geacht nooit te hebben bestaan.

Verder herinnert het Gerecht aan de regel dat de rechtmatigheid van de bestreden handelingen in beginsel slechts kan worden beoordeeld op grond van de feitelijke en juridische gegevens op basis waarvan die handelingen zijn vastgesteld, en niet op grond van gegevens die hebben plaatsgevonden nadat die handelingen waren vastgesteld. Derhalve kan het Gerecht weliswaar bij nietigverklaring van beperkende maatregelen een termijn vaststellen waarbinnen de gevolgen van de nietigverklaring van een handeling worden opgeschort om de Raad in staat te stellen de vastgestelde schendingen ongedaan te maken door indien nodig nieuwe algemene criteria vast te stellen voor plaatsing op de lijst van personen of entiteiten waarvoor beperkende maatregelen gelden, alsmede nieuwe beperkende maatregelen, maar op basis van zowel die nieuwe algemene plaatsingscriteria als die nieuwe beperkende maatregelen kunnen geen maatregelen geldig worden verklaard die bij een arrest van het Gerecht onrechtmatig zijn bevonden. In dit verband doet een door de Raad gedane wijziging van de algemene plaatsingscriteria ter rechtvaardiging van plaatsingen die zijn gedaan op basis van vroegere algemene criteria die vervolgens door een arrest van het Gerecht zijn nietig verklaard, evenmin af aan het beginsel dat nietig verklaarde plaatsingen met terugwerkende kracht uit de rechtsorde verdwijnen alsof zij nooit hebben bestaan. Die wijziging van de algemene plaatsingscriteria kan immers niet de onrechtmatigheden wegnemen die door het Gerecht zijn vastgesteld in het arrest houdende nietigverklaring en heeft evenmin als gevolg dat, zodra die wijziging heeft plaatsgevonden, de plaatsingen die zijn gedaan op grond van eerdere algemene plaatsingscriteria die deze nietig verklaarde plaatsingen niet konden rechtvaardigen, geldig worden.

REPUBLIEK TUNESIË

In de zaken die hebben geleid tot de arresten van 30 juni 2016, **CW/Raad** (T-224/14, niet gepubliceerd, [EU:T:2016:375](#)), **Al Matri/Raad** (T-545/13, niet gepubliceerd, [EU:T:2016:376](#)) en **CW/Raad** (T-516/13, niet gepubliceerd, [EU:T:2016:377](#)), heeft het Gerecht uitspraak gedaan op beroepen ingesteld door personen waarvan de tegoeden waren bevroren op grond dat naar deze personen in Tunesië een gerechtelijk onderzoek was ingesteld met betrekking tot de verduistering van overheidsmiddelen. Deze arresten boden het Gerecht de gelegenheid, het begrip verduistering van overheidsmiddelen als bedoeld in artikel 1, lid 1, van besluit 2011/72/GBVB⁹⁶ te verduidelijken.

Om te beginnen stelt het Gerecht op dit punt vast dat de eenvormige toepassing van het Unierecht vereist dat, bij gebreke van uitdrukkelijke verwijzing naar het recht van de betrokken derde landen, het internationale recht of het recht van de lidstaten, aan het begrip verduistering van overheidsmiddelen een autonome uitlegging wordt gegeven, los van enig nationaal systeem. Door bewarende maatregelen vast te stellen ten aanzien van personen die verantwoordelijk zijn voor het verduisteren van Tunesische overheidsmiddelen, te weten maatregelen die enkel ertoe strekken om voor de Tunesische autoriteiten de mogelijkheid open te houden om verduisterde overheidsmiddelen terug te vorderen die in het bezit van die personen kunnen zijn, beoogt de Raad zowel de vaststelling van handelingen die zijn verricht ten nadele van de Tunesische autoriteiten als de terugbetaling ervan te vergemakkelijken. Gelet op deze doelstellingen, de algemene context waarin besluit 2011/72 is vastgesteld en de rechtsgrondslag ervan, dient te worden geoordeeld dat het begrip verduistering van overheidsmiddelen alle handelingen omvat die bestaan in het onrechtmatige gebruik van middelen die toebehoren aan de Tunesische overheidsinstanties of aan hun toezicht zijn onderworpen, voor doeleinden in strijd met die waarvoor die middelen zijn bestemd, in het bijzonder voor privédoeleinden. Dit gebruik moet dus als gevolg hebben gehad dat de financiële belangen van deze instanties zijn geschaad en dus dat de veroorzaakte schade financieel kan worden begroot. Bijgevolg kan volgens het Gerecht niet worden uitgesloten dat handelingen die door de Tunesische gerechtelijke autoriteiten strafrechtelijk niet werden gekwalificeerd als verduistering van overheidsmiddelen, niettemin als gevolg hebben gehad dat de Tunesische overheidsinstanties ten onrechte middelen zijn onttrokken die hun toekomen, zodat het noodzakelijk blijkt om de tegoeden van de verantwoordelijken voor die handelingen en van met hen geassocieerde personen te bevriezen teneinde een eventuele terugvordering van die overheidsmiddelen door de Tunesische autoriteiten met alle mogelijke middelen zeker te stellen.

Voorts preciseert het Gerecht dat, gelet op de doelstellingen van besluit 2011/72, artikel 1, lid 1, ervan aldus moet worden uitgelegd dat het niet alleen ziet op personen die verantwoordelijk zijn gesteld voor feiten van „verduistering van Tunesische overheidsmiddelen”, maar ook op personen die het voorwerp uitmaken van een lopende gerechtelijk procedure waarmee wordt beoogd hun verantwoordelijkheid vast te stellen voor het plegen van specifieke feiten die dergelijke verduisteringen vormen. De juiste fase waarin een dergelijke procedure zich bevindt, kan immers geen rechtvaardigingsgrond vormen voor hun uitsluiting van de categorie van bedoelde personen. Ook het begrip personen die „verantwoordelijk zijn voor het verduisteren van Tunesische overheidsmiddelen” en dat van met hen geassocieerde personen in de zin van dat besluit kunnen niet worden beperkt tot de loutere eindbegunstigden van die handelingen, aangezien hierdoor het nuttig effect van dat besluit in gevaar zou worden gebracht. Bovendien vallen personen waartegen een strafrechtelijke procedure is ingesteld wegens medeplichtigheid bij die handelingen, in elk geval minstens onder de categorie van „met [de verantwoordelijke personen] geassocieerde” personen. Volgens het Gerecht ziet die uitdrukking op een bijzonder ruime categorie waaronder alle personen, entiteiten of lichamen kunnen vallen die een voldoende nauwe band hebben met een persoon die verantwoordelijk is voor het verduisteren

96| Besluit 2011/72/GBVB van de Raad van 31 januari 2011 betreffende restrictieve maatregelen tegen bepaalde personen en entiteiten vanwege de situatie in Tunesië (PB 2011, L 28, blz. 62).

van overheidsgelden, zodat die verduistering een voordeel kan hebben opgeleverd voor hun tegoeden. Een striktere uitlegging zou het nuttig effect van de betrokken bepaling in gevaar brengen.

Ten slotte oordeelt het Gerecht dat de Raad weliswaar niet in alle omstandigheden de vaststellingen van de Tunesische gerechtelijke autoriteiten hoeft te bevestigen, maar dat hij in beginsel niet bevoegd is om zelf de juistheid en de relevantie te onderzoeken en te beoordelen van de elementen waarop die autoriteiten zich baseren om in casu de betrokken strafrechtelijke procedures te voeren. In de onderhavige zaken stond het dus aan de Raad om op grond van de concrete omstandigheden de noodzaak van extra verificaties te beoordelen, in het bijzonder om de Tunesische autoriteiten te verzoeken om bijkomende bewijzen over te leggen indien de reeds overgelegde bewijzen onvoldoende bleken te zijn. Aangezien de Raad bewijzen van het bestaan van strafrechtelijke procedures tegen verzoekers heeft aangedragen, stond het aan verzoekers om te wijzen op de concrete elementen waarop zij wilden steunen om de gegrondheid van die procedures te betwisten.

OEKRAÏNE

Bij drie arresten van 15 september 2016, *Klyuyev/Raad* (T-340/14, [EU:T:2016:496](#)), *Yanukovych/Raad* (T-346/14, hogere voorziening ingesteld⁹⁷, [EU:T:2016:497](#)) en *Yanukovych/Raad* (T-348/14, hogere voorziening ingesteld⁹⁸, [EU:T:2016:508](#)), heeft het Gerecht uitspraak gedaan over beperkende maatregelen die in het licht van de situatie in Oekraïne werden vastgesteld ten aanzien van personen die als verantwoordelijk geïdentificeerd zijn voor het verduisteren van Oekraïense overheidsmiddelen. In deze zaken ging het om de plaatsing van de naam van verzoekers op de lijst van personen op wie de beperkende maatregelen in het licht van de situatie in Oekraïne van toepassing waren. Die plaatsing was eerst gebaseerd op het feit dat verzoekers het voorwerp vormden van onderzoeken door de Oekraïense autoriteiten met betrekking tot misdrijven in verband met de verduistering van Oekraïense overheidsmiddelen en de illegale overbrenging daarvan buiten Oekraïne. Die plaatsing werd na de wijziging van de toepasselijke regeling gehandhaafd op grond dat verzoekers personen waren tegen wie een strafvervolging was ingesteld door de Oekraïense autoriteiten voor het verduisteren van overheidsmiddelen of overheidsactiva. Verzoekers betwistten zowel de gegrondheid van de oorspronkelijke plaatsing op de lijst als de gegrondheid van de handhaving van hun namen op die lijst.

Wat in de eerste plaats de oorspronkelijke plaatsing van de namen van verzoekers op de lijst betreft, herinnert het Gerecht eraan dat, hoewel de Raad over een ruime beoordelingsbevoegdheid beschikt wat de algemene criteria betreft die in aanmerking moeten worden genomen met het oog op de vaststelling van beperkende maatregelen, de doeltreffendheid van de rechterlijke toetsing, zoals gewaarborgd door artikel 47 van het Handvest van de grondrechten, vereist dat de Unierechter bij de toetsing van de wettigheid van de redenen die ten grondslag liggen aan het besluit tot plaatsing of handhaving van de naam van een bepaalde persoon op een lijst van personen op wie beperkende maatregelen van toepassing zijn, zich ervan vergewist dat dit besluit, dat een individuele strekking heeft voor die persoon, berust op een voldoende solide feitelijke grondslag. Dit betekent dat de feiten die zijn aangevoerd in de uiteenzetting van redenen waarop dat besluit steunt, worden gecontroleerd, zodat de rechterlijke toetsing niet enkel een beoordeling van de abstracte waarschijnlijkheid van de aangevoerde redenen inhoudt, maar zich uitstrekt tot de vraag of die redenen voldoende nauwkeurig en concreet zijn gestaafd.

Met betrekking tot de brief van de Oekraïense procureur-generaal aan de hoge vertegenwoordiger van de Europese Unie voor buitenlandse zaken en veiligheidsbeleid, die door de Raad werd aangevoerd ter

97| Zaak C-598/16 P, *Yanukovych/Raad*.

98| Zaak C-599/16 P, *Yanukovych/Raad*.

onderbouwing van de plaatsing van de namen van verzoekers op de litigieuze lijst, wijst het Gerecht erop dat die brief weliswaar afkomstig was van een hoge rechterlijke instantie van een derde land, maar slechts een algemene en vage verklaring bevatte die de namen van verzoekers, alsmede die van andere voormalige hoge ambtenaren, in verband bracht met onderzoeken die het verduisteren van overheidsmiddelen zouden hebben vastgesteld. Deze brief bevatte geen nadere details over de feiten waarop de door de Oekraïense autoriteiten gevoerde onderzoeken betrekking hadden en al helemaal niet over de, zij het vermeende, individuele verantwoordelijkheid daarvoor van verzoekers. Volgens het Gerecht volgde hieruit dat de betrokken brief geen voldoende solide feitelijke grondslag kon vormen voor de plaatsing van de namen van verzoekers op de litigieuze lijst op grond dat zij waren geïdentificeerd als verantwoordelijken voor het verduisteren van overheidsmiddelen. Bijgevolg verklaart het Gerecht de bestreden handelingen nietig voor zover deze betrekking hebben op verzoekers.

Wat in de tweede plaats de handhaving van de namen van verzoekers op de lijst betreft, oordeelt het Gerecht om te beginnen dat het algemene plaatsingscriterium, dat betrekking had op „personen die zijn geïdentificeerd als verantwoordelijk voor het verduisteren van Oekraïense overheidsmiddelen”, aldus moest worden uitgelegd dat het niet in abstracto betrekking had op iedere verduistering van overheidsmiddelen, maar dat het veeleer betrekking had op het verduisteren van overheidsmiddelen of overheidsactiva dat, gelet op het bedrag aan – of het soort – verduisterde middelen of activa of op de context waarbinnen het heeft plaatsgevonden, op zijn minst de institutionele en juridische grondslagen van Oekraïne kon schaden. Verder is het Gerecht van oordeel dat het door de handhaving van de namen van verzoekers op de litigieuze lijst gemakkelijker wordt, indien de gerechtelijke vervolgingen gegrond blijken te zijn, om met gerechtelijke middelen de gestelde corruptie door de leden van het oude bewind te bestraffen en aldus bij te dragen aan de ondersteuning van de rechtsstaat in Oekraïne. Het Gerecht verwierpt dus de beroepen voor zover deze strekten tot nietigverklaring van de handhaving van de namen van verzoekers op de litigieuze lijst.

ARABISCHE REPUBLIEK SYRIË

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 26 oktober 2016, *Hamcho en Hamcho International/Raad* (T-153/15, [EU:T:2016:630](#)), diende het Gerecht uitspraak te doen op het beroep dat was ingesteld door een zakenman met de Syrische nationaliteit en de houdstermaatschappij waarvan die zakenman eigenaar is, tegen de beperkende maatregelen die jegens hen waren vastgesteld op basis van de regeling tot vaststelling van beperkende maatregelen tegen bepaalde personen en entiteiten die verantwoordelijk zijn voor de gewelddadige onderdrukking van de Syrische burgerbevolking⁹⁹. Verzoekers verweten de Raad met name dat de documenten – onder meer artikelen uit de pers – die ter ondersteuning van het hernieuwd opnemen van hun naam in de bestreden handelingen waren overgelegd, vaag en abstract waren en bewijskracht misten. In deze documenten was volgens hen niet aangegeven wat de primaire bron voor de daarin voorkomende inlichtingen is geweest. Verder verweten zij de Raad een onjuiste beoordeling van de gegrondheid van die hernieuwde plaatsing op de litigieuze lijsten.

Wat in de eerste plaats de omstandigheid betreft dat in de door de Raad aangevoerde artikelen uit de pers niet is vermeld uit welke primaire bron de daarin vervatte inlichtingen afkomstig zijn, herinnert het Gerecht eraan dat voor het Gerecht, net als voor het Hof, het beginsel van de vrije bewijslevering geldt en dat het enige criterium voor de beoordeling van de waarde van het gevoerde bewijs de geloofwaardigheid

99 | Zie met name verordening (EU) nr. 36/2012 van de Raad van 18 januari 2012 betreffende beperkende maatregelen in het licht van de situatie in Syrië en tot intrekking van verordening (EU) nr. 442/2011 (PB 2012, L 16, blz. 1); uitvoeringsverordening (EU) 2015/108 van de Raad van 26 januari 2015 tot uitvoering van verordening (EU) nr. 36/2012 (PB 2015, L 20, blz. 2); besluit 2013/255/GBVB van de Raad van 31 mei 2013 betreffende beperkende maatregelen tegen Syrië (PB 2013, L 147, blz. 14); uitvoeringsbesluit 2015/117/GBVB van de Raad van 26 januari 2015 houdende uitvoering van besluit 2013/255 (PB 2015, L 20, blz. 85).

ervan is. Bovendien moet bij de beoordeling van de bewijswaarde van een stuk worden gekeken naar de waarschijnlijkheid van de daarin vervatte informatie en met name rekening worden gehouden met de herkomst van het stuk, de omstandigheden waarin het tot stand is gekomen en degene tot wie het is gericht, en moet worden onderzocht of het stuk, gelet op zijn inhoud, redelijk en geloofwaardig overkomt. In dit verband wijst het Gerecht erop dat bewijselementen die afkomstig zijn uit verschillende elektronische informatiebronnen en wetenschappelijke studies, die geografisch een gevarieerde herkomst hebben, die op verschillende data zijn gepubliceerd, en waarbij uit elk van de informatiebronnen verschillende inlichtingen afkomstig zijn, kunnen worden geacht betrouwbaar te zijn, ook wanneer daarin niet uitdrukkelijk de primaire bron van de daarin vervatte inlichtingen is vermeld. Gezien de oorlogssituatie in Syrië is het immers in de praktijk moeilijk of zelfs onmogelijk geworden om getuigenissen te krijgen van personen die ermee instemmen dat zij worden geïdentificeerd. De daaruit volgende moeilijkheid om onderzoek te verrichten en het gevaar waaraan personen die inlichtingen verstrekken zich blootstellen, staan eraan in de weg dat nauwkeurige bronnen voor het persoonlijk gedrag ter ondersteuning van het bewind worden genoemd.

In de tweede plaats brengt het Gerecht de rechtspraak van het Hof in herinnering volgens welke, rekening houdend met de situatie in Syrië, de Raad voldoet aan de op hem rustende bewijslast indien hij de Unierechter een reeks voldoende concrete, nauwkeurige en onderling samenhangende aanwijzingen voorlegt op grond waarvan het bestaan van een toereikend verband tussen de persoon op wie een bevroingsmaatregel van toepassing is en het bestreden regime kan worden vastgesteld¹⁰⁰. Vervolgens oordeelt het Gerecht dat de redenen die eraan ten grondslag liggen dat de namen van verzoekers opnieuw in de bestreden handelingen zijn opgenomen, afdoende zijn gestaafd. Verzoekers functie binnen economische raden als de Syrische bilaterale handelsraden voor China, die de promotie van de Syrische economie en de ontwikkeling van zijn ondernemingen, zijn commerciële activiteiten en zijn investeringen tot doel hebben, kan immers slechts worden verklaard door een zekere nabijheid tot het heersende bewind en is een niet-betwist feitelijk gegeven dat ervan getuigt dat er een zekere band tussen verzoeker en het bewind van Bachar el-Assad bestaat. Voor het bestaan van deze band kan steun worden gevonden in zijn benoeming tot secretaris-generaal van de kamer van koophandel van Damascus (Syrië) in december 2014 door de minister van Economische Zaken van de Arabische Republiek Syrië.

TERRORISMEBESTRIJDING

Het arrest van 13 december 2016, *Al-Ghabra/Commissie* (T-248/13, [EU:T:2016:721](#)), bood het Gerecht de gelegenheid om de beginselen toe te passen die het Hof in het arrest *Commissie e.a./Kadi* (hierna: „arrest Kadi II”)¹⁰¹ heeft geformuleerd met betrekking tot de rechterlijke toetsing van de rechtmatigheid van een besluit tot bevrozing van tegoeden van een persoon waarvan is vastgesteld dat hij banden heeft met het Al Qaida-netwerk. Bij het Gerecht was een beroep ingesteld dat onder meer strekte tot nietigverklaring van verordening (EG) nr. 14/2007¹⁰², voor zover daarbij verzoekers naam was geplaatst op de lijst in bijlage I bij

¹⁰⁰ | Arrest van 21 april 2015, *Anboubra/Raad*, C-630/13 P, [EU:C:2015:247](#), punt 53.

¹⁰¹ | Arrest van 18 juli 2013, C-584/10 P, C-593/10 P en C-595/10 P, [EU:C:2013:518](#).

¹⁰² | Verordening (EG) nr. 14/2007 van de Commissie van 10 januari 2007 tot 74e wijziging van verordening (EG) nr. 881/2002 van de Raad tot vaststelling van bepaalde specifieke beperkende maatregelen tegen sommige personen en entiteiten die banden hebben met Usama bin Laden, het Al Qaida-netwerk en de Taliban, en tot intrekking van verordening (EG) nr. 467/2001 van de Raad (PB 2007, L 6, blz. 6).

verordening (EG) nr. 881/2002¹⁰³. Verzoeker betoogde dat het bestreden besluit onrechtmatig was, met name wegens schending van het beginsel van de redelijke termijn.

In dit verband herinnert het Gerecht om te beginnen eraan dat de „redelijkheid” van de termijn waarbinnen de instelling de betrokken handeling heeft vastgesteld, moet worden beoordeeld met inachtneming van alle specifieke omstandigheden van de zaak, in het bijzonder het belang ervan voor de betrokkene, de ingewikkeldheid van de zaak en het gedrag van de betrokken partijen. Het Gerecht wijst erop dat de door de Commissie gestelde bijzondere omstandigheden van de onderhavige zaak voor een deel de relatief lange duur verklaren van de procedures voor de heroverweging van beslissingen tot plaatsing van de betrokkenen op de litigieuze lijst, zoals die zijn verlopen na de uitspraak van het arrest **Kadi en Al Barakaat International Foundation/Raad en Commissie**¹⁰⁴. Dit neemt niet weg dat de periode van meer dan vier jaar die is verstreken tussen het verzoek om heroverweging en de vaststelling van het bestreden besluit aanzienlijk langer is dan de periode die als „normaal” kan worden beschouwd voor het voeren van een dergelijke heroverwegingsprocedure, zelfs rekening houdend met alle aangevoerde bijzondere omstandigheden. In die omstandigheden moet weliswaar worden vastgesteld dat het beginsel van de redelijke termijn is geschonden, maar een dergelijke schending rechtvaardigt alleen de nietigverklaring van een besluit dat na afloop van een administratieve procedure is genomen wanneer ook de rechten van de verdediging van de betrokkene zijn geschonden. In de onderhavige zaak is niet bewezen, en ook niet naar behoren gesteld, dat de mogelijkheid van verzoeker om zich effectief te verdedigen concreet in het gedrag is gekomen door de buitensporig lange duur van de heroverwegingsprocedure. Verzoeker kan zich dus niet op de betrokken vertraging beroepen om nietigverklaring van het bestreden besluit te verkrijgen.

Vervolgens wijst het Gerecht erop dat het Hof in de punten 114 en 115 van het arrest Kadi II heeft gepreciseerd dat de Commissie op grond van haar verplichting tot zorgvuldig en onpartijdig onderzoek van de aangevoerde redenen, aan de hand van met name de inhoud van de door de betrokkene gemaakte opmerkingen, moet beoordelen of het noodzakelijk is om het Sanctiecomité om medewerking te verzoeken teneinde aanvullende inlichtingen of bewijzen te verkrijgen. Het optreden van de Commissie kan in casu echter niet louter worden afgekeurd op grond dat zij in de loop van de administratieve procedure die tot de vaststelling van het bestreden besluit heeft geleid, van het Sanctiecomité of de aanwijzende staat geen inlichtingen of bewijs ter onderbouwing van de tegen verzoeker geuite beschuldigingen zou hebben verkregen en dus een „louter formele en kunstmatige” toetsing van de gegrondheid van de gestelde redenen zou hebben verricht, in het licht van de opmerkingen die door de betrokkene over de uiteenzetting van de redenen van het Sanctiecomité zijn geformuleerd.

Het Gerecht stelt voorts dat er een verschil is tussen de „juridische toets” die dient te worden toegepast in het administratieve stadium van de heroverweging van besluiten tot plaatsing op de litigieuze lijst, en de toets die van toepassing is in het stadium van de rechterlijke toetsing. Hoewel de bewijslast ontegenzeggelijk op de Commissie rust, hoeft zij het bewijs dus niet in het stadium van de heroverwegingsprocedure te leveren, maar alleen in het latere stadium van de rechterlijke toetsing van haar besluit tot handhaving na heroverweging. Bijgevolg rijst de vraag naar de bewijsstandaard pas in dit laatste stadium. In dat verband staat het uitsluitend aan het Gerecht om zich ervan te vergewissen of het bestreden besluit „berust op een voldoende solide feitelijke grondslag”, door na te gaan of de feiten die zijn aangevoerd in de uiteenzetting

103 | Verordening (EG) nr. 881/2002 van de Raad van 27 mei 2002 tot vaststelling van bepaalde specifieke beperkende maatregelen tegen sommige personen en entiteiten die banden hebben met Usama bin Laden, het Al Qaida-netwerk en de Taliban, en tot intrekking van verordening (EG) nr. 467/2001 van de Raad tot instelling van een verbod op de uitvoer van bepaalde goederen en diensten naar Afghanistan, tot versterking van het verbod op vluchten en verlenging van de bevrozing van tegoeden en andere financiële middelen ten aanzien van de Taliban van Afghanistan (PB 2002, L 139, blz. 9).

104 | Arrest van 3 september 2008, C-402/05 P en C-415/05 P, [EU:C:2008:461](#).

van de redenen zijn „gestaafd” en bijgevolg of zij „juist” zijn. Een eventuele onjuiste toepassing van het recht door de Commissie bij de definitie van de bewijsstandaard en bij de toepassing daarvan, kan derhalve op zich genomen niet de nietigverklaring van het bestreden besluit rechtvaardigen indien dit voor het overige voldoet aan die voorwaarden inzake het bewijs. Hoe dan ook heeft de Commissie niet het recht geschonden door te oordelen dat de plaatsing van de naam van een persoon op de litigieuze lijst en daarmee de bevrozing van zijn tegoeden moeten berusten op „redelijke gronden of een redelijke basis om te vermoeden of te geloven dat deze tegoeden of deze andere goederen zouden kunnen dienen voor de financiering van terroristische activiteiten”. Ten slotte oordeelt het Gerecht dat het juist is dat er op de datum van vaststelling van het bestreden besluit geen inlichtingen of bewijzen waren voorgelegd om de daarin jegens verzoeker in aanmerking genomen redenen te staven, maar dat het met de door het Hof in het arrest Kadi II geformuleerde beginselen in overeenstemming is om de nieuwe inlichtingen en bewijzen in de bijlage bij het verweerschrift in aanmerking te nemen ten behoeve van de rechtmatigheidstoetsing die het Gerecht dient te verrichten. Een onderscheid moet immers worden gemaakt tussen, enerzijds, het procedurele vereiste van een voldoende specifieke uiteenzetting van de redenen en de mededeling daarvan aan de belanghebbende in de loop van de administratieve procedure en, anderzijds, de door de Unierechter te verrichten verificatie dat de uiteenzetting van de redenen berust op een voldoende solide feitelijke grondslag, na zo nodig de bevoegde autoriteit te hebben verzocht om overlegging van de relevante inlichtingen en bewijzen met het oog op een dergelijk onderzoek. Het nieuwe materiaal in de bijlage bij het verweerschrift is juist daarvoor bedoeld.

VII. REGISTRATIE VAN CHEMISCHE STOFFEN

In twee arresten van 2016 die op dezelfde dag werden gewezen, kon het Gerecht zich uitspreken over de vergoeding die verschuldigd is voor de registratie van stoffen bij het Europees Agentschap voor chemische stoffen (ECHA) en in het bijzonder over de bevoegdheid van ECHA om een verlaging van die vergoeding toe te kennen aan kleine, middelgrote en micro-ondernemingen.

In de eerste plaats voerde verzoekster in de zaak die heeft geleid tot het arrest van 15 september 2016, **La Ferla/Commissie en ECHA** (T-392/13, [EU:T:2016:478](#)), met name aan dat ECHA niet over de noodzakelijke bevoegdheid beschikte om de grootte van de registranten te beoordelen in het kader van de vaststelling van de toepasselijke vergoeding. In dit verband beklemtoont het Gerecht dat een van de door verordening (EG) nr. 1907/2006¹⁰⁵ nagestreefde doelstellingen erin bestaat ECHA de technische, wetenschappelijke en administratieve aspecten van die verordening te laten verzorgen en een centrale rol te laten vervullen bij de tenuitvoerlegging ervan, met name door het toekennen van een hoge regelgevingscapaciteit. Bovendien bepaalt verordening (EG) nr. 340/2008¹⁰⁶ in het bijzonder dat ECHA te allen tijde om bewijsstukken kan verzoeken ter staving dat aan de voorwaarden voor een lagere vergoeding of vrijstelling van vergoeding is voldaan. Het Gerecht oordeelt dan ook dat ECHA over de nodige bevoegdheid beschikt om na te gaan dat de voorwaarden waaraan een registrant moet voldoen om aanspraak te kunnen maken op een lagere vergoeding of een vrijstelling van vergoeding, zijn vervuld.

¹⁰⁵ Verordening (EG) nr. 1907/2006 van het Europees Parlement en de Raad van 18 december 2006 inzake de registratie en beoordeling van en de autorisatie en beperkingen ten aanzien van chemische stoffen (REACH), tot oprichting van een Europees Agentschap voor chemische stoffen, houdende wijziging van richtlijn 1999/45/EG en houdende intrekking van verordening (EEG) nr. 793/93 van de Raad en verordening (EG) nr. 1488/94 van de Commissie alsmede richtlijn 76/769/EEG van de Raad en de richtlijnen 91/155/EEG, 93/67/EEG, 93/105/EG en 2000/21/EG van de Commissie (PB 2006, L 396, blz. 1).

¹⁰⁶ Verordening (EG) nr. 340/2008 van de Commissie van 16 april 2008 betreffende de aan het Europees Agentschap voor chemische stoffen te betalen vergoedingen krachtens verordening nr. 1907/2006 (PB 2008, L 107, blz. 6).

Verder beriep verzoekster zich op overschrijding of misbruik van bevoegdheid door ECHA, voor zover ECHA zich in wezen had moeten beperken tot het toepassen van de definitie van de categorieën ondernemingen als bedoeld in artikel 2 van de bijlage bij aanbeveling 2003/361/EG¹⁰⁷. Op dit punt wijst het Gerecht erop dat in zowel verordening nr. 1907/2006 als verordening nr. 340/2008 voor de definitie van kleine en middelgrote ondernemingen (KMO's) uitdrukkelijk wordt verwezen naar aanbeveling 2003/361. Deze aanbeveling heeft tot doel dat op het niveau van de Unie eenzelfde definitie van KMO's in acht wordt genomen voor het beleid van de Unie. Principieel kan niet worden uitgesloten dat de bepalingen van een aanbeveling toepassing kunnen vinden door middel van een uitdrukkelijke verwijzing in een verordening naar de bepalingen van die aanbeveling mits de algemene rechtsbeginselen, en inzonderheid het rechtszekerheidsbeginsel, worden geëerbiedigd. Verder oordeelt het Gerecht dat bij gebreke van enige aanwijzing in die richting, nergens uit kan worden afgeleid dat die verwijzing enkel betrekking heeft op een deel van de definitie van KMO's in aanbeveling 2003/361, met uitsluiting van bepaalde criteria die in de bijlage bij deze aanbeveling staan vermeld. Het Gerecht leidt daaruit af dat uit geen enkel gegeven kan worden afgeleid dat ECHA, met zijn besluit om alle criteria uit de bijlage bij aanbeveling 2003/361 toe te passen, zijn bevoegdheid zou hebben overschreden of zelfs misbruikt.

In de tweede plaats diende het Gerecht in het arrest van 15 september 2016, *K Chimica/ECHA* (T-675/13, [EU:T:2016:480](#)), uitspraak te doen over de door ECHA te hanteren criteria voor de berekening van de grootte van een onderneming met het oog op de vaststelling van het bedrag van de te innen vergoeding.

In dit verband brengt het Gerecht eerst in herinnering dat de verordeningen nr. 1907/2006 en nr. 340/2008 voor de definitie van KMO's verwijzen naar aanbeveling 2003/361, en wijst het erop dat in het geval van een zelfstandige onderneming, dat wil zeggen een onderneming die niet wordt aangemerkt als een „partneronderneming” of een „verbonden onderneming” in de zin van artikel 3, leden 2 en 3, van de bijlage bij aanbeveling 2003/361, volgens artikel 6, lid 1, van deze bijlage de gegevens, met inbegrip van het aantal werkzame personen, uitsluitend op basis van de rekeningen van die onderneming worden vastgesteld.

Vervolgens stelt het Gerecht dat overeenkomstig artikel 6, lid 2, eerste alinea, van de bijlage bij aanbeveling 2003/361, in het geval van een onderneming die partnerondernemingen of verbonden ondernemingen heeft, de gegevens, met inbegrip van het aantal werkzame personen, worden vastgesteld op basis van de rekeningen en andere gegevens van de onderneming of, zo van toepassing, van de geconsolideerde rekeningen van de onderneming of van de geconsolideerde rekeningen waarin de onderneming door consolidatie is opgenomen. Krachtens artikel 6, lid 2, tweede en derde alinea, van de bijlage bij aanbeveling 2003/361 moeten aan deze gegevens ten eerste de gegevens van de partnerondernemingen (die zich meteen boven of onder het niveau van die onderneming bevinden) worden toegevoegd in evenredigheid met het aandeel in het kapitaal of de stemrechten, waarbij het hoogste van de twee percentages wordt toegepast, en ten tweede 100 % van de nog niet door consolidatie in de rekeningen opgenomen gegevens van de direct of indirect met de betrokken onderneming verbonden ondernemingen.

Ten slotte preciseert het Gerecht dat krachtens artikel 6, lid 3, eerste alinea, van de bijlage bij aanbeveling 2003/361, voor de toepassing van artikel 6, lid 2, van die bijlage, de gegevens van de partnerondernemingen van de betrokken onderneming resulteren uit de, indien van toepassing, geconsolideerde rekeningen en andere gegevens. Deze worden samengeteld met alle gegevens (100 %) van de met deze partnerondernemingen verbonden ondernemingen, tenzij hun gegevens reeds door consolidatie daarin zijn opgenomen. De gegevens van de met de betrokken onderneming verbonden ondernemingen resulteren uit hun, indien van toepassing, geconsolideerde rekeningen en andere gegevens. Krachtens artikel 6, lid 3, tweede alinea, van

¹⁰⁷ | Aanbeveling 2003/361/EG van de Commissie van 6 mei 2003 betreffende de definitie van kleine, middelgrote en micro-ondernemingen (PB 2003, L 124, blz. 36).

de bijlage bij aanbeveling 2003/361 worden deze evenredig samengeteld met de gegevens van de eventuele partnerondernemingen van deze verbonden ondernemingen, die zich meteen boven of onder het niveau van laatstgenoemde ondernemingen bevinden, mits deze gegevens in de geconsolideerde rekeningen nog niet zijn opgenomen, in een verhouding die ten minste gelijk is aan het percentage in het kapitaal of de stemrechten, waarbij het hoogste van de twee percentages wordt toegepast.

VIII. DUMPING

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 9 juni 2016, **Growth Energy en Renewable Fuels Association/Raad** (T-276/13, hogere voorziening ingesteld¹⁰⁸, [EU:T:2016:340](#)), was bij het Gerecht een verzoek tot gedeeltelijke nietigverklaring van uitvoeringsverordening (EU) nr. 157/2013¹⁰⁹ ingediend, voor zover deze handeling betrekking had op verzoeksters en hun leden. Het Gerecht diende met name uitspraak te doen over de vraag of verzoeksters als verenigingen die de belangen van de Amerikaanse bio-ethanolindustrie vertegenwoordigen, in deze zaak procesbevoegd waren.

In dit verband herinnert het Gerecht eraan dat wanneer bij een verordening tot instelling van een antidumpingrecht een reeks ondernemingen verschillende rechten worden opgelegd, een onderneming enkel bevoegd is om op te komen tegen die bepalingen waarbij haar een bijzonder antidumpingrecht wordt opgelegd en waarin de hoogte ervan wordt vastgesteld, en niet tegen die waarbij antidumpingrechten aan andere ondernemingen worden opgelegd, zodat het beroep van die onderneming slechts ontvankelijk is voor zover het strekt tot nietigverklaring van de bepalingen van de bestreden verordening die uitsluitend haar betreffen. Bovendien kan een nietigverklaring enkel gevolgen hebben voor de leden van een vereniging waarvan de beroepen ontvankelijk zouden zijn geweest. Indien dit anders zou zijn, zou een beroepsvereniging immers de procesbevoegdheid van sommige van haar leden kunnen inroepen om de nietigverklaring te verkrijgen van een verordening ten behoeve van al haar leden, met inbegrip van die leden die individueel niet voldoen aan de in artikel 263, vierde alinea, VWEU bedoelde voorwaarden. In casu kunnen verzoeksters bijgevolg slechts nietigverklaring van de bestreden verordening vorderen ten behoeve van hun leden, voor zover deze verordening leden van verzoeksters raakt die zelf krachtens artikel 263, vierde alinea, VWEU bevoegd zijn een beroep tot nietigverklaring in te stellen tegen de bestreden verordening.

In het kader van het onderzoek van de individuele procesbevoegdheid van verzoeksters oordeelt het Gerecht dat, hoewel de omstandigheid dat verzoeksters partij zijn geweest in de antidumpingprocedure niet van invloed is op de vaststelling dat de oplegging van antidumpingrechten op de producten van hun leden geen enkel voordeel noch enigerlei verplichting voor hen in het leven roept, aan verzoeksters, als belanghebbende partijen in de procedure, procesbevoegdheid moet worden toegekend op de grond dat zij rechtstreeks en individueel worden geraakt. Zij kunnen evenwel enkel het middel van het beroep strekkende tot waarborging van hun procedurele rechten ontvankelijk instellen.

Het Gerecht preciseert voorts dat indien verzoeksters, in naam van de vier steekproefproducenten, de gegrondheid van het besluit houdende instelling van een antidumpingrecht als zodanig betwisten, zij de bijzondere status van deze producenten dienen aan te tonen in de zin van het arrest van 15 juli 1963, **Plaumann/Commissie** (C-25/62). Het Gerecht stelt vast dat, ook wanneer het zou gaan om producenten van het product dat door een antidumpingrecht wordt getroffen, doch die geenszins betrokken zijn bij de uitvoer

¹⁰⁸ | Zaak C-465/16 P, *Raad/Growth Energy en Renewable Fuels Association*.

¹⁰⁹ | Uitvoeringsverordening (EU) nr. 157/2013 van de Raad van 18 februari 2013 tot instelling van een definitief antidumpingrecht op bio-ethanol van oorsprong uit de Verenigde Staten van Amerika (PB 2013, L 49, blz. 10).

daarvan, dit zeker het geval zou zijn wanneer, ten eerste, zij kunnen aantonen dat hun identiteit blijkt uit de handelingen van de Commissie of de Raad, dan wel dat het vooronderzoek hen heeft betroffen, en, ten tweede, hun positie op de markt wezenlijk wordt geraakt door het antidumpingrecht waarop de bestreden verordening betrekking heeft. Aangezien het vooronderzoek de vier steekproefproducenten betrof doordat zij daaraan intensief hebben deelgenomen en wezenlijk worden geraakt door het antidumpingrecht waarop de bestreden verordening betrekking heeft, is het Gerecht van oordeel dat zij individueel worden geraakt door die verordening.

Bovendien vloeit volgens het Gerecht uit de vaststelling zelf van verordening (EU) nr. 765/2012¹¹⁰ tot wijziging van de basisverordening betreffende beschermende maatregelen tegen invoer met dumping uit derde landen¹¹¹ voort dat de Uniewetgever van mening is dat de Unie met artikel 9, lid 5, van de basisverordening uitvoering heeft willen geven aan een bijzondere verplichting die in het kader van de Wereldhandelsorganisatie (WTO) is aangegaan en die in casu is vervat in de artikelen 6.10 en 9.2 van de WTO-antidumpingovereenkomst¹¹². Bijgevolg moet artikel 9, lid 5, van de basisverordening, in zijn oorspronkelijke versie, worden uitgelegd in overeenstemming met die bepalingen van de WTO-antidumpingovereenkomst. Elke exporteur of producent die was opgenomen in de steekproef van leveranciers van het product ten aanzien waarvan dumping plaatsvindt, en die dus gedurende het gehele onderzoek heeft samengewerkt met de instellingen, voldoet dus aan de voorwaarden om te worden aangemerkt als „leverancier” in de zin van artikel 9, lid 5, van die verordening. In deze context wijst het Gerecht erop dat de samenstelling van een steekproef van producenten/exporteurs ertoe strekt om tijdens een beperkt onderzoek een zo nauwkeurig mogelijke voorstelling te geven van de prijsdruk voor de bedrijfstak van de Unie. Derhalve is de Commissie bevoegd om op elk moment, naargelang de behoeften van het onderzoek, de samenstelling van een steekproef te wijzigen. Ten slotte oordeelt het Gerecht dat, voor zover de instellingen gebruik hebben gemaakt van het steekproefonderzoek, zoals in casu, een uitzondering op de bepaling van individuele dumpingmarges en de instelling van individuele antidumpingrechten in beginsel enkel mogelijk is voor ondernemingen die geen deel uitmaken van de steekproef en ook anderszins geen eigen recht hebben op hun eigen individuele antidumpingrecht. Artikel 9, lid 5, van de basisverordening laat met name geen enkele uitzondering toe op de verplichting om een individueel antidumpingrecht in te stellen voor een in de steekproef opgenomen producent die heeft meegewerkt aan het onderzoek, wanneer de instellingen zich niet in staat achten voor hem een individuele uitvoerprijs vast te stellen.

IX. TOEZICHT OP DE FINANCIËLE SECTOR

Bij beschikking van 24 juni 2016, *Onix Asigurări/Eiopa* (T-590/15, [EU:T:2016:374](#)), heeft het Gerecht het mechanisme van artikel 17 van verordening (EU) nr. 1094/2010¹¹³ verduidelijkt dat de Europese Autoriteit voor verzekeringen en bedrijfspensioenen (Eiopa) toestaat inbreuken op het Unierecht door de nationale autoriteiten bij hun toezichtpraktijken te behandelen. Verzoekster vorderde met name nietigverklaring

110| Verordening (EU) nr. 765/2012 van het Europees Parlement en de Raad van 13 juni 2012 tot wijziging van verordening (EG) nr. 1225/2009 van de Raad betreffende beschermende maatregelen tegen invoer met dumping uit landen die geen lid zijn van de Europese Gemeenschap (PB 2012, L 237, blz. 1).

111| Verordening (EG) nr. 1225/2009 van de Raad van 30 november 2009 betreffende beschermende maatregelen tegen invoer met dumping uit landen die geen lid zijn van de Europese Gemeenschap (PB 2009, L 343, blz. 51).

112| Overeenkomst inzake de toepassing van artikel VI van de Algemene Overeenkomst betreffende Tarieven en Handel 1994 (GATT) (PB 1994, L 336, blz. 103).

113| *Verordening* (EU) nr. 1094/2010 van het Europees Parlement en de Raad van 24 november 2010 tot oprichting van een Europese toezichthoudende autoriteit (Europese Autoriteit voor verzekeringen en bedrijfspensioenen), tot wijziging van besluit nr. 716/2009/EG en tot intrekking van besluit 2009/79/EG van de Commissie (PB 2010, L 331, blz. 48).

van het besluit van Eiopa houdende weigering om gevolg te geven aan een krachtens artikel 17 van die verordening geformuleerd verzoek om een onderzoek in te stellen.

Ten eerste beklemtoont het Gerecht dat uit artikel 17 van verordening nr. 1094/2010 blijkt dat Eiopa inzake onderzoeken over een beoordelingsmarge beschikt, zowel wanneer zij handelt op verzoek van een van de in artikel 17, lid 2, van verordening nr. 1094/2010 expliciet genoemde entiteiten als wanneer zij zelf het initiatief neemt. Hieruit volgt dat Eiopa geenszins verplicht is te handelen krachtens artikel 17 van verordening nr. 1094/2010. Die lezing is trouwens in overeenstemming met de doelstellingen en de opdrachten van Eiopa alsmede met de opzet van het bij artikel 17 van verordening nr. 1094/2010 ingestelde mechanisme. Overeenkomstig artikel 1, lid 6, van die verordening heeft Eiopa immers als doelstelling de collectieve belangen te beschermen door bij te dragen tot de stabiliteit en doeltreffendheid van het financiële stelsel op de korte, middellange en lange termijn, in het belang van de economie, de burgers en het bedrijfsleven van de Unie. Uit overweging 26 van deze verordening blijkt bovendien dat het mechanisme dat door artikel 17 van diezelfde verordening is ingesteld, niet als doelstelling heeft een individuele bescherming of schadevergoeding toe te kennen in de gedingen tussen een natuurlijke persoon of een rechtspersoon en de bevoegde nationale autoriteit.

Ten tweede wijst het Gerecht erop dat met een verzoek als dat van verzoekster geen bijzondere rechtsband tussen verzoekster en Eiopa ontstaat en Eiopa niet ertoe kan worden verplicht een onderzoek te voeren krachtens artikel 17, lid 2, van verordening nr. 1094/2010. In die omstandigheden brengt het weigeringsbesluit in casu geen dwingende rechtsgevolgen tot stand. Aangezien verzoekster van Eiopa namelijk niet kan eisen dat zij een onderzoek instelt in de zin van artikel 17, lid 2, van verordening nr. 1094/2010, is de weigering van Eiopa om hoe dan ook een dergelijke procedure in te stellen niet van dien aard dat haar belangen worden aangetast doordat haar rechtspositie aanmerkelijk wordt gewijzigd. Dat besluit kan dan ook niet als een voor beroep vatbare handeling worden aangemerkt.

X. OVERHEIDSOPDRACHTEN VAN DE INSTELLINGEN VAN DE UNIE

In de eerste plaats heeft het Gerecht in het arrest van 27 april 2016, *Österreichische Post/Commissie* (T-463/14, [EU:T:2016:243](#)), uitspraak gedaan op een door de Oostenrijkse universele postdienstverlener ingesteld beroep tegen een besluit van de Commissie¹¹⁴ waarbij toepassing wordt gemaakt van artikel 30 van richtlijn 2004/17/EG¹¹⁵ en dat de „rechtstreeks aan mededinging blootgestelde” activiteiten uitsluit van de werkingssfeer van de Europese regels voor het plaatsen van opdrachten in de sectoren water- en energievoorziening, vervoer en postdiensten.

In dit verband oordeelt het Gerecht dat de Commissie geen blijk heeft gegeven van een onjuiste rechtsopvatting door vast te stellen dat de criteria en de methodologie die worden gebruikt om rechtstreekse blootstelling aan mededinging te beoordelen overeenkomstig artikel 30 van richtlijn 2004/17 niet noodzakelijk identiek zijn aan die welke worden gebruikt om een beoordeling te verrichten volgens de artikelen 101 en 102 VWEU

114| Uitvoeringsbesluit 2014/184/EU van de Commissie van 2 april 2014 tot vrijstelling van bepaalde diensten in de postsector in Oostenrijk van de toepassing van richtlijn 2004/17/EG van het Europees Parlement en de Raad houdende coördinatie van de procedures voor het plaatsen van opdrachten in de sectoren water- en energievoorziening, vervoer en postdiensten (PB 2014, L 101, blz. 4).

115| Richtlijn 2004/17/EG van het Europees Parlement en de Raad van 31 maart 2004 houdende coördinatie van de procedures voor het plaatsen van opdrachten in de sectoren water- en energievoorziening, vervoer en postdiensten (PB 2004, L 134, blz. 1).

of verordening (EG) nr. 139/2004¹¹⁶. Het is juist dat artikel 30, lid 2, van richtlijn 2004/17 bepaalt dat, om na te gaan of een activiteit rechtstreeks aan mededinging blootstaat, dient te worden uitgegaan van criteria die in overeenstemming zijn met de mededingingsbepalingen van het VWEU. De bewoordingen van deze bepaling vereisen evenwel niet dat deze criteria juist die van de mededingingsregels van de Unie zijn. Ook uit de overwegingen 2 en 40 van richtlijn 2004/17 blijkt dat de Commissie in het kader van de beoordeling van een verzoek uit hoofde van artikel 30 van richtlijn 2004/17 niet gehouden is tot toepassing van de criteria en methoden van het VWEU op het gebied van mededinging als zodanig. Ten slotte stelt het Gerecht ter zake van de bekendmaking inzake de bepaling van de markt¹¹⁷ en het document van de Commissie met de titel „Best Practices for the submission of economic evidence and data collection in cases concerning the application of articles 101 and 102 TFEU and in merger cases” vast dat deze uitsluitend betrekking hebben op het mededingingsrecht van de Unie. Uit deze documenten volgt op geen enkele wijze dat de Commissie gehouden is om de hierin vermelde criteria en methoden in het kader van een procedure betreffende de regels inzake overheidsopdrachten toe te passen.

In de tweede plaats heeft het Gerecht in het arrest van 27 april 2016, *European Dynamics Luxembourg e.a./EUIPO* (T-556/11, hogere voorziening ingesteld¹¹⁸, [EU:T:2016:248](#)), uitspraak gedaan over het begrip belangenconflict.¹¹⁹ Het Gerecht herinnert eraan dat het bestaan van structurele banden tussen twee ondernemingen, waarvan de ene heeft deelgenomen aan het opstellen van het bestek en de andere deelneemt aan de aanbestedingsprocedure voor de betrokken opdracht, in beginsel een dergelijk belangenconflict doen ontstaan. Het gevaar voor een dergelijk conflict is daarentegen minder groot wanneer – zoals in casu – de onderneming of ondernemingen die de voorbereiding van het bestek tot taak hebben, zelf geen deel uitmaken van het inschrijvende consortium, maar slechts leden zijn van hetzelfde concern van ondernemingen, waartoe ook de onderneming die lid is van dit consortium behoort. In dit verband volstaat de enkele vaststelling van een afhankelijkheidsverhouding tussen de moedermaatschappij en haar verschillende dochterondernemingen niet voor automatische uitsluiting van een van deze ondernemingen van de aanbestedingsprocedure, zonder dat de aanbestedende dienst nagaat of een dergelijke verhouding haar gedrag in het kader van deze procedure concreet heeft beïnvloed. Evenwel moet het bestaan van een belangenconflict de aanbestedende dienst ertoe brengen de betrokken inschrijver uit te sluiten wanneer dit de enige mogelijke maatregel is ter voorkoming van een schending van de beginselen van gelijke behandeling en transparantie, die bij elke procedure voor het plaatsen van een overheidsopdracht gelden, dit wil zeggen wanneer er geen minder restrictieve maatregel bestaat om de eerbiediging van die beginselen te verzekeren.

XI. TOEGANG TOT DE DOCUMENTEN VAN DE INSTELLINGEN

In 2016 kon het Gerecht een aantal belangrijke arresten wijzen met betrekking tot de toegang tot documenten. Die rechtspraak bood het Gerecht de gelegenheid om met name nieuwe preciseringen te geven over verzoeken om toegang tot documenten die al eerder openbaar zijn gemaakt en over de uitzonderingen betreffende de bescherming van het besluitvormingsproces, van juridisch advies en van gerechtelijke procedures.

116| Verordening (EG) nr. 139/2004 van de Raad van 20 januari 2004 betreffende de controle op concentraties van ondernemingen („EG-concentratieverordening”) (PB 2004, L 24, blz. 1).

117| Bekendmaking van de Commissie inzake de bepaling van de relevante markt voor het gemeenschappelijke mededingingsrecht (PB 1997, C 372, blz. 5).

118| Zaak C-376/16 P, *EUIPO/European Dynamics Luxembourg e.a.*, en beschikking van 24 november 2016, *European Dynamics Luxembourg e.a./EUIPO*, C-379/16 P, niet gepubliceerd, [EU:C:2016:905](#).

119| Met betrekking tot dit arrest, zie ook hieronder de uiteenzetting gewijd aan „XII. Schadevorderingen – Verlies van een kans”.

VERZOEK OM TOEGANG TOT DOCUMENTEN DIE AL EERDER OPENBAAR ZIJN GEMAAKT

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 26 april 2016, *Strack/Commissie* (T-221/08, [EU:T:2016:242](#)), diende het Gerecht zich uit te spreken over de rechtmatigheid van de weigering van de Commissie om verzoeker toegang te verlenen tot een reeks documenten inzake een onderzoek van het Europees Bureau voor fraudebestrijding (OLAF).¹²⁰ Verzoeker kwam met name op tegen de weigering om hem toegang te verlenen tot bepaalde documenten, die werden aangeduid met de vermelding „PD” (précédemment divulgués) en die reeds eerder volledig aan hem werden meegedeeld op een andere grondslag dan verordening (EG) nr. 1049/2001¹²¹. Als reden voor die weigering werd opgegeven dat deze documenten reeds in het bezit van de betrokkene waren.

In dit verband wijst het Gerecht erop dat de documenten die krachtens verordening nr. 1049/2001 openbaar worden gemaakt, voor iedereen beschikbaar worden. Aldus staat de weigering om verzoeker toegang te verlenen tot de documenten met de vermelding „PD” op grond van deze verordening in voorkomend geval eraan in de weg dat deze documenten als openbaar worden beschouwd, hetgeen juist het door verzoeker nagestreefde doel is en overeenstemt met het doel van verordening nr. 1049/2001. Bijgevolg is de omstandigheid dat verzoeker de documenten waarop zijn verzoek om toegang betrekking had, reeds in zijn bezit had en dat het doel van dit verzoek er dus niet in bestond kennis te nemen van de inhoud ervan, maar eerder deze documenten bekend te maken aan derden, onbelangrijk. Het Gerecht oordeelt dan ook dat een instelling zich niet kan beroepen op de enkele omstandigheid dat diegene die om toegang verzoekt op een andere grond reeds in het bezit was, of werd geacht te zijn, van de gevraagde documenten, om het onderzoek te weigeren van het verzoek om toegang tot deze documenten op grond van verordening nr. 1049/2001.

UITZONDERING BETREFFENDE DE BESCHERMING VAN HET BESLUITVORMINGSPROCES

Het arrest van 26 april 2016, *Strack/Commissie* (T-221/08, [EU:T:2016:242](#)), bood het Gerecht tevens de gelegenheid om de draagwijdte te verduidelijken van de uitzondering betreffende de bescherming van het besluitvormingsproces als bedoeld in artikel 4, lid 3, tweede alinea, van verordening nr. 1049/2001 in het kader van de toegang tot documenten die een onderzoek van OLAF betreffen.¹²²

Het Gerecht wijst erop dat de toegang van het publiek tot documenten in verband met een onderzoek van OLAF bijzonder nadelig zou zijn voor de mogelijkheid voor de Commissie, en in het bijzonder OLAF, om in het algemeen belang haar taak van fraudebestrijding te vervullen. De openbaarmaking van de betrokken documenten zou het besluitvormingsproces van de Commissie en OLAF aanzienlijk schaden, omdat het de volledige onafhankelijkheid van de toekomstige onderzoeken van OLAF en het doel ervan ernstig in gevaar zou brengen door de strategie en de werkmethodes van OLAF te onthullen en door de mogelijkheid voor OLAF te beperken om van zijn medewerkers onafhankelijke beoordelingen te krijgen en om de diensten van de Commissie over zeer gevoelige onderwerpen te raadplegen. Door de openbaarmaking zouden ook

120| Met betrekking tot dit arrest, zie ook hieronder de uiteenzetting gewijd aan „Uitzondering betreffende de bescherming van het besluitvormingsproces”.

121| Verordening (EG) nr. 1049/2001 van het Europees Parlement en de Raad van 30 mei 2001 inzake de toegang van het publiek tot documenten van het Europees Parlement, de Raad en de Commissie (PB 2001, L 145, blz. 43).

122| Met betrekking tot dit arrest, zie ook hierboven de uiteenzetting gewijd aan „Verzoek om toegang tot documenten die al eerder openbaar zijn gemaakt”.

particulieren kunnen worden ontmoedigd om informatie over mogelijke fraude toe te zenden, en zouden OLAF en de Commissie dus nuttige informatie voor het openen van onderzoeken ter bescherming van de financiële belangen van de Unie mislopen. Deze conclusie geldt temeer daar de met name in artikel 4 van verordening nr. 1049/2001 bepaalde uitzonderingen op het recht van toegang tot documenten, wanneer de betrokken documenten zoals in de onderhavige zaak betrekking hebben op een specifiek gebied van het Unierecht, niet kunnen worden uitgelegd zonder rekening te houden met de specifieke regels voor de toegang tot deze documenten, te weten de regels vastgesteld bij besluit 1999/352/EG, EGKS, Euratom¹²³ en verordening (EG) nr. 1073/1999¹²⁴.

Volgens het Gerecht is de bijzondere vertrouwelijkheid die deze documenten in verband met het onderzoek genieten, niet alleen gerechtvaardigd omdat OLAF in het kader van een dergelijk onderzoek gevoelige bedrijfsgeheimen en zeer gevoelige informatie over personen verzamelt, waarvan de openbaarmaking hun reputatie aanzienlijke schade zou kunnen toebrengen, maar ook omdat de toegang tot de documenten inzake een intern onderzoek van OLAF, zelfs nadat de betrokken procedure is afgesloten, mogelijkzwaarszijn werkzaamheden ernstig zou belemmeren, de methodologie en de onderzoeksstrategie van OLAF zou onthullen, de beschikbaarheid van de personen die een rol spelen in de procedure om in de toekomst mee te werken zou schaden en, bijgevolg, de correcte werking van de betrokken procedures en de verwezenlijking van de nagestreefde doelen in gevaar zou brengen. In deze omstandigheden was de Commissie gerechtigd om voor de toepassing van de in artikel 4, leden 2 en 3, van verordening nr. 1049/2001 bepaalde uitzonderingen te veronderstellen – zonder elk van de betrokken documenten concreet en afzonderlijk te onderzoeken – dat toegang van het publiek tot deze documenten, op basis van verordening nr. 1049/2001, de bescherming van de daarin bedoelde belangen in beginsel zou aantasten.

UITZONDERING BETREFFENDE DE BESCHERMING VAN JURIDISCH ADVIES

In de arresten van 15 september 2016, *Herbert Smith Freehills/Raad* (T-710/14, [EU:T:2016:494](#)) en *Philip Morris/Commissie* (T-796/14, [EU:T:2016:483](#))¹²⁵, die betrekking hadden op een verzoek om openbaarmaking van documenten inzake de besprekingen voorafgaande aan de vaststelling van richtlijn 2014/40/EU¹²⁶, heeft het Gerecht zich uitgesproken over de uitzondering op het recht van toegang tot documenten die is ontleend aan de bescherming van juridisch advies in de zin van artikel 4, lid 2, tweede streepje, van verordening nr. 1049/2001.

De eerste zaak bood het Gerecht in het bijzonder de gelegenheid om het begrip „juridisch advies” nader uit te leggen. In de eerste plaats wijst het Gerecht erop dat dit begrip in verordening nr. 1049/2001 niet wordt gedefinieerd. De betekenis van dit begrip hangt af van de inhoud van een document, en niet van de auteur of de adressaten ervan. Zoals uit een letterlijke uitlegging van de termen „juridisch advies” volgt, gaat het om een advies over een rechtsvraag, ongeacht de wijze waarop een dergelijk advies wordt gegeven. Het is

123| Besluit 1999/352/EG, EGKS, Euratom van de Commissie van 28 april 1999 houdende oprichting van het Europees Bureau voor fraudebestrijding (OLAF) (PB 1999, L 136, blz. 20).

124| Verordening (EG) nr. 1073/1999 van het Europees Parlement en de Raad van 25 mei 1999 betreffende onderzoeken door het Europees Bureau voor fraudebestrijding (OLAF) (PB 1999, L 136, blz. 1).

125| Met betrekking tot laatstgenoemd arrest, zie ook hieronder de uiteenzetting gewijd aan „Uitzondering betreffende de bescherming van gerechtelijke procedures”.

126| Richtlijn 2014/40/EU van het Europees Parlement en de Raad van 3 april 2014 betreffende de onderlinge aanpassing van de wettelijke en bestuursrechtelijke bepalingen van de lidstaten inzake de productie, de presentatie en de verkoop van tabaks- en aanverwante producten en tot intrekking van richtlijn 2001/37/EG (PB 2014, L 127, blz. 1).

met andere woorden voor de toepassing van de uitzondering inzake de bescherming van juridisch advies niet relevant of het document waarin een dergelijk advies vervat ligt, in een vroeg, vergevorderd of laatste stadium van de besluitvorming is gegeven. Het feit dat het advies in een formele of informele context is gegeven, is evenmin relevant voor de uitlegging van deze termen.

In de tweede plaats preciseert het Gerecht dat uit de bewoordingen van artikel 4, lid 2, tweede streepje, van verordening nr. 1049/2001 niet kan worden geconcludeerd dat deze bepaling enkel ziet op interne adviezen die door een instelling zijn gegeven of ontvangen. De uitzondering inzake juridisch advies moet aldus worden uitgelegd dat deze het belang van een instelling om juridische adviezen te vragen en eerlijke, objectieve en volledige adviezen te ontvangen, beoogt te beschermen. Hoewel een instelling zich in beginsel richt tot haar eigen juridische dienst, staat niets eraan in de weg dat deze instelling het verzoek om een dergelijk advies uitbestedt. Hiervan is bijvoorbeeld sprake wanneer de betrokken instelling advies vraagt aan een advocatenkantoor. De vraag of het juridisch advies afkomstig is van een interne of externe auteur is dan ook niet van belang voor de instelling die een beroep doet op de uitzondering inzake de bescherming van adviezen. Ten slotte verzet ook niets zich ertegen dat de instelling die een beroep doet op de uitzondering inzake de bescherming van juridisch advies, dit advies deelt met „een derde”. Het feit dat een document waarin een door een instelling uitgebracht juridisch advies is vervat, aan de juridische diensten van andere instellingen of aan een lidstaat is verstuurd, verandert als zodanig niet de aard van dit document. Uit artikel 4, lid 2, tweede streepje, van verordening nr. 1049/2001 volgt dus niet dat een juridisch advies alleen voor intern gebruik door een instelling moet zijn uitgebracht. In casu is het Gerecht van oordeel dat de uitwisseling van juridische standpunten tussen de juridische diensten van drie instellingen om in het kader van de gewone wetgevingsprocedure van artikel 294 VWEU een compromis te bereiken over een wettekst, in voorkomend geval, als juridisch advies kan worden aangemerkt en daarmee onder de uitzondering inzake juridische adviezen kan vallen. De juridische diensten handelen immers volgens een mandaat en met het doel om overeenstemming te bereiken. Zij handelen dus tegelijkertijd als onderhandelaars en als adviseurs op juridische punten.

In de tweede zaak heeft het Gerecht de voorwaarden gepreciseerd waaronder een instelling de openbaarmaking van een juridisch advies kan weigeren. In dit verband brengt het Gerecht eerst in herinnering dat, hoewel uit het arrest *Zweden en Turco/Raad*¹²⁷ volgt dat juridische adviezen in beginsel openbaar gemaakt moeten worden, op grond van dit arrest niet is uitgesloten dat juridische adviezen in specifieke gevallen niet openbaar gemaakt hoeven te worden. Voorts is het juist dat het Hof het argument, dat openbaarmaking van een juridisch advies afbreuk kan doen aan de mogelijkheid van een instelling om de geldigheid van een wetgevingshandeling in een later stadium bij een rechterlijke instantie te verdedigen, heeft verworpen op basis van de overweging dat een zo algemeen argument geen uitzondering op de in verordening nr. 1049/2001 voorgeschreven transparantie kan rechtvaardigen. De situatie is evenwel anders wanneer, zoals in casu, op het moment van vaststelling van het besluit houdende weigering van openbaarmaking van een specifiek juridisch advies dat is gegeven in het kader van een wetgevingsproces, een beroep aanhangig is bij de rechterlijke instanties van een lidstaat in het kader waarvan de geldigheid van de betrokken rechtshandeling wordt aangevochten en waarbij het zeer waarschijnlijk is dat er een prejudiciële verwijzing zal plaatsvinden, en voorts door een lidstaat een beroep bij de Unierechter is ingesteld in het kader waarvan de geldigheid van een aantal bepalingen van die handeling wordt aangevochten op grond dat deze in strijd zijn met artikel 114 VWEU, het evenredigheidsbeginsel en het subsidiariteitsbeginsel.

Gelet hierop is het Gerecht van oordeel dat het argument van de Commissie dat verband houdt met de ondermijning van haar mogelijkheid om haar standpunt in gerechtelijke procedures te verdedigen en met de inbreuk op het beginsel van processuele gelijkheid, niet zonder grond is. Uit de openbaar gemaakte passages

127 | Arrest van 1 juli 2008, C-39/05 P en C-52/05 P, [EU:C:2008:374](#).

van het betrokken document blijkt immers dat de juridische dienst van opvatting was dat de Europese Unie ten aanzien van bepaalde met tabaksproducten verband houdende beleidskeuzen als vermeld in de ontwerpimpactbeoordeling – waarvan enkele onleesbaar waren gemaakt – geen wetgevende bevoegdheid bezat of dat die beleidskeuzen in het licht van artikel 114 VWEU niet evenredig waren. Openbaarmaking van de onleesbaar gemaakte passages uit dit document zou een ondermijning vormen van de bescherming van juridisch advies – dat wil zeggen de bescherming van het belang van een instelling bij het vragen van juridische adviezen en het ontvangen van eerlijke, objectieve en volledige adviezen – en van de mogelijkheid van de Juridische Dienst van de Commissie om bij het Hof van Justitie van de Europese Unie vanuit een ten opzichte van de overige partijen gelijkwaardige positie de geldigheid van richtlijn 2014/40 te verdedigen, aangezien door die openbaarmaking het standpunt van haar juridische dienst over gevoelige en in geschil zijnde vragen aan het licht zou worden gebracht nog voordat zij de gelegenheid zou hebben gehad haar standpunt in de gerechtelijke procedure uiteen te zetten. Voor de andere partij zou een dergelijke verplichting niet gelden. Ten slotte blijkt volgens het Gerecht uit het bestreden besluit dat de Commissie de met haar verdedigingsrecht verband houdende redenen heeft genoemd op grond waarvan het gerechtvaardigd was om aan het met transparantie gemoeide openbare belang minder gewicht toe te kennen dan aan de beweegredenen waarop de door haar aangevoerde uitzondering berust. Zij heeft voorts aangetoond dat het belang van verzoekster bij het verkrijgen van zo ruim mogelijke toegang tot de documenten geen openbaar, maar evident een particulier belang was. Bijgevolg kan niet worden geoordeeld dat de Commissie geen concrete beoordeling heeft verricht en dat zij de redenen voor haar besluit niet inzichtelijk heeft gemaakt.

UITZONDERING BETREFFENDE DE BESCHERMING VAN GERECHTELIJKE PROCEDURES

Het arrest van 15 september 2016, *Philip Morris/Commissie* (T-796/14, [EU:T:2016:483](#)), bood het Gerecht voorts de gelegenheid om opnieuw in te gaan op de draagwijdte van de uitzondering op het recht van toegang tot documenten die verband houdt met gerechtelijke procedures en die eveneens is opgenomen in artikel 4, lid 2, tweede streepje, van verordening nr. 1049/2001¹²⁸.

Het Gerecht stelt om te beginnen vast dat uit het arrest *Zweden e.a./API en Commissie*¹²⁹ niet volgt dat andere documenten dan memories in voorkomend geval zijn uitgesloten van de reikwijdte van de uitzondering betreffende de bescherming van gerechtelijke procedures. Uit die rechtspraak blijkt immers dat het beginsel van processuele gelijkheid en de goede rechtsbedeling bij deze uitzondering centraal staan. De behoefte om ten overstaan van de rechter processuele gelijkheid te waarborgen rechtvaardigt dat niet enkel documenten die uitsluitend voor een concrete rechtszaak zijn opgesteld, zoals memories, worden beschermd, maar ook documenten waarvan de openbaarmaking in het kader van een concrete rechtszaak afbreuk kan doen aan de bewuste gelijkheid, zijnde een logisch uitvloeisel van het begrip „eerlijk proces”. Voor de toepassing van deze uitzondering is echter vereist dat de gevraagde documenten openbaar maken welk standpunt de betrokken instelling inneemt met betrekking tot vragen die worden opgeworpen in de aangevoerde gerechtelijke procedure. Volgens het Gerecht kunnen deze overwegingen eveneens toepasselijk zijn in geval van procedures die op het moment van de vaststelling van een besluit tot weigering van toegang tot de gevraagde documenten bij een nationale rechterlijke instantie aanhangig zijn, mits daarin vragen naar de uitlegging of geldigheid van een Unierechtelijke handeling aan de orde zijn en het daardoor, gezien de context van de zaak, zeer aannemelijk is dat er een prejudiciële verwijzing zal plaatsvinden. In beide gevallen zouden

¹²⁸ Met betrekking tot dit arrest, zie ook hierboven de uiteenzetting gewijd aan „Uitzondering betreffende de bescherming van juridisch advies”.

¹²⁹ Arrest van 21 september 2010, C-514/07 P, C-528/07 P en C-532/07 P, [EU:C:2010:541](#).

de integriteit van de betrokken gerechtelijke procedure en de processuele gelijkheid tussen partijen ernstig kunnen worden aangetast indien partijen bevoorrechte toegang zouden krijgen tot interne gegevens van een andere partij die in nauw verband staan met juridische kwesties in een aanhangige of mogelijke, maar dreigende rechtszaak, ook al zijn die documenten niet opgesteld in het kader van een concrete gerechtelijke procedure. Gelet op deze elementen oordeelt het Gerecht in casu dat de Commissie zich op goede gronden op het standpunt heeft kunnen stellen dat er in de nabije toekomst, gezien het verloop van het wetgevingsproces met betrekking tot de vaststelling van richtlijn 2014/40, zeer waarschijnlijk een prejudiciële verwijzing zou plaatsvinden, zodat openbaarmaking van de betrokken documenten het beginsel van processuele gelijkheid in de te verwachten gerechtelijke procedure zou kunnen ondermijnen.

Bovendien wijst het Gerecht erop dat het beginsel van processuele gelijkheid vereist dat de instelling waarvan de aangevochten handeling uitgaat, in staat is om bij de rechter op doeltreffende wijze de rechtmatigheid van haar optreden te verdedigen. Deze mogelijkheid zou ernstig worden aangetast indien de betrokken instelling zich niet enkel zou moeten verdedigen tegen de door de verzoekende partij – of, zoals in dit geval, in het kader van een toekomstige prejudiciële procedure – opgeworpen middelen en argumenten, maar ook tegen interne standpunten over de rechtmatigheid van de verschillende keuzemogelijkheden in het kader van het opstellen van de betrokken handeling. De betrokken instelling kan zich in het bijzonder door de openbaarmaking van documenten met dat soort standpunten feitelijk gedwongen zien om zich te verdedigen tegen de – uiteindelijk niet gevolgde – opvattingen van haar eigen personeel. Deze omstandigheid kan het evenwicht tussen partijen in een gerechtelijke procedure verstoren, aangezien de verzoekende partij niet zou kunnen worden verplicht om dit soort interne standpunten openbaar te maken. Derhalve zou de openbaarmaking van dergelijke documenten voor het publiek, terwijl er een gerechtelijke procedure loopt over de uitlegging en rechtmatigheid van de betrokken handeling, afbreuk kunnen doen aan de verdediging van de Commissie en het beginsel van processuele gelijkheid, aangezien daardoor van haar juridische diensten afkomstige interne juridische standpunten over de litigieuze kwesties bekend zouden worden, terwijl een dergelijke verplichting niet zou gelden voor de andere partij.

XII. SCHADEVORDERINGEN

TOETREDING VAN DE REPUBLIEK KROATIË TOT DE EUROPESE UNIE

In het arrest van 26 februari 2016, *Šumelj e.a./Commissie* (T-546/13, T-108/14 en T-109/14, hogere voorziening ingesteld¹³⁰, [EU:T:2016:107](#)), diende het Gerecht zich uit te spreken over een beroep tot vergoeding van de schade die verzoekers stellen te hebben geleden omdat de Commissie zich bij het uitoefenen van haar toezicht op de naleving door de Republiek Kroatië van de toetredingsverplichtingen onrechtmatig zou hebben gedragen. Deze zaken boden het Gerecht de gelegenheid, nieuwe preciseringen te geven over zowel de verplichtingen van de Commissie bij haar toezicht op de naleving van de verplichtingen die zijn aangegaan door een staat die wil toetreden tot de Unie, als in casu de verplichtingen die op de Kroatische autoriteiten rustten krachtens artikel 36 van de Akte betreffende de toetreding van de Republiek Kroatië tot

130 | Zaak C-239/16 P, *Šumelj e.a./Commissie*.

de Unie¹³¹ en met name krachtens bijlage VII bij deze akte, die betrekking heeft op de door Kroatië aangegane verplichtingen op het gebied van rechterlijke macht en grondrechten.

Allereerst preciseert het Gerecht dat de beweerdelijk onrechtmatige gedraging die aan de Commissie wordt verweten, slechts in een onrechtmatig verzuim bestaat, te weten het verzuim om maatregelen vast te stellen die konden voorkomen dat de wet op het gerechtshoofdsambt werd ingetrokken. Met betrekking tot toezegging nr. 1 in bijlage VII bij bovengenoemde toetredingsakte beklemtoont het Gerecht dat uit de bewoordingen ervan volgt dat deze niet ziet op een welbepaalde strategie voor justitiële hervorming of een welbepaald actieplan. In die toezegging wordt namelijk in het algemeen verwezen naar de „strategie voor justitiële hervorming” en naar het „actieplan” van de Kroatische autoriteiten, zonder verdere precisering, ofschoon had kunnen worden verduidelijkt om welke strategie en om welk plan het ging door de strategie en het plan te vermelden die van kracht waren ten tijde van de ondertekening van het Toetredingsverdrag. Dergelijke algemene vermeldingen worden gebruikt omdat er tussen de datum van ondertekening van de toetredingsakte en de datum van de daadwerkelijke toetreding regelmatig uitwisselingen plaatsvinden tussen de autoriteiten van de Unie en die van de toetredende staat. Deze brengen voor beide partijen wijzigingen mee. Bijgevolg verwijzen de strategie voor hervorming en het actieplan die in bijlage VII bij de toetredingsakte zijn genoemd, niet uitsluitend naar de strategie voor justitiële hervorming en naar het actieplan die ten tijde van de toetredingsakte van toepassing waren, zodat uit toezegging nr. 1 niet kan worden afgeleid dat op de Kroatische autoriteiten een verplichting rust om een gerechtshoofdsambt in te voeren. Dit betekent echter niet dat de Kroatische autoriteiten volkomen vrij waren om de strategie voor justitiële hervorming en het actieplan die van kracht waren ten tijde van de toetreding, te wijzigen. Gelet op de bepalingen van de toetredingsakte, meer in het bijzonder artikel 36 en bijlage VII, waren die autoriteiten verplicht om niet alleen toezegging nr. 1 na te leven, maar ook alle andere toezeggingen die in genoemde bijlage waren opgenomen.

Wat vervolgens toezegging nr. 3 in bijlage VII bij de toetredingsakte betreft, die ziet op de verbetering van de efficiëntie van het justitiële stelsel, merkt het Gerecht op dat deze enkel de efficiëntie van het justitiële stelsel betreft en niet oplegt dat de bevoegdheid voor de tenuitvoerlegging van rechterlijke beslissingen volgens vooraf vastgestelde procedures aan een specifiek orgaan wordt toegewezen. Aldus kan uit die toezegging niet worden afgeleid dat er een verplichting bestaat om tenuitvoerleggingsprocedures aan gerechtshoofdsambts toe te vertrouwen.

Wat ten slotte de vermeende schending van het beginsel van gewettigd vertrouwen door de Commissie betreft, wijst het Gerecht erop dat verzoekers geen elementen hebben aangevoerd waaruit blijkt of op grond waarvan kan worden aangenomen dat de instellingen van de Unie, waaronder met name de Commissie, bij hen gegronde verwachtingen hebben gewekt dat zij erover zouden waken dat het gerechtshoofdsambt werd gehandhaafd. De loutere omstandigheid – die overigens niet is bewezen – dat de Commissie betrokken zou zijn geweest bij het opstellen van de wet op het gerechtshoofdsambt, deze wet zou hebben gefinancierd en er zelfs aan de basis van zou liggen, kan niet worden beschouwd als een precieze toezegging van de Commissie dat zij het invoeren van het gerechtshoofdsambt zag als de enige manier om de toetredingsverplichtingen na te leven. Opdat sprake is van dergelijke toezeggingen, moeten de aanvankelijke steunbetuigingen aan de wet op het gerechtshoofdsambt, gelet op het feit dat de Republiek Kroatië

131 | Akte betreffende de voorwaarden voor de toetreding van de Republiek Kroatië en de aanpassing van het Verdrag betreffende de Europese Unie, het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie en het Verdrag tot oprichting van de Europese Gemeenschap voor Atoomenergie (PB 2012, L 112, blz. 21), als bijlage gehecht aan het Verdrag tussen het Koninkrijk België, de Republiek Bulgarije, de Tsjechische Republiek, het Koninkrijk Denemarken, de Bondsrepubliek Duitsland, de Republiek Estland, de Helleense Republiek, het Koninkrijk Spanje, de Franse Republiek, Ierland, de Italiaanse Republiek, de Republiek Cyprus, de Republiek Letland, de Republiek Litouwen, het Groothertogdom Luxemburg, de Republiek Hongarije, de Republiek Malta, het Koninkrijk der Nederlanden, de Republiek Oostenrijk, de Republiek Polen, de Portugese Republiek, Roemenië, de Republiek Slovenië, de Slowaakse Republiek, de Republiek Finland, het Koninkrijk Zweden, het Verenigd Koninkrijk van Groot-Brittannië en Noord-Ierland (lidstaten van de Europese Unie) en de Republiek Kroatië betreffende de toetreding van de Republiek Kroatië tot de Europese Unie (PB 2012, L 112, blz. 10).

niet verplicht was om een gerechtsdeurwaardersambt in te voeren, worden vervuldigd met latere onderling overeenstemmende en uitdrukkelijke handelingen in die zin.

VERWERKING VAN PERSOONSGEGEVENS

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 20 juli 2016, *Oikonomopoulos/Commissie* (T-483/13, [EU:T:2016:421](#)), ging het om overeenkomsten die waren gesloten tussen een vennootschap en de Commissie in het kader van het zesde kaderprogramma voor activiteiten op het gebied van onderzoek, technologische ontwikkeling en demonstratie, ter bevordering van de totstandbrenging van de Europese onderzoeksruimte en van innovatie (2002-2006). Aangezien uit een auditrapport bleek dat er sprake was van onregelmatigheden, werd een onderzoek geopend door OLAF teneinde vast te stellen of er strafrechtelijke inbreuken waren gepleegd die de financiële belangen van de Unie schaadden. De directeur van de betrokken vennootschap heeft bij het Gerecht beroep ingesteld dat enerzijds strekte tot vergoeding van de schade veroorzaakt door de Commissie en door OLAF, en anderzijds ertoe strekte dat de handelingen van OLAF juridisch non-existent en niet-ontvankelijk werden verklaard voor het leveren van bewijs voor de nationale autoriteiten¹³². Aldus diende het Gerecht zich met name uit te spreken over de vraag of de tardieve kennisgeving, aan de functionaris voor gegevensbescherming, van de verwerking van persoonsgegevens betreffende verzoeker tijdens het onderzoek, een voldoende gekwalificeerde schending uitmaakte van een rechtsregel die ertoe strekt particulieren rechten toe te kennen, zodat de Unie niet-contractueel aansprakelijk kon worden gesteld.

In dit verband stelt het Gerecht op het gebied van niet-contractuele aansprakelijkheid van de Unie vast dat wanneer artikel 25, lid 1, van verordening (EG) nr. 45/2001¹³³ is geschonden doordat de kennisgeving van gegevens aan de functionaris voor gegevensbescherming plaatsvindt nadat deze gegevens zijn verwerkt, de betrokken instelling inbreuk maakt op een rechtsregel waarbij rechten worden verleend aan de personen op wie de persoonsgegevens in het bezit van de instellingen en organen van de Unie betrekking hebben. Wat de vraag betreft of een dergelijke schending als voldoende gekwalificeerd kan worden beschouwd, wijst het Gerecht enerzijds erop dat volgens verordening nr. 45/2001 de functionaris voor gegevensbescherming ervoor dient te zorgen dat de verwerking van persoonsgegevens geen schending van de rechten en vrijheden van de betrokkenen veroorzaakt. In deze context heeft hij met name tot taak, de Europese Toezichthouder voor gegevensbescherming (EDPS) te waarschuwen tegen een verwerking van gegevens die een risico in de zin van artikel 27 van verordening nr. 45/2001 kan inhouden. Hieruit volgt dat, indien hij niet op de hoogte is gebracht van een gegevensverwerking, hij zelf de EDPS daarvan niet in kennis kan stellen en de hem door de Europese wetgever opgedragen wezenlijke taak van toezicht dus niet kan uitoefenen. Anderzijds wijst het Gerecht erop dat, zoals in overweging 14 van verordening nr. 45/2001 staat te lezen, de bepalingen van deze verordening van toepassing zijn op elke verwerking van persoonsgegevens door de instellingen. De instellingen en organen van de Unie beschikken dus over geen enkele beoordelingsmarge voor de toepassing van verordening nr. 45/2001. Gelet op deze elementen – het wezenlijke karakter van het toezicht door de functionaris voor gegevensbescherming en het ontbreken van enige beoordelingsmarge van de instellingen en organen van de Unie – oordeelt het Gerecht dat een gewone inbreuk op artikel 25, lid 1, van verordening nr. 45/2001 volstaat voor het aantonen van het bestaan van een voldoende gekwalificeerde schending van een rechtsregel waarbij rechten worden verleend aan particulieren. In casu is sprake van een tardieve kennisgeving van de verwerking van persoonsgegevens aan de functionaris voor gegevensbescherming. De Commissie tracht weliswaar deze vertraging te rechtvaardigen door erop te wijzen dat de door artikel 25,

132 | Met betrekking tot dit arrest, zie ook hieronder de uiteenzetting gewijd aan „XII. Schadevorderingen – Bevoegdheden van OLAF”.

133 | Verordening (EG) nr. 45/2001 van het Europees Parlement en de Raad van 18 december 2000 betreffende de bescherming van natuurlijke personen in verband met de verwerking van persoonsgegevens door de communautaire instellingen en organen en betreffende het vrije verkeer van die gegevens (PB 2001, L 8, blz. 1).

lid 1, van verordening nr. 45/2001 geëiste praktijk slechts geleidelijk gestalte kon krijgen en dat de EDPS in een beslissing over een tardieve kennisgeving heeft geoordeeld dat er geen enkele reden was om tot de slotsom te komen dat bovengenoemde verordening was geschonden aangezien de inbreuk was opgeheven, maar het Gerecht is van oordeel dat niet kan worden aanvaard dat op grond van de regularisatie van de situatie tot de slotsom wordt gekomen dat er geen sprake is van een inbreuk. Artikel 25, lid 1, van verordening nr. 45/2001 is dan ook geschonden zodra de kennisgeving van de gegevens plaatsvindt nadat deze gegevens zijn verwerkt.

BEVOEGDHEDEN VAN OLAF

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 20 juli 2016, *Oikonomopoulos/Commissie* (T-483/13, [EU:T:2016:421](#)), diende het Gerecht zich met name uit te spreken over de bevoegdheid van OLAF om een onderzoek te voeren met betrekking tot de uitvoering van een overeenkomst gesloten ter verwezenlijking van een kaderprogramma¹³⁴.

In de eerste plaats merkt het Gerecht op dat het voor de doeltreffendheid van de in artikel 325 VWEU verankerde bescherming van de financiële belangen van de Unie absoluut noodzakelijk is dat de afschrikking en de bestrijding van fraude en andere onregelmatigheden werken op elk niveau en voor alle activiteiten in het kader waarvan die belangen door dergelijke verschijnselen kunnen worden aangetast. Om dat doel zo goed mogelijk te bereiken heeft de Commissie bepaald dat OLAF haar bevoegdheden inzake externe administratieve onderzoeken uitoefent. Daaruit blijkt dat het bestaan van een contractuele betrekking tussen de Unie en rechtspersonen of natuurlijke personen die ervan worden verdacht onwettige activiteiten uit te oefenen, geen gevolgen heeft voor de onderzoeksbevoegdheid van OLAF. OLAF kan onderzoeken voeren met betrekking tot die personen indien deze van fraude of onwettige activiteiten worden verdacht, ook al bestaat er een overeenkomst tussen bovengenoemde partijen. Het Gerecht preciseert voorts dat het ontbreken van een specifieke bepaling dienaangaande in verordening nr. 1073/1999 niet in die zin kan worden uitgelegd dat het OLAF verboden zou zijn, gesprekken te organiseren in het kader van externe onderzoeken. De bevoegdheid om controles en verificaties ter plaatse te verrichten houdt immers ontegenzeggelijk de bevoegdheid in om gesprekken te organiseren met de personen op wie die controles en verificaties betrekking hebben. Bovendien staat geen enkele bepaling van verordening (Euratom, EG) nr. 2185/96¹³⁵ en overigens evenmin enige bepaling van een andere verordening eraan in de weg dat de Commissie, of in het onderhavige geval OLAF, bij een onderaannemer een controle en een verificatie ter plaatse verricht zonder vooraf bij de van fraude verdachte marktdeelnemer een controle en een verificatie ter plaatse te hebben verricht.

In de tweede plaats diende het Gerecht zich uit te spreken over de reikwijdte van de rechten van de verdediging in het kader van een extern onderzoek. Het Gerecht oordeelt dat de eerbiediging van de rechten van de verdediging voldoende gewaarborgd is indien de betrokkene snel wordt ingelicht over de mogelijkheid dat hij persoonlijk betrokken is bij fraude, corruptie of andere onwettige activiteiten die de belangen van de Unie kunnen schaden, wanneer dit het onderzoek niet dreigt te benadelen. OLAF is evenwel niet verplicht om een persoon op wie een extern onderzoek betrekking heeft, toegang te geven tot de documenten die het voorwerp zijn van dat onderzoek of die het zelf bij die gelegenheid heeft opgesteld, aangezien dit de doeltreffendheid en de vertrouwelijkheid van de aan OLAF opgedragen taak en de onafhankelijkheid van OLAF kan aantasten. Wat in het bijzonder de toegang tot het eindverslag van een extern onderzoek betreft, is er geen enkele bepaling die OLAF een dergelijke verplichting oplegt.

134| Met betrekking tot dit arrest, zie ook hierboven de uiteenzetting gewijd aan „Verwerking van persoonsgegevens“.

135| Verordening (Euratom, EG) nr. 2185/96 van de Raad van 11 november 1996 betreffende de controles en verificaties ter plaatse die door de Commissie worden uitgevoerd ter bescherming van de financiële belangen van de Europese Gemeenschappen tegen fraudes en andere onregelmatigheden (PB 1996, L 292, blz. 2).

In de derde en laatste plaats heeft het Gerecht uitspraak gedaan over het bestaan van een causaal verband tussen de schending van artikel 25, lid 1, van verordening nr. 45/2001 (door de tardieve kennisgeving, aan de functionaris voor gegevensbescherming, van de verwerking van persoonsgegevens betreffende verzoeker) en de gestelde schade. Het Gerecht oordeelt dat verzoeker dit verband niet heeft aangetoond. Hij heeft immers geen enkel argument aangedragen dat aannemelijk kan maken hoe in het onderhavige geval de tardieve kennisgeving zijn reputatie zou hebben geschaad en hem ertoe zou hebben gebracht, zijn beroepsactiviteiten stop te zetten en zijn academische activiteiten te onderbreken. Hij heeft evenmin uitgelegd in welk opzicht die tardieve kennisgeving hem enige immateriële schade zou hebben berokkend.

VERLIES VAN EEN KANS

Het arrest van 27 april 2016, *European Dynamics Luxembourg e.a./EUIPO* (T-556/11, hogere voorziening ingesteld¹³⁶, [EU:T:2016:248](#)), bood het Gerecht de gelegenheid om het begrip verlies van een kans in het kader van geschillen betreffende overheidsopdrachten van de instellingen van de Unie te verduidelijken.¹³⁷ In casu diende het Gerecht uitspraak te doen op een beroep dat, ten eerste, strekte tot nietigverklaring van het besluit waarbij het EUIPO in het kader van een aanbestedingsprocedure verzoeksters offerte had afgewezen, en van in het kader van deze procedure vastgestelde andere daarmee verband houdende besluiten van het EUIPO, waaronder de besluiten tot gunning van de opdracht aan andere inschrijvers, en, ten tweede, strekte tot vergoeding van de schade die zou zijn geleden door het verlies van een kans om de opdracht toegewezen te krijgen.

In het kader van het onderzoek van de schadevordering herinnert het Gerecht eraan dat de niet-contractuele aansprakelijkheid van de Unie in de zin van artikel 340, tweede alinea, VWEU wegens onrechtmatig gedrag van haar organen afhankelijk is van drie voorwaarden, te weten onrechtmatigheid van het verweten gedrag, werkelijk geleden schade en het bestaan van een causaal verband tussen dat gedrag en de gestelde schade. Deze beginselen zijn mutatis mutandis van toepassing op de niet-contractuele aansprakelijkheid van de Unie in de zin van deze bepaling wegens onrechtmatig gedrag en schade veroorzaakt door een van haar instanties, zoals het EUIPO, die het EUIPO moet vergoeden op grond van artikel 118, lid 3, van verordening nr. 207/2009. In dit verband beklemtoont het Gerecht dat in de onderhavige zaak de schadevordering is gebaseerd op dezelfde onrechtmatigheden als die welke zijn aangevoerd ter ondersteuning van het verzoek tot nietigverklaring van het besluit houdende afwijzing van de inschrijving, en dat dit besluit verschillende materiële onrechtmatigheden vertoont, zoals een schending van het beginsel van gelijke behandeling van inschrijvers, kennelijk onjuiste beoordelingen en verschillende ontoereikende motiveringen. Wat het bestaan van een causaal verband tussen deze onrechtmatigheden en de gestelde schade betreft, preciseert het Gerecht echter dat een ontoereikende motivering als zodanig niet kan aantonen dat de opdracht zonder deze ontoereikende motivering aan de verzoekende partij had kunnen of zelfs had moeten worden gegund. Wat daarentegen het causaal verband betreft tussen de andere vastgestelde onrechtmatigheden, enerzijds, en het verlies van een kans, anderzijds, kan het EUIPO niet louter stellen dat het, gelet op zijn ruime beoordelingsbevoegdheid als aanbestedende dienst, niet verplicht was om een raamovereenkomst met verzoekster te ondertekenen. Die fouten hebben immers noodzakelijkerwijze invloed gehad op de kans van deze laatste op een betere rangschikking in de betrokken procedure. Daaruit vloeit voort dat zelfs rekening houdend met de ruime beoordelingsbevoegdheid van de aanbestedende dienst inzake de gunning van de betrokken opdracht, het verlies van een kans dat verzoekster in casu heeft geleden, reële en zekere schade oplevert.

¹³⁶ | Zaak C-376/16 P, *EUIPO/European Dynamics Luxembourg e.a.*, en beschikking van 24 november 2016, *European Dynamics Luxembourg e.a./EUIPO*, C-379/16 P, niet gepubliceerd, [EU:C:2016:905](#).

¹³⁷ | Met betrekking tot dit arrest, zie ook hierboven de uiteenzetting gewijd aan „X. Overheidsopdrachten van de instellingen van de Unie”.

Voorts zou het, in een situatie als de onderhavige, waarin het risico groot is dat de betrokken opdracht reeds volledig zal zijn uitgevoerd aan het einde van de litigieuze procedure voor het Gerecht, in strijd zijn met het in artikel 47 van het Handvest van de grondrechten neergelegde beginsel van doeltreffende rechterlijke bescherming indien de Unierechter niet zou aanvaarden dat sprake is van het verlies van een dergelijke kans, en het niet nodig zou achten om daarvoor een vergoeding toe te kennen. Tevens wijst het Gerecht erop dat rekening moet worden gehouden met het feit dat de inschrijver wiens offerte is beoordeeld en op onrechtmatige wijze is afgewezen, wegens de voorwaarden die gelden in kortgedingprocedures voor de president van het Gerecht, in de praktijk slechts zelden een opschorting van de tenuitvoerlegging van dat besluit kan verkrijgen. Bijgevolg moet verzoekster worden vergoed voor het verlies van een kans, aangezien het besluit tot afwijzing van de inschrijving, zelfs in het geval dat het met terugwerkende kracht nietig wordt verklaard, in de praktijk haar mogelijkheid op gunning van de betrokken opdracht tot nul heeft herleid.

XIII. HOGERE VOORZIENINGEN

In 2016 heeft de Kamer voor hogere voorzieningen van het Gerecht 39 uitspraken gegeven. Het arrest van 27 oktober 2016, **ECB/Cerafogli** (T-787/14 P, [EU:T:2016:633](#)), verdient een bijzondere vermelding, omdat het een ontwikkeling markeert met betrekking tot de ontvankelijkheid van de exceptie van onwettigheid in ambtenarenzaken.

In dit arrest, gewezen door de uitgebreide kamer, oordeelt het Gerecht immers dat de opzet van de regeling van de exceptie van onwettigheid en meer bepaald de overweging dat alleen de rechter bevoegd is om de niet-toepasselijkheid van een handeling van algemene strekking vast te stellen, ertoe moet leiden dat het de regel van overeenstemming tussen de klacht en het beroep niet toepast. Deze regel zou op straffe van niet-ontvankelijkheid vereisen dat een voor de rechter aangevoerde exceptie van onwettigheid reeds in de precontentieuze procedure is voorgedragen. Aldus oordeelt het Gerecht dat, hoewel het feit dat de exceptie van onwettigheid een incident is het niet onmogelijk maakt om een dergelijke exceptie in het stadium van de klacht op te werpen, dit niet betekent dat de exceptie niet-ontvankelijk is wanneer zij voor het eerst voor de Unierechter wordt opgeworpen.

XIV. VERZOEKEN IN KORT GEDING

In 2016 heeft het Gerecht definitief uitspraak gedaan in 23 zaken¹³⁸, 9 schorsingsbeschikkingen krachtens artikel 157, lid 2, van het Reglement voor de procesvoering vastgesteld en 2 verzoeken tot opschorting van de tenuitvoerlegging toegewezen bij beschikkingen van 20 juli 2016, **PTC Therapeutics International/EMA** (T-718/15 R, niet gepubliceerd, hogere voorziening ingesteld¹³⁹, [EU:T:2016:425](#)) en **MSD Animal Health Innovation en Intervet international/EMA** (T-729/15 R, niet gepubliceerd, hogere voorziening ingesteld¹⁴⁰, [EU:T:2016:435](#)).

Deze twee beschikkingen betroffen de problematiek van de openbaarmaking van beweerdelijk vertrouwelijke informatie waartoe het Europees Geneesmiddelenbureau (EMA) wilde overgaan krachtens verordening

138 | Twee beslissingen werden vastgesteld overeenkomstig de bepalingen van artikel 157, lid 4, juncto artikel 12 van het Reglement voor de procesvoering van het Gerecht, te weten de beschikkingen van 16 december 2016, **Casasnovas Bernad/Commissie** (T-826/16 R, niet gepubliceerd, [EU:T:2016:752](#)), en van 11 november 2016, **Solelec e.a./Parlement** (T-281/16 R, niet gepubliceerd, [EU:T:2016:659](#)).

139 | Zaak C-513/16 P(R), **EMA/PTC Therapeutics International**.

140 | Zaak C-512/16 P(R), **EMA / MSD Animal Health Innovation en Intervet International**.

nr. 1049/2001. De president van het Gerecht heeft dezelfde benadering gevolgd als in de overeenkomstige beschikkingen van 2014 en 2015.¹⁴¹

De president van het Gerecht heeft om te beginnen het bestaan van *fumus boni juris* erkend. Hij brengt in herinnering dat de rechter in kort geding in geschillen betreffende de voorlopige bescherming van beweerdelijk vertrouwelijke informatie in beginsel slechts kan concluderen dat er geen sprake is van een *fumus boni juris* wanneer de betrokken informatie overduidelijk niet vertrouwelijk is, omdat hij anders voorbij zou gaan aan het intrinsiek accessoire en voorlopige karakter van de procedure in kort geding. In casu stelt hij vast dat de vertrouwelijkheid dient te worden onderzocht van rapporten waaruit blijkt welke strategie verzoeksters volgen met betrekking tot hun uitvinderswerkzaamheden ter verwezenlijking van hetzij klinische proeven die vereist zijn voor de verkrijging van een vergunning voor het in de handel brengen van een geneesmiddel, hetzij toxicologische proeven die vereist zijn in het kader van de onschadelijkheidsproeven betreffende een geneesmiddel. In dit verband wijst de president van het Gerecht erop dat het, aangezien er op farmaceutisch gebied geen rechtspraak bestaat aan de hand waarvan gemakkelijk kan worden geantwoord op de vragen inzake vertrouwelijkheid die in casu moeten worden beslecht door het arrest dat later ten gronde wordt gewezen, nieuwe principiële vragen betreft die niet de eerste keer door de rechter in kort geding mogen worden beslecht, maar die een grondig onderzoek in het kader van de hoofdprocedure vereisen.

De president van het Gerecht oordeelt vervolgens dat de belangenafweging in verzoeksters' voordeel is. In de zaken die hebben geleid tot die twee beschikkingen, zal de bodemrechter moeten beslissen of het besluit van EMA om de litigieuze rapporten bekend te maken aan een derde, rechtmatig is. Om het nuttig effect van een arrest houdende nietigverklaring van dat besluit te behouden, moeten verzoeksters kunnen voorkomen dat deze openbaarmaking geschiedt vóór het einde van de hoofdprocedure. Een dergelijk arrest zou immers nuttige werking missen indien het verzoek in kort geding wordt afgewezen, aangezien EMA die rapporten openbaar zou kunnen maken, waardoor zou worden vooruitgelopen op de toekomstige beslissing ten gronde. In antwoord op de door EMA geuite kritiek dat die benadering verdragingsmanoeuvres toelaat, oordeelt de president van het Gerecht dat dit gevaar niet bestaat, aangezien hij enerzijds het bestaan van *fumus boni juris* vaststelt en EMA anderzijds een verzoek om een versnelde procedure kan indienen indien het dit nodig acht met het oog op een snelle transparantie.

Met betrekking tot de spoedeisendheid erkent de president van het Gerecht eerst dat de gestelde schade ernstig is. In dit verband herinnert hij eraan dat gelet op de relevante rechtspraak ten behoeve van de kortgedingprocedure de vertrouwelijkheid van de in de litigieuze rapporten vervatte informatie moet worden aangenomen. Aangezien deze rapporten verzoeksters' productie- en handelsactiviteit betreffen, vormen zij een immaterieel goed dat kan worden gebruikt voor mededingingsdoeleinden en waarvan de waarde bij verlies van hun geheim karakter ernstig zou zijn verminderd. Vervolgens oordeelt de president van het Gerecht dat de schade die kon worden veroorzaakt door de openbaarmaking van de litigieuze rapporten aan derden die verzoeken om toegang hebben ingediend krachtens verordening nr. 1049/2001, onherstelbaar was. Zoals reeds was beklemtoond in de beschikkingen van 2014 en 2015, vloeit immers uit het door die verordening ingevoerde mechanisme van toegang tot documenten voort dat die derden rechtstreeks kennis

¹⁴¹ Het gaat om de beschikkingen van 13 februari 2014, *Luxembourg Pamol (Cyprus) en Luxembourg Industries/Commissie* (T-578/13 R, niet gepubliceerd, [EU:T:2014:103](#)), en van 25 juli 2014, *Deza/ECHA* (T-189/14 R, niet gepubliceerd, [EU:T:2014:686](#)), waartegen geen hogere voorziening werd ingesteld (zie Jaarverslag 2014, blz. 161 en 162), en de beschikking van 1 september 2015, *Pari Pharma/EMA* (T-235/15 R, [EU:T:2015:587](#)). Tegen deze laatste beschikking werd hogere voorziening ingesteld. In het kader van die hogere voorziening heeft het Hof vastgesteld dat geen uitspraak hoefde te worden gedaan [beschikking van 17 maart 2016, *EMA/Pari Pharma*, C-550/15 P(R), niet gepubliceerd, [EU:C:2016:196](#)]. Na die beschikking houdende afdoening zonder beslissing heeft de president van het Gerecht het verzoek van EMA strekkende tot intrekking van de beschikking van 1 september 2015 houdende opschorting van de tenuitvoerlegging afgewezen (beschikking van 23 mei 2016, *Pari Pharma/EMA*, T-235/15 R, niet gepubliceerd, [EU:T:2016:309](#)). In hogere voorziening heeft de vicepresident van het Hof de beschikking van 23 mei 2016 nietig verklaard en de beschikking van 1 september 2015 ingetrokken [beschikking van 18 oktober 2016, *EMA/Pari Pharma*, C-406/16 P(R), niet gepubliceerd, [EU:C:2016:775](#)].

zouden kunnen nemen van de gevoelige informatie, deze onmiddellijk voor concurrentiedoeleinden kunnen exploiteren en aldus verzoeksters' mededingingspositie kunnen verzwakken. Aangezien de openbaarmaking van een document op die rechtsgrondslag gevolg erga omnes heeft, kan de gestelde schade niet worden becijferd, daar een onbepaald en onbeperkt aantal huidige en potentiële concurrenten zich wereldwijd deze informatie zouden kunnen verschaffen voor frequent gebruik op korte, middellange en lange termijn.

Voorts preciseert de president van het Gerecht dat in elk geval, zelfs indien de door verzoeksters gestelde schade niet als onherstelbaar kan worden gekwalificeerd, hij de litigieuze rapporten in hun geheel moet beschermen tegen de voorgenomen openbaarmaking door EMA. Hij herinnert immers eraan dat hij niet de vertrouwelijkheid van elk individueel gegeven in de litigieuze rapporten kan onderzoeken om een gedeeltelijke openbaarmaking van die rapporten toe te staan, aangezien in de fase van het onderzoek van het verzoek in kortgeding niet kan worden uitgesloten dat de bodemrechter het beginsel van een algemeen vermoeden van vertrouwelijkheid erkent voor de litigieuze rapporten. Indien wordt gekozen voor een dergelijke oplossing, zou elke openbaarmaking – ook een gedeeltelijke openbaarmaking – van die rapporten niet toegestaan zijn. In deze omstandigheden moet de kortgedingrechter rekening houden met het accessoire karakter van zijn bevoegdheden en een gedeeltelijke toegang weigeren, teneinde de beslissing van de bodemrechter geen nuttige werking te ontzeggen. Anders zou de openbaarmaking van informatie die de bodemrechter daarna als vertrouwelijk aanmerkt, ertoe leiden dat de rechter in kortgeding zich de facto de bevoegdheden toeëigent van die bodemrechters, die als enige bevoegd zijn om zich in de beslissing waarmee de hoofdprocedure wordt beëindigd, uit te spreken over het vertrouwelijke karakter van die informatie, en dus om definitieve toestemming te geven voor de openbaarmaking ervan. Een dergelijke inmenging in de bevoegdheden van de bodemrechter, die opzettelijk en met kennis van zaken wordt verricht, zou het beginsel van de bij de wet aangewezen rechter, dat voortvloeit uit artikel 6, lid 1, van het Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden, kunnen schenden.

Van de zaken die hebben geleid tot een beschikking houdende afwijzing van het verzoek tot opschorting van de tenuitvoerlegging, bood de beschikking van 19 juli 2016, *België/Commissie* (T-131/16 R, niet gepubliceerd, [EU:T:2016:427](#)), de president van het Gerecht met name de gelegenheid om in de context van de terugvordering van met de interne markt onverenigbaar verklaarde staatssteun, de relevantie te onderzoeken van een versoepeling van de voorwaarde inzake spoedeisendheid, gelet op het feit dat de vastgestelde fumus boni juris bijzonder ernstig was. In dit verband herinnert de kortgedingrechter eraan dat een dergelijke versoepeling slechts toegestaan is in drie soorten geschillen (te weten die betreffende beperkende maatregelen, plaatsen van overheidsopdrachten en toegang tot documenten), waarin het om systemische redenen uitermate moeilijk en zelfs onmogelijk blijkt te zijn om te voldoen aan deze voorwaarde, zoals bepaald in het Reglement voor de procesvoering en traditioneel uitgelegd in de rechtspraak. Aangezien de onderhavige zaak niet in verband kon worden gebracht met een van de redenen die de in die geschillen verrichte versoepeling hebben kunnen rechtvaardigen, moesten de voorwaarden inzake fumus boni juris en spoedeisendheid worden toegepast zoals zij traditioneel zijn uitgelegd in de rechtspraak, zodat het Koninkrijk België dreigende ernstige en onherstelbare schade had moeten aantonen, terwijl een fumus boni juris, ongeacht de grote mate waarin daarvan sprake was, niet het ontbreken van spoedeisendheid ongedaan kon maken.

C | WERKZAAMHEDEN VAN DE GRIFFIE VAN HET GERECHT IN 2016

door Emmanuel COULON, griffier van het Gerecht

Voor het eerst draagt een griffier van het Gerecht enkele woorden bij aan het verslag over de gerechtelijke werkzaamheden van de instelling.

De gelegenheid wordt dan ook te baat genomen om drie kenmerken van de griffie van het Gerecht op de voorgrond te stellen.

Ten eerste is de griffie van het Gerecht de enige dienst van die rechterlijke instantie. Zij onderscheidt zich binnen het Hof van Justitie van de Europese Unie dus van de diensten die het Hof van Justitie en het Gerecht gemeen hebben (en die tot 1 september 2016 ook met het Gerecht voor ambtenarenzaken werden gedeeld). Dit feit is een uitvloeisel van de toepasselijke wetteksten, waarin functionele eisen zijn neergelegd.

Ten tweede is de griffie het knooppunt van de rechtspleging. Bewust van het feit dat goed administreren bijdraagt tot goed berechten, handelt de griffie zodanig dat het Gerecht kwalitatief hoogwaardige beslissingen binnen een voorzienbare en optimale termijn kan geven. De griffie stelt zich daarom dagelijks het goed functioneren van de rechterlijke instantie en meer algemeen de kwaliteit van de rechtspraak tot doel. Deze bijdrage aan het goed functioneren van de rechterlijke instantie wordt geleverd met inachtneming van de procedureregels en de middelen die de rechterlijke instantie ter beschikking staan. In dat verband moet voor ogen worden gehouden dat de griffie geen invloed heeft op het aantal zaken dat aanhangig wordt gemaakt, het aantal zaken dat wordt afgedaan of het aantal processtukken dat in het kader van de aanhangige zaken wordt neergelegd. Bijgevolg dient zij alle processtukken te behandelen zonder dat deze taak van gerechtelijke bijstand kan worden uitbesteed. Ook moet eraan worden herinnerd dat de griffie de processtukken behandelt in om het even welke van de 24 talen waarin het Reglement voor de procesvoering voorziet en dat zij in de processtaat van de zaak met de vertegenwoordigers van de partijen communiceert.

Ten derde heeft de griffie een missie naar buiten toe, aangezien de griffie gedurende de gehele gerechtelijke procedure – op de terechtzitting na –, de gesprekspartner van de partijen is, en een missie naar binnen toe, aangezien de griffie direct ten dienste van de leden van de rechterlijke instantie staat en hen in al hun ambtshandelingen bijstaat.

Met het jaar 2016, dat in het teken stond van de uitvoering van de eerste¹ en de tweede² fase van de hervorming van de gerechtelijke structuur van de instelling met het oog op de verdubbeling van het aantal rechters in het Gerecht tegen 2019, is een nieuw tijdperk ingeluid. De ambtsaanvaarding van aanvullende rechters, de overdracht van de bevoegdheid om in eerste aanleg uitspraak te doen in geschillen tussen de instellingen van de Europese Unie en de ambtenaren en personeelsleden en de komst en het vertrek van rechters in het kader van de gedeeltelijke vervanging van het college van rechters zijn gebeurtenissen die tot de vaststelling van verschillende soorten maatregelen hebben genoodzaakt, die uiteraard in eerder stadium zijn voorbereid en in een later stadium zijn uitgevoerd. De organisatie en de werking van de rechterlijke instantie, die grondig

1] Het voorstel dat het Hof van Justitie in maart 2011 had ingediend, heeft zijn beslag gekregen in de vaststelling van verordening (EU, Euratom) 2015/2422 van het Europees Parlement en de Raad van 16 december 2015 tot wijziging van Protocol nr. 3 betreffende het statuut van het Hof van Justitie van de Europese Unie (PB 2015, L 341, blz. 14).

2] Verordening (EU, Euratom) 2016/1192 van het Europees Parlement en de Raad van 6 juli 2016 betreffende de overdracht aan het Gerecht van de bevoegdheid om in eerste aanleg uitspraak te doen in geschillen tussen de Europese Unie en haar personeelsleden (PB 2016, L 200, blz. 137).

zijn herzien, zijn zodanig aangepast dat het doel van de hervorming van de gerechtelijke structuur van het Hof van Justitie van de Europese Unie wordt bereikt, namelijk het met prioriteit terugbrengen van het aantal aanhangige zaken en de procesduur voor het Gerecht. Daartoe zijn aan de rechterlijke instantie en aan haar griffie middelen verstrekt. Het aantal begrotingsposten van de griffie is in dat kader van 55 naar 72 verhoogd met ingang van 1 januari 2016.

De griffie speelt een belangrijke rol bij de doorvoering van de hervorming. Zich aanpassen, zich organiseren, reageren, anticiperen, observeren, luisteren, voorstellen etc., het ontbreekt niet aan werkwoorden om de handelingen te benoemen die de griffie heeft verricht om ervoor te zorgen dat zij optimaal kan functioneren en zorgvuldig kan blijven werken in de periode waarin deze hervorming haar beslag krijgt. De rechterlijke instantie heeft weer kunnen rekenen op de inzet van het bekwame en gemotiveerde personeel van de griffie en voordeel kunnen halen uit het nieuwe procedurele kader (Reglement voor de procesvoering en Praktische uitvoeringsbepalingen voor het Reglement voor de procesvoering), dat is aangepast aan de aard van de rechtszaken die bij het Gerecht aanhangig worden gemaakt en op 1 juli 2015 in werking is getreden.

Aan het einde van 2016 is met voldoening vastgesteld dat de griffie de haar bij de wetteksten opgedragen taken heeft vervuld, met inachtneming van de vereisten van een eerlijk proces en ondanks een context die door grote en vergaande wijzigingen wordt gekenmerkt.

De griffie heeft het Gerecht namelijk gerechtelijke en administratieve bijstand verleend door:

- te zorgen voor een goed verloop van de procedures en de procesdossiers goed bij te houden;
- de communicatie tussen de vertegenwoordigers van de partijen en de rechters te verzorgen;
- de rechters en hun medewerkers actief bij te staan;
- de administratie van het Gerecht, onder het gezag van de president van het Gerecht en met hulp van de diensten van het Hof van Justitie van de Europese Unie, te voeren.

De doorvoering van de hervorming heeft niettemin vele gevolgen gehad.

I. ORGANISATORISCHE GEVOLGEN VAN DE AMBTSAAANVAARDING VAN NIEUWE RECHTERS

De benoeming en de ambtsaanvaarding van 22 nieuwe rechters in het Gerecht heeft in de loop van 2016 in meerdere opeenvolgende stappen plaatsgevonden.

In het kader van de eerste fase van de hervorming van de gerechtelijke structuur van de instelling, waarmee de benoeming van twaalf extra rechters in het Gerecht werd beoogd, hebben zeven op 23 maart 2016 benoemde rechters op 13 april 2016 de eed voor het Hof van Justitie afgelegd, hebben drie op 24 mei 2016 benoemde rechters op 8 juni 2016 de eed afgelegd en heeft één op 7 september 2016 benoemde rechter op 19 september 2016 de eed afgelegd.

In het kader van de tweede fase van de hervorming, die in de benoeming van zeven aanvullende rechters voorziet, zijn op 7 september 2016 vijf rechters benoemd die op 19 september 2016 de eed hebben afgelegd.³

Op 19 september 2016 heeft ook de eedaflegging plaatsgevonden van vijf nieuwe rechters die zijn benoemd als opvolgers van de rechters in het Gerecht die niet zijn herbenoemd en één nieuwe rechter die is benoemd als vervanger van een rechter in het Gerecht die zijn ambt had neergelegd.

Op 20 september 2016 heeft het Gerecht zijn president en zijn vicepresident verkozen en daarna hebben de rechters op 21 september de negen presidenten van de kamers van vijf rechters gekozen.

Na elk van die ambtsaanvaarding heeft het Gerecht de rechters aan de kamers toegevoegd, zijn er nieuwe portefeuilles van zaken samengesteld en zijn de zaken over de rechters herverdeeld. Zoals in het Reglement voor de procesvoering is voorgeschreven, heeft de griffie de partijen in de betrokken zaken daarover geïnformeerd en alle door de rechterlijke instantie getroffen beslissingen in het *Publicatieblad van de Europese Unie* bekendgemaakt.⁴ De griffie heeft bij elk van die herverdelingen de interne databanken bijgewerkt.

De ambtsaanvaarding en de huisvesting van de rechters en het personeel in hun kabinetten, die samen met de gemeenschappelijke diensten van de instelling zijn voorbereid, heeft veel administratieve bijstand van de griffie gevegd. Zij moesten op passende wijze worden verwelkomd en begeleid en de werkzaamheden van het personeel moesten strikt worden gevold.

Het einde van het ambt van zes rechters is ook de gelegenheid geweest om hun bijdrage aan de rechtspleging te huldigen tijdens een plechtige gelegenheid die het Gerecht voor het eerst naar aanleiding van het vertrek van rechters heeft georganiseerd op 19 september 2016.

Op 31 december 2016 bestond het college van 44 rechters voor de helft uit rechters die in dat jaar hun ambt hadden aanvaard. Een dergelijke situatie heeft zich in de geschiedenis van de instelling nog nooit voorgedaan en in termen van administratieve gevolgen voor de griffie van het Gerecht was er voor de komst van tien rechters uit de lidstaten die in 2004 tot de Unie zijn toegetreden geen weerga.

II. PROCEDURELE GEVOLGEN VAN DE HERVORMING

Overdracht van de ambtenarenzaken in eerste aanleg

Verordening 2015/2422 voorziet erin dat de uitbreiding van het aantal rechters in het Gerecht met zeven rechters op 1 september 2016 gepaard diende te gaan met de overdracht van de bevoegdheid om in eerste aanleg kennis te nemen van de ambtenarenzaken aan het Gerecht.

Die overdracht van de bevoegdheid om in eerste aanleg uitspraak te doen in geschillen tussen de Unie en haar personeelsleden heeft zijn beslag gekregen in verordening 2016/1192, waarin is bepaald dat het Gerecht in eerste aanleg de bevoegdheid uitoefent om uitspraak te doen in geschillen tussen de Unie en haar

3| Op 31 december 2016 moesten één van de twaalf extra rechters die in het kader van de eerste fase van de hervorming moesten worden benoemd en twee van de zeven extra rechters die in het kader van de tweede fase van de hervorming moesten worden benoemd, nog worden benoemd.

4| Met name de besluiten van het Gerecht inzake de wijze waarop de rechter ter vervanging van een verhinderde rechter wordt aangewezen (PB 2016, C 296, blz. 2), inzake de samenstelling van de Grote kamer (PB 2016, C 296, blz. 2), inzake de criteria voor de toewijzing van de zaken aan de kamers (PB 2016, C 296, blz. 2) en inzake de vorming van de kamers en toevoeging van de rechters aan de kamers (PB 2016, C 392, blz. 2).

personeelsleden krachtens artikel 270 VWEU, daaronder begrepen de geschillen tussen enige instelling, enig orgaan of enige instantie enerzijds, en hun personeelsleden anderzijds, waarvoor het Hof van Justitie van de Europese Unie bevoegd is verklaard.

Verordening 2016/1192 is op 6 juli 2016 vastgesteld. De vaststelling van die tekst was voor de Raad een voorafgaande voorwaarde voor de goedkeuring van de wijzigingen van het Reglement voor de procesvoering die ertoe strekten om het Gerecht van een passend en blijvend procedureel kader voor de behandeling van de ambtenarenzaken vanaf 1 september 2016 te voorzien.

In anticipatie daarop heeft het Gerecht dan ook, na het advies van het Hof van Justitie, meteen in maart 2016 wijzigingen van zijn Reglement voor de procesvoering aan de Raad voorgelegd.

De wijzigingen van het Reglement voor de procesvoering zijn, na goedkeuring van de Raad op 6 juli 2016 en vaststelling daarvan door de rechterlijke instantie op 13 juli 2016, op 12 augustus daarna in het *Publicatieblad van de Europese Unie* bekendgemaakt⁵ en op 1 september 2016 in werking getreden.

Het Gerecht heeft ook rekening gehouden met de specifieke aspecten van de rechtszaken op het gebied van het ambtenarenrecht en de gevolgen van de wijziging van de regels door op 13 juli 2016 te beslissen tot wijziging van de Praktische uitvoeringsbepalingen voor het Reglement voor de procesvoering.⁶

Een direct gevolg van de vaststelling van verordening 2016/1192 is de opheffing van het Gerecht voor ambtenarenzaken op 31 augustus 2016 geweest en de overdracht van de ambtenarenzaken die op die datum bij die rechterlijke instantie aanhangig waren aan het Gerecht. De griffie van het Gerecht van ambtenarenzaken en de griffie van het Gerecht hebben zo goed mogelijk samengewerkt om deze overdracht voor te bereiden en uitstekend te laten verlopen.

De fysieke en digitale overdracht van de dossiers is zonder onvolkomenheden verlopen, de IT-systemen zijn bijgewerkt om rekening te houden met de specifieke aspecten van de bepalingen die op de rechtszaken op het gebied van het ambtenarenrecht van toepassing zijn, de databanken zijn meteen geactualiseerd en de nieuwe dossiers zijn prompt door de griffie van het Gerecht in behandeling genomen. Dankzij de informatie die de griffie van het Gerecht voor ambtenarenzaken voorafgaand aan de overdracht had verspreid en de communicatie in de brieven die de griffie van het Gerecht heeft toegezonden aan de vertegenwoordigers van de partijen in de 139 overgedragen zaken en de bekendmaking in het *Publicatieblad van de Europese Unie*⁷ in de vorm van een concordantietabel met daarin de zaaknummers voor het Gerecht voor ambtenarenzaken (F-...) en de zaaknummers die het Gerecht daaraan heeft toegekend na de overdracht (T-...), hebben de partijen en belangstellenden over passende informatie kunnen beschikken.

Andere wijzigingen van de procedureregels

Hoewel in 2016 veel van de energie in de doorvoering van de structurele hervorming is gestoken, zijn er niettemin ook aanpassingen van de procedurele teksten voorgesteld wanneer de omstandigheden dat rechtvaardigden of vereisten.

5| PB 2016, L 217, blz. 73.

6| PB 2016, L 217, blz. 78.

7| PB 2016, C 364, blz. 2.

Omdat aan een vereiste uit de regelgeving als gevolg van de inwerkingtreding van verordening (EU) 2015/2424⁸ moest worden voldaan, heeft het Gerecht in de eerste plaats zijn Reglement voor de procesvoering moeten wijzigen om rekening te houden met de wijziging van de naam van het Bureau voor harmonisatie binnen de interne markt (merken, tekeningen en modellen) (BHIM), dat op 23 maart 2016 het Bureau voor intellectuele eigendom van de Europese Unie (EUIPO) is geworden. De wijziging van het Reglement voor de procesvoering, die op 6 juli 2016 door de Raad is goedgekeurd, is op 13 juli daarna door het Gerecht vastgesteld.⁹

Ook wanneer een dergelijke terminologische wijziging gering is, kan niet worden voorbijgegaan aan de aanpassingen die het Gerecht en de instelling als gevolg daarvan hebben moeten doorvoeren. Om met deze wijziging rekening te houden, moesten namelijk alle IT-systemen van de instelling worden aangepast, waarvoor middelen van de griffie en meerdere andere diensten zijn ingezet.

In de tweede plaats is artikel 105 van het Reglement voor de procesvoering, over de behandeling van inlichtingen of stukken die de veiligheid van de Unie of die van een of meerdere van haar lidstaten of de door hen onderhouden internationale betrekkingen raken, gewijzigd. Als enige artikel van het Reglement voor de procesvoering waarvan de bepalingen nog niet van toepassing waren op 1 juli 2015 en ondanks dat de uitvoeringsbepalingen nog niet waren vastgesteld, is artikel 105, lid 10, op 13 juli 2016 gewijzigd¹⁰ in de marge van de toevoeging van een artikel aan het Reglement voor de procesvoering van het Hof van Justitie. Het ging er namelijk om een procedureel kader te scheppen dat waarborgt dat de inlichtingen of stukken die de veiligheid van de Unie of die van een of meerdere van haar lidstaten of de door hen onderhouden internationale betrekkingen raken pas na afloop van de gerechtelijke procedure worden teruggegeven aan degene die deze heeft overgelegd, dat wil zeggen na het verstrijken van de termijn voor het instellen van hogere voorziening tegen de beslissing van het Gerecht of, indien hogere voorziening wordt ingesteld, na afloop van de procedure voor het Hof van Justitie.

Deze procedurele regeling zou onvolledig zijn geweest, indien die niet vergezeld zou zijn gegaan van een passend beveiligingsmechanisme om te zorgen voor de bescherming van de inlichtingen of stukken die de veiligheid van de Unie of die van een of meerdere van haar lidstaten of de door hen onderhouden internationale betrekkingen raken tijdens de verschillende instructiefasen voor het Gerecht. In artikel 105, lid 11, van het Reglement voor de procesvoering is daarom een bepaling opgenomen die het Gerecht machtigt om regels vast te stellen voor een globaal beveiligingssysteem waarmee die inlichtingen kunnen worden beschermd. Het Gerecht heeft dergelijke regels vastgesteld in zijn besluit (EU) 2016/238711, dat in nauw overleg met het Hof van Justitie en de beveiligingsdienst van de instelling is opgesteld. De bekendmaking van dat besluit in het *Publicatieblad van de Europese Unie* op 24 december 2016, op dezelfde dag als de bekendmaking van

8| Verordening (EU) 2015/2424 van het Europees Parlement en de Raad van 16 december 2015 tot wijziging van verordening (EG) nr. 207/2009 van de Raad inzake het Gemeenschapsmerk, en van verordening (EG) nr. 2868/95 van de Commissie tot uitvoering van verordening (EG) nr. 40/94 van de Raad inzake het Gemeenschapsmerk, en tot intrekking van verordening (EG) nr. 2869/95 van de Commissie inzake de aan het Bureau voor harmonisatie binnen de interne markt (merken, tekeningen en modellen) te betalen taken (PB 2015, L 341, blz. 21).

9| PB 2016, L 217, blz. 71.

10| PB 2016, L 217, blz. 72.

11| Besluit (EU) 2016/2387 van het Gerecht van 14 september 2016 betreffende de beveiligingsvoorschriften die van toepassing zijn op de inlichtingen of stukken die op grond van artikel 105, lid 1 of lid 2, van het Reglement voor de procesvoering worden overgelegd (PB 2016, L 355, blz. 18).

besluit (EU) 2016/2386 door het Hof¹², heeft tot gevolg gehad dat artikel 105 van het Reglement voor de procesvoering vanaf 25 december 2016 van toepassing is geworden.

Als dienst die de zaken beheert waarin gevoelige documenten zullen worden neergelegd, is de griffie van het Gerecht zeer nauw betrokken geweest bij de uitwerking van het mechanisme dat ervoor moet zorgen dat dergelijke documenten worden behandeld volgens de standaard die voor als „SECRET UE/EU SECRET” gerubriceerde documenten geldt, wat onder meer inhoudt dat wordt voorzien in autorisatieprocedures voor de ambtenaren en de personeelsleden van de instelling.

III. TAAK VAN GERECHTELIJKE BIJSTAND

Niettegenstaande de hierboven omschreven grote bewegingen heeft de griffie zich van haar taak van gerechtelijke bijstand gekweten door 835 gedinginleidende verzoekschriften, de 139 zaken die op 1 september 2016 door het Gerecht voor ambtenarenzaken zijn overgedragen en 3 879 andere memories in het kader van aanhangige zaken te behandelen, 49 773 processtukken in het register in te schrijven, de beslissingen van de rechtsprekende formaties in de vorm van maatregelen tot organisatie van de procesgang of maatregelen van instructie uit te voeren en 1 412 gerechtelijke bekendmakingen in het *Publicatieblad van de Europese Unie* op te stellen.

De griffie heeft daarnaast de rechters en hun kabinetten bij hun dagelijkse werkzaamheden ondersteund tijdens 321 kamervergaderingen en in het kader van 244 zaken waarin pleidooi is gehouden.

De logistieke bijstand die de griffie in verschillende vormen heeft verleend (hulp bij de coördinatie, documentatie, beheer van IT-systemen, opstellen van statistieken) is bedoeld om de rechterlijke instantie in staat te stellen om haar werk in zo goed mogelijke omstandigheden te verrichten, met name door bij te dragen tot de kwaliteit van de beslissingen van de president en de negen rechtsprekende formaties en de vicepresident te steunen in zijn taak om voor de coherentie in de rechtspraak te helpen zorgen, die de rechterlijke instantie hem in september 2016 heeft opgedragen.

Bij de uitvoering van haar taak van gerechtelijke bijstand heeft de griffie voordeel kunnen halen uit het feit dat vrijwel alle stappen in het gerechtelijke proces papierloos zijn, daaronder begrepen de interne communicatie met de kabinetten van de rechters en de externe communicatie met de vertegenwoordigers van de partijen.

Die papierloze procedures hebben de griffie in ieders belang kunnen ontlasten van repetitieve taken, door haar te voorzien van mogelijkheden om haar antwoorden nog persoonlijker te maken, zoals van deze dienst wordt verwacht, en haar middelen te concentreren op onderwerpen die dat ook daadwerkelijk verdienen.

Wat de interne communicatie tussen de griffie en de kabinetten van de rechters in het Gerecht betreft, moet het succes van de digitale oplegnota's¹³, die nu voor het tweede volledige jaar worden gebruikt, worden benadrukt. Dankzij de onmiddellijke communicatie tussen de griffie en de kabinetten van de rechters zijn de interne procedures vereenvoudigd, de werkmethodes gerationaliseerd, middelen gespaard en is tijd gewonnen, wat ertoe bijdraagt dat de tijd die het Gerecht heeft, optimaal wordt benut. Door de digitalisering

12| Besluit (EU) 2016/2386 van het Hof van Justitie van 20 september 2016 betreffende de beveiligingsvoorschriften die van toepassing zijn op de inlichtingen of stukken die aan het Gerecht worden overgelegd op grond van artikel 105 van zijn Reglement voor de procesvoering (PB 2016, L 355, blz. 5).

13| De communicatie tussen de griffie en de kabinetten van de rechters in het Gerecht vindt plaats in de vorm van oplegnota's waarmee inlichtingen worden verstrekt of een beslissing van de bevoegde autoriteit over een procedurele vraag wordt gevraagd. Deze nota's zijn sinds november 2014 digitaal.

is de communicatie ook volkomen traceerbaar en kunnen de werkzaamheden worden gekwantificeerd. In 2016 heeft de griffie 10 822 nota's in het kader van de aanhangige zaken aan de kabinetten gezonden.

De externe communicatie met de vertegenwoordigers van de partijen verloopt tegenwoordig voor een groot deel via de applicatie e-Curia¹⁴, die de rechterlijke instanties waaruit de instelling bestaat gemeen hebben. Het succes van die applicatie, dat aan de ontwikkeling ervan kan worden gemeten, is onmiskenbaar. Het percentage van de neerleggingen via deze applicatie is onophoudelijk toegenomen sinds die in november 2011 in gebruik is genomen, zoals ook het aantal advocaten en gemachtigden dat over een toegangsaccount beschikt.¹⁵ In 2016 is 76 % van de neerleggingen bij het Gerecht langs die elektronische weg verricht (tegenover 72 % in 2015), wat overeenstemt met 396 072 bladzijden (466 875 bladzijden in 2015). Thans zijn alle lidstaten en 3 014 advocaten en gemachtigden houder van een e-Curia-account. De nodige acties zullen worden ondernomen om de doelstelling van 100 % van de neerleggingen van de processtukken voor het Gerecht via e-Curia te bereiken en dus alle praktische voordelen uit deze applicatie te halen, met name door te voorkomen dat parallel papieren en elektronische formaten moeten worden beheerd.

Het jaar 2016 was het eerste volledige jaar waarin de op 1 juli 2015 in werking getreden procedureregels zijn uitgevoerd. Weliswaar kan nog niet alle daaruit gehaalde winst wordt gepresenteerd, maar reeds nu kan met voldoening worden vastgesteld dat de doelstellingen van vereenvoudiging en rationalisatie reeds objectief kunnen worden geacht te zijn behaald, gezien het aanzienlijk lagere aantal beschikkingen dat door de griffie is voorbereid (241 tegenover 521 in 2015)¹⁶, de eerste rechtstreekse beroepen die zonder terechtzitting bij arrest zijn afgedaan¹⁷, de drastische daling van het aantal opmerkingen over de procestaal in intellectuele-eigendomszaken (33 tegenover 279 in 2015) en het achterwege blijven van een tweede memoriewisseling in die categorie van zaken. Ook het aantal gevallen waarin verzuimen in het verzoekschrift moesten worden hersteld omdat niet aan de vormvoorschriften was voldaan, is afgenomen (minder dan 39 %), ook al is dit aantal nog steeds hoog, met name voor de verzoekschriften in intellectuele-eigendomszaken.

Daarom zijn de noodzakelijke maatregelen getroffen om het de griffie van het Gerecht mogelijk te maken om haar verantwoordelijkheden op zich te nemen. De resultaten van de inspanningen die daartoe in 2016 zijn geleverd, zijn tastbaar.

Ook zijn de eerste maatregelen genomen om de griffie van het Gerecht in staat te stellen om de uitdagingen in 2017 aan te gaan, een jaar waarin drie aanvullende rechters de rechtsprekende capaciteit van het Gerecht zouden moeten komen versterken en zich voor te bereiden op 2019, wanneer de laatste fase van de hervorming van de gerechtelijke structuur van de instelling doorgang zal vinden, met de ambtsaanvaarding van negen aanvullende rechters.

14| Besluit van het Gerecht van 14 september 2011 betreffende de neerlegging en de betekening van processtukken met behulp van de applicatie e-Curia (PB 2011, C 289, blz. 9).

15| Sinds 1 juli 2015 kan geen gebruik van de e-mail meer worden gemaakt om processtukken neer te leggen.

16| Sinds 1 juli 2015 worden sommige beslissingen die in de vorm van beschikkingen werden gegeven (schorsing en hervatting van de behandeling, voeging van zaken, interventie zonder vertrouwelijkheid door een lidstaat of een instelling), genomen in de vorm van eenvoudige beslissingen die in het procesdossier worden opgenomen.

17| Vóór 1 juli 2015 kon alleen in intellectuele-eigendomszaken en in hogere voorzieningen tegen de beslissingen van het Gerecht voor ambtenarenzaken bij arrest uitspraak worden gedaan zonder terechtzitting.

AF

93

Journal officiel

Journal

Journal

de l'U

D | GERECHTELIJKE STATISTIEKEN VAN HET GERECHT

I. WERKZAAMHEDEN VAN HET GERECHT IN HET ALGEMEEN

1. Aanhangig gemaakte, afgedane, aanhangige zaken(2012-2016)

II. AANHANGIG GEMAAKTE ZAKEN

2. Aard van de procedures (2012-2016)
3. Aard van het beroep (2012-2016)
4. Onderwerp van het beroep (2012-2016)

III. AFGEDANE ZAKEN

5. Aard van de procedures (2012-2016)
6. Onderwerp van het beroep (2016)
7. Onderwerp van het beroep (2012-2016)
8. Rechtsprekende formatie (2012-2016)
9. Procesduur in maanden (2012-2016)

IV. OP 31 DECEMBER AANHANGIGE ZAKEN

10. Aard van de procedures (2012-2016)
11. Onderwerp van het beroep (2012-2016)
12. Rechtsprekende formatie (2012-2016)

V. DIVERSEN

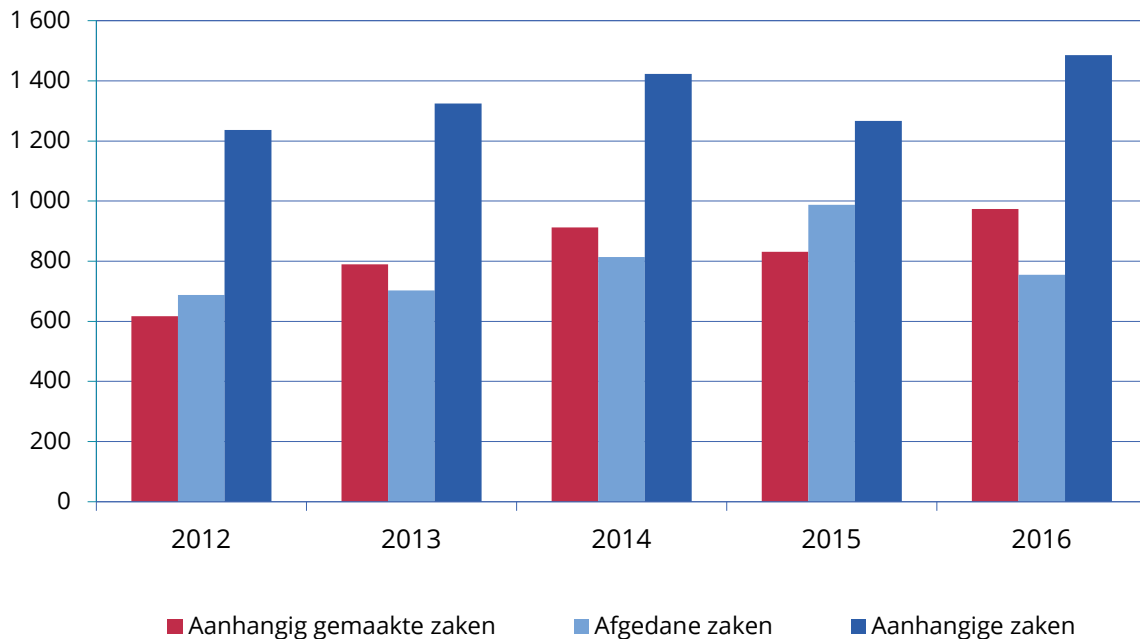
13. Kort gedingen (2012-2016)
14. Versnelde procedures (2012-2016)
15. Beslissingen van het Gerecht waartegen bij het Hof van Justitie hogere voorziening is ingesteld (1990-2016)
16. Verdeling van de bij het Hof van Justitie ingestelde hogere voorzieningen volgens de aard van de procedure (2012-2016)
17. Resultaat van de hogere voorzieningen bij het Hof van Justitie (2016)
18. Resultaat van de hogere voorzieningen bij het Hof van Justitie (2012-2016)
19. Algemene ontwikkeling (1989-2016)

VI. WERKZAAMHEDEN VAN DE GRIFFIER VAN HET GERECHT

20. Werkzaamheden van de griffier van het Gerecht (2015-2016)
21. Wijze van neerlegging van de processtukken voor het Gerecht
22. Aantal bladzijden dat via e-Curia is neergelegd (2012-2016)
23. Bekendmakingen in het Publicatieblad van de Europese Unie (2012-2016)
24. Aantal bepleite zaken (2012-2016)

I. WERKZAAMHEDEN VAN HET GERECHT IN HET ALGEMEEN

1. AANHANGIG GEMAAKTE, AFGEDANE, AANHANGIGE ZAKEN(2012-2016)^{1 2}

	2012	2013	2014	2015	2016
Aanhangig gemaakte zaken	617	790	912	831	974
Afgedane zaken	688	702	814	987	755
Aanhangige zaken	1 237	1 325	1 423	1 267	1 486

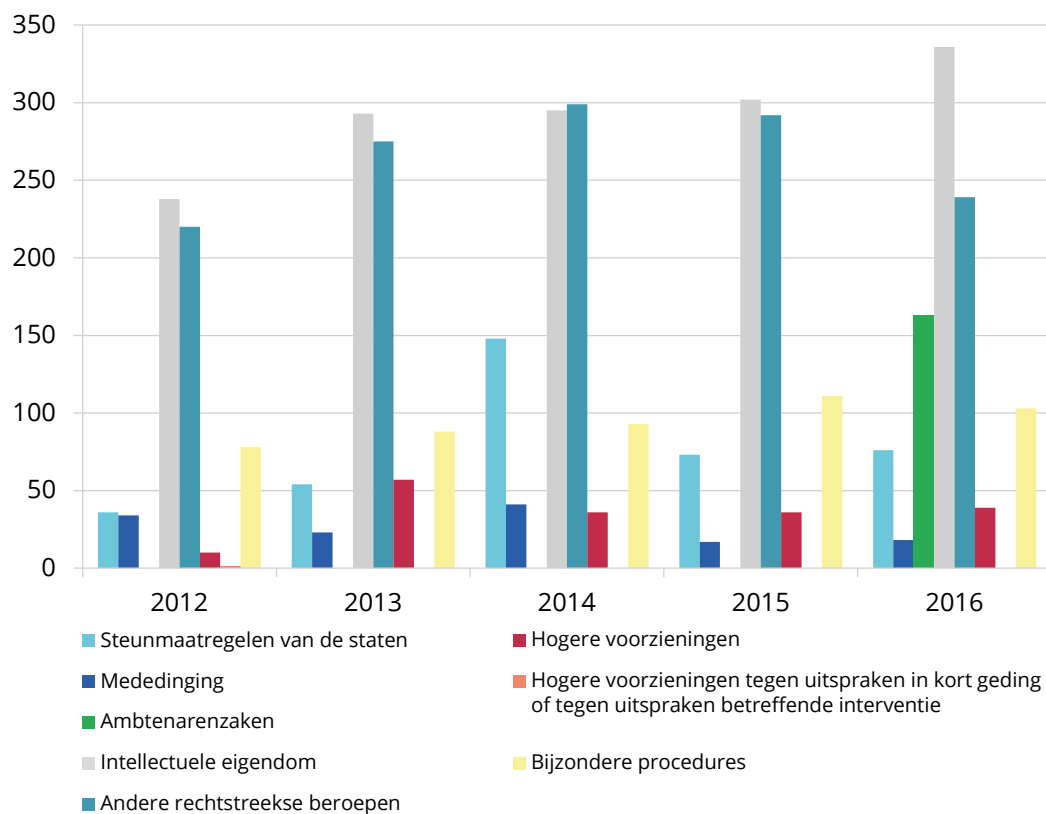
1] Tenzij anders is vermeld, omvatten deze tabel en de tabellen op de volgende bladzijden mede de bijzondere procedures.

Als „bijzondere procedures" worden beschouwd: verzet tegen een bij verstek gewezen arrest (art. 41 Statuut; art. 166 Reglement procesvoering Gerecht), derdenverzet (art. 42 Statuut; art. 167 Reglement procesvoering Gerecht), uitlegging (art. 43 Statuut; art. 168 Reglement procesvoering Gerecht), herziening (art. 44 Statuut; art. 169 Reglement procesvoering Gerecht), rechtsbijstand (art. 148 Reglement procesvoering Gerecht), rectificatie (art. 164 Reglement procesvoering Gerecht) en betwisting van de invorderbare kosten (art. 170 Reglement procesvoering Gerecht).

2] Tenzij anders is vermeld, is in deze en de volgende tabellen geen rekening gehouden met de kort gedingen.

II. AANHANGIG GEMAAKTE ZAKEN

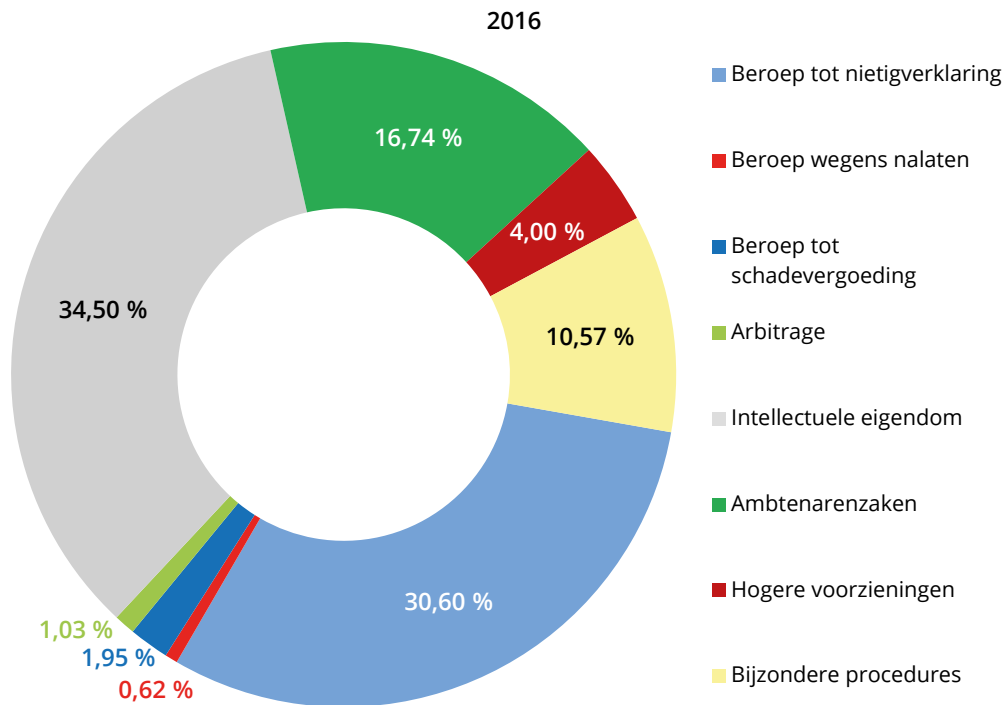
2. AARD VAN DE PROCEDURES (2012-2016)

	2012	2013	2014	2015	2016 ¹
Steunmaatregelen van de staten	36	54	148	73	76
Mededinging	34	23	41	17	18
Ambtenarenzaken					163
Intellectuele eigendom	238	293	295	302	336
Andere rechtstreekse beroepen	220	275	299	292	239
Hogere voorzieningen	10	57	36	36	39
Hogere voorzieningen tegen uitspraken in kort geding of over interventies	1				
Bijzondere procedures	78	88	93	111	103
Totaal	617	790	912	831	974

1| Op 1 september 2016 zijn 123 ambtenarenzaken en 16 bijzondere procedures op dit gebied aan het Gerecht overgedragen.

3. AARD VAN HET BEROEP (2012-2016)

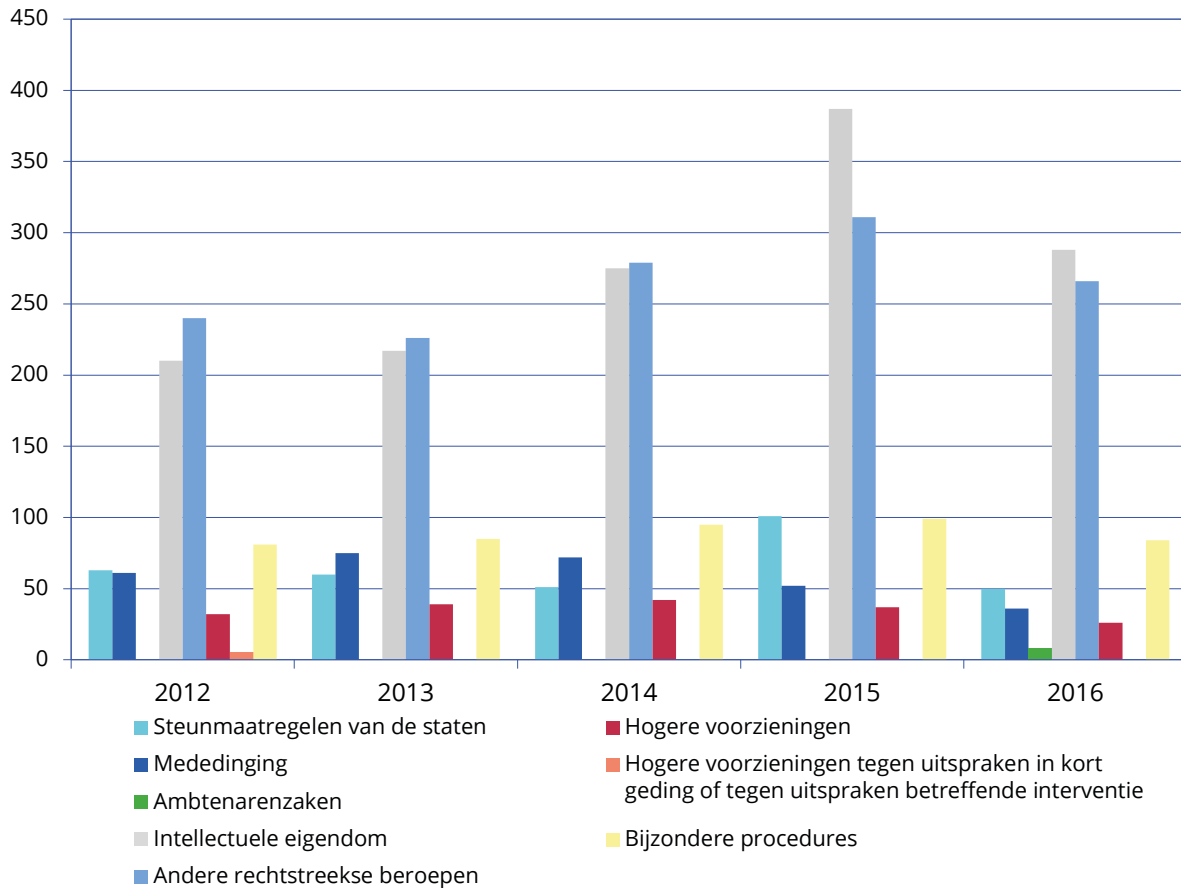
	2012	2013	2014	2015	2016
Beroep tot nietigverklaring	257	319	423	332	298
Beroep wegens nalaten	8	12	12	5	6
Beroep tot schadevergoeding	17	15	39	30	19
Arbitrage	8	6	14	15	10
Intellectuele eigendom	238	293	295	302	336
Ambtenarenzaken					163
Hogere voorzieningen	10	57	36	36	39
Hogere voorzieningen tegen uitspraken in kort geding of over interventies	1				
Bijzondere procedures	78	88	93	111	103
Totaal	617	790	912	831	974

4. ONDERWERP VAN HET BEROEP (2012-2016)

	2012	2013	2014	2015	2016
Arbeid		2			
Arbitragebeding	8	6	14	15	10
Associatie van landen en gebieden overzee		1			
Beperkende maatregelen (Extern optreden)	59	41	69	55	28
Buitenlands en veiligheidsbeleid		2			1
Burgerschap van de Unie			1		
Consumentenbescherming		1	1	2	1
Cultuur		1			1
Douane-unie en gemeenschappelijk douanetarief	6	1	8		3
Economisch en monetair beleid	3	15	4	3	23
Economische, sociale en territoriale samenhang	4	3	3	5	2
Energie		1	3	3	4
Extern optreden van de Europese Unie	1		2	1	2
Financiële bepalingen (begroting, financieel kader, eigen middelen, bestrijding van fraude)	1		4	7	4
Fiscale bepalingen	1	1	1	1	2
Gemeenschappelijk visserijbeleid		3	3		1
Handelspolitiek	20	23	31	6	17
Harmonisatie van wetgevingen		13		1	1
Industriebeleid			2		
Institutioneel recht	41	44	67	53	52
Intellectuele en industriële eigendom	238	294	295	303	336
Landbouw	11	27	15	37	20
Mededinging	34	23	41	17	18
Milieu	3	11	10	5	6
Ondernemingsrecht			1	1	
Onderwijs, beroepsopleiding, jeugd en sport	1	2		3	1
Onderzoek, technologische ontwikkeling en ruimte	3	5	2	10	8
Overheidsopdrachten	23	15	16	23	9
Registratie en beoordeling van en autorisatie en beperkingen ten aanzien van chemische stoffen (REACH-verordening)	2	12	3	5	6
Ruimte van vrijheid, veiligheid en recht		6	1		7
Sociale politiek	1		1		1
Sociale zekerheid van migrerende werknemers		1			
Steunmaatregelen van de staten	36	54	148	73	76
Toegang tot documenten	18	20	17	48	19
Toerisme		2			
Toetreding van nieuwe staten		1			
Trans-Europese netwerken		3			
Vervoer		5	1		
Volksgesondheid	12	5	11	2	6
Vrij verkeer van goederen		1		2	1
Vrij verkeer van kapitaal				2	1
Vrij verkeer van personen				1	1
Vrij verrichten van diensten	1		1		1
Vrijheid van vestiging			1		
Totaal EG-Verdrag/VWEU	527	645	777	684	669
Ambtenarenstatuut	12	57	42	36	202
Bijzondere procedures	78	88	93	111	103
TOTAAL-GENERAAL	617	790	912	831	974

III. AFGEDANE ZAKEN

5. AARD VAN DE PROCEDURES (2012-2016)

	2012	2013	2014	2015	2016
Steunmaatregelen van de staten	63	60	51	101	50
Mededinging	61	75	72	52	36
Ambtenarenzaken					5
Intellectuele eigendom	210	217	275	387	288
Andere rechtstreekse beroepen	240	226	279	311	266
Hogere voorzieningen	32	39	42	37	26
Hogere voorzieningen tegen uitspraken in kort geding of over interventies	1				
Bijzondere procedures	81	85	95	99	84
Totaal	688	702	814	987	755

6. ONDERWERP VAN HET BEROEP (2016)

	Arresten	Beschikkingen	Totaal
Arbitragebeding	11	6	17
Beperkende maatregelen (Extern optreden)	39	31	70
Consumentenbescherming	1		1
Cultuur	1		1
Douane-unie en gemeenschappelijk douanetarief	2	1	3
Economisch en monetair beleid		2	2
Economische, sociale en territoriale samenhang		1	1
Energie		3	3
Financiële bepalingen (begroting, financieel kader, eigen middelen, bestrijding van fraude)		1	1
Gemeenschappelijk visserijbeleid	1	1	2
Handelspolitiek	19	2	21
Harmonisatie van wetgevingen		1	1
Institutioneel recht	17	29	46
Intellectuele en industriële eigendom	224	64	288
Landbouw	14	20	34
Mededinging	35	1	36
Milieu	2	2	4
Onderwijs, beroepsopleiding, jeugd en sport		1	1
Onderzoek, technologische ontwikkeling en ruimte	3	3	6
Overheidsopdrachten	10	10	20
Registratie en beoordeling van en autorisatie en beperkingen ten aanzien van chemische stoffen (REACH-verordening)	4	4	8
Sociale politiek		1	1
Steunmaatregelen van de staten	27	23	50
Toegang tot documenten	9	4	13
Trans-Europese netwerken	1	1	2
Volksgezondheid	1	2	3
Vrij verkeer van goederen		1	1
Vrij verkeer van kapitaal		1	1
Vrij verrichten van diensten		1	1
Totaal EG-Verdrag/VWEU	421	217	638
Ambtenarenstatuut	27	6	33
Bijzondere procedures		84	84
TOTAAL-GENERAAL	448	307	755

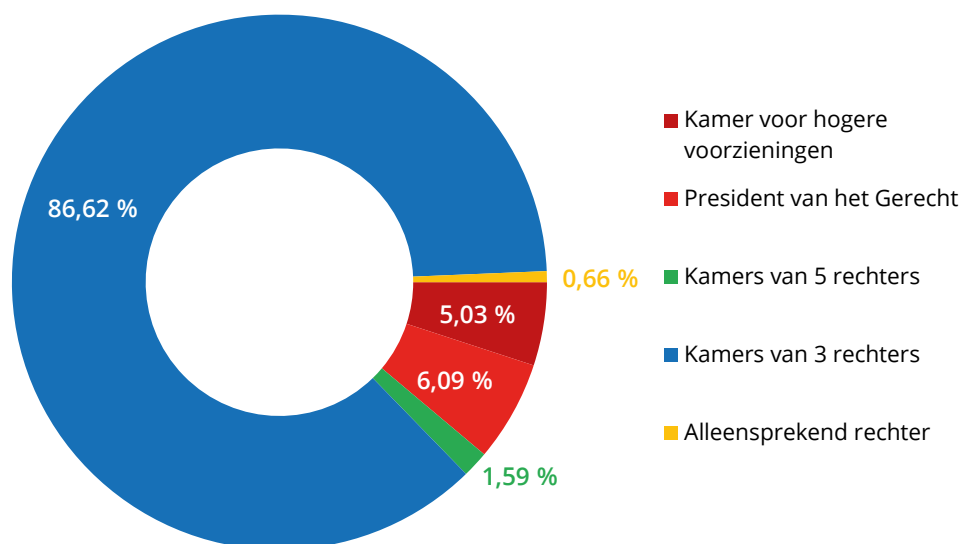
7. ONDERWERP VAN HET BEROEP (2012-2016)

(ARRESTEN EN BESCHIKKINGEN)

	2012	2013	2014	2015	2016
Arbeid		2			
Arbitragebeding	11	8	10	2	17
Associatie van landen en gebieden overzee			1		
Beperkende maatregelen (Extern optreden)	42	40	68	60	70
Buitenlands en veiligheidsbeleid			2	1	
Burgerschap van de Unie			1		
Consumentenbescherming				2	1
Cultuur					1
Douane-unie en gemeenschappelijk douanetarief	6	9	6	4	3
Economisch en monetair beleid	2	1	13	9	2
Economische, sociale en territoriale samenhang	12	14	1	6	1
Energie		1	3	1	3
Extern optreden van de Europese Unie		2		2	
Financiële bepalingen (begroting, financieel kader, eigen middelen, bestrijding van fraude)	2			5	1
Fiscale bepalingen	2		2	1	
Gemeenschappelijk visserijbeleid	9	2	15	3	2
Handelspolitiek	14	19	18	24	21
Harmonisatie van wetgevingen			13		1
Industriebeleid				2	
Institutioneel recht	41	35	33	58	46
Intellectuele en industriële eigendom	210	218	275	388	288
Landbouw	32	16	15	32	34
Mededinging	61	75	72	52	36
Milieu	8	6	10	18	4
Ondernemingsrecht				1	
Onderwijs, beroepsopleiding, jeugd en sport	1	1	2		1
Onderzoek, technologische ontwikkeling en ruimte	3	4	1	2	6
Overheidsopdrachten	24	21	18	22	20
Registratie en beoordeling van en autorisatie en beperkingen ten aanzien van chemische stoffen (REACH-verordening)	1	6	3	9	8
Ruimte van vrijheid, veiligheid en recht	2	7	1		
Sociale politiek	1	4			1
Sociale zekerheid van migrerende werknemers		1			
Steu�maatregelen van de staten	63	59	51	101	50
Toegang tot documenten	21	19	23	21	13
Toerisme		1	1		
Toetreding van nieuwe staten				1	
Trans-Europese netwerken			1		2
Vervoer	1		3	3	
Volksgezondheid	2	4	10	15	3
Vrij verkeer van goederen		1		2	1
Vrij verkeer van kapitaal				2	1
Vrij verkeer van personen	1			1	
Vrij verrichten van diensten	2		1		1
Vrijheid van vestiging				1	
Totaal EG-Verdrag/VWEU	574	576	673	851	638
Totaal KS-Verdrag		1			
Ambtenarenstatuut	33	40	46	37	33
Bijzondere procedures	81	85	95	99	84
TOTAAL-GENERAAL	688	702	814	987	755

8. RECHTSPREKENDE FORMATIE (2012-2016)

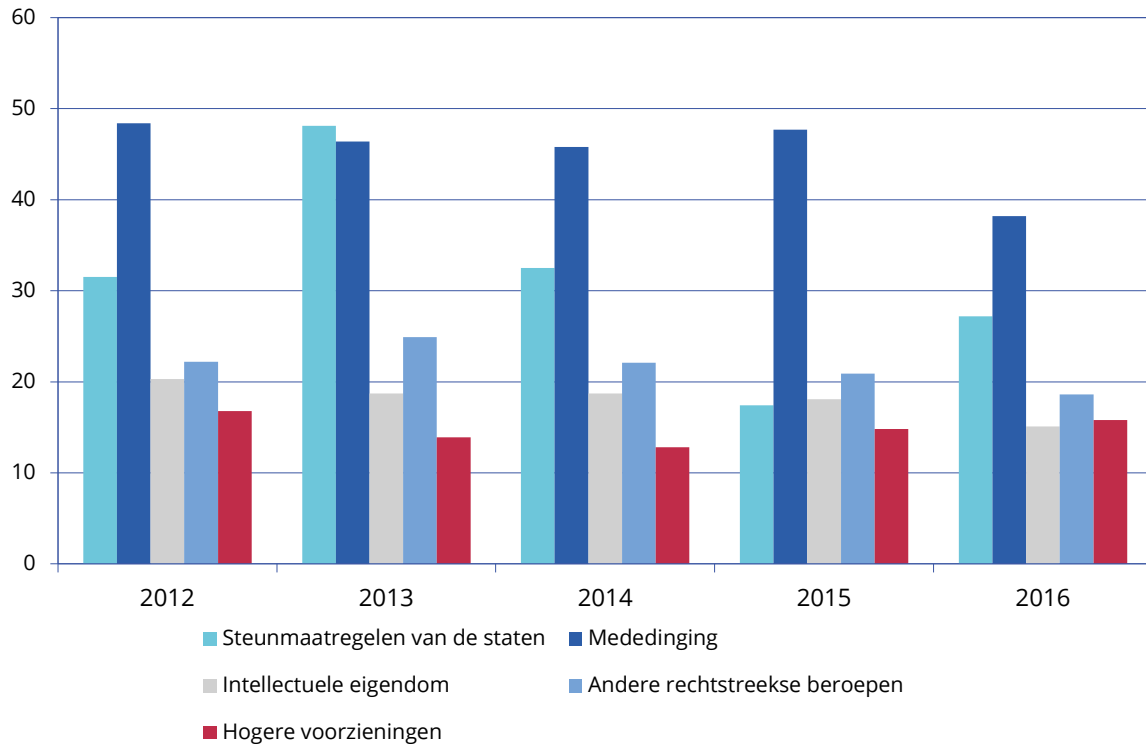
Verdeling in 2016

	2012			2013			2014			2015			2016		
	Arresten	Beschikkingen	Totaal	Arresten	Beschikkingen	Totaal	Arresten	Beschikkingen	Totaal	Arresten	Beschikkingen	Totaal	Arresten	Beschikkingen	Totaal
Kamer voor hogere voorzieningen	17	23	40	13	47	60	21	32	53	23	14	37	25	13	38
President van het Gerecht		47	47		38	38		46	46		44	44		46	46
Kamers van 5 rechters	9		9	7	1	8	9	7	16	8	3	11	10	2	12
Kamers van 3 rechters	328	264	592	378	218	596	398	301	699	538	348	886	408	246	654
Alleensprekend rechter										1	8	9	5		5
Totaal	354	334	688	398	304	702	428	386	814	570	417	987	448	307	755

9. PROCESDUUR IN MAANDEN (2012-2016) ¹

(ARRESTEN EN BESCHIKKINGEN)

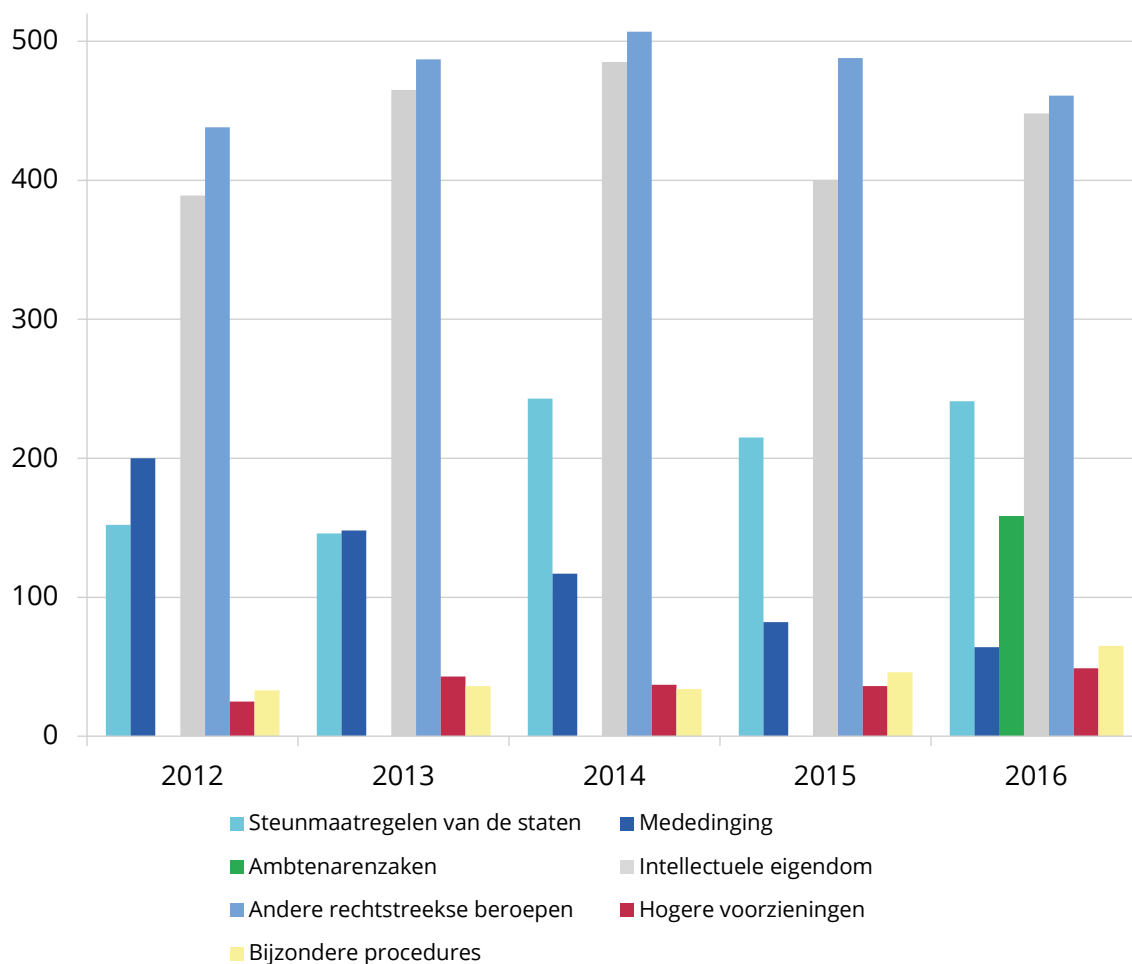

	2012	2013	2014	2015	2016
Steunmaatregelen van de staten	31,5	48,1	32,5	17,4	27,2
Mededinging	48,4	46,4	45,8	47,7	38,2
Intellectuele eigendom	20,3	18,7	18,7	18,1	15,1
Andere rechtstreekse beroepen	22,2	24,9	22,1	20,9	18,6
Hogere voorzieningen	16,8	13,9	12,8	14,8	15,8
Alle zaken	24,8	26,9	23,4	20,6	18,7

1] Bij de berekening van de gemiddelde procesduur is geen rekening gehouden met zaken waarin een tussenarrest is geweest, bijzondere procedures, hogere voorzieningen tegen beslissingen in kort geding of over interventies. De procesduur is uitgedrukt in maanden en tiende delen van maanden.

IV. OP 31 DECEMBER AANHANGIGE ZAKEN

10. AARD VAN DE PROCEDURES (2012-2016)

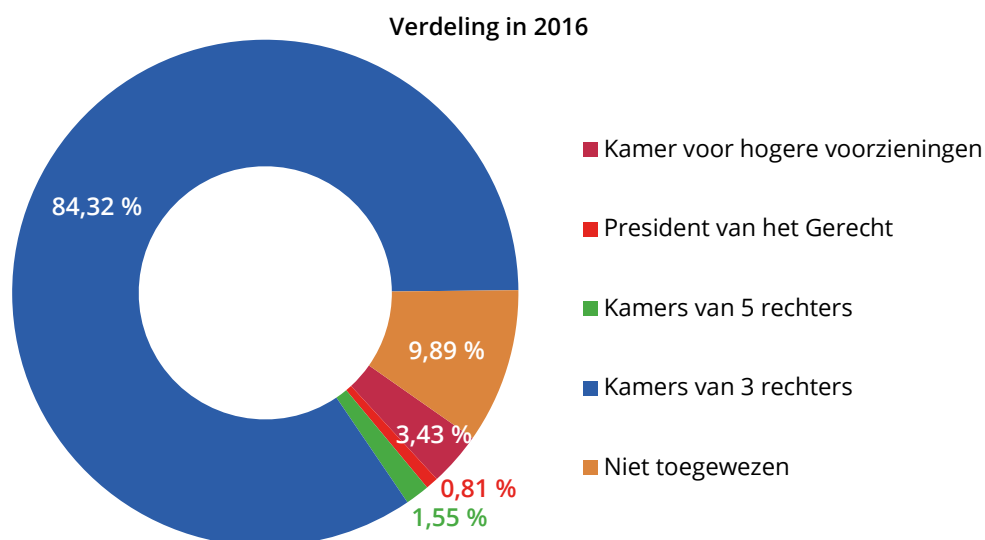

	2012	2013	2014	2015	2016
Steunmaatregelen van de staten	152	146	243	215	241
Mededinging	200	148	117	82	64
Ambtenarenzaken					158
Intellectuele eigendom	389	465	485	400	448
Andere rechtstreekse beroepen	438	487	507	488	461
Hogere voorzieningen	25	43	37	36	49
Bijzondere procedures	33	36	34	46	65
Totaal	1 237	1 325	1 423	1 267	1 486

11. ONDERWERP VAN HET BEROEP (2012-2016)

	2012	2013	2014	2015	2016
Arbitragebeding	15	13	17	30	23
Associatie van landen en gebieden overzee		1			
Beperkende maatregelen (Extern optreden)	106	107	108	103	61
Buitenlands en veiligheidsbeleid	1	3	1		1
Consumentenbescherming		1	2	2	2
Cultuur		1	1	1	1
Douane-unie en gemeenschappelijk douanetarief	15	7	9	5	5
Economisch en monetair beleid	4	18	9	3	24
Economische, sociale en territoriale samenhang	24	13	15	14	15
Energie	1	1	1	3	4
Extern optreden van de Europese Unie	3	1	3	2	4
Financiële bepalingen (begroting, financieel kader, eigen middelen, bestrijding van fraude)	1	1	5	7	10
Fiscale bepalingen		1			2
Gemeenschappelijk visserijbeleid	16	17	5	2	1
Handelspolitiek	41	45	58	40	36
Harmonisatie van wetgevingen		13		1	1
Industriebeleid			2		
Institutioneel recht	41	50	84	79	85
Intellectuele en industriële eigendom	389	465	485	400	448
Landbouw	40	51	51	56	42
Mededinging	200	148	117	82	64
Milieu	13	18	18	5	7
Ondernemingsrecht			1	1	1
Onderwijs, beroepsopleiding, jeugd en sport	1	2		3	3
Onderzoek, technologische ontwikkeling en ruimte	7	8	9	17	19
Overheidsopdrachten	42	36	34	35	24
Registratie en beoordeling van en autorisatie en beperkingen ten aanzien van chemische stoffen (REACH-verordening)	8	14	14	10	8
Ruimte van vrijheid, veiligheid en recht	1				7
Sociale politiek	4		1	1	1
Steu maatregelen van de staten	151	146	243	215	241
Toegang tot documenten	37	38	32	59	65
Toerisme		1			
Toetreding van nieuwe staten		1	1		
Trans-Europese netwerken		3	2	2	
Vervoer		5	3		
Volksgezondheid	15	16	17	4	7
Vrij verkeer van personen					1
Vrijheid van vestiging			1		
Totaal EG-Verdrag/VWEU	1 176	1 245	1 349	1 182	1 213
Totaal KS-Verdrag	1				
Ambtenarenstatuut	27	44	40	39	208
Bijzondere procedures	33	36	34	46	65
TOTAAL-GENERAAL	1 237	1 325	1 423	1 267	1 486

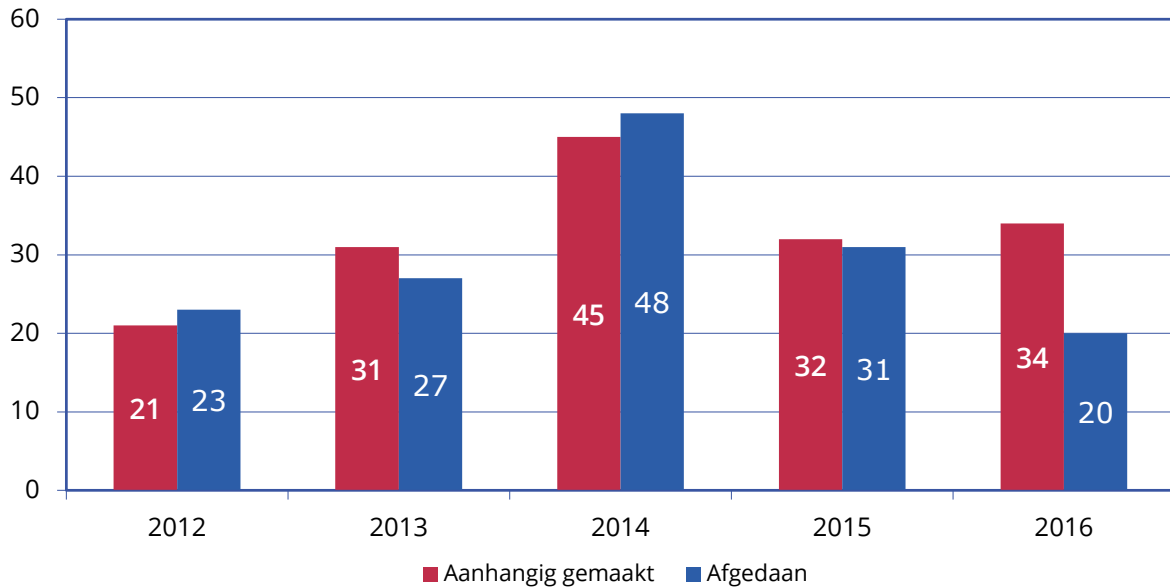
12. RECHTSPREKENDE FORMATIE (2012-2016)

	2012	2013	2014	2015	2016
Kamer voor hogere voorzieningen	40	51	37	48	51
President van het Gerecht	1	1	1	12	12
Kamers van 5 rechters	10	12	15	6	23
Kamers van 3 rechters	1123	1146	1272	1099	1253
Alleensprekend rechter				1	
Niet toegewezen	63	115	98	101	147
Totaal	1 237	1 325	1 423	1 267	1 486

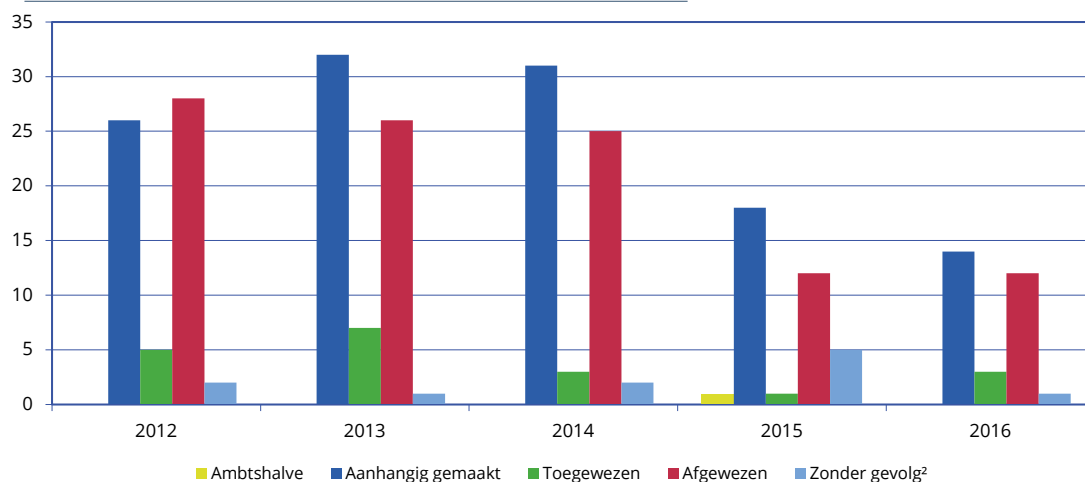
V. DIVERSEN

13. KORT GEDINGEN (2012-2016)

Verdeling in 2016

	Aanhangig gemaakte kort gedingen	Afgedane kort gedingen	Resultaat		
			Toewijzing	Doorhaling/ Afdoening zonder beslissing	Afwijzing
Toegang tot documenten	1	2	2		
Landbouw	1	3			3
Steu maatregelen van de staten	3	1			1
Arbitragebeding	3	1			1
Mededinging	1				
Financiële bepalingen (begroting, financieel kader, eigen middelen, bestrijding van fraude)	1	1			1
Institutioneel recht	7	4		1	3
Energie	2				
Registratie en beoordeling van en autorisatie en beperkingen ten aanzien van chemische stoffen (REACH- verordening)	2				
Milieu	1	2			2
Vrij verkeer van goederen	1	1		1	
Overheidsopdrachten	4	2		1	1
Economisch en monetair beleid	1				
Onderzoek, technologische ontwikkeling en ruimte	3	2			2
Volksgesondheid	1				
Ambtenarenstatuut	2	1			1
Totaal	34	20	2	3	15

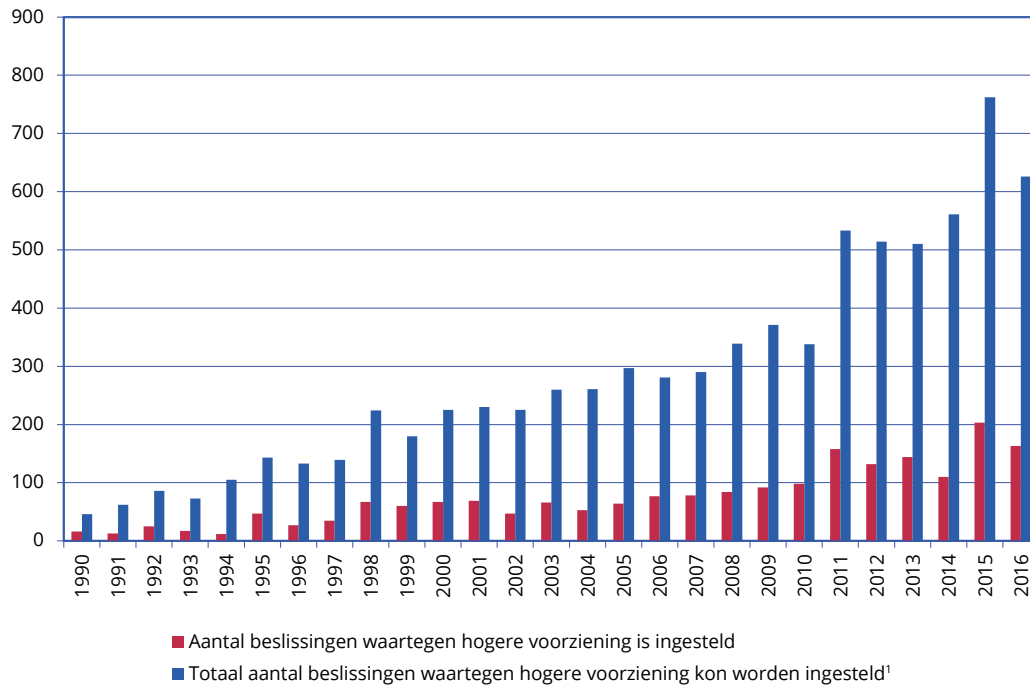
14. VERSNELDE PROCEDURES (2012-2016) ¹

	2012			2013			2014			2015			2016								
	Ambtshalve	Aanhangig gemaakt		Ambtshalve	Aanhangig gemaakt		Ambtshalve	Aanhangig gemaakt		Ambtshalve	Aanhangig gemaakt		Ambtshalve	Aanhangig gemaakt							
		Toegewezen	Afgewezen		Zonder gevolg²	Toegewezen		Afgewezen	Zonder gevolg²		Toegewezen	Afgewezen		Zonder gevolg²	Toegewezen	Afgewezen	Zonder gevolg²				
Toegang tot documenten	1	2		1	1		2	2		2	2		2	2							
Extern optreden van de Europese Unie										1	1										
Landbouw				1	1					1	1										
Steunmaatregelen van de staten	2		2				13	2	10	3	2				2						
Economische, sociale en territoriale samenhang	1	1																			
Mededinging	2	2		2	2		1	1					1	1							
Institutioneel recht	1	1					1		1	2		2	2	2	2						
Energie				1	1																
Milieu				5	5		1			1											
Ruimte van vrijheid, veiligheid en recht													3	3							
Vrij verkeer van kapitaal										2		2									
Vrij verkeer van goederen													1		1						
Overheidsopdrachten				2	1		1	2	1	1		1	1	1	1						
Beperkende maatregelen (Extern optreden)	10	4	16	4	4		9	9		4	4		1	1							
Handelspolitiek	3	2		15	2	14	1						1	1							
Economisch en monetair beleid										1	1										
Volksgezondheid	5	1	3	1	2		3	1	1	1			1	1							
Ambtenarenstatuut										1	1		1	1							
Douane-unie en gemeenschappelijk douanetarief	1	1																			
Totaal	26	5	28	2	32	7	26	1	31	3	25	2	1	18	1	12	5	14	3	12	1

1] Tot versnelde behandeling van een zaak voor het Gerecht kan op verzoek van een hoofdpartij en, sinds 1 juli 2015, ambtshalve door het Gerecht worden overgegaan.

2] Tot de categorie „zonder gevolg” behoren de zaken waarin het verzoek is ingetrokken, afstand van instantie is gedaan of het beroep bij beschikking is afgedaan voordat uitspraak over het verzoek om versnelde behandeling is gedaan.

15. BESLISSINGEN VAN HET GERECHT WAARTEGEN BIJ HET HOF VAN JUSTITIE HOGERE VOORZIENING IS INGESTELD (1990-2016)

	Aantal beslissingen waartegen hogere voorziening is ingesteld	Totaal aantal beslissingen waartegen hogere voorziening kon worden ingesteld ¹	Percentage beslissingen waartegen hogere voorziening is ingesteld
1990	16	46	35 %
1991	13	62	21 %
1992	25	86	29 %
1993	17	73	23 %
1994	12	105	11 %
1995	47	143	33 %
1996	27	133	20 %
1997	35	139	25 %
1998	67	224	30 %
1999	60	180	33 %
2000	67	225	30 %
2001	69	230	30 %
2002	47	225	21 %
2003	66	260	25 %
2004	53	261	20 %
2005	64	297	22 %
2006	77	281	27 %
2007	78	290	27 %
2008	84	339	25 %
2009	92	371	25 %
2010	98	338	29 %
2011	158	533	30 %
2012	132	514	26 %
2013	144	510	28 %
2014	110	561	20 %
2015	203	762	27 %
2016	163	626	26 %

1| Totaal aantal beslissingen – arresten, beschikkingen in kort geding, beschikkingen tot afwijzing van interventie en beschikkingen waardoor een procedure anders wordt beëindigd dan door doorhaling of verwijzing – waarvoor de termijn voor het instellen van hogere voorziening is verstreken of waartegen hogere voorziening ingesteld.

16. VERDELING VAN DE BIJ HET HOF VAN JUSTITIE INGESTELDE HOGERE VOORZIENINGEN VOLGENS DE AARD VAN DE PROCEDURE (2012-2016)

	2012			2013			2014			2015			2016		
	Beslissingen waartegen hogere voorziening is ingesteld	Hogere voorziening mogelijk	Hogere voorzieningen in %	Beslissingen waartegen hogere voorziening is ingesteld	Hogere voorziening mogelijk	Hogere voorzieningen in %	Beslissingen waartegen hogere voorziening is ingesteld	Hogere voorziening mogelijk	Hogere voorzieningen in %	Beslissingen waartegen hogere voorziening is ingesteld	Hogere voorziening mogelijk	Hogere voorzieningen in %	Beslissingen waartegen hogere voorziening is ingesteld	Hogere voorziening mogelijk	Hogere voorzieningen in %
Steunmaatregelen van de staten	18	52	35 %	16	52	31 %	15	77	19 %	22	75	29 %	23	56	41 %
Mededinging	24	60	40 %	28	73	38 %	15	44	34 %	32	61	52 %	17	41	41 %
Intellectuele eigendom	41	190	22 %	38	183	21 %	33	209	16 %	64	334	19 %	48	276	17 %
Andere rechtstreekse beroepen	47	208	23 %	62	202	31 %	47	231	20 %	85	290	29 %	75	253	30 %
Hogere voorzieningen		2									2				
Bijzondere procedures	2	2	100 %												
Totaal	132	514	26 %	144	510	28 %	110	561	20 %	203	762	27 %	163	626	26 %

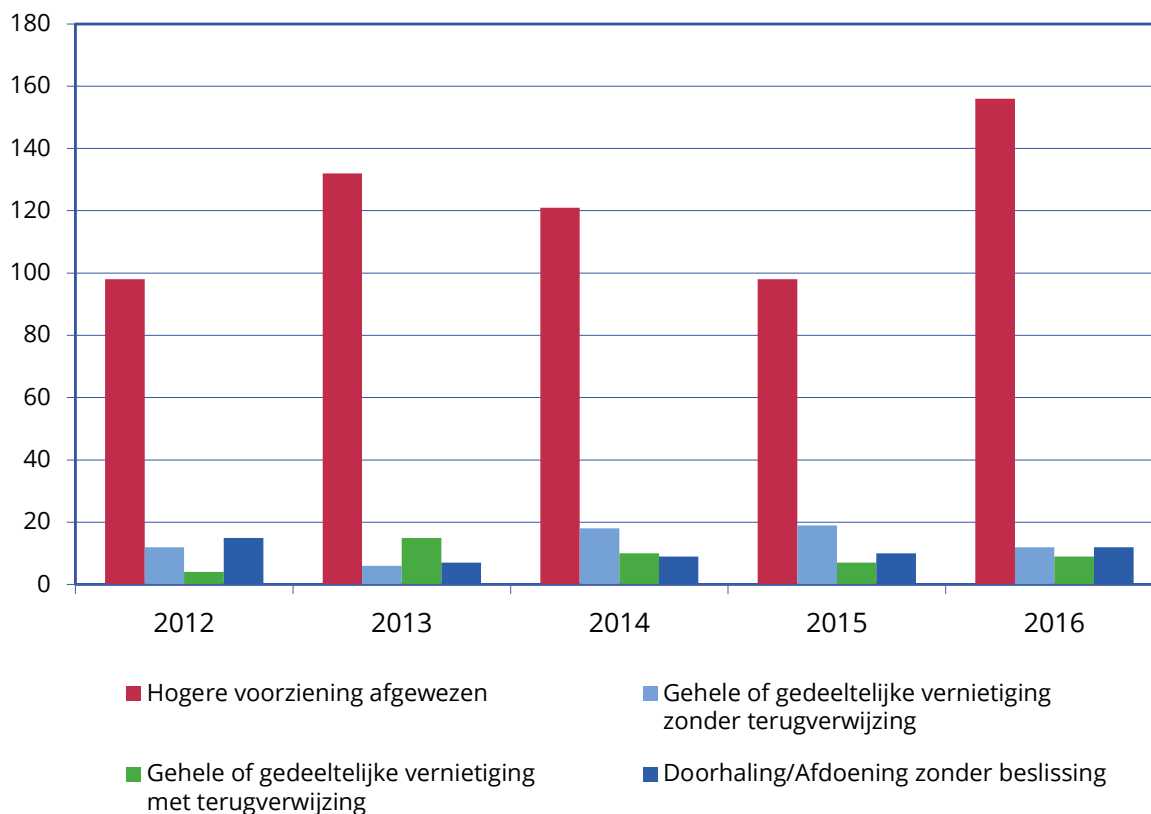
17. RESULTAAT VAN DE HOGERE VOORZIENINGEN BIJ HET HOF VAN JUSTITIE (2016)

(ARRESTEN EN BESCHIKKINGEN)

	Hogere voorziening afgewezen	Gehele of gedeeltelijke vernietiging zonder terugverwijzing	Gehele of gedeeltelijke vernietiging met terugverwijzing	Doorhaling/Afdoening zonder beslissing	Totaal
Buitenlands en veiligheidsbeleid	9		1	1	11
Douane-unie en gemeenschappelijk douanetarief	2				2
Economisch en monetair beleid	6	3			9
Economische, sociale en territoriale samenhang	2			1	3
Extern optreden van de Europese Unie		1			1
Gemeenschappelijk visserijbeleid	1				1
Handelspolitiek	7				7
Institutioneel recht	9			2	11
Intellectuele en industriële eigendom	58	2	2	6	68
Landbouw	4			1	5
Mededinging	18	4	1		23
Milieu	8				8
Onderzoek, technologische ontwikkeling en ruimte	2		1		3
Overheidsopdrachten	3				3
Procedure	3				3
Steunmaatregelen van de staten	16	2	3		21
Toegang tot documenten	3		1	1	5
Trans-Europese netwerken	1				1
Vervoer	1				1
Volksgezondheid	3				3
Totaal	156	12	9	12	189

18. RESULTAAT VAN DE HOGERE VOORZIENINGEN BIJ HET HOF VAN JUSTITIE (2012-2016)

(ARRESTEN EN BESCHIKKINGEN)

	2012	2013	2014	2015	2016
Hogere voorziening afgewezen	98	132	121	98	156
Gehele of gedeeltelijke vernietiging zonder terugverwijzing	12	6	18	19	12
Gehele of gedeeltelijke vernietiging met terugverwijzing	4	15	10	7	9
Doorhaling/Afdoening zonder beslissing	15	7	9	10	12
Totaal	129	160	158	134	189

19. ALGEMENE ONTWIKKELING (1989-2016)AANHANGIG GEMAAKTE, AFGEDANE, AANHANGIGE ZAKEN

	Aanhangig gemaakte zaken ¹	Afgedane zaken ²	Aanhangige zaken op 31 december van elk jaar
1989	169	1	168
1990	59	82	145
1991	95	67	173
1992	123	125	171
1993	596	106	661
1994	409	442	628
1995	253	265	616
1996	229	186	659
1997	644	186	1 117
1998	238	348	1 007
1999	384	659	732
2000	398	343	787
2001	345	340	792
2002	411	331	872
2003	466	339	999
2004	536	361	1 174
2005	469	610	1 033
2006	432	436	1 029
2007	522	397	1 154
2008	629	605	1 178
2009	568	555	1 191
2010	636	527	1 300
2011	722	714	1 308
2012	617	688	1 237
2013	790	702	1 325
2014	912	814	1 423
2015	831	987	1 267
2016	974	755	1 486
Totaal	13 457	11 971	

1| 1989: overdracht van 153 zaken door het Hof van Justitie aan het pas opgerichte Gerecht.
 1993: overdracht van 451 zaken door het Hof van Justitie wegens de eerste uitbreiding van de bevoegdheden van het Gerecht.
 1994: overdracht van 14 zaken door het Hof van Justitie wegens de tweede uitbreiding van de bevoegdheden van het Gerecht.
 2004-2005: overdracht van 25 zaken door het Hof van Justitie wegens de derde uitbreiding van de bevoegdheden van het Gerecht.
 2016: overdracht van 139 ambtenarenzaken aan het Gerecht op 1 september 2016.

2| 2005-2006: overdracht van 118 zaken door het Gerecht aan het pas opgerichte Gerecht voor ambtenarenzaken.

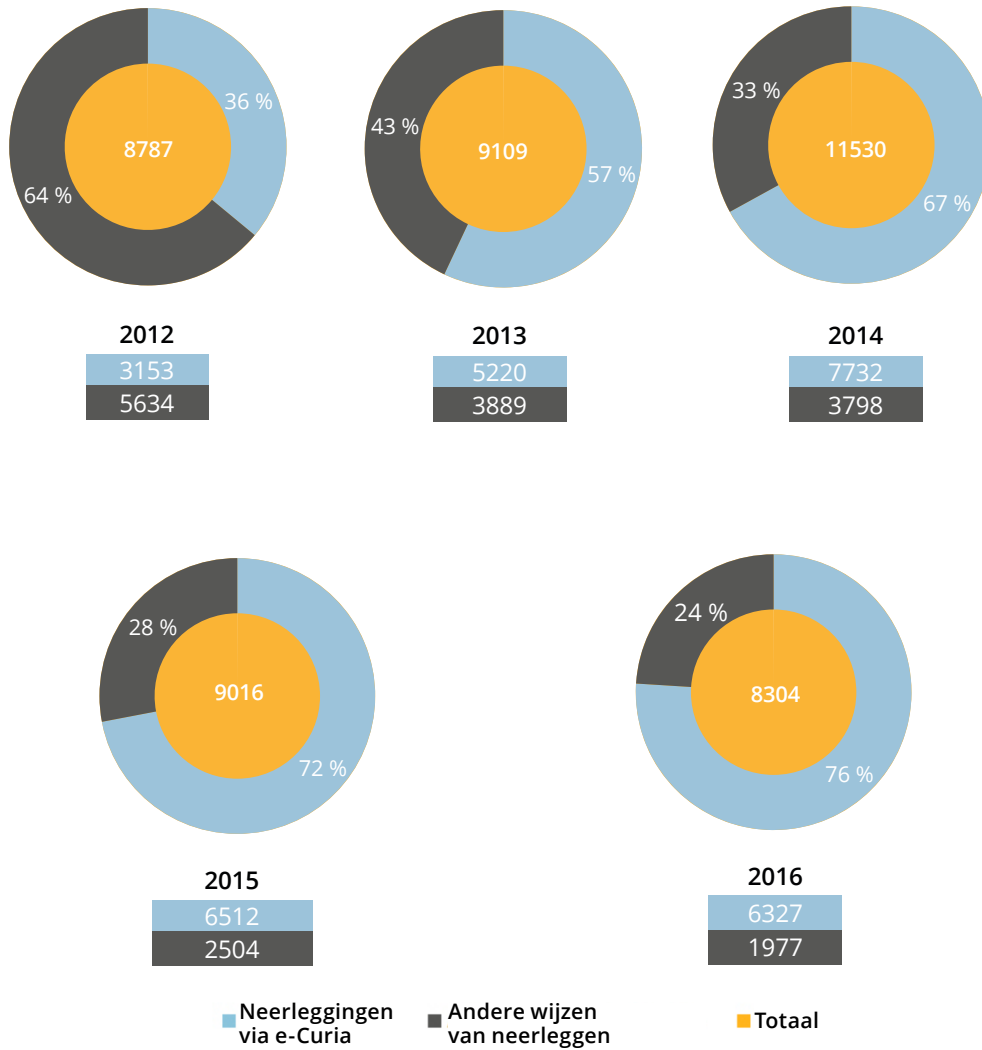
VI. WERKZAAMHEDEN VAN DE GRIFFIER VAN HET GERECHT

20. WERKZAAMHEDEN VAN DE GRIFFIER VAN HET GERECHT (2015-2016)

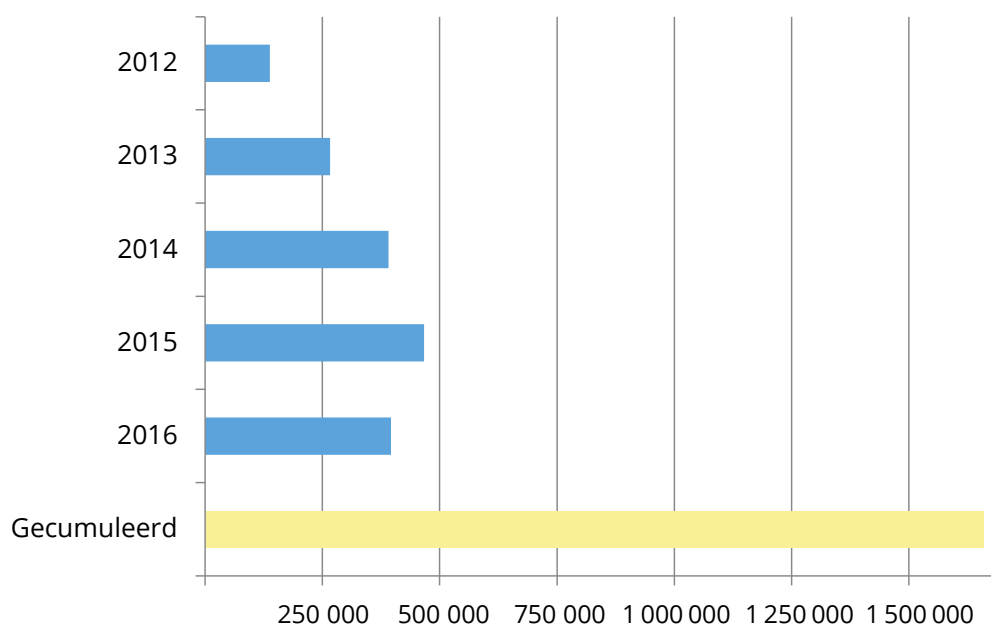
Soort interventie	2015	2016
Aantal stukken dat in het register van de griffie is ingeschreven ¹	46 432	49 773
Aantal gedinginleidende verzoekschriften ²	831	835
Aantal ambtenarenzaken dat aan het Gerecht is overgedragen ³	–	139
Aantal gevallen waarin verzuimen in het gedinginleidend verzoekschrift moesten worden hersteld ⁴	42,50 %	38,20 %
Aantal memories (andere dan verzoekschriften)	4 484	3 879
Aantal interventieverzoeken	194	160
Aantal verzoeken om vertrouwelijke behandeling (van de gegevens in de processtukken) ⁵	144	163
Ontwerpen van beschikkingen die door de griffie zijn opgesteld ⁶ (kennelijke niet-ontvankelijkheid vóór de betekening, schorsing/hervatting van de behandeling, voeging van zaken, voeging van de exceptie van niet-ontvankelijkheid met de zaak ten gronde, interventie waartegen geen bezwaar bestaat, doorhaling, afdoening zonder beslissing in intellectuele-eigendomszaken, heropening van de mondelinge behandeling en rectificatie)	521	241
Aantal kamervergaderingen (met bijstand van de griffie)	303	321
Aantal processen-verbaal van terechtzittingen en van vaststelling van de uitspraak van een arrest	873	637

- 1| Dit getal is een indicator aan de hand waarvan de werkomvang van de dienst kan worden gemeten, aangezien elk binnenkomend en uitgaand stuk in het register wordt ingeschreven. Bij het aantal processtukken dat in het register is ingeschreven, moet rekening worden gehouden met het soort procedures dat binnen de bevoegdheid van de rechterlijke instantie valt. Omdat het aantal partijen in een geding beperkt is in het kader van rechtstreekse beroepen [verzoekende partij, verwerende partij en eventuele interveniënt(en)], hoeven zij alleen aan die partijen te worden betekend.
- 2| Elke memorie die wordt neergelegd (inclusief het verzoekschrift), moet in het register worden ingeschreven, in het procesdossier worden opgenomen, in voorkomend geval worden geregulariseerd, aan de kabinetten van de rechters worden meegegeeld met daarbij soms gedetailleerde oplegnota's, eventueel worden vertaald en tot slot aan de partijen worden betekend.
- 3| Op 1 september 2016.
- 4| Wanneer een gedinginleidend verzoekschrift (dit geldt ook voor alle andere memories) niet aan bepaalde voorschriften voldoet, gaat de griffie over tot het herstel van de verzuimen daarin, zoals voorzien in de procedureregels.
- 5| Het aantal verzoeken om vertrouwelijke behandeling geldt ongeacht het aantal gegevens in één of meer memories waarvoor om vertrouwelijke behandeling is verzocht.
- 6| Sedert 1 juli 2015, de datum waarop het nieuwe Reglement voor de procesvoering van het Gerecht in werking is getreden, worden bepaalde beslissingen die voorheen in de vorm van beschikkingen werden gegeven (schorsing/hervatting van de behandeling, voeging van zaken, interventie zonder vertrouwelijkheid door een lidstaat of een instelling), genomen in de vorm van eenvoudige beslissingen die in het procesdossier worden opgenomen.

21. WIJZE VAN NEERLEGGING VAN DE PROCESSTUKKEN VOOR HET GERECHT

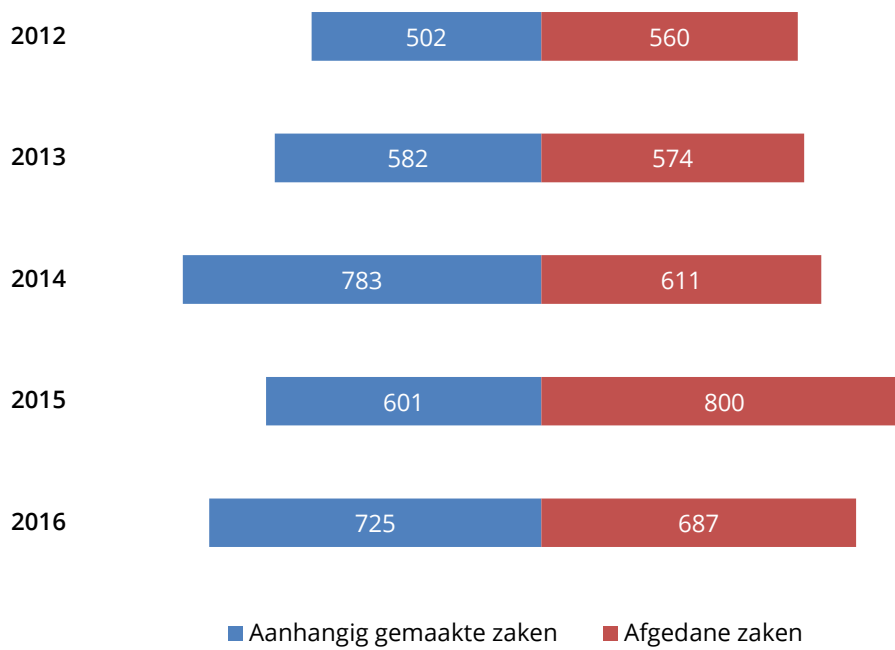

22. AANTAL BLADZIJDEN DAT VIA E-CURIA IS NEERGELEGD (2012-2016)

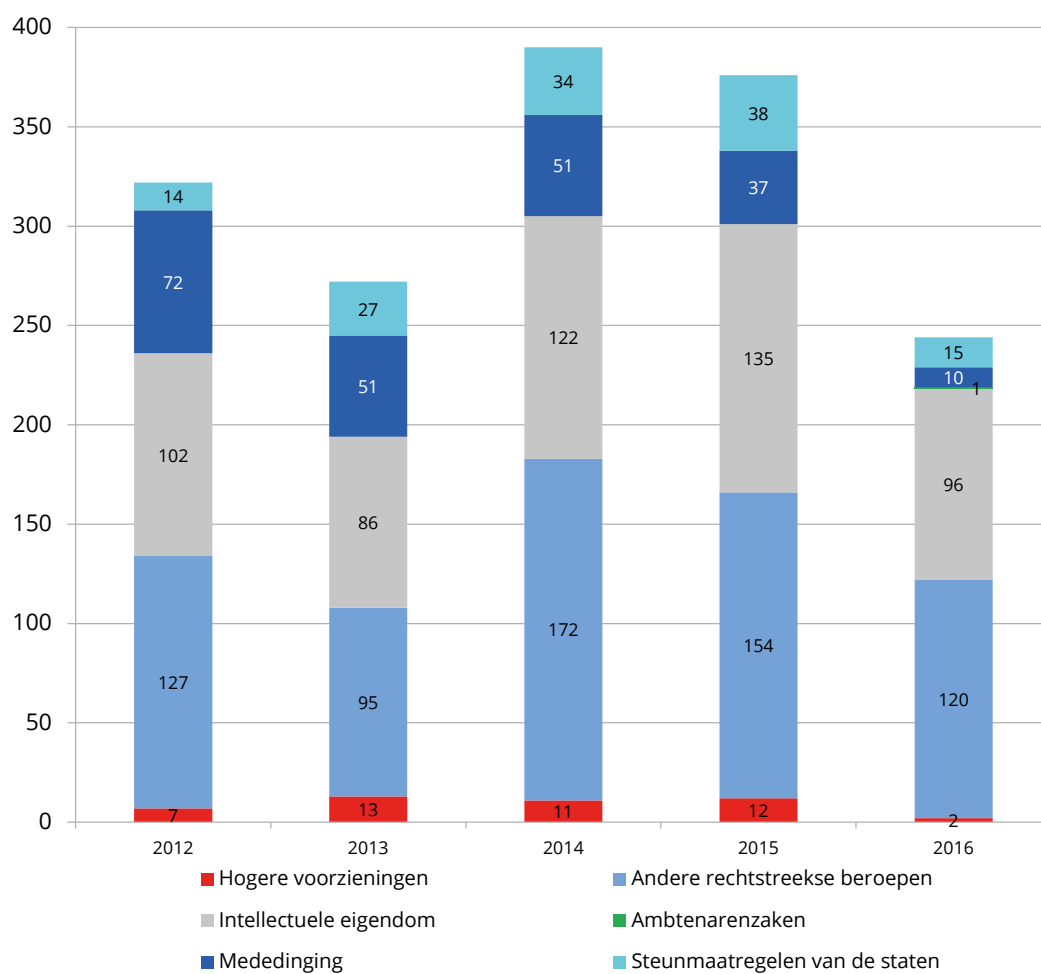

	2012	2013	2014	2015	2016	Gecumuleerd
Aantal bladzijden dat via e-Curia is neergelegd	138 182	266 048	390 892	466 875	396 072	1 658 069

23. BEKENDMAKINGEN IN HET PUBLICATIEBLAD VAN DE EUROPESE UNIE (2012-2016)

24. AANTAL BEPLEITE ZAKEN (2012-2016)

	2012	2013	2014	2015	2016
Totaal	322	272	390	376	244

E | SAMENSTELLING VAN HET GERECHT

(Protocollaire rangorde op 31 december 2016)

Eerste rij, van links naar rechts:

Rechters A. Dittrich en I. Labucka; kamerpresidenten A. M. Collins, G. Berardis, H. Kanninen en M. Prek; vicepresident van het Gerecht M. van der Woude; president van het Gerecht M. Jaeger; kamerpresidenten I. Pelikánová, S. Frimodt Nielsen, D. Gratsias, V. Tomljenović en S. Gervasoni; rechters S. Papasavvas en J. Schwarcz

Tweede rij, van links naar rechts:

Rechters A. Marcoulli, Z. Csehi, D. Spielmann, C. Iliopoulos, L. Madise, V. Kreuschitz, E. Buttigieg, M. Kancheva, E. Bieliūnas, I. Ulloa Rubio, I. S. Forrester, L. Calvo-Sotelo Ibáñez-Martín, V. Valančius, N. Pótorak en P. G. Xuereb

Derde rij, van links naar rechts:

Rechters A. Kornezov, J. Passer, O. Spineanu-Matei, J. Svenningsen, P. Nihoul, R. Barents, I. Reine, F. Schalin, E. Perillo, R. da Silva Passos, B. Berke, U. Öberg, M. J. Costeira en K. Kowalik-Bańczyk; griffier E. Coulon

1. WIJZIGINGEN IN DE SAMENSTELLING VAN HET GERECHT IN 2016

PLECHTIGE TERECHTZITTING VAN 13 APRIL 2016

In het kader van de doorvoering van de hervorming van de gerechtelijke structuur van de instelling, die onder meer voorziet in de uitbreiding van het aantal rechters in het Gerecht¹, hebben de vertegenwoordigers van de regeringen der lidstaten van de Europese Unie bij besluit van 23 maart 2016 de heren Csehi en Iliopoulos, mevrouw Marcoulli, mevrouw Pótorak en de heer Spielmann voor de periode van 3 april 2016 tot en met 31 augustus 2016 en de heren Calvo-Sotelo Ibáñez-Martín en Valančius voor de periode van 3 april 2016 tot en met 31 augustus 2019 benoemd tot rechter in het Gerecht.

Op 13 april 2016 is bij het Hof van Justitie een plechtige terechtzitting gehouden ter gelegenheid van de eedaflegging en de ambtsaanvaarding van deze zeven nieuwe rechters in het Gerecht.

PLECHTIGE TERECHTZITTING VAN 8 JUNI 2016

In het kader van de doorvoering van de hervorming van de gerechtelijke structuur van de instelling hebben de vertegenwoordigers van de regeringen der lidstaten van de Europese Unie bij besluit van 24 mei 2016 mevrouw Reine en de heren Schalin en Xuereb voor de periode van 29 mei 2016 tot en met 31 augustus 2019 benoemd tot rechter in het Gerecht.

Op 8 juni 2016 is bij het Hof van Justitie een plechtige terechtzitting gehouden ter gelegenheid van de eedaflegging en de ambtsaanvaarding van deze drie nieuwe rechters in het Gerecht.

PLECHTIGE TERECHTZITTING VAN 19 SEPTEMBER 2016

In het kader van de gedeeltelijke vervanging van de leden van het Gerecht hebben de vertegenwoordigers van de regeringen der lidstaten van de Europese Unie bij besluit van 23 maart 2016 mevrouw Kowalik-Bańczyk en de heer Nihoul voor de periode van 1 september 2016 tot en met 31 augustus 2022 benoemd tot rechter in het Gerecht, ter vervanging van mevrouw Wiszniewska-Białecka respectievelijk de heer M. Dehousse.

In het kader van de gedeeltelijke vervanging van de leden van het Gerecht hebben de vertegenwoordigers van de regeringen der lidstaten van de Europese Unie bij besluit van 7 september 2016 de heren Berke en Da Silva Passos en mevrouw Spineanu-Matei voor de periode van 16 september 2016 tot en met 31 augustus 2022 benoemd tot rechter in het Gerecht, ter vervanging van respectievelijk de heer Czúcz, mevrouw Martins de Nazaré Ribeiro en de heer Popescu.

In het kader van de doorvoering van de hervorming van de gerechtelijke structuur van de instelling hebben de vertegenwoordigers van de regeringen der lidstaten van de Europese Unie bij besluit van 7 september 2016 bovendien de heer Passer voor de periode van 16 september 2016 tot en met 31 augustus 2019, mevrouw Costeira voor de periode van 16 september 2016 tot en met 31 augustus 2022, de heren Kornezov en Perillo voor de periode van 1 september 2016 tot en met 31 augustus 2019 en de heren Barents en Svenningsen voor de periode van 1 september 2016 tot en met 31 augustus 2022 benoemd tot rechter in het Gerecht.

1 | Verordening (EU, Euratom) 2015/2422 van het Europees Parlement en de Raad van 16 december 2015 tot wijziging van Protocol nr. 3 betreffende het statuut van het Hof van Justitie van de Europese Unie (PB 2015, L 341, blz. 14).

Wegens de neerlegging van zijn ambt door de heer Wetter hebben de vertegenwoordigers van de regeringen der lidstaten van de Europese Unie bij besluit van 7 september 2016 de heer Öberg voor de periode van 19 september 2016 tot en met 31 augustus 2019 benoemd tot rechter in het Gerecht.

Tot slot hebben de vertegenwoordigers van de regeringen der lidstaten van de Europese Unie bij besluiten van 16 september 2015, 23 maart 2016, 24 mei 2016 en 7 september 2016 de heren Jaeger, Van der Woude, Frimodt Nielsen, Kanninen, Gratsias, Papasavvas, Schwarcz, Kreuzschatz, Madise, Iliopoulos, Spielmann en Csehi en mevrouw Marcoulli voor de periode van 1 september 2016 tot en met 31 augustus 2022 herbenoemd tot rechter in het Gerecht.

Op 19 september 2016 is bij het Hof van Justitie een plechtige terechtzitting gehouden ter gelegenheid van de eedaflegging en de ambtsaanvaarding van de twaalf nieuwe rechters in het Gerecht.

2. PROTOCOLLAIRE RANGORDE

VAN 1 JANUARI 2016 TOT 13 APRIL 2016

M. JAEGER, president
H. KANNINEN, vicepresident
M. E. MARTINS RIBEIRO, kamerpresident
S. PAPASAVVAS, kamerpresident
M. PREK, kamerpresident
A. DITTRICH, kamerpresident
S. FRIMODT NIELSEN, kamerpresident
M. VAN DER WOUDE, kamerpresident
D. GRATSIAS, kamerpresident
G. BERARDIS, kamerpresident
F. DEHOUSSE, rechter
O. CZÚCZ, rechter
I. WISZNIEWSKA- BIAŁECKA, rechter
I. PELIKÁNOVÁ, rechter
I. LABUCKA, rechter
J. SCHWARCZ, rechter
A. POPESCU, rechter
M. KANCHEVA, rechter
E. BUTTIGIEG, rechter
C. WETTER, rechter
V. TOMLJENOVIĆ, rechter
E. BIELIŪNAS, rechter
V. KREUSCHITZ, rechter
A. M. COLLINS, rechter
I. ULLOA RUBIO, rechter
S. GERVASONI, rechter
L. MADISE, rechter
I. S. FORRESTER, rechter

E. COULON, griffier

VAN 13 APRIL 2016 TOT 8 JUNI 2016

M. JAEGER, president
H. KANNINEN, vicepresident
M. E. MARTINS RIBEIRO, kamerpresident
S. PAPASAVVAS, kamerpresident
M. PREK, kamerpresident
A. DITTRICH, kamerpresident
S. FRIMODT NIELSEN, kamerpresident
M. VAN DER WOUDE, kamerpresident
D. GRATSIAS, kamerpresident
G. BERARDIS, kamerpresident
F. DEHOUSSE, rechter
O. CZÚCZ, rechter
I. WISZNIEWSKA-BIAŁECKA, rechter
I. PELIKÁNOVÁ, rechter
I. LABUCKA, rechter
J. SCHWARCZ, rechter
A. POPESCU, rechter
M. KANCHEVA, rechter
E. BUTTIGIEG, rechter
C. WETTER, rechter
V. TOMLJENOVIĆ, rechter
E. BIELIŪNAS, rechter
V. KREUSCHITZ, rechter
A. M. COLLINS, rechter
I. ULLOA RUBIO, rechter
S. GERVASONI, rechter
L. MADISE, rechter
I. S. FORRESTER, rechter
C. ILIOPOULOS, rechter
L. CALVO-SOTELO IBÁÑEZ-MARTÍN, rechter
D. SPIELMANN, rechter
V. VALANČIUS, rechter
Z. CSEHI, rechter
N. PÓŁTORAK, rechter
A. MARCOULLI, rechter

E. COULON, griffier

VAN 8 JUNI 2016 TOT 19 SEPTEMBER 2016

M. JAEGER, president
H. KANNINEN, vicepresident
M. E. MARTINS RIBEIRO, kamerpresident
S. PAPASAVVAS, kamerpresident
M. PREK, kamerpresident
A. DITTRICH, kamerpresident
S. FRIMODT NIELSEN, kamerpresident
M. VAN DER WOUDE, kamerpresident
D. GRATSIAS, kamerpresident
G. BERARDIS, kamerpresident
F. DEHOUSSE, rechter
O. CZÚCZ, rechter
I. WISZNIEWSKA-BIAŁECKA, rechter
I. PELIKÁNOVÁ, rechter
I. LABUCKA, rechter
J. SCHWARCZ, rechter
A. POPESCU, rechter
M. KANCHEVA, rechter
E. BUTTIGIEG, rechter
C. WETTER, rechter
V. TOMLJENOVIĆ, rechter
E. BIELIŪNAS, rechter
V. KREUSCHITZ, rechter
A. M. COLLINS, rechter
I. ULLOA RUBIO, rechter
S. GERVASONI, rechter
L. MADISE, rechter
I. S. FORRESTER, rechter
C. ILIOPOULOS, rechter
L. CALVO-SOTELO IBÁÑEZ-MARTÍN, rechter
D. SPIELMANN, rechter
V. VALANČIUS, rechter
Z. CSEHI, rechter
N. PÓŁTORAK, rechter
A. MARCOULLI, rechter
P. G. XUEREB, rechter
F. SCHALIN, rechter
I. REINE, rechter

E. COULON, griffier

VAN 21 SEPTEMBER 2016 TOT EN MET 31 DECEMBER 2016

M. JAEGER, president
M. VAN DER WOUDE, vicepresident
I. PELIKÁNOVÁ, kamerpresident
M. PREK, kamerpresident
S. FRIMODT NIELSEN, kamerpresident
H. KANNINEN, kamerpresident
D. GRATSIAS, kamerpresident
G. BERARDIS, kamerpresident
V. TOMLJENOVIĆ, kamerpresident
A. M. COLLINS, kamerpresident
S. GERVASONI, kamerpresident
I. LABUCKA, rechter
S. PAPASAVVAS, rechter
A. DITTRICH, rechter
J. SCHWARCZ, rechter
M. KANCHEVA, rechter
E. BUTTIGIEG, rechter
E. BIELIŪNAS, rechter
V. KREUSCHITZ, rechter
I. ULLOA RUBIO, rechter
L. MADISE, rechter
I. S. FORRESTER, rechter
C. ILIOPOULOS, rechter
L. CALVO-SOTELO IBÁÑEZ-MARTÍN, rechter
D. SPIELMANN, rechter
V. VALANČIUS, rechter
Z. CSEHI, rechter
N. PÓŁTORAK, rechter
A. MARCOULLI, rechter
P. G. XUEREB, rechter
F. SCHALIN, rechter
I. REINE, rechter
E. PERILLO, rechter
R. BARENTS, rechter
R. DA SILVA PASSOS, rechter
P. NIHOUL, rechter
B. BERKE, rechter
J. SVENNINGSSEN, rechter
U. ÖBERG, rechter
O. SPINEANU-MATEI, rechter
M. J. COSTEIRA, rechter
J. PASSER, rechter
K. KOWALIK-BAŃCZYK, rechter
A. KORNEZOV, rechter

E. COULON, griffier

3. VOORMALIGE LEDEN VAN HET GERECHT

(in volgorde van ambtsaanvaarding)

RECHTERS

Donal Patrick Michael BARRINGTON (1989-1996)
Antonio SAGGIO (1989-1998), president (1995-1998)
David Alexander Ogilvy EDWARD (1989-1992)
Heinrich KIRSCHNER (1989-1997)
Christos YERARIS (1989-1992)
Romain Alphonse SCHINTGEN (1989-1996)
Cornelis Paulus BRIËT (1989-1998)
José Luis DA CRUZ VILAÇA (1989-1995), president (1989-1995)
Bo VESTERDORF (1989-2007), president (1998-2007)
Rafael GARCÍA-VALDECASAS Y FERNÁNDEZ (1989-2007)
Jacques BIANCARELLI (1989-1995)
Koen LENAERTS (1989-2003)
Christopher William BELLAMY (1992-1999)
Andreas KALOGEROPOULOS (1992-1998)
Virpi TIILI (1995-2009)
Pernilla LINDH (1995-2006)
Josef AZIZI (1995-2013)
André POTOCKI (1995-2001)
Rui Manuel GENS DE MOURA RAMOS (1995-2003)
John D. COOKE (1996-2008)
Jörg PIRRUNG (1997-2007)
Paolo MENGOZZI (1998-2006)
Arjen W. H. MEIJ (1998-2010)
Mihail VILARAS (1998-2010)
Nicholas James FORWOOD (1999-2015)
Hubert LEGAL (2001-2007)
Maria Eugénia MARTINS DE NAZARÉ RIBEIRO (2003-2016)
Franklin DEHOUSSE (2003-2016)
Ena CREMONA (2004-2012)
Ottó CZÚCZ (2004-2016)
Irena WISZNIEWSKA-BIAŁECKA (2004-2016)
Daniel ŠVÁBY (2004-2009)
Vilenas VADAPALAS (2004-2013)
Küllike JÜRIMÄE (2004-2013)
Verica TRSTENJAK (2004-2006)
Enzo MOAVERO MILANESI (2006-2011)
Nils WAHL (2006-2012)
Teodor TCHIPEV (2007-2010)
Valeriu M. CIUCĂ (2007-2010)
Santiago SOLDEVILA FRAGOSO (2007-2013)
Laurent TRUCHOT (2007-2013)
Kevin O'HIGGINS (2008-2013)
Andrei POPESCU (2010-2016)
Carl WETTER (2013-2016)

PRESIDENTEN

José Luis DA CRUZ VILAÇA (1989-1995)

Antonio SAGGIO (1995-1998)

Bo VESTERDORF (1998-2007)

GRIFFIER

Hans JUNG (1989-2005)

HOOFDSTUK III

HET GERECHT VOOR AMBTENARENZAKEN

A | WERKZAAMHEDEN VAN HET GERECHT VOOR AMBTENARENZAKEN IN 2016

Door Sean VAN RAEPENBUSCH, PRESIDENT

Het jaar 2016 vormde het laatste jaar van het bestaan van het Gerecht voor ambtenarenzaken van de Europese Unie. Op 1 september van dat jaar heeft het zijn werkzaamheden beëindigd en op diezelfde dag is de bevoegdheid om in eerste aanleg uitspraak te doen over de geschillen tussen de Unie en haar ambtenaren en personeelsleden opnieuw overgedragen aan het Gerecht van de Unie.¹ Deze overdracht van bevoegdheid is vergezeld gegaan van zeven nieuwe ambten van rechters binnen dat Gerecht op 1 september 2016 en past binnen het kader van de hervorming van het justitiële stelsel van de Unie op grond waarvan het aantal rechters van dat Gerecht op termijn moet worden verdubbeld.²

Het jaar 2016 wordt eveneens gekenmerkt door het vertrek en de vervanging, in april, van twee rechters wier mandaat in oktober 2014 en september 2015 was afgelopen.

Uit de gerechtelijke statistieken van het Gerecht voor ambtenarenzaken voor 2016, dat wil zeggen van 1 januari tot en met 31 augustus 2016, blijkt dat 169 zaken zijn afgesloten, tegen 152 voor het gehele jaar 2015 en 152 voor 2014. Het aantal in de eerste acht maanden van 2016 afgesloten zaken is dus het op één na beste kwantitatieve resultaat van het Gerecht, na het resultaat voor het volledige jaar 2013 (184). Het betreft met name een groot aantal zaken dat betrekking heeft op de overdracht, aan de pensioenregeling van de Europese Unie, van eerder verworven pensioenrechten, welke waren geschorst in afwachting van beslissingen van het Gerecht van de Unie die aan het begin van dit jaar zijn gegeven.

Het aantal aanhangige zaken bedroeg op 31 augustus 2016 139, tegen 231 op 31 december 2015 en 216 in 2014. Deze 139 zaken zijn op 1 september 2016 overgedragen aan het Gerecht van de Europese Unie. Van deze zaken zijn er 46 nog steeds geschorst in afwachting van beslissingen in zaken die nog aanhangig zijn voor het Gerecht van de Unie. De meeste daarvan betreffen de uitvoering van de hervorming in 2013 van het Statuut van de ambtenaren van de Europese Unie (hierna: „Statuut”) en de Regeling welke van toepassing is op de andere personeelsleden (hierna: „RAP”)³. Ik wil erop wijzen dat er in 2005, bij de instelling van het Gerecht voor ambtenarenzaken, 269 ambtenarenzaken aanhangig waren bij het Gerecht van eerste aanleg.

De gemiddelde duur van de procedure, de duur van de eventuele schorsing niet inbegrepen, is gedaald van 12,1 maanden in 2015 naar 10 maanden in 2016. Deze duur bedroeg 14,7 maanden in 2013.

In de loop van de betrokken periode heeft de president van het Gerecht voor ambtenarenzaken twee beschikkingen in kort geding gegeven, evenals in 2015, hetgeen lijkt te bevestigen dat het aantal verzoeken om voorlopige maatregelen in ambtenarenzaken op lange termijn zeldzamer wordt.

1] Verordening (EU) 2016/1192 van het Europees Parlement en de Raad van 6 juli 2016 betreffende de overdracht aan het Gerecht van de bevoegdheid om in eerste aanleg uitspraak te doen in geschillen tussen de Europese Unie en haar personeelsleden (PB 2016, L 200, blz. 137).

2] Verordening (EU, Euratom) 2015/2422 van het Europees Parlement en de Raad van 16 december 2015 tot wijziging van Protocol nr. 3 betreffende het Statuut van het Hof van Justitie van de Europese Unie (PB 2015, L 341, blz. 14).

3] Verordening (EU, Euratom) nr. 1023/2013 van het Europees Parlement en de Raad van 22 oktober 2013 tot wijziging van het Statuut van de ambtenaren van de Europese Unie en de Regeling welke van toepassing is op de andere personeelsleden van de Europese Unie (PB 2013, L 287, blz. 15).

Ten slotte zijn 8 zaken afgesloten met een minnelijke regeling krachtens het Reglement voor de procesvoering, tegen 14 in het voorgaande jaar. Ofschoon de teruggang duidelijk is, is het aantal pogingen om tot een minnelijke regeling te komen gestegen tot 18, hetgeen een ander cijfer oplevert.

Hieronder zal worden ingegaan op de meest significante beslissingen van het Gerecht voor ambtenarenzaken.

B | RECHTSPRAAK VAN HET GERECHT VOOR AMBTENARENZAKEN IN 2016

I. PROCEDURELE KWESTIES

1. PRECONTENTIEUZE PROCEDURE

In zijn arrest van 25 mei 2016, *GW/Commissie* (F-111/15, [EU:F:2016:122](#)), heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken eraan herinnerd dat de precontentieuze procedure, gelet op het doel ervan, namelijk de administratie de mogelijkheid te bieden haar besluit te herzien, evolutief van aard is, zodat de administratie in het stelsel van de in de artikelen 90 en 91 van het Statuut van de ambtenaren van de Europese Unie (hierna: „Statuut”) voorziene rechtswegen, ofschoon zij de klacht afwijst, toch ertoe kan worden gebracht om daarin de motivering te wijzigen op basis waarvan zij het bestreden besluit had vastgesteld. Het is echter de wettigheid van het oorspronkelijke bezwarende besluit die wordt onderzocht, en wel aan de hand van de motivering in het besluit tot afwijzing van de klacht. Meer bepaald heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken geoordeeld dat wanneer een afwikkelingsbureau van de gemeenschappelijke regeling inzake de ziektekostenverzekering (hierna: „GRZV”) weigert om bepaalde ziektekosten over te nemen op basis van een ongunstig en beknopt advies van zijn raadgevend arts en de betrokkene een klacht indient, de administratie voor de beantwoording van die klacht in de loop van de precontentieuze procedure meer expliciete redenen mag geven. Dergelijke specifieke redenen betreffende het individuele geval, die worden meegedeeld vóór de instelling van het beroep in rechte, worden geacht samen te vallen met het afwijzende besluit en moeten dus worden aangemerkt als relevante informatie voor de beoordeling van de wettigheid van dat besluit.

2. BEZWAREND BESLUIT

De zaak *Zink/Commissie* (arrest van 11 april 2016, F-77/15, [EU:F:2016:74](#), waartegen hogere voorziening is ingesteld) heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken de gelegenheid geboden om te herinneren aan zijn rechtspraak dat de toezending aan een ambtenaar van een salarisafrekening alleen tot gevolg heeft dat de klacht- en de beroepstermijn tegen een administratief besluit ingaan, wanneer uit die afrekening duidelijk blijkt van het bestaan en de reikwijdte van dat besluit. In die zaak heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken echter vastgesteld dat de betrokken ambtenaar niet wegens een besluit van de administratie, maar door een materiële fout, namelijk een computerfout, een vergoeding niet had ontvangen. In die omstandigheden is geoordeeld dat de salarisafrekeningen waarop de betrokken vergoeding niet werd vermeld geen besluit van de administratie weergaven, en evenmin de rechtspositie van de betrokken ambtenaar wijzigden noch het standpunt van de Europese Commissie definitief vastlegden. Die salarisafrekeningen konden dus niet tot gevolg hebben dat de statutaire termijn voor de indiening van een klacht ging lopen.

3. ONBEVOEGDHEID VAN DEGENE DIE HET BEZWAREND BESLUIT HEEFT VASTGESTELD

In de zaak *Opreana/Commissie* (arrest van 19 juli 2016, F-67/15, [EU:F:2016:153](#)) had verzoekster gevraagd om verlenging van haar overeenkomst en was de enige in het dossier opgenomen relevante handeling het negatieve antwoord van het teamhoofd binnen de eenheid personele middelen van het directoraat-generaal Gezondheid en consumentenbescherming van de Commissie. Daar de teamchef niet bevoegd was om op te treden als tot het aangaan van overeenkomsten bevoegd gezag (hierna: „TAOBG”) en er geen enkel concreet element was waaruit bleek dat een besluit om de overeenkomst niet te verlengen daadwerkelijk door dat

gezag was genomen, heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken vastgesteld dat die teamchef niet bevoegd was om het bestreden besluit te nemen. Onder die omstandigheden is geoordeeld dat het besluit tot niet-verlenging, zijnde een bezwarend besluit dat losstond van de betrokken overeenkomst en waartegen beroep kon worden ingesteld, niet door het bevoegde gezag was genomen.

4. BEROEPSTERMIJNEN

In zijn arrest van 25 januari 2016, *Darchy/Commissie* (F-47/15, [EU:F:2016:3](#)), heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken eraan herinnerd dat de klacht- en beroepstermijnen binnen de instellingen van de Unie het rechtszekerheidsbeginsel waarborgen, dat noodzakelijk is voor het goed functioneren van die instellingen, door te verhinderen dat handelingen van de Unie die rechtsgevolgen teweegbrengen onbeperkt in geding kunnen worden gebracht. Mitsdien heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken in antwoord op een verzoek om heroverweging dat de betrokken ambtenaar na afloop van die termijnen had ingediend, geweigerd te erkennen dat hij met terugwerkende kracht aanspraak kon krijgen op de betaling van eerder geweigerde toelagen, aangezien hierdoor een enorme rechtsonzekerheid zou ontstaan, met het risico dat de schulden van de instellingen aan hun ambtenaren oplopen.

5. KOSTEN

In een beschikking van 17 maart 2016 (*Grazyte/Commissie*, F-76/11 DEP, [EU:F:2016:67](#)) heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken, gelet op artikel 6, lid 1, eerste alinea, VEU, geoordeeld dat bindende regels van lagere rang dan het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie zo veel mogelijk aldus moeten worden uitgelegd dat zij op overeenkomstige wijze als dat Handvest kunnen worden toegepast. Voorts moet het Reglement voor de procesvoering worden uitgelegd in overeenstemming met artikel 47 van het Handvest, dat het recht op een doeltreffende voorziening in rechte garandeert. Meer bepaald en gelet op artikel 52, lid 3, van het Handvest heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken eraan herinnerd dat volgens de rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens het opleggen van een aanzienlijke financiële verplichting, zelfs na het afsluiten van de procedure, een beperking kan vormen van het recht op toegang tot een gerecht. Eveneens volgens de rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens moet het bedrag van de kosten worden beoordeeld in het licht van de bijzondere omstandigheden van een bepaalde zaak, daaronder begrepen de solvabiliteit van de verzoeker. In het licht van die rechtspraak heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken bovendien opgemerkt dat het recht op een eerlijk proces allereerst betrekking heeft op de gerechten van eerste aanleg en dat derhalve eveneens rekening moet worden gehouden met het feit dat het in het hoofdgeding de eerste rechterlijke instantie was waartoe verzoekster toegang had.

Bovendien heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken in diezelfde beschikking van 17 maart 2016 (*Grazyte/Commissie*, F-76/11 DEP, [EU:F:2016:67](#)) opgemerkt dat blijkens artikel 80 van verordening (EU, Euratom) nr. 966/2012 van het Europees Parlement en de Raad van 25 oktober 2012 tot vaststelling van de financiële regels van toepassing op de algemene begroting van de Unie en tot intrekking van verordening (EG, Euratom) nr. 1605/2002 van de Raad (PB 2012, L 298, blz. 1), en artikel 91 van de gedelegeerde verordening (EU) nr. 1268/2012 van de Commissie van 29 oktober 2012 houdende uitvoeringsvoorschriften voor verordening [nr. 966/2012] (PB 2012, L 362, blz. 1), de gespreide betaling van een schuld of de kwijtschelding daarvan slechts een mogelijkheid voor de schuldeisende instelling is. In die context is geoordeeld dat het recht op toegang tot een gerecht niet adequaat wordt gewaarborgd wanneer het vooruitzicht, voor een partij, om al dan niet aanzienlijke kosten te moeten dragen na afloop van de procedure alleen ter beoordeling van de wederpartij wordt gelaten en dat het daarentegen in geval van problemen de taak van de rechter is om de kosten vast te stellen, rekening houdend met omstandigheden als de draagkracht van de betrokkene.

6. GEZAG VAN GEWIJSDE

In een beschikking van 7 juni 2016 in de zaak **Verile/Commissie** (F-108/12, [EU:F:2016:125](#)) heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken eraan herinnerd dat de eerbiediging van het gezag van gewijsde van fundamenteel belang is in de rechtsorde van de Unie. Teneinde zowel de stabiliteit van het recht en van de rechtsbetrekkingen als een goede rechtspleging te garanderen, is het immers van belang dat rechterlijke beslissingen die definitief zijn geworden nadat de beschikbare beroepsmogelijkheden zijn uitgeput of nadat de beroepstermijnen zijn verstreken, niet meer opnieuw aan de orde kunnen worden gesteld. In casu had het Gerecht van de Europese Unie, als rechter in hogere voorziening, in zijn arrest van 13 oktober 2015, **Commissie/Verile en Gjergji**, (T-104/14 P, [EU:T:2015:776](#)), geoordeeld dat het beroep ten gronde niet de in eerste aanleg bestreden handeling was, maar een ander besluit. Dat andere besluit was echter het voorwerp van het beroep in de zaak die was ingeschreven onder nummer F-108/12. Aangezien het arrest in de zaak T-104/14 P gezag van gewijsde had gekregen en het arrest van het Gerecht van de Europese Unie en het beroep in zaak F-108/12, na bovengenoemde herkwalificatie, betrekking had op hetzelfde voorwerp en dezelfde partijen, heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken geoordeeld dat laatstgenoemd beroep zonder voorwerp was geraakt en dat daarover niet meer behoefde te worden beslist.

II. TEN GRONDE

ALGEMENE VOORWAARDEN VOOR DE GELDIGHEID VAN HANDELINGEN EN FUNDAMENTELE RECHTEN

1. REIKWIJDTE VAN EEN PREAMBULE

In zijn arrest van 2 maart 2016, **Frieberger en Vallin/Commissie** (F-3/15, [EU:F:2016:26](#), waartegen hogere voorziening is ingesteld), heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken eraan herinnerd dat de preambule van een handeling van algemene strekking tot doel heeft om deze te motiveren door in het algemeen eerst de situatie te noemen die tot de vaststelling ervan heeft geleid en vervolgens de algemene doelstellingen die de handeling wil bereiken. De preambule van een dergelijke handeling heeft daarom geen bindende juridische waarde en er kan geen beroep op worden gedaan om af te wijken van de bepalingen van de betrokken handeling zelf noch, a fortiori, om de onwettigheid daarvan aan de orde te stellen.

2. FORMELE MOTIVERING

In de zaak **Frieberger en Vallin/Commissie** (arrest van 2 maart 2016, F-3/15, [EU:F:2016:26](#), waartegen hogere voorziening is ingesteld) heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken vastgesteld dat wanneer het tot aanstelling bevoegd gezag (hierna:

„TABG”) van mening is dat de motivering van de oorspronkelijke handeling gegrond is en voldoende om de in de klacht aangevoerde grieven te beantwoorden, het geen reden heeft om deze motivering te schrappen en te vervangen door een nieuwe. In dat geval kan het de klacht afwijzen door in het afwijzende besluit dezelfde motivering op te nemen als die in het oorspronkelijke besluit. Voorts heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken geoordeeld dat het TABG niet kan worden verweten dat het in de bijzondere situatie van klachten die in dezelfde bewoordingen zijn opgesteld, een standaardantwoord geeft. Die handelwijze is juist in overeenstemming met het beginsel van behoorlijk bestuur en garandeert een gelijke behandeling van klagers.

3. TOEPASSELIJKHEID RATIONE TEMPORIS VAN DE BEPALINGEN VAN HET NIEUWE STATUUT

In de zaak *Stips/Commissie* (arrest van 19 juli 2016, F-131/15, [EU:F:2016:154](#)) heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken zich beziggehouden met het stelsel van herindeling dat de Commissie heeft ingevoerd voor tijdelijk functionarissen die zijn aangesteld op basis van artikel 2, onder d), van de Regeling welke van toepassing is op de andere personeelsleden van de Europese Unie (hierna: „RAP”) en een overeenkomst voor onbepaalde tijd hebben. Het Gerecht voor ambtenarenzaken heeft geoordeeld dat wanneer de Commissie na de inwerkingtreding van het nieuwe Statuut op 1 januari 2014 een besluit neemt om een tijdelijk functionaris te herindelen, zij zelfs wanneer dat besluit betrekking heeft op de herindeling van 2013 verplicht is om naar analogie de bepalingen van dat nieuwe Statuut toe te passen, met name artikel 45 daarvan en bijlage I, onderdeel A, punt 1, daarbij, die de loopbaanontwikkeling van ambtenaren van de functiegroep AD beperken tot de rang AD 12, wanneer zij niet eerst in een van de standaardfuncties zijn ingedeeld die een bevordering naar een hogere rang mogelijk maken. In casu heeft het Gerecht vastgesteld dat verzoeker op de datum van inwerkingtreding van het nieuwe Statuut, dat wil zeggen op 1 januari 2014, uitsluitend in aanmerking kwam om te worden heringedeeld, doch dat hij over geen verworven recht op die herindeling beschikte, zodat de Commissie geen inbreuk had gemaakt op rechten die verzoeker vóór die datum had verworven.

4. HEROVERWEGING VAN ADMINISTRATIEVE HANDELINGEN

In zijn arrest van 25 januari 2016, *Darchy/Commissie* (F-47/15, [EU:F:2016:3](#)), heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken vastgesteld dat de administratie verplicht is om de situatie van een ambtenaar opnieuw te onderzoeken en, althans voor de toekomst, de weigering om hem een vaste vergoeding te verlenen, zoals die voor een kind ten laste, in heroverweging te nemen wanneer blijkt dat de betrokkene aanspraak kon maken op de betaling van die vergoeding, en dat de weigering waarmee hij eerder werd geconfronteerd dus onwettig was, en dit zelfs wanneer die weigering definitief was geworden door het verstrijken van de klacht- en de beroepstermijnen. Het beginsel van rechtszekerheid kan in dergelijke omstandigheden immers niet rechtvaardigen dat de administratie een onwettigheid kan laten voortduren. Daarentegen kan noch de zorgplicht noch het beginsel van behoorlijk bestuur de administratie dwingen om af te wijken van de klacht- en beroepstermijnen, die van openbare orde zijn en waarover zij niet vrijelijk kan beschikken, noch haar dwingen om voor het verleden een definitief geworden besluit opnieuw in overweging te nemen. Ditzelfde geldt voor het beginsel van rechtszekerheid, dat nu juist de grondslag voor die onmogelijkheid vormt.

5. BEROEP OP DE BEGINSELEN IN HET HANDVEST VAN DE GRONDRECHTEN VAN DE EUROPESE UNIE

In een arrest van 2 maart 2016, *Frieberger en Vallin/Commissie* (F-3/15, [EU:F:2016:26](#), waartegen hogere voorziening is ingesteld), heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken opgemerkt dat artikel 27 van het Handvest van de grondrechten bepaalt dat de werknemers, in de gevallen en onder de voorwaarden waarin het recht van de Unie en de nationale wetgevingen en praktijken voorzien, de zekerheid moeten hebben dat zij op verschillende niveaus worden geïnformeerd en geraadpleegd, zodat dit artikel pas zijn volle werking verkrijgt nadat het nader is bepaald. Het Gerecht voor ambtenarenzaken heeft derhalve geoordeeld dat artikel 27 van het Handvest op zich, uit het oogpunt van de procedure bezien, niet de basis voor een grief kan vormen.

6. VERPLICHTING TOT LOYALE SAMENWERKING MET DE NATIONALE RECHTERLIJKE INSTANTIES

In zijn arrest van 19 juli 2016, *Earlie/Parlement* (F-130/14, [EU:F:2016:156](#)), heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken eraan herinnerd dat elke instelling op grond van de op haar rustende verplichting tot loyale samenwerking met de nationale rechterlijke instanties gehouden is om gevolg te geven aan verzoeken om uitvoering te geven aan een beschikking van een nationale rechter, zoals een beschikking waarbij een voormalig ambtenaar wordt verplicht om zijn ex-echtgenote een alimentatie te betalen. Waar deze beschikking aan de betrokken instelling is meegedeeld, houdt deze loyaliteitsplicht eveneens in dat zij, zelfs al is zij niet rechtstreeks de adressaat van een dergelijke rechterlijke beslissing, als werkgever van de schuldplichtige ambtenaar de bewoordingen van die beschikking in acht moet nemen, door geen gevolg te geven aan een verzoek van die ambtenaar dat kennelijk indruist tegen de verplichtingen die hem door die beschikking rechtstreeks zijn opgelegd. Wanneer een beschikking van een nationale rechterlijke instantie een voormalig ambtenaar verplicht om zijn werkgever, te weten een instelling van de Unie, te vragen om op zijn pensioen het bedrag in te houden van de alimentatie die hij aan zijn ex-echtgenote verschuldigd is en dit bedrag aan haar te betalen, kan de instelling dus weigeren om gevolg te geven aan een verzoek van de voormalig ambtenaar dat indruist tegen de bewoordingen van die beschikking en ertoe strekt om die betalingen stop te zetten.

7. RECHT OM TE WORDEN GEHOORD

In een zaak die tot het arrest van 5 februari 2016, *GV/EDEO* (F-137/14, [EU:F:2016:14](#)), heeft geleid heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken eerst herinnerd aan zijn rechtspraak dat de eerbiediging van de rechten van de verdediging op statutair gebied en, meer in het bijzonder, van het recht om te worden gehoord over elementen waarvan jegens een arbeidscontractant kan worden uitgegaan als basis van een voor hem bezwarend besluit, een wezenlijk vormvoorschrift vormen waarvan de schending ambtshalve kan worden onderzocht. In die zaak heeft het Gerecht opgemerkt dat EDEO een functionaris had ontslagen zonder hem vooraf te horen, terwijl deze dienst tamelijk gemakkelijk kon voldoen aan zijn verplichtingen voortvloeiende uit het beginsel van behoorlijk bestuur door de betrokkene schriftelijk op de hoogte te stellen van de redenen waarom hij van plan was hem te ontslaan en hem de mogelijkheid te geven om binnen een redelijke termijn schriftelijk en/of mondeling een standpunt daarover in te nemen. In die context is geoordeeld dat EDEO zich niet kon beroepen op met zijn administratie verband houdende interne situaties, zoals problemen in het besluitvormingsproces, daaronder begrepen die welke verband houden met de weerstand van bepaalde van zijn diensten, ter rechtvaardiging van de niet-eerbiediging van uit de regels van het primaire Unierecht voortvloeiende verplichtingen.

In een andere zaak waarin de overeenkomst voor bepaalde tijd van een tijdelijk functionaris niet was verlengd, terwijl de betrokkene niet in de gelegenheid was gesteld om vóór de vaststelling van dat besluit naar behoren zijn opmerkingen te maken (arrest van 19 juli 2016, F-67/15, *Opreana/Commissie* [U:F:2016:153](#)), heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken geoordeeld dat het enige argument dat de verwerende partij in dat opzicht had aangevoerd, namelijk dat uit het antwoord dat aan de verzoekende partij was gegeven bleek dat zij „vooraf” op de hoogte was gesteld van dat besluit gezien het gebruik van de bewoordingen „zoals ik u eerder heb meegedeeld”, niet erg overtuigend was. Toen zij ter terechtzitting daarover werd gevraagd, heeft de verwerende partij immers niet het precieze moment, de plek en de details van deze vermeende voorafgaande informatie kunnen aangeven.

8. RECHT OP BEHOORLIJK BESTUUR

In zijn arrest van 19 juli 2016, *Stips/Commissie* (F-131/15, [EU:F:2016:154](#)), dat betrekking had op het door de Commissie ingevoerde stelsel van herindeling voor tijdelijk functionarissen die waren aangesteld op basis van artikel 2, onder d), RAP en een overeenkomst voor onbepaalde tijd hadden, heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken geoordeeld dat de Commissie, door haar besluit om verzoeker in het kader van de herindeling 2013 niet te herindelen in de rang AD 13 pas te nemen op 21 januari 2015, dat wil zeggen meer dan een jaar na afloop daarvan, zonder maatregelen te hebben getroffen om de herindeling 2013 vóór 31 december 2013 af te sluiten, het recht op behoorlijk bestuur had geschonden en met name het recht van haar functionarissen om gelijk te worden behandeld. Indien de Commissie niet had getreuzeld bij de organisatie van de herindeling 2013 en indien zij alles in het werk had gesteld om met de vereiste voortvarendheid de verdiensten te vergelijken van de weinige tijdelijk functionarissen voor onbepaalde tijd die voor 2013 in aanmerking kwamen voor herindeling, had zij de lijst van tijdelijk functionarissen die in het kader van de herindeling 2013 opnieuw waren ingedeeld kunnen vaststellen vóór de inwerkingtreding, op 1 januari 2014, van het nieuwe artikel 45 van en van bijlage I, onderdeel A, punt 1, bij het Statuut, die de loopbaanontwikkeling van ambtenaren van de functiegroep AD beperken tot de rang AD 12, wanneer zij niet in een van de standaardfuncties zijn ingedeeld die een bevordering naar een hogere rang mogelijk maken, hetgeen bij verzoeker het geval was. In die zaak heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken eveneens geoordeeld dat de Commissie zich niet kon verschuilen achter de regel dat de bescherming van de rechten en de belangen van ambtenaren altijd haar begrenzing moet vinden in de eerbiediging van de geldende regels. Indien dat wel het geval was, zou dit in casu tot gevolg hebben dat het voor de administratie voldoende was om naar believen de organisatie en de afsluiting van de herindeling uit te stellen en te profiteren van het verstrijken van de tijd om nieuwe bepalingen op het gebied van de herindeling toe te passen die voor de betrokkenen minder gunstig zijn.

In de zaak *Bulté en Krempa/Commissie* (arrest van 5 februari 2016, F-96/14, [EU:F:2016:10](#)), waarin het ging om het besluit van de Commissie om met terugwerkende kracht de pensioenen te wijzigen waarop verzoekers recht hadden in hun hoedanigheid van rechtverkrijgenden van een overleden voormalig ambtenaar en om de ten onrechte betaalde bedragen terug te vorderen, heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken vastgesteld dat niet was voldaan aan de voorwaarde dat er sprake was van een kennelijke onregelmatigheid van de betrokken betalingen, waarvan artikel 85 van het Statuut de terugvordering van het onverschuldigd betaalde afhankelijk stelt. Het Gerecht voor ambtenarenzaken heeft met name overwogen dat de door de Commissie gemaakte fouten van een dergelijke omvang waren dat zij slechts konden zijn veroorzaakt doordat zij niet had voldaan aan haar verplichting om verzoekers' dossier zorgvuldig te onderzoeken, zoals het beginsel van behoorlijk bestuur vereist.

9. ZORGPLICHT

In een beroep (arrest van 19 juli 2016, F-67/15, *Opreana/Commissie*, [EU:F:2016:153](#)) dat betrekking had op de niet-verlenging van de overeenkomst voor bepaalde tijd van een tijdelijk functionaris nadat zij een verzoek om verlenging daarvan had ingediend en wier zwangerschap bij de verwerende partij bekend was, heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken geoordeeld dat de Commissie kennelijk niet had voldaan aan haar zorgvuldigheidsplicht, aangezien op geen enkele wijze rekening was gehouden met verzoeksters belangen. Uit het dossier bleek immers niet dat de verwerende partij haar had gehoord of haar had verzocht om opmerkingen in te dienen over het belang om haar post te behouden. Bovendien had de verwerende partij nagelaten om haar op de hoogte te stellen van de op handen zijnde bekendmaking van een kennisgeving van vacature betreffende haar post en had zij haar verzoek om verlenging van de overeenkomst vluchtig en zelfs haastig behandeld. Voorts was geen rekening gehouden met verzoeksters belang en met haar

kwetsbare positie gelet op haar zwangerschap en haar aanstaande bevalling, waardoor zij gedurende zekere tijd niet actief op zoek kon gaan naar een andere post en op de arbeidsmarkt kon re-integreren.

10. RECHT VAN DE AMBTENAAR OF FUNCTIONARIS OM TOEGANG TE KRIJGEN TOT HET OP HEM BETREKKING HEBBENDE DOSSIER

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 12 mei 2016, *FS/EESC* (F-102/15, [EU:F:2016:117](#)), had de voorzitter van het EESC aan een voormalig voorzitter van het Comité de taak toevertrouwd om een poging tot bemiddeling te doen, welke taak deze had uitgevoerd door het horen van talrijke personen en het opstellen van een vertrouwelijk rapport ten behoeve van zijn opdrachtgever. Verzoekster vroeg om toegang tot dat rapport te krijgen, terwijl de verwerende partij haar weigering rechtvaardigde door zich te beroepen op de bescherming van het briefgeheim tussen leden van een instelling en het beroepsgeheim. Het Gerecht voor ambtenarenzaken heeft echter geoordeeld dat de inhoud van dat rapport bevestigde dat dit niet bestond in een professionele of privécorrespondentie tussen twee leden van het betrokken orgaan en geen betrekking had op de werkzaamheden van dat orgaan, maar dat het juist ging om een document dat verzoekster rechtstreeks betrof in de zin van artikel 41, lid 2, onder b), van het Handvest en dat de voorzitter van het orgaan ter kennis was gebracht om eventueel de bevoegdheden van het TAOBG op tuchtrechtelijk gebied jegens de betrokkene te kunnen uitoefenen.

FINANCIËLE REGELING EN SOCIALE VOORDELEN VAN AMBTENAREN

1. SOCIALE ZEKERHEID

Volgens het Gerecht voor ambtenarenzaken staat vast dat, ook al mag de bij de GRZV aangeslotene verwachten dat zijn ziektekosten in beginsel zullen worden vergoed tot aan de in artikel 72, lid 1, van het Statuut voorziene maxima, het betrokken afwikkelingsbureau niettemin de vergoeding van bepaalde kosten mag weigeren indien het van mening is dat die kosten verband houden met een behandeling of verrichtingen waarvan de wetenschappelijke waarde niet is bewezen. Met het oog daarop heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken opgemerkt dat door de medische vooruitgang en de moderne technieken thans een ambulante behandeling van medische verrichtingen kan worden voorgesteld waarvoor anders een ziekenhuisopname nodig was en dat de aangeslotene dus oplettend dient te zijn en een reden dient te geven voor de noodzaak van een ziekenhuisopname, wanneer deze wordt betwist (arrest van 25 mei 2016, *GW/Commissie*, F-111/15, [EU:F:2016:122](#)).

Voorts heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken met betrekking tot de kosten voor een ziekenhuisopname geoordeeld dat, gelet op titel II, hoofdstuk 2, punt 1.1, van de algemene uitvoeringsbepalingen voor de vergoeding van ziektekosten, de vergoedbare kosten voor een verblijf in het ziekenhuis die zijn welke verband houden met het bestaan van een medische behandeling (arrest van 25 mei 2016, *GW/Commissie*, F-111/15, [EU:F:2016:122](#)).

In datzelfde arrest heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken eraan herinnerd dat de raadgevende artsen, de medische raad en de administratie de aan hen voorgelegde situatie concreet en uitvoerig moeten onderzoeken en dat de administratie dient aan te tonen dat dit onderzoek heeft plaatsgevonden. Voorts heeft het gepreciseerd dat de raadgevende artsen, de medische raad en de administratie zich in het kader

van dat onderzoek weliswaar moeten uitspreken op basis van de wetenschappelijke literatuur, doch dat zij de daadwerkelijke en volledige gezondheidstoestand van de betrokkene niet buiten beschouwing kunnen laten, aangezien de eventuele functionaliteit van een behandeling of ziekenhuisopname een medische kwestie is. Deze verplichting om rekening te houden met de persoonlijke situatie van de aangeslotene bij de GRZV is overigens ook ingegeven door de zorgplicht (arrest van 25 mei 2016, GW/Commissie, F-111/15, [EU:F:2016:122](#)).

Bovendien heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken geoordeeld dat de medische raad slechts over een adviserende bevoegdheid beschikt, hetgeen blijkt uit artikel 41 van de gemeenschappelijke regeling inzake de ziektekostenverzekering van de ambtenaren van de Europese Unie en heeft het hieruit afgeleid dat zijn aanbevelingen geen normen vormen die aan de ambtenaren kunnen worden tegengeworpen, maar vermoedens die in het licht van elke zaak kunnen worden weerlegd (arrest van 25 mei 2016, GW/Commissie, F-111/15, [EU:F:2016:122](#)).

Na te hebben opgemerkt dat de eenzijdige adviezen van de raadgevende artsen in het kader van artikel 72 van het Statuut niet dezelfde waarborg bieden in termen van evenwicht tussen de partijen als die van de medische commissie of de invaliditeitscommissie op basis van artikel 73 van het Statuut, heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken zich ten slotte op het standpunt gesteld dat wanneer het overeenkomstig het verzoek van de Commissie zou oordelen dat medische rapporten die achteraf zijn opgesteld door de artsen van de aangeslotenen bij de GRZV als zodanig geen bewijskracht hebben, dit erop zou neerkomen dat hun een elementair verdedigingsmiddel wordt ontnomen ten gevolge waarvan de administratie haar oorspronkelijke weigering om ziektekosten te vergoeden zou kunnen herzien (arrest van 26 mei 2016, GW/Commissie, F-111/15, [EU:F:2016:122](#)).

2. PENSIOENEN

In het kader van een beroep ingesteld naar aanleiding van de hervorming van het Statuut in 2013, heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken geoordeeld dat artikel 83, lid 2, en artikel 83 bis, leden 1, 3 en 4, van het Statuut aldus moeten worden uitgelegd dat de pensioenregeling in evenwicht is in de actuariële zin van bijlage XII bij het Statuut, indien het niveau van de bijdragen die de in dienst zijnde ambtenaren elk jaar moeten betalen het mogelijk maakt om één derde te financieren van het toekomstige bedrag van de rechten welke die ambtenaren in de loop van hetzelfde jaar hebben verworven. Hieruit volgt dat de verplichting voor de ambtenaren om één derde bij te dragen van het bedrag dat nodig is voor de financiering van de pensioenregeling moet worden opgevat in bovengenoemd actuariële perspectief en op lange termijn, zodat verstoringen door herwaardering niet kunnen worden uitgesloten (arrest van 2 maart 2016, **Frieberger en Vallin/Commissie**, F-3/15, [EU:F:2016:26](#), waartegen hogere voorziening is ingesteld, zaak T-232/16 P).

Voorts heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken in datzelfde arrest vastgesteld dat de wettelijke pensioenleeftijd, die in artikel 22 van bijlage XIII bij het Statuut is vastgesteld en bij de hervorming van 2013 is verhoogd, slechts een element is dat interageert met de ramingen van de toekomstige waarde van verschillende andere in die bijlage voorziene parameters (rentepercentage, sterfte, salarisprogressie etc.) om het actuariële evenwicht van de pensioenregeling van de Unie te verzekeren. De pensioenregeling van de Unie is derhalve georganiseerd op basis van het solidariteitsbeginsel en is niet aldus opgezet dat de door elke ambtenaar betaalde bijdragen een individueel recht geven op een pensioen dat de exacte tegenwaarde daarvan vertegenwoordigt, zodat zij geen aanspraak kunnen maken op een terugbetaling van het eventuele overschot als gevolg van de verhoging van de pensioenleeftijd en de langere periode gedurende welke zij bijdragen betalen (arrest van 2 maart 2016, **Frieberger en Vallin/Commissie**, F-3/15, [EU:F:2016:26](#), waartegen hogere voorziening is ingesteld, zaak T-232/16 P).

Ten slotte is in dat arrest geoordeeld dat niets in de bewoordingen van artikel 26, lid 5, van bijlage XIII bij het Statuut zich ertegen verzet dat de extra pensioenrechten van een ambtenaar na een eerste herwaardering daarvan als gevolg van een eerste verhoging van de pensioenleeftijd bij de hervorming van 2004, opnieuw worden geherwaardeerd rekening houdend met de verhoging van die leeftijd krachtens artikel 22 van bijlage XIII bij het Statuut, zoals gewijzigd in het kader van de hervorming van 2013.

3. VERGOEDING BIJ DE BEËINDIGING VAN DE DIENST

In zijn arrest van 2 maart 2016, *FX/Commissie* (F-59/15, [EU:F:2016:27](#)), heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken gepreciseerd dat de uitkering bij vertrek zoals voorzien in artikel 39 RAP geen uitkering bij beëindiging van de aanstelling vormt waarop de betrokken functionaris automatisch recht heeft op het moment waarop zijn overeenkomst wordt beëindigd of afloopt, maar een financiële maatregel in het kader van de statutaire bepalingen op het gebied van de sociale zekerheid. De beëindiging of de afloop van een overeenkomst van tijdelijk functionaris geeft op zich dus niet automatisch recht op een uitkering bij vertrek. Uit de relevante bepalingen van de pensioenregeling en met name artikel 39 en artikel 12, lid 2, van bijlage VIII bij het Statuut volgt immers dat de tijdelijk functionaris recht heeft op een uitkering bij vertrek wanneer hij, nu hij na de beëindiging of afloop daarvan niet langer een aanstellingsovereenkomst heeft en niet van plan is om een andere functie bij de Europese Unie uit te oefenen, op dat moment niet voldoet aan de voorwaarden om aanspraak te kunnen maken op een onmiddellijk ingaand of uitgesteld ouderdomspensioen noch aan die welke worden genoemd in artikel 12, lid 1, onder b), i) tot en met iv), van bijlage VIII bij het Statuut.

In diezelfde zaak is er eveneens op gewezen dat het begrip definitieve beëindiging van de dienst in artikel 12, lid 2, van bijlage VIII bij het Statuut, dat naar analogie wordt toegepast op de tijdelijk functionaris, alleen kan worden uitgelegd van geval tot geval, afhankelijk van de omstandigheden van de zaak, juist om zo veel mogelijk te vermijden dat een uitkering bij vertrek wordt betaald aan een functionaris van de Europese Unie die op het moment dat hij daarom vraagt precies weet dat hij opnieuw tewerkgesteld kan worden in dienst van de Europese Unie. Uit dat oogpunt gezien, druist de automatische betaling van de uitkering bij vertrek wegens enkel de beëindiging of de afloop van de aanstellingsovereenkomst van een functionaris niet alleen in tegen het doel van die bepaling, maar eveneens tegen het algemene beginsel van behoorlijk financieel bestuur van de Europese Unie.

4. PLAATSING IN EEN HOGERE SALARISTRAP

Na eraan te hebben herinnerd dat de instellingen de bepalingen die recht geven op financiële uitkeringen eng moeten uitleggen en toepassen, heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken in zijn arrest van 12 mei 2016, *FS/EESC* (F-50/15, [EU:F:2016:119](#)), geoordeeld dat de in artikel 44, tweede alinea, van het Statuut voorziene plaatsing in een hogere salaristrap alleen moet worden toegekend wanneer de ambtenaar als hoofd van een eenheid, directeur of directeur-generaal wordt aangesteld „in dezelfde rang” als die welke hij in zijn vorige ambt had en dat het Statuut vóór 1 januari 2014 overigens niet voorzag in een overeenkomstige toepassing van die bepaling ten behoeve van tijdelijk functionarissen.

LOOPBAAN VAN AMBTENAREN EN FUNCTIONARISSEN

1. BEVORDERING VAN HET PERSONEEL DAT TER BESCHIKKING VAN VAK- EN BEROEPSORGANISATIES IS GESTELD

Uitspraak doende over de wettigheid van het niet bevorderen van een vertegenwoordiger van een vakorganisatie, heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken in zijn arrest van 2 maart 2016, **Loescher/Raad** (F-84/15, [EU:F:2016:29](#)), vastgesteld dat een ambtenaar van een instelling niet kan verlangen dat zij regels vaststelt voor de specifieke organisatie van procedures en methodes ter vergelijking van de verdiensten van de ambtenaren op basis van hun respectieve statutaire positie en dat het ontbreken van de invoering van een beoordelingsregeling ad hoc voor ambtenaren die werkzaamheden uitoefenen in het kader van een terbeschikkingstelling van een vak- of beroepsorganisatie (VBO) als zodanig niet tot discriminatie leidt. De uitoefening van bepaalde functies op het gebied van de vertegenwoordiging van het personeel, zoals die van voorzitter van een personeelscomité of voorzitter van een VBO, kan in bepaalde gevallen weliswaar doen veronderstellen dat die functies door hun aard meebrengen dat grote verantwoordelijkheid wordt gedragen, doch de ambtenaar die ter beschikking van een VBO is gesteld dient voor een eventuele bevordering het bewijs te leveren van de echtheid, het niveau en de duur van de verantwoordelijkheden die hij daadwerkelijk en specifiek heeft gedragen.

2. TUCHTREGELING

In een zaak waarin het ging om de wettigheid van een besluit waarbij de administratie na valse verklaringen van de betrokken functionaris had besloten dat die functionaris na afloop van zijn overeenkomst voor een periode van zes jaar moest worden uitgesloten van elke aanwerving door de instelling, heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken in zijn arrest van 20 juli 2016, **HC/Commissie** (F-132/15, [EU:F:2016:158](#)), geoordeeld dat een dergelijke maatregel, gelet op het duidelijk dwingende doel ervan, niets anders vormde dan een sanctie die de administratie in verband met de verweten gedragingen oplegde. Het bestreden besluit is derhalve nietig verklaard, ten eerste omdat het niet was genomen op basis van de bepalingen van de statutaire tuchtregeling en ten tweede omdat het hoe dan ook niet werd genoemd onder de sancties die in het kader van die statutaire bepalingen kunnen worden opgelegd.

Voorts heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken in het arrest van 17 februari 2016, **Kerstens/Commissie** (F-23/15, [EU:F:2016:65](#), waartegen hogere voorziening is ingesteld), geoordeeld dat in het kader van de bij de Commissie op tuchtrechtelijk gebied geldende procedure, de algemene uitvoeringsbepalingen betreffende administratieve onderzoeken en tuchtprocedures die de Commissie zelf heeft vastgesteld, het vereiste invoeren dat een administratief onderzoek wordt ingesteld alvorens een tuchtprocedure in te leiden. Wanneer de Commissie een tuchtprocedure inleidt zonder een onderzoek te hebben ingesteld, handelt zij dus in strijd met de krachtens die bepalingen op haar rustende verplichtingen.

3. TEWERKSTELLING VAN TIJDELIJK EN CONTRACTPERSONEEL BIJ DE VERPLAATSING VAN HET HOOFDKANTOOR VAN EEN AGENTSCHAP VAN DE ENE NAAR DE ANDERE LIDSTAAT

Ter uitvoering van het besluit van de Raad van de Europese Unie om het hoofdkantoor van de Europese Politieacademie (CEPOL) naar Boedapest (Hongarije) te verleggen na de weigering van het Verenigd Koninkrijk om dit agentschap nog langer op zijn grondgebied te verwelkomen, had de directeur van dat agentschap de personeelsleden verzocht om hun werkzaamheden in dat nieuwe hoofdkantoor te gaan uitoefenen en hun aangegeven dat elke weigering als ontslag zou worden opgevat. Nadat door een aantal groepen functionarissen beroep was ingesteld – sommigen zijn in het Verenigd Koninkrijk gebleven, anderen zijn in het nieuwe hoofdkantoor gaan werken – heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken in zijn arrest van 11 april 2016, **FN e.a./CEPOL** (F-41/15 DISS II, [EU:F:2016:70](#)), geoordeeld dat het feit dat een functionaris niet op zijn werkplek verschijnt kan worden uitgelegd als een ontslagname die derhalve gelijkstaat aan ontslag in de zin van artikel 47 RAP. Het heeft er met name aan herinnerd dat de wetgever van de Unie of de regeringen van de lidstaten op elk moment de hoofdzetels van de verschillende instellingen en agentschappen van de Unie kunnen wijzigen en dat de ambtenaren en functionarissen van de Unie overeenkomstig artikel 20 van het Statuut, dat op grond van de artikelen 11 en 81 van de RAP van overeenkomstige toepassing is op tijdelijk functionarissen en arbeidscontractanten, in hun plaats van tewerkstelling moeten wonen of op zodanige afstand daarvan dat zij niet gehinderd worden in de uitoefening van hun functie. Voorts heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken bevestigd dat het TAOBG kon beslissen om tijdelijk functionarissen en arbeidscontractanten (opnieuw) tewerk te stellen op een in een andere lidstaat gevestigde werkplek, aangezien alleen lokale functionarissen, die bij overeenkomst nu juist in een bepaalde plaats worden aangeworven, het recht hebben om zich te verzetten tegen een wijziging van hun plaats van tewerkstelling, aangezien de stabiliteit van hun werkplek in hun geval deel uitmaakt van de arbeidsvoorwaarden.

4. BREUK IN DE LOOPBAAN VAN EEN FUNCTIONARIS

In zijn arrest van 17 februari 2016, **DE/EMA** (F-58/14, [EU:F:2016:16](#)), heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken toepassing gegeven aan het arrest van 16 september 2015 dat het Gerecht van de Europese Unie had gewezen in de zaak **EMA/Drakeford** (T-231/14 P, [EU:T:2015:639](#)). Op grond van laatstgenoemd arrest moeten de bewoordingen „daarna kan de overeenkomst alleen nog worden verlengd” in de zin van artikel 8, eerste alinea, derde volzin, RAP, wanneer moet worden bepaald of de tweede verlenging van de overeenkomst van een tijdelijk functionaris in de zin van artikel 2, onder a), RAP voor onbepaalde tijd moet zijn, aldus worden uitgelegd dat zij betrekking hebben op elke wijze waarop een tijdelijk functionaris in de zin van artikel 2, onder a), RAP, na afloop van zijn aanstelling voor bepaalde tijd, ertoe wordt gebracht om zijn arbeidsverhouding met zijn werkgever in die hoedanigheid voort te zetten, zelfs al gaat die verlenging vergezeld van een verhoging van rang of een ontwikkeling van de uitgeoefende werkzaamheden. Volgens dat arrest van het Gerecht van de Europese Unie kan dit alleen anders zijn indien de nieuwe overeenkomst een breuk belichaamt in de loopbaan, die tot uitdrukking komt, bijvoorbeeld, in een substantiële wijziging van de aard van de door de betrokken functionaris uitgeoefende werkzaamheden. In casu had het Europees Geneesmiddelenbureau verzoeker, nadat zijn overeenkomst van tijdelijk functionaris één keer was verlengd, een nieuwe overeenkomst aangeboden. Na de werkzaamheden die verzoeker op basis van zijn eerste overeenkomst had uitgeoefend te hebben vergeleken met die welke op basis van de tweede overeenkomst werden uitgeoefend, heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken vastgesteld dat de aard van de werkzaamheden van de betrokkene aanzienlijk was gewijzigd, zowel wat zijn taken en verantwoordelijkheden betrof alsook zijn beleids- en toezichthoudende taken en zijn positie binnen het agentschap zoals die uit het organogram daarvan bleek. Het heeft derhalve

geoordeeld dat die elementen een breuk in de loopbaan belichaamden in de zin van de uitlegging zoals in het voormelde arrest van het Gerecht van de Unie gegeven.

KLOKKENLUIDER

In het kader van een terugverwijzing na vernietiging in een zaak die betrekking had op de bekendmaking door een ambtenaar, uit hoofde van de artikelen 12 bis en 22 bis van het Statuut, van feiten van geweld of van andere feiten die het bestaan deden vermoeden van mogelijk onwettige activiteiten waardoor de belangen van de Unie konden worden geschaad, heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken in zijn arrest van 2 juni 2016, **Bermejo Garde/EESC** (F-41/10 RENV, [EU:F:2016:123](#)), geoordeeld dat zowel in het geval van een ambtenaar die zich slachtoffer van geweld in de zin van artikel 12 bis van het Statuut acht als in dat van de ambtenaar die uit hoofde van artikel 22 bis van het Statuut zijn meerderen van de instelling of direct het Europees Bureau voor fraudebestrijding op de hoogte stelt, de aan de kaak gestelde feiten in elk geval aan de betrokken instelling moeten worden meegedeeld met eerbiediging van de algemene verplichtingen zoals opgenomen in de artikelen 11 en 12 van het Statuut.

In datzelfde arrest heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken eerst vastgesteld dat elke klacht wegens psychisch geweld of seksuele intimidatie die betrekking heeft op een hiërarchieke meerdere, in de meeste gevallen leidt tot een verbreking van de vertrouwensrelatie tussen de betrokken ambtenaren. In die context heeft het echter overwogen dat, om efficiënt op te treden tegen deze vormen van geweld, artikel 12 bis van het Statuut de ambtenaar die slachtoffer daarvan is een „bijzondere bescherming” biedt, door te bepalen dat die ambtenaar, wanneer hij krachtens dat artikel en met eerbiediging van de algemene verplichtingen van de artikelen 11 en 12 van het Statuut intimidatie aan de orde stelt, daarvan van de kant van de instelling in beginsel geen nadelige effecten mag ondervinden, vooral wanneer de vertrouwensrelatie tussen hem en de vermeende geweldpleger niet langer bestaat, en met name wanneer deze de rechtstreekse hiërarchieke meerdere van het slachtoffer is.

Wat de beoordeling van de goede trouw van de ambtenaar/klokkenluider betreft, heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken, in het licht van de drie criteria voor de beoordeling daarvan die het Gerecht van de Europese Unie in zijn terugverwijzingsarrest (arrest van 8 oktober 2014, **Bermejo Garde/EESC**, T-530/12 P, [EU:T:2014:860](#)), had genoemd, namelijk de ernst van de aan de orde gestelde feiten, de echtheid of de waarschijnlijkheid van de verstrekte informatie en de wijze waarop deze is gecommuniceerd, geoordeeld dat artikel 22 bis van het Statuut niet vereist dat de betrokkene een „vermoeden van een ernstige onwettigheid of ernstig plichtsverzuim” aantoont, aangezien dit een tamelijk complexe juridische handeling zou zijn en derhalve niet binnen het bereik van elke ambtenaar of functionaris van de Unie. Artikel 22 bis van het Statuut bepaalt immers slechts dat elke ambtenaar die kennis heeft van feiten „die het bestaan doen vermoeden” van een gedraging „die een ernstig plichtsverzuim door ambtenaren kan vormen”, dit „onverwijld” meldt aan zijn directe chef. Vervolgens legt artikel 22 bis, lid 2, van het Statuut de directe chef van de klokkenluider de verplichting op om „ieder gegeven” waarvan hij kennis krijgt en dat het bestaan van onregelmatigheden doet vermoeden, „onverwijld” mee te delen aan het OLAF.

C | GERECHTELIJKE STATISTIEKEN VAN HET GERECHT VOOR AMBTENARENZAKEN

I. WERKZAAMHEDEN VAN HET GERECHT VOOR AMBTENARENZAKEN IN HET ALGEMEEN

1. Aanhangig gemaakte, afgedane, aanhangige zaken (januari 2012 – augustus 2016)

II. AANHANGIG GEMAAKTE ZAKEN

2. Percentage van de zaken per verwerende instelling
3. Procestaal

III. AFGEDANE ZAKEN

4. Arresten en beschikkingen — Rechtsprekende formatie
5. Resultaat
6. Kort gedingen (2012-2016)
7. Procesduur in maanden (2016)

IV. OP 31 DECEMBER AANHANGIGE ZAKEN

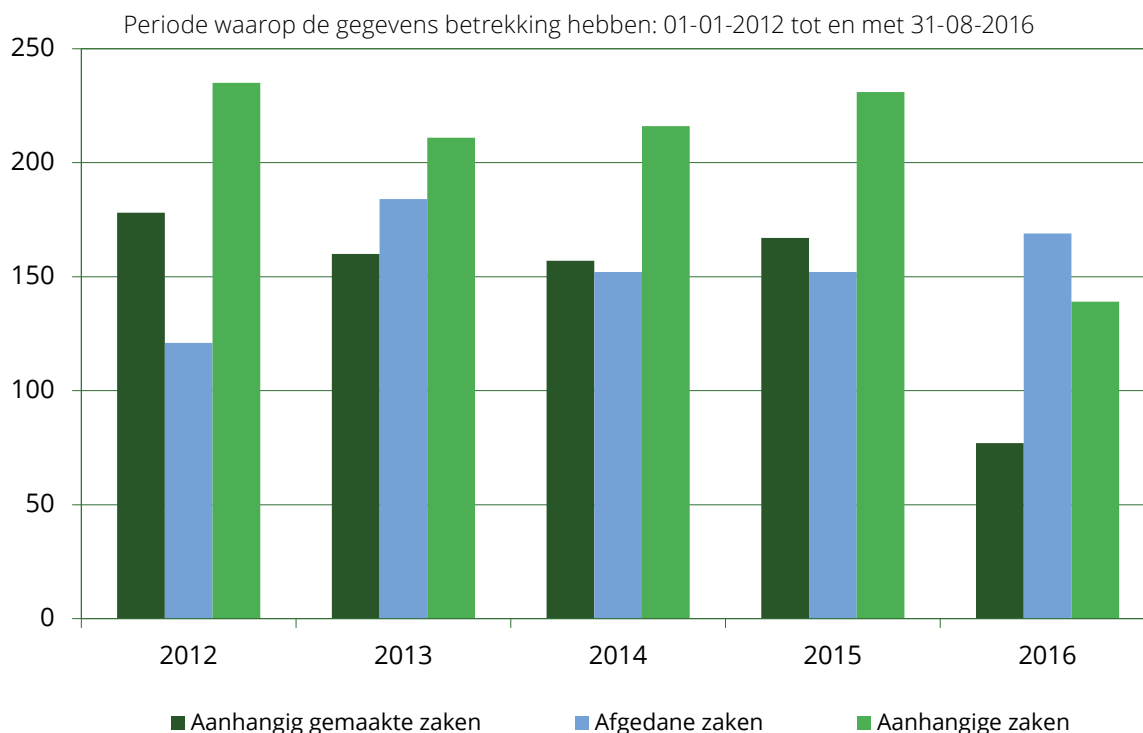
8. Rechtsprekende formatie (2012-2016)
9. Aantal verzoekers

V. DIVERSEN

10. Beslissingen van het Gerecht voor ambtenarenzaken waartegen hogere voorziening is ingesteld bij het Gerecht van de EU
11. Resultaat van de hogere voorzieningen voor het Gerecht (2012-2016)

I. WERKZAAMHEDEN VAN HET GERECHT VOOR AMBTENARENZAKEN IN HET ALGEMEEN

1. AANHANGIG GEMAAKTE, AFGEDANE, AANHANGIGE ZAKEN (JANUARI 2012 – AUGUSTUS 2016)

	2012	2013	2014	2015	2016
Aanhangig gemaakte zaken	178	160	157	167	77
Afgedane zaken	121	184	152	152	169 ¹
Aanhangige zaken	235	211	216	231	139 ²

De (bruto)cijfers hebben betrekking op het totale aantal zaken, ongeacht of zij wegens verknochtheid zijn gevoegd (één zaaknummer = één zaak).

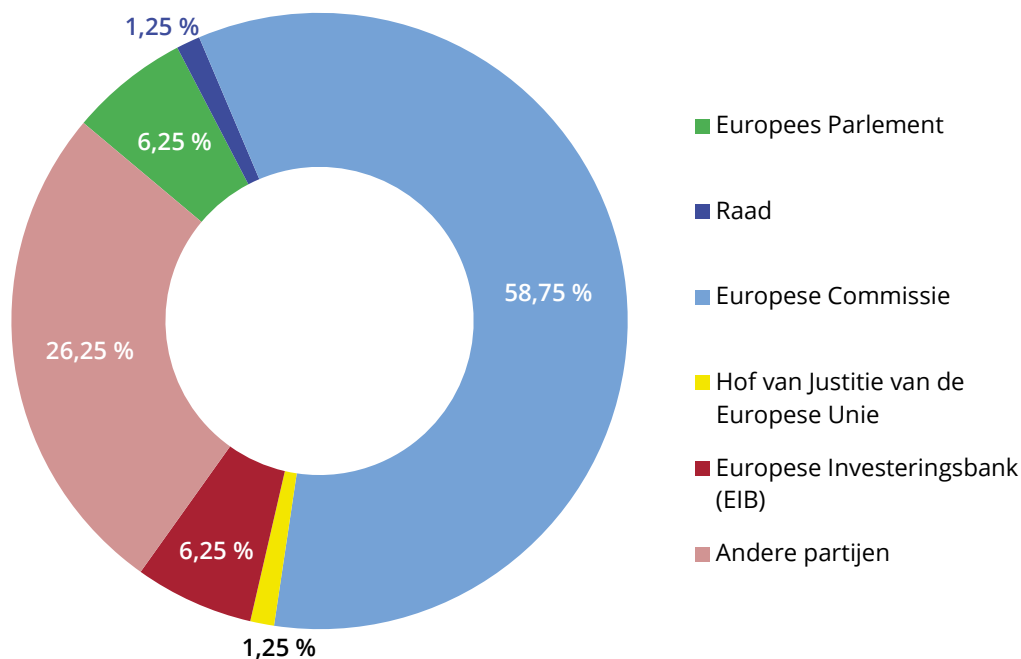
1| Waarvan 2 gevoegde zaken.

2| Waarvan 46 zaken waarvan de behandeling is geschorst en 4 gevoegde zaken.

II. AANHANGIG GEMAAKTE ZAKEN

2. PERCENTAGE VAN DE ZAKEN PER VERWERENDE INSTELLING

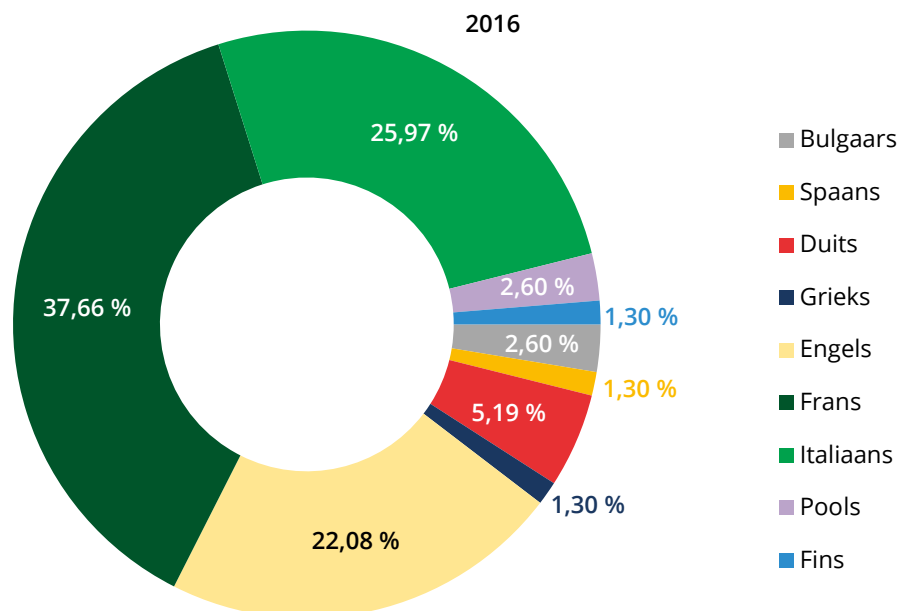
Percentage van het aantal aanhangig gemaakte zaken in 2016
 Periode waarop de gegevens betrekking hebben: 01-01-2012 tot en met 31-08-2016

	2012	2013	2014	2015	2016
Europees Parlement	6,11 %	5,66 %	11,80 %	8,38 %	6,25 %
Raad	3,89 %	3,77 %	8,70 %	5,99 %	1,25 %
Europese Commissie	58,33 %	49,69 %	45,96 %	52,69 %	58,75 %
Hof van Justitie van de Europese Unie		0,63 %		1,80 %	1,25 %
Europese Centrale Bank (ECB)	1,11 %	1,89 %	1,24 %	2,40 %	
Rekenkamer	2,22 %	0,63 %	1,24 %	0,60 %	
Europese Investeringsbank (EIB)	4,44 %	5,03 %	1,24 %	3,59 %	6,25 %
Andere partijen	23,89 %	32,70 %	29,81 %	24,55 %	26,25 %
Totaal	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

3. PROCESTAAL

Periode waarop de gegevens betrekking hebben: 01-01-2012 tot en met 31-08-2016

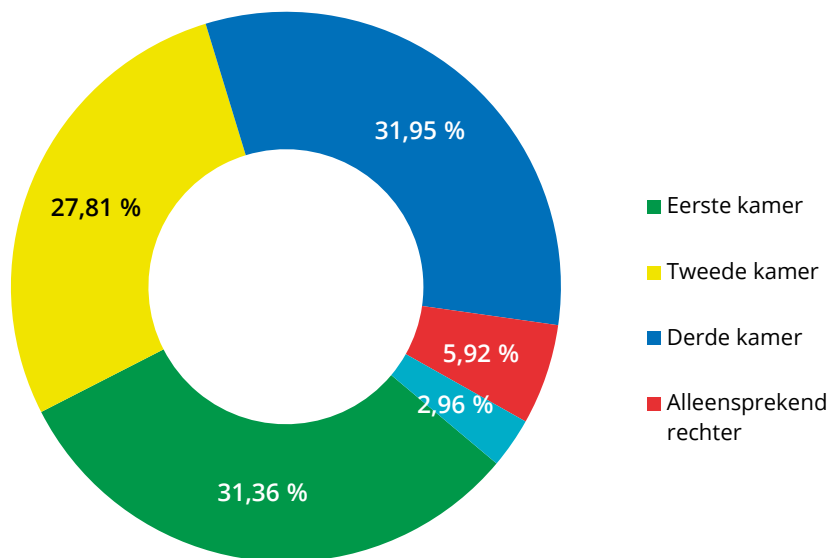
Procestaal	2012	2013	2014	2015	2016
Bulgaars	2				2
Spaans	3		2	5	1
Duits	5	2	9	7	4
Grieks	1	4	2	1	1
Engels	14	26	23	20	17
Frans	108	95	113	122	29
Italiaans	35	21	8	8	20
Nederlands	6	12		2	
Pools	2				2
Roemeens	2				
Fins					1
Zweeds				2	
Totaal	178	160	157	167	77

De processtaal geeft de taal waarin het beroep is ingesteld weer, en niet de moedertaal of de nationaliteit van de verzoeker.

III. AFGEDANE ZAKEN

4. ARRESTEN EN BESCHIKKINGEN — RECHTSPREKENDE FORMATIE

Periode waarop de gegevens betrekking hebben: 01-01-2016 tot en met 31-08-2016

	Arresten	Beschikkingen tot doorhaling na een minnelijke regeling ¹	Andere beschikkingen tot afdoening	Totaal
Voltallige zitting				
Eerste kamer	6		47	53
Tweede kamer	18	1	28	47
Derde kamer	21	4	29	54
Alleensprekend rechter	7	3		10
President			5	5
Totaal	52	8	109	169

1| In 2016 heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken nog 10 vergeefse pogingen gedaan om tot een minnelijke regeling te komen.

5. RESULTAAT

Periode waarop de gegevens betrekking hebben: 01-01-2016 tot en met 31-08-2016

	Arresten		Beschikkingen				Totaal
	Beroep geheel of ten dele toegewezen	Beroep geheel verworpen, afdoening zonder beslissing	Beroep/Vordering (kennelijk) niet-ontvankelijk of ongegrond	Minnelijke regelingen na optreden van de rechtsprekende formatie	Doorhalingen om andere redenen, wegens afdoening zonder beslissing of verwijzing	Geheel of ten dele toegewezen beroepen (bijzondere procedures)	
Tewerkstelling/Nieuwe tewerkstelling	2	1					3
Vergelijkend onderzoek	1		2	1			4
Arbeidsvoorwaarden/Verloven		1					1
Beoordeling/Bevordering		9	2		1		12
Pensioenen en invaliditeitsuitkeringen	5	5	34		44		88
Tuchtprocedures	1	4					5
Aanwerving/Benoeming/Indeling in rang	2	1	2	1			6
Bezoldiging en vergoedingen	2	4		1	2		9
Opzegging of niet-verlenging van het contract van een contractant	3	4	2	2	1		12
Sociale zekerheid/Beroepsziekte/Ongeval	4		2	2			8
Andere	3		4	1	1	12	21
Totaal	23	29	48	8	49	12	169

6. KORT GEDINGEN (2012-2016)

Afgedane kort gedingen		Resultaat		
		Geheel of ten dele ontvankelijk	Verwerping	Doorhaling
2012	11		10	1
2013	3		3	
2014	5	1	4	
2015	2		2	
2016	2		2	
Totaal	23	1	21	1

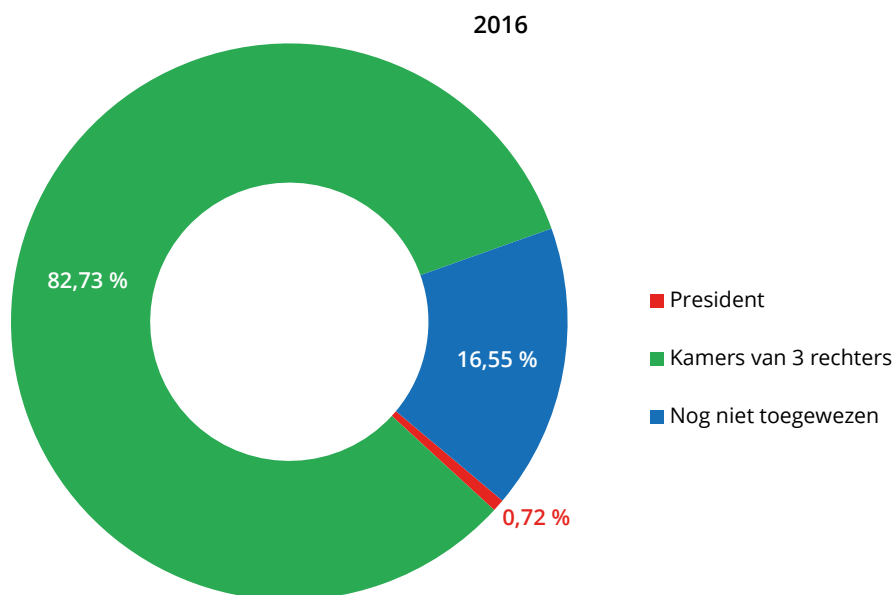
7. PROCESDUUR IN MAANDEN (2016)

Afgedane zaken		Gemiddelde procesduur	
		Totale procesduur	Procesduur, exclusief eventuele schorsing
Arresten	52	11,3	11,2
Beschikkingen	117	24,3	9,4
Totaal	169	20,3	10,0

De procesduur is uitgedrukt in maanden en tiende delen van maanden.

IV. OP 31 DECEMBER AANHANGIGE ZAKEN

8. RECHTSPREKENDE FORMATIE (2012-2016)

	2012	2013	2014	2015	2016
Voltallige zitting	1	1			
President		2	1	2	1
Kamers van 3 rechters	205	172	201	219	115
Alleensprekend rechter	8	3	2	1	
Nog niet toegewezen	21	33	12	9	23
Totaal	235	211	216	231	139

9. AANTAL VERZOEKERS

De aanhangige zaken met het grootste aantal verzoekers in 2016

Aantal verzoekers	Onderwerp
486	Ambtenarenstatuut — EIB — Bezoldiging — Jaarlijkse aanpassing van de salarissen Ambtenarenstatuut — Bevordering — Bevorderingsronde 2005 — Extra rangen in het nieuwe Ambtenarenstatuut
484	Ambtenarenstatuut — Bezoldiging — Hervorming van het stelsel van bezoldiging en salarisvoortgang van de EIB Ambtenarenstatuut — Bevordering — Bevorderingsronde 2005 — Extra rangen in het nieuwe Ambtenarenstatuut
451	Ambtenarenstatuut — EIB — Bezoldiging — Nieuw prestatiestelsel — Toekenning van bonussen Ambtenarenstatuut — Bevordering — Bevorderingsronde 2005 — Extra rangen in het nieuwe Ambtenarenstatuut
394 (3 zaken)	Ambtenarenstatuut — EIB — Bezoldiging — Jaarlijkse aanpassing van de salarissen Ambtenarenstatuut — Bevordering — Bevorderingsronde 2005 — Extra rangen in het nieuwe Ambtenarenstatuut
34	Ambtenarenstatuut — Terugverwijzing na heroverweging van het arrest van het Gerecht — EIB — Pensioenen — Hervorming van 2008 Ambtenarenstatuut — Bevordering — Bevorderingsronde 2005 — Extra rangen in het nieuwe Ambtenarenstatuut
32	Ambtenarenstatuut — EIB — Pensioenen — Hervorming van de pensioenregeling Ambtenarenstatuut — Bevordering — Bevorderingsronde 2005 — Extra rangen in het nieuwe Ambtenarenstatuut
32 (8 zaken)	Ambtenarenstatuut — Ambtenarenstatuut — Herziening van het Ambtenarenstatuut op 1 januari 2014 — Nieuwe regels voor de berekening van de reiskosten van de standplaats naar de plaats van herkomst — Verband tussen de toekenning van dit voordeel en het ontheemd zijn of in het buitenland verblijven Ambtenarenstatuut — Bevordering — Bevorderingsronde 2005 — Extra rangen in het nieuwe Ambtenarenstatuut
30	Ambtenarenstatuut — Europees Investeringsfonds (EIF) — Bezoldiging — Jaarlijkse aanpassing van de salarissen Ambtenarenstatuut — Bevordering — Bevorderingsronde 2005 — Extra rangen in het nieuwe Ambtenarenstatuut
29	Ambtenarenstatuut — Europees Investeringsfonds (EIF) — Bezoldiging — Hervorming van het stelsel van bezoldiging en salarisvoortgang van het EIF Ambtenarenstatuut — Arbeidscontractant — Tijdelijk functionaris — Aanwervingsvoorwaarden — Contractduur
26 (4 zaken)	Ambtenarenstatuut — Ambtenarenstatuut — Herziening van het Ambtenarenstatuut op 1 januari 2014 — Nieuwe regels voor de berekening van de reiskosten van de standplaats naar de plaats van herkomst — Verband tussen de toekenning van dit voordeel en het ontheemd zijn of in het buitenland verblijven — Schraping van de reisdagen

Met het woord „Ambtenarenstatuut" wordt verwezen naar het Statuut van de ambtenaren van de Europese Unie en de Regeling welke van toepassing is op de andere personeelsleden van de Unie.

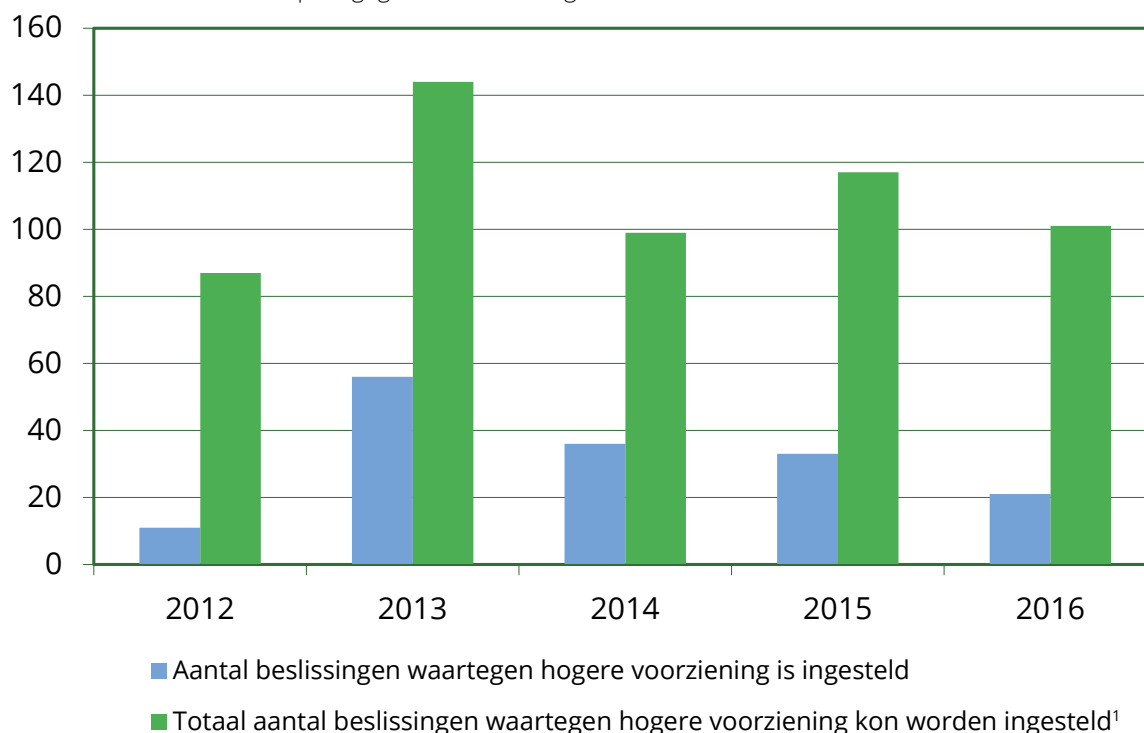
Totaal aantal verzoekers voor alle aanhangige zaken (2012-2016)

	Totaal aantal verzoekers	Totaal aantal aanhangige zaken
2012	1086	235
2013	1867	211
2014	1902	216
2015	2333	231
2016	2211	139

V. DIVERSEN

10. BESLISSINGEN VAN HET GERECHT VOOR AMBTENARENZAKEN WAARTEGEN HOGERE VOORZIENING IS INGESTELD BIJ HET GERECHT VAN DE EU

Periode waarop de gegevens betrekking hebben: 01-01-2012 tot en met 31-08-2016

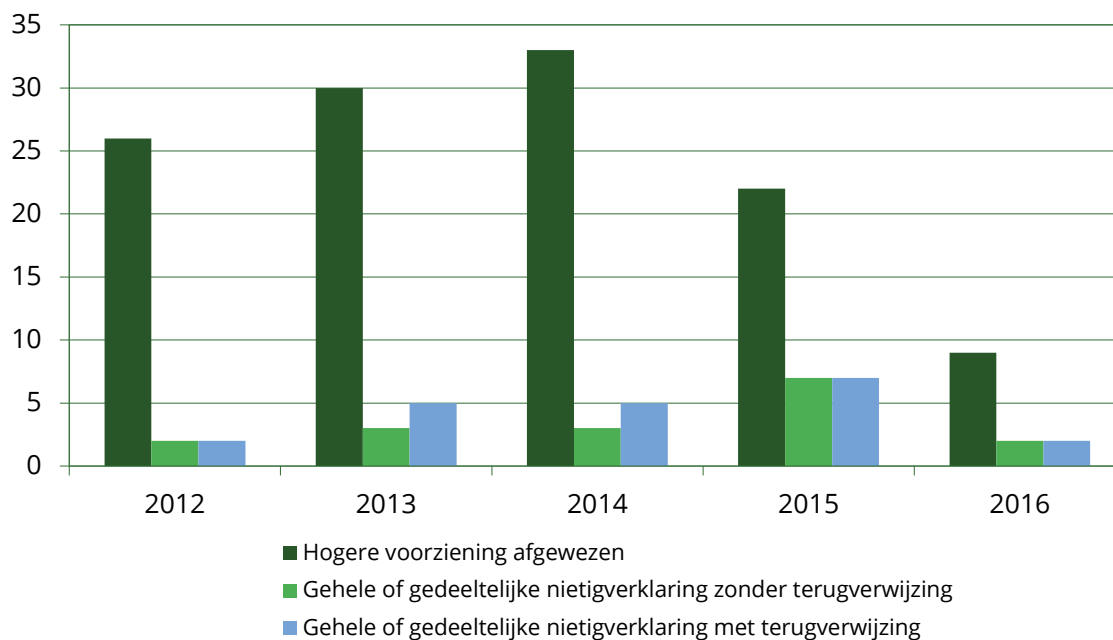

	Aantal beslissingen waartegen hogere voorziening is ingesteld	Totaal aantal beslissingen waartegen hogere voorziening kon worden ingesteld ¹	Percentage beslissingen waartegen hogere voorziening is ingesteld ²
2012	11	87	12,64 %
2013	56	144	38,89 %
2014	36	99	36,36 %
2015	33	117	28,21 %
2016	21	101	20,79 %

1] Arresten, beschikkingen waarbij het beroep niet-ontvankelijk, kennelijk niet-ontvankelijk of kennelijk ongegrond wordt verklaard, beschikkingen in kort geding, tot afdoening zonder beslissing of tot afwijzing van interventie, in het referentiejaar.

2] Dit percentage kan in een bepaald jaar verschillen van de uitspraken waartegen in het referentiejaar hogere voorziening kon worden ingesteld, omdat de termijn voor hogere voorziening zich over twee kalenderjaren kan uitstrekken.

11. RESULTAAT VAN DE HOGERE VOORZIENINGEN VOOR HET GERECHT (2012-2016)

	2012	2013	2014	2015	2016
Hogere voorziening afgewezen	26	30	33	22	9
Gehele of gedeeltelijke nietigverklaring zonder terugverwijzing	2	3	3	7	2
Gehele of gedeeltelijke nietigverklaring met terugverwijzing	2	5	5	7	2
Doorhaling/Afdoening zonder beslissing	3		1	1	
Totaal	33	38	42	37	13

D | SAMENSTELLING VAN HET GERECHT VOOR AMBTENARENZAKEN

(Protocollaire rangorde op 31 augustus 2016)

Van links naar rechts:

Rechters J. Sant'Anna en E. Perillo, kamerpresident R. Barents, president S. Van Raepenbusch, kamerpresident K. Bradley, rechters J. Svenningsen en A. Kornezov, griffier W. Hakenberg

1. WIJZIGINGEN IN DE SAMENSTELLING VAN HET GERECHT VOOR AMBTENARENZAKEN IN 2016

Bij besluit van 22 maart 2016 heeft de Raad van de Europese Unie de heren Sant'Anna en Kornezov benoemd tot rechter in het Gerecht voor ambtenarenzaken voor de periode van 13 april 2016 tot de datum waarop de bevoegdheid van deze rechterlijke instantie wordt overgedragen aan het Gerecht van de Europese Unie.

2. PROTOCOLLAIRE RANGORDE

VAN 1 JANUARI 2016 TOT EN MET 13 APRIL 2016

S. VAN RAEPENBUSCH, president van het Gerecht

R. BARENTS, kamerpresident

K. BRADLEY, kamerpresident

H. KREPPEL, rechter

M. I. ROFES I PUJOL, rechter

E. PERILLO, rechter

J. SVENNINGSSEN, rechter

W. HAKENBERG, griffier

VAN 14 APRIL 2016 TOT EN MET 31 AUGUSTUS 2016

S. VAN RAEPENBUSCH, president van het Gerecht

R. BARENTS, kamerpresident

K. BRADLEY, kamerpresident

E. PERILLO, rechter

J. SVENNINGSSEN, rechter

J. SANT'ANNA, rechter

A. KORNEZOV, rechter

W. HAKENBERG, griffier

3. VOORMALIGE LEDEN VAN HET GERECHT VOOR AMBTENARENZAKEN

(in volgorde van ambtsaanvaarding)

RECHTERS

Horstpeter KREPPEL (2005-2016)

Paul J. MAHONEY (2005-2011)

Irena BORUTA (2005-2013)

Heikki KANNINEN (2005-2009)

Haris TAGARAS (2005-2011)

Sean VAN RAEPENBUSCH (2005-2016), president van 2011 tot 2016

Stéphane GERVASONI (2005-2011)

Maria Isabel ROFES I PUJOL (2009-2016)

Ezio PERILLO (2011-2016)

René BARENTS (2011-2016)

Kieran BRADLEY (2011-2016)

Jesper SVENNINGSEN (2013-2016)

João SANT'ANNA (2016)

Alexander KORNEZOV (2016)

PRESIDENTEN

Paul J. MAHONEY (2005-2011)

Sean VAN RAEPENBUSCH (2011-2016)

GRIFFIER

Waltraud HAKENBERG (2005-2016)

WAAR ZIJN EU-PUBLICATIES VERKRIJGBAAR?

Gratis publicaties:

- één exemplaar:

via EU Bookshop (<http://bookshop.europa.eu>);

- meerdere exemplaren of posters/kaarten:

bij de vertegenwoordigingen van de Europese Unie (http://ec.europa.eu/represent_nl.htm),

bij de delegaties in niet-EU-landen (http://eeas.europa.eu/delegations/index_nl.htm),

door contact op te nemen met Europe Direct (http://europa.eu/europedirect/index_nl.htm),

door te bellen naar 00 800 6 7 8 9 10 11 (gratis in de hele Europese Unie) (*).

(*). De informatie wordt gratis verstrekt en bellen is doorgaans gratis, maar sommige operatoren, telefooncellen of hotels kunnen kosten aanrekenen.

Betaalde publicaties:

- via EU Bookshop (<http://bookshop.europa.eu>).

HOF VAN JUSTITIE
VAN DE EUROPESE UNIE